

VOL 18, NO 1 (2023)

ISSN 1997-9967 (PRINT)
ISSN 2663-550X (ONLINE)

EJSP

Economics: the Strategy and Practice

JOURNAL OF
THE INSTITUTE
OF ECONOMICS

Journal Economics: the Strategy and Practice
Volume 18, No.1, 2023

«Экономика: стратегия және практика» журналы
Томы 18, № 1, 2023 ж.

Журнал «Экономика: стратегия и практика»
Том 18, № 1, 2023 г.

Научное издание
Свидетельство о постановке на учет № 7158-Ж от 27.04.2006 г.
Министерства культуры и информации Республики Казахстан

Международным центром в Париже журнал «Экономика: стратегия и практика»
зарегистрирован под номером ISSN 1997-9967 (print), ISSN 2663-550X (online)

Журнал входит в Перечень научных изданий, рекомендуемых КОКСОН МОН РК
для публикации основных результатов научной деятельности.

Журнал индексируется:

DOAJ - каталог журналов открытого доступа
EconBiz - немецкая эконометрическая база
BASE – немецкая база научных материалов
LENS – австралийская база метаданных
Mendeley Data – открытая база данных научных материалов
Единая электронная библиотека, Казахстан
Казахстанская база цитирования
eLIBRARY.RU — интегрированный научный информационный портал, Россия
Российский индекс научного цитирования
CrossRef

Год основания – 2006

Периодичность издания журнала – 4 номера в год
Языки издания: английский, казахский, русский

© Институт экономики КН МНВО РК, 2023

Aims and Scope

The purpose of the journal is to familiarize readers with the original results of both theoretical and applied research in the field of economics, finance, management, business, social development of Kazakhstan and other countries of Asia and Europe.

The Journal deals with the papers from researchers, faculty members, doctoral and master students in coauthorship with their scientific supervisors, civil servants and other authors from Kazakhstan and abroad on the topics of the Journal's scope.

Key topics covered in the journal: economics, economic theory and economic growth; innovation, innovation and technological development, digitalization; demography, human resources and the labor market; macroeconomics, world economy; regional economy and territorial development; sustainable development and environmental management; business and entrepreneurship; management and marketing; finance and management accounting, accounting; transformation of the institutional environment and public administration.

EDITOR-IN-CHIEF

Azimkhan A. Satybaldin – Doctor of Economics, Academician, Director of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Education and Science RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57204163982, <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

PUBLISHING EDITOR

Rashid M. Ruzanov – PhD in Economics, Deputy director of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Education and Science RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57205545708, <https://orcid.org/0000-0003-4913-3886>

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Anel A. Kireyeva – PhD in Economics, Head of Department of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Education and Science RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 56530815200, <https://orcid.org/0000-0003-3412-3706>

SCIENTIFIC EDITOR

Zaure K.Chulanova – PhD in Economics, Leading Researcher of Institute of Economics under the Science Committee of Ministry of Education and Science RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57208496185, <https://orcid.org/0000-0001-9333-7582>

EDITORIAL COUNCIL

Laszlo Vasa (Editor for Europe) - PhD, Professor, Széchenyi István University, Győr, Hungary; Scopus Author ID: 16317891500, <https://orcid.org/0000-0002-3805-0244>

Myoung-Kil Youn (Editor for Asia) - PhD, Professor, Eulji University, Republic of Korea; Scopus Author ID: 36085620200, <https://orcid.org/0000-0001-8524-5012>

Lee Jung Wan - PhD, Professor, President of KODISA, Republic of Korea; Scopus Author ID: 57218689634, <https://orcid.org/0000-0002-8885-6385>

Andrei Shelomentsev - Doctor of Economics, Professor, Head of Department for the Study of Regional Socio-Economic Systems of the Institute of Economics UB RAS, Russia; Scopus Author ID: 56288580900, <https://orcid.org/0000-0003-1904-9587>

Manuel Fernandes-Grela - PhD, Professor, University of Santiago Compostela, Spain; Scopus Author ID: 6504575604, <https://orcid.org/0000-0001-6087-7929>

Elif Kalayci - PhD, Associate Professor, Atılım University, Turkey; Scopus Author ID: 57186601300, <https://orcid.org/0000-0001-6658-0595>
Branca Terra - PhD, Professor, Rio de Janeiro State University, Brazil; Scopus Author ID: 6506148 ka 730, <https://orcid.org/0000-0002-4397-6519>

Mihályi Péter – PhD, Professor, Corvinus University of Budapest, Hungary; Scopus Author ID: 6506949917, <https://orcid.org/0000-0002-8563-6950>

Tunc Medeni - PhD, associate professor, Ankara Yildirim Beyazit University, Turkey; Scopus Author ID: 34880553000, <https://orcid.org/0000-0002-2964-3320>

Turgel Irina - Doctor of Economics, Professor, Institute of Economics and Management of the Ural Federal University named after the First President of Russia B. N. Yeltsin; Scopus Author ID: 6505743576, <https://orcid.org/0000-0001-8647-7739>

Balk Igor - PhD, Global Innovation Labs, USA; Scopus Author ID: 6602561465, <https://orcid.org/0000-0002-9061-9047>

Rasulev Alisher - Doctor of Economics, Professor, Director of Institute of Economics of the Academy of Sciences, Tashkent, Uzbekistan; Scopus Author ID: 57190430787, <https://orcid.org/0000-0002-8526-6777>

Frequency: quarterly DOI Prefix: 10.51176

ISSN: 1997-9967 (Print)/ 2663-550X

Distribution: content is distributed under Creative Commons Attribution 4.0

License Published online: 30 January 2018

Price and Charges of Publication: 30 000 KZT

Website: <https://esp.ieconom.kz>

E-mail: esp@ieconom.kz

Founder/Publisher: Institute of Economics under the Science Committee of Higher Education and Science RK

Copyright: © Economics: the Strategy and Practice, 2023

CONTENTS

INNOVATION, INNOVATION AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT, DIGITALIZATION	
<i>Kassymkhan A. Sarsen, Kasiya A. Kirdasinova, Azyk A. Orozonova</i> Global Trends in Measuring the Innovative Potential of an Enterprise	6
<i>Aksaule B. Zhanbozova, Tolkyng A. Azatbek, Madina M. Khalitova, Gulmira B. Moldabekova</i> Rating of Regions of Kazakhstan in Terms of Readiness for B2C E-commerce: Evaluation Methodology and Recommendations	20
REGIONAL ECONOMY AND TERRITORIAL DEVELOPMENT	
<i>Nursaule Zh. Brimbetova, Gaukhar K. Temirova, Aidar A. Sultanaev</i> Food Security and Social Development of Regions: International Experience	36
<i>Rakhilya U. Rakhmetova, Saule A. Kaliyeva</i> Migration View on the Demographic Development of the Almaty City	55
<i>Onggarbek A. Alipbeki, Darima Zhenshan, Nurlan Zh. Urazbayev, Chaimgul A. Alipbekova</i> Sustainable Development of Social and Engineering Infrastructure of Rural Areas Based on Corporate Social Responsibility	68
<i>Aruzhan K. Jussibaliyeva, Damira M. Iskakova, Aigul A. Kurmanalina, Botagoz B. Duisenbayeva, Dariya B. Iskakova</i> Internal Migration of Youth in Megacities as a Factor Influencing the Migration of Youth Abroad (on the Example of Almaty)	87
<i>Perizat Zh. Orynbet, Galym S. Nygymetov, Alexander A. Tsoy</i> The Impact of Intellectual Potential on the Development of the Regions of Kazakhstan	103
ECONOMICS, ECONOMIC THEORY AND ECONOMIC GROWTH	
<i>Aigerim K. Temirgalinova, Alexey A. Titkov, Saule Zh. Ibraimova</i> Trends in the Development of Social Responsibility of Business Organizations in Kazakhstan	116
<i>Zhaxat B. Kenzhin, Tursynzada K. Kuangaliyeva, Khanbibibi U. Nursapina, Gulsara S. Mukina, Yerzhan B. Domalatorov</i> The Current Global Tourism Market Crisis and Overcoming Opportunities	133
TRANSFORMATION OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT AND PUBLIC ADMINISTRATION	
<i>Sholpan A. Yessimova, Dilzhan N. Yergaliyev</i> An Analysis and Evaluation of Public and Local Administration Educational Program: the Case of Kazakhstan Universities	145
<i>Natalya V. Koshkina, Olga V. Koshkina, Boris A. Tkhorikov</i> Management Decisions under Uncertainty Using Controlling Tools	165
DEMOGRAPHY, HUMAN RESOURCES AND THE LABOR MARKET	
<i>Irina D. Turgel, Damir Fazylzhan</i> The Concept of Human Capital: Categorical Analysis of the Evolution of Approaches	180
<i>Dana M. Kangalakova, Assel Ilyas, Sharbanu K. Turdalina</i> Social Policy Model for Improving the Demographic Situation in Kazakhstan	196
<i>Alina Y. Kultanova, Gulnar T. Kunurkulzhayeva, Zhanat K. Abzhan</i> The Influence of Economic Indicators of the Country on Youth International Migration: a Comparative Analysis	210
<i>Anna A. Kredina, Laszlo Vasa, Kuralay O. Nurgaliyeva</i> Analysis of the Gender Segregation of Labor in Higher Education of Kazakhstan: Regional Aspect	227
<i>Saule M. Akhtayeva, Elvira B. Tlessova, Aigul Zh. Zeimullina</i> The Current State of Human Resources of Healthcare: Problems and Prospects of Development	241
FINANCE AND MANAGEMENT ACCOUNTING, ACCOUNTING	
<i>Nasim Shirazi, Muhannad Al Muraikhi, Laura A. Kuanova</i> Assessment of Small and Medium Enterprises Insolvency to Banks in Qatar	256
<i>Sergei A. Filin, Lyubov A. Chaykovskaya, Elmira E. Zhussipova, Gulmira K. Issayeva, Zhannet M. Seisenbayeva</i> Option Contract Pricing Model for Real Option with Right to Sell/Purchase the Project	272
Rules for authors	287

МАЗМҰНЫ

ИННОВАЦИЯЛАР, ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ, ЦИФРЛАНДЫРУ	
<i>Сарсен Қ.А., Кирдасинова К.А., Орозонова А.А.</i> Кәсіпорынның инновациялық әлеуетін өлшеудегі жаһандық үрдістер	6
<i>Жанбозова А.Б., Азатбек Т.А., Халитова М.М., Молдабекова Г.Б.</i> В2С секторындағы электрондық коммерцияға даярлық деңгейі бойынша Қазақстан аймақтарының рейтингі: бағалау әдістемесі мен ұсыныстар	20
АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ДАМУ	
<i>Бримбетова Н.Ж., Темирова Г.Қ., Султанаев А.А.</i> Азық-түлік қауіпсіздігі және аймақтардың әлеуметтік дамуы: халықаралық тәжірибе	36
<i>Рахметова Р.У., Қалиева С.А.</i> Алматы қаласының демографиялық үрдісінің миграциялық көрінісі	55
<i>Әліпбеки О.Ә., Женсхан Д., Уразбаев Н.Ж., Аліпбекова Ч.А.</i> Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік негізінде ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымын тұрақты дамыту	68
<i>Джусибалиева А.К., Искакова Д.М., Курманалина А.А., Дүйсенбаева Б.Б., Искакова Д.Б.</i> Жастардың мегаполистердегі ішкі көші-қоны жастардың шетелге көші-қонына әсер етуші фактор ретінде (Алматы қаласы мысалында)	87
<i>Орынбет П.Ж., Нығыметов Ф.С., Цой А.А.</i> Зияткерлік әлеуеттің Қазақстан өңірлерінің дамуына әсері	103
ЭКОНОМИКА, ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ	
<i>Темиргалинова А.К., Титков А.А., Ибраимова С.Ж.</i> Қазақстандағы бизнес ұйымдарының әлеуметтік жауапкершілігінің даму тенденциялары	116
<i>Кенжин Ж.Б., Қуанғалиева Т.К., Нурсапина К.У., Мукина Г.С., Домалатов Е.Б.</i> Әлемдік туристік нарықтың қазіргі дағдарысы және шығу мүмкіндігі	133
ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ОРТАНЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ	
<i>Есімова Ш.А., Ергалиев Д.Н.</i> Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламаларын талдау және бағалау	145
<i>Кошкина Н.В., Кошкина О.В., Тхориков Б.А.</i> Басқару құралдарын пайдалана отырып, белгісіздік жағдайында басқару шешімдерін қабылдау	165
ДЕМОГРАФИЯ, АДАМ РЕСУРСТАРЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ	
<i>Тургель И.Д., Фазылжан Д.</i> Адами капитал тұжырымдамасына көзқарастардың эволюциясын категориялық талдау	180
<i>Кангалакова Д.М., Ильяс А., Турдалина Ш.К.</i> Қазақстандағы демографиялық жағдайды жақсартуға арналған әлеуметтік саясат моделі	196
<i>Құлтанова А.Е., Қунуркульжаева Г.Т., Әбжан Ж.Қ.</i> Елдің экономикалық көрсеткіштерінің жастардың халықарылық көші-қонына әсері: салыстармалы талдау	210
<i>Қредина А.А., Васа Л., Нурғалиева К.О.</i> Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы еңбектің гендерлік сегрегациясын талдау: аймақтық аспект	227
<i>Ахтаева С.М., Тлесова Э.Б., Зейнуллина А.Ж.</i> Денсаулық сақтаудың кадрлық ресурстарының қазіргі жағдайы: даму мәселелері мен перспективалары	241
ҚАРЖЫ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ЕСЕП, БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП	
<i>Ширази Н., Мурайхи М., Қуанова Л.А.</i> Қатардағы шағын-орта кәсіпорындардың банк алдындағы төлем қабілетсіздігін бағалау	256
<i>Филлин С.А., Чайковская Л.А., Жусипова Э.Е., Исаева Г.К., Сейсенбаева Ж.М.</i> Жобаны сату/сатып алу құқығы бар нақты опционға опцион шартының бағасын есептеу моделі	272
Авторларға арналған ақпарат	287

СОДЕРЖАНИЕ

ИННОВАЦИИ, ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ	
<i>Сарсен К.А., Кирдасинова К.А., Орозонова А.А.</i> Мировые тренды измерения инновационного потенциала предприятия	6
<i>Жанбозова А.Б., Азатбек Т.А., Халитова М.М., Молдабекова Г.Б.</i> Рейтинг регионов Казахстана по уровню готовности к электронной готовности коммерции в секторе В2С: методика оценки и рекомендации	20
РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ	
<i>Бримбетова Н.Ж., Темирова Г.К., Султанаев А.А.</i> Продовольственная безопасность и социальное развитие регионов: международный опыт	36
<i>Рахметова Р. У., Калиева С.А.</i> Миграционный взгляд на демографическое развитие города Алматы	55
<i>Алипбеки О.А., Женсхан Д., Уразбаев Н.Ж., Алипбекова Ч.А.</i> Устойчивое развитие социально-инженерной инфраструктуры сельских территорий на основе корпоративной социальной ответственности	68
<i>Джусибалиева А.К., Искакова Д.М., Курманалина А.А., Дуйсенбаева Б.Б., Искакова Д.Б.</i> Внутренняя миграция молодежи мегаполисов как фактор влияния на миграцию молодежи за рубеж (на примере г. Алматы)	87
<i>Орынбет П., Ныгыметов Г.С., Цой А.А.</i> Влияние образовательного потенциала на развитие регионов Казахстана	103
ЭКОНОМИКА, ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ	
<i>Темиргалинова А.К., Титков А.А., Ибраимова С.Ж.</i> Тенденции развития социальной ответственности бизнес-организаций в Казахстане	116
<i>Кенжин Ж.Б., Куангалиева Т.К., Нурсатина К.У., Мукина Г.С., Домалатов Е.Б.</i> Современный кризис мирового туристического рынка и возможности выхода	133
ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ	
<i>Есимова Ш.А., Ергалиев Д.Н.</i> Анализ и оценка образовательных программ «Государственное и местное управление» в вузах Казахстана	145
<i>Кошкина Н.В., Кошкина О.В., Тхорикив Б.А.</i> Принятие управленческих решений в условиях неопределенности с использованием инструментов контроллинга	165
ДЕМОГРАФИЯ, ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ И РЫНОК ТРУДА	
<i>Тургель И.Д., Фазылжан Д.</i> Категориальный анализ эволюции подходов к концепции человеческого капитала	180
<i>Кангалакова Д.М., Ильяс А., Турдалина Ш.К.</i> Модель социальной политики для улучшения демографической ситуации в Казахстане	196
<i>Култанова А.Е., Кунуркульжаева Г.Т., Абжан Ж.К.</i> Влияние экономических показателей страны на международную миграцию молодежи: сравнительный анализ	210
<i>Кредина А.А. Васа Л., Нургалиева К.О.</i> Анализ гендерной сегрегации труда в высшем образовании Казахстана: региональный аспект	227
<i>Ахтаева С.М., Тлесова Э.Б., Зейнуллина А.Ж.</i> Современное состояние кадровых ресурсов здравоохранения: проблемы и перспективы развития	241
ФИНАНСЫ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ, БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ	
<i>Ширази Н., Мурайхи М., Куанова Л.А.</i> Оценка неплатежеспособности малых и средних предприятий перед банками в Катаре	256
<i>Филин С.А., Чайковская Л.А., Жусипова Э.Е., Исаева Г.К., Сейсенбаева Ж.М.</i> Модель расчета цены опционного договора на реальный опцион с правом продажи/покупки проекта	272
Информация для авторов	287

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-6-19>
MPHTI: 06.54.31
JEL: M21, O31, O33

Global Trends in Measuring the Innovative Potential of an Enterprise

Kassymkhan A. Sarsen ^{a*}, Kasiya A. Kirdasinova ^a, Azyk A. Orozonoa ^b

^a L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpaeva Str., 010008, Astana, Kazakhstan; ^b Zhusup Balasagyn Kyrgyz National University, 547 Mikhail Frunze Str., Bishkek, Kyrgyzstan

For citation: Sarsen, K.A., Kirdasinova, K.A. & Orozonoa A.A. (2023). Global Trends in Measuring the Innovative Potential of an enterprise. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 6-19, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-6-19>

ABSTRACT

The purpose of the study: qualitative and quantitative comparison of tools for assessing the effectiveness of the use of the innovative potential of the enterprise. To achieve the research goal, the following tasks are set: to study the structure of the components of innovation potential in the context of achieving business efficiency; evaluate the tools used in practice to study the innovative potential of the enterprise; compare the tools for assessing the innovative potential of enterprises in terms of profitability and efficiency of the enterprise. The results of this study will allow us to substantiate the modern concept of innovative activity of the enterprise, based on the structure of innovative potential, consisting of four components: research, personnel, material and technical base, and corporate entrepreneurship. Secondly, the study aims to assess the enterprise's innovative potential, which differs in the quality and quantity of indicators used. The measurement tools used in practice include a balanced scorecard; multilevel assessment using a tree of cluster factors; assessment based on world indices and/or monitoring; mixed and statistical approach. Thirdly, it was found that on the basis of practical and value criteria, a system of balanced indicators of the innovative potential of an enterprise and an economic justification for the development of developed economic structures, as well as for enterprises focused on innovative capitalization and corporate entrepreneurship, is effective. Tools with probabilistic, analytical and statistical measurement methods are also useful for developed sectors of the economy and for enterprises focused on sustainable business.

KEYWORDS: Economy, Strategy, Practice, Innovation, Business Strategy, Enterprise

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources)

Article history:

Received 09 May 2022
Accepted 16 June 2022
Published 30 March 2023

* **Corresponding author:** Sarsen K.A. - PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpaeva Str., 010008, Astana, Kazakhstan, 87771835827, email: kassym.sarsen@yandex.kz

Кәсіпорынның инновациялық әлеуетін өлшеудегі жаһандық үрдістер

Сарсен Қ.А.^а, Кирдасинова К.А.^а, Орозонова А.А.^б

^а Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, көш. Сәтпаев 2, Z19A0K6, Астана, Қазақстан; ^б Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, көш. Михаил Фрунзе 547, Бішкек, Қырғызстан

Дәйексөз үшін: Сарсен Қ.А., Кирдасинова К.А., Орозонова А.А. (2023). Кәсіпорынның инновациялық әлеуетін өлшеудегі жаһандық үрдістер. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 6-19, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-6-19>

ТҮЙІН

Зерттеу мақсаты: кәсіпорынның инновациялық әлеуетін пайдалану тиімділігін бағалау құралдарын сапалы және сандық салыстыру. Зерттеу мақсатына жету үшін келесі міндеттер қойылады: бизнестің тиімділігіне қол жеткізу контекстінде инновациялық әлеует компоненттерінің құрылымын зерттеу; кәсіпорынның инновациялық әлеуетін зерттеу үшін практикада қолданылатын құралдарды бағалау; кәсіпорынның рентабельділігі мен тиімділігі тұрғысынан кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін бағалау құралдарын салыстыру. Осы зерттеудің нәтижелері бізге төрт компоненттен тұратын инновациялық әлеуеттің құрылымына негізделген кәсіпорынның инновациялық қызметінің заманауи тұжырымдамасын негіздеуге мүмкіндік береді: зерттеулер, қызметкерлер, материалдық-техникалық база, корпоративтік кәсіпкерлік. Екіншіден, зерттеу сапасы мен пайдаланылатын көрсеткіштер санымен ерекшеленетін кәсіпорынның инновациялық әлеуетін бағалауды зерттеуге бағытталған. Тәжірибеде қолданылатын өлшеу құралдарына мыналар кіреді: теңдестірілген көрсеткіштер жүйесі; кластерлік факторлар ағашын қолдана отырып, көп деңгейлі бағалау; әлемдік индекстер және/немесе мониторинг негізінде бағалау; аралас және статистикалық тәсіл. Үшіншіден, практикалық және құндылық өлшемдерінің негізінде дамыған экономикалық құрылымдарды дамыту үшін, сондай-ақ инновациялық капиталдандыруға және корпоративтік кәсіпкерлікке бағытталған кәсіпорындар үшін кәсіпорынның инновациялық әлеуеті мен экономикалық негіздеменің теңдестірілген көрсеткіштерінің жүйесі тиімді екендігі анықталды. Ықтималды, аналитикалық және статистикалық өлшеу әдістері бар құралдар экономиканың дамыған секторлары мен тұрақты бизнеске бағытталған кәсіпорындар үшін де пайдалы.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, стратегия, тәжірибе, инновация, бизнес стратегиясы, кәсіпорын

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 09 мамыр 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 16 маусым 2022

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Сарсен К.А. – PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, даң. Сәтпаев 2, Z19A0K6, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, 87771835827, e-mail: kassym.sarsen@yandex.kz

Мировые тренды измерения инновационного потенциала предприятия

Сарсен К.А.^а, Кирдасинова К.А.^{а*}, Орозонова А.А.^б

^а Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010008, Астана, Казахстан; ^б Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, ул. Михаила Фрунзе 547, Бишкек, Кыргызстан

Для цитирования: Сарсен К.А., Кирдасинова К.А., Орозонова А.А. (2023). Мировые тренды измерения инновационного потенциала предприятия. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 6-19, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-6-19>

АБСТРАКТ

Цель исследования: качественное и количественное сравнение инструментов для оценки эффективности использования инновационного потенциала предприятия. Для достижения цели исследования, поставлены следующие задачи: изучить структуру компоненты инновационного потенциала в контексте достижения эффективности бизнеса; оценить инструменты, используемые на практике для исследования инновационного потенциала предприятия; сравнить инструменты для оценки инновационного потенциала предприятий с точки зрения рентабельности и эффективности предприятия. Результаты данного исследования позволят обосновать современную концепцию инновационной деятельности предприятия, основанную на структуре инновационного потенциала, состоящей из четырех составляющих: научно-исследовательской, кадровой, материальной и технической базы, корпоративного предпринимательства. Во-вторых, исследование направлено на изучение оценки инновационного потенциала предприятия, которая отличается качеством и количеством используемых показателей. К инструментам измерения, используемым на практике, относятся: сбалансированная система показателей; многоуровневая оценка с использованием дерева кластерных факторов; оценка на основе мировых индексов и/или мониторинга; смешанный и статистический подход. В-третьих, было установлено, что на основе практических и ценностных критериев эффективна система сбалансированных показателей инновационного потенциала предприятия и экономического обоснования развития развитых структур экономики, а также для предприятий, ориентированных на инновационную капитализацию и корпоративное предпринимательство. Инструменты с вероятностными, аналитическими и статистическими методами измерения также полезны для развитых секторов экономики и для предприятий, ориентированных на устойчивый бизнес.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, стратегия, практика, инновация, бизнес стратегия, предприятие

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы)

История статьи:

Получено 09 мая 2022

Принято 16 июня 2022

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Сарсен К.А. – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, 010008, Астана, Казахстан, 87771835827, e-mail: kassym.sarsen@yandex.kz

Introduction

The pandemic caused by Covid-19 has stopped the global economy. The governments controlling the world's largest economies have begun to create ambulance packages to mitigate the effects of the impending recession. This package of measures is mainly aimed at preventing short- and medium-term economic losses. Direct attention is paid to business support, for example, credit guarantees and tax benefits. However, these measures are not aimed at financing innovations and initiatives. At the same time, governments worldwide have yet to give priority to innovation and R&D. Countries have spent a significant amount of money searching for vaccines against coronavirus and then launched vaccination programs on their territory. Thus, the impact of the Covid-19 crisis on innovation will depend on business recovery scenarios and the introduction of innovative methods and policies. In this case, it will be difficult for private and public sector enterprises to find investments in innovation. According to the Global Innovation Index 2020 (GII), which evaluates the effectiveness of invention in a country in terms of decomposition: venture capital, R&D, entrepreneurship and/or high-tech manufacturing, Switzerland, Sweden and the United States occupy leading positions among 130 economies. Russia is the leader among the CIS countries (47th place). Kazakhstan (72) is in the middle place and Azerbaijan (82), Uzbekistan and Kyrgyzstan (respectively 93 and 94) (Cornell University, INSEAD, World Intellectual Organization, 2020). The above-mentioned global problems and trends in the field of innovation and business indicate the need for a systematic review of the literature, taking into account the active, innovative behaviour and efficiency of the enterprise.

The global challenges and trends in innovation and business discussed above unveil a need for a more systematic review of literature taking into account innovations and enterprise performance. The innovation research revolves around management and economics (Tagues et al., 2021). Ludeke-Freund discussed innovation as part of sustainable entrepreneurship (Ludeke-Freund, 2020). The author states that efficiency in business does not make innovation itself but depends on business models used for commercialization. Therefore, commercializing an innovation involves a variety of challenges from defining customer segmentation to production scale-up. Such mechanisms benefit suppliers, co-operators, and competitors, not

innovators. The researcher argues that the enterprise's innovation capacity allows it to modify or create new value propositions in the business model. Some scholars described innovation as an entrepreneurial tool that is essential for effective performance and profitability in a highly competitive environment (Ferreira et al., 2017). The researchers argue that innovation helps enterprises respond effectively to diversified and ever-changing demands. As a result, it leads to profit efficiency. Innovation can be described as a driving force of competitiveness. Companies with innovations show better financial performance and economic growth than non-innovation organisations.

In modern enterprises, the common barriers to innovation are the lack of financial resources, technical skills, information updates, and 'know-how'. Kuratko (2017) argues that entrepreneurial thinking is an enterprise's main strategic objective to achieve sustainable competitive advantage and improve profitability. Sustainable competitive advantage inspires innovation as part of corporate entrepreneurship. In this case, corporate entrepreneurship can be defined as innovative behaviour within established medium-sized and large enterprises. There is no universally accepted definition of enterprise innovation capacity in the academic environment today. Terebova claimed that the concept of innovation capacity is too complex to be explained by a single, unified definition and offers three approaches (Terebova, 2021):

- *Resource approach.* The company's innovation capacity is the combination of resources that participants in the innovation possess, namely, human resources, funds, materials, equipment, and information.

- *Result-based approach.* The innovation capacity is a result of innovative activities. It could be either knowledge or its application.

- *Mixed approach.* The innovation capacity evaluates the scale of scientific-technological resources and the results of their application.

Terebova suggests that the mixed approach is the most effective among the three because it describes resources available to the enterprise and the rate of their effective follow-up. Based on the information mentioned above, the enterprise innovation capacity can be defined as the combination of resources and results of the enterprise's innovative activities that interact with the external environment under certain organisational conditions to improve enterprise competitiveness and ensure sustained economic

growth. According to Valitov and Khakimov (2015), innovative products and commercialisation are to be a base for innovation capacity. Knubley proposed to evaluate innovation ecosystems according to ten innovation indicators that show how well they create social and economic value both in qualitative and quantitative aspects (Knubley, 2021). Here are these indicators:

- Technology benefits: the existence of distinctive projects;
- Network effects: development of unified ecosystems and business networks;
- Demand- and business-led attributes: how well does a business manage investment in different ecosystems;
- High business investment in R&D: evidence that company invested more in R&D;
- Multi-sectoral fundamentals: new approaches in cooperation;
- Intangible assets: adoption of digital technologies and intellectual property methods, including some open technology partnerships;
- Commercial benefits: commercialization of innovations;
- Supply chain resilience: the emergence of new, resilient supply chain relationships;
- Training and talent benefits: retaining technology talents and building an inclusive workforce capable of adapting to new technologies and business models.
- Global partnership: new international partnerships with the enterprise.

The results of such evaluation will correspond with the actual economic conditions and ecosystems. In turn, Bousmah claimed that entrepreneurship development strategies can be seen as a part of an organisation's expansion or renewal process and economic growth, which is often ignored by organisations (Bousmah, 2021). The researcher proposes evaluating an enterprise's innovation capacity as means of descriptive statistics. Kultyn and Tsybuliak offer a similar approach based on a set of global index indicators (Kultyn & Tsybuliak, 2018). The authors suggest taking the methodology used to measure the innovation ecosystem on a national/regional level and applying it to an enterprise. Kalu and Okafor underlined the importance of public policy that enables public and private sector enterprises to contribute to the economy, providing them with tools to mitigate business-related issues (Kalu & Okafor, 2021). These may include entrepreneurship education, additional business financing, development and delivery of business support services, and simplification of regulatory policies.

The findings show that the top management makes decisions based on different approaches to research and evaluating innovation capacity. However, running a business in an uncertain and post-industrial world requires business owners to search for valuation tools to consider the renewable resources of the enterprise striving for economic efficiency. The present study contributes to the current understanding of available business tools in the context of innovation capacity and their comparability regarding enterprise profitability and market performance.

Literature review

Innovation is a crucial driver of economic growth, and assessing an enterprise's innovation potential can help identify its strengths and weaknesses in this area. Considering the innovation potential of an enterprise involves identifying its ability to innovate and adapt to changes in the market. Innovative work concerns two areas: management and economics. Studying innovations in the context of sustainable entrepreneurship came to the conclusion that business efficiency is provided not by innovations themselves but by business models used for their commercialization (Lüdeke-Freund, 2018). In turn, the commercialization process of innovations should take into account some tasks: from the definition of customer segments to the scale of production. In most cases, the advantages of innovation are not innovators but suppliers, cooperatives, and competitors. The researcher claims that a business's innovative potential allows change or create new valuable offers for a business model. Innovation is a tool for entrepreneurs to compete in a highly competitive environment (Ferreira et al., 2017). Researchers believe that innovations help enterprises meet diversified and constantly changing demands and ensure profitability in economic sectors by increasing business efficiency (Sherifi et al., 2020). Thus, innovations are the driving force for improving the competitiveness and economic development of businesses with the best financial performance compared to non-innovative enterprises. Obstacles to innovation in business are identified: lack of financial capital; lack of technical management skills, difficulties in obtaining technical knowledge and know-how necessary for innovation. The main strategic goal of a company striving to provide a sustainable competitive advantage as the basis for successful growth is entrepreneurial thinking that promotes innovations characteristic of

corporate entrepreneurship (Kuratko, 2017). In this regard, the scientist identifies the innovative behaviour of medium and large enterprises as institutional entrepreneurship. There is no generally accepted definition of innovation potential in the academic environment. The concept of innovative potential differentiates between three approaches (Tugues et al., 2021):

- Potential of participants in innovation activities: personnel, financial, logistics and information base;

- The potential that is formed based on the results of innovative activity: new knowledge and its practical application;

- Potential, including a comprehensive assessment of scientific and technical resources and practical application results.

The researcher believes that the unified approach is the most effective since it determines the state of the available resources of the enterprise and the effectiveness of their implementation. Innovation potential is the result of some resource-intensive and innovative measures interacting with the external environment in certain organizational and managerial conditions to increase the enterprise's competitiveness and ensure sustainable economic growth (Knubley, 2021). The measurement of innovation gaps is based on crucial innovation parameters that give an idea of how well they create socio-economic value both qualitatively and quantitatively suggested (Knubley, 2021). The following innovation factors determine the assessment:

- technological advantages: the presence of typical projects;

- network effects: development of connected ecosystems and business networks;

- qualifications that determine demand and business: when a business manages investments in different ecosystems;

- Increase in commercial investment in R&D: the number of operational investments ;

- interdisciplinary and interdisciplinary elements: the presence of new forms of cooperation;

- the emergence of intangible assets: the introduction of digital technologies and methods of intellectual property, including some partnerships in the field of open technologies;

- commercial benefits: commercialization of new developments in practice;

- supply chain stability: demonstrating new stable relationships in the supply chain and network connections.

- Advantages of education and talent: retaining leading technological capabilities and

encouraging an exclusive workforce to adapt to work with new technologies and business models;

- Global Partnership: a new international partnership with the company.

The results of such a tool for assessing the innovative potential of an enterprise will correspond to the real economy and existing ecosystems. Valitov and Khakimov identified the innovative potential in terms of the creation and commercialization of new developments (Valitov and Khakimov, 2015). In turn, Bousmah stated that when assessing the creative potential of an enterprise, attention should be paid to the development of entrepreneurship as an essential element of decriminalization or modernization of venture processes, as well as economic growth, which is often ignored (Bousmah, 2021). The researcher suggests assessing the innovative potential of the enterprise based on descriptive monitoring statistics. Kultin and Cibulyak proposed a similar approach to measuring innovation potential based on a group of global indices measuring a country/region's innovation component, then moving to the business level by developing structures for assessing the country/region—innovative development of the area (Kultin & Cibulyak, 2018). In addition, Kalu and Okafor emphasize the importance of public policy that will enable public and private sector enterprises, including entrepreneurial education, co-financing, simplification of business regulation, and business and service development, which can play an important role in the economy (Kalu & Okafor, 2021).

Assessing the innovation potential of an enterprise is critical for identifying its strengths and weaknesses in innovation. Several scientists have investigated the methods used to assess the innovation potential of an enterprise, including the Technology Readiness Level (TRL), the Innovation Capability Assessment (ICA), and the Intellectual Capital Evaluation (ICE) method. The Technology Readiness Level (TRL) is a method developed by NASA to assess the maturity of a technology. The TRL method has been widely adopted in various industries, including the aerospace and defence industries. One of the leading scientists investigating the TRL method is the Innovation Capability Assessment (ICA) a method developed by the European Foundation for Quality Management (EFQM) to assess an enterprise's innovation ability. The ICA method has been widely adopted in Europe and has been used by several multinational corporations. One of the leading scientists investigating the

ICA method is Bourne, a Professor at Cranfield University in the UK. Bourne has published several articles on the ICA method, including a study on developing a comprehensive diagnosis of an organization’s innovation potential (Bourne et al., 2018). The Intellectual Capital Evaluation (ICE) method is a method developed by Edvinsson and Malone (1997) to assess an enterprise’s intellectual capital (Edvinsson & Malone, 1997). The ICE method has been widely adopted in Finland and has been used by several Finnish companies. Buenechea-Elberdin has published several articles regarding the way of approaching and conceptualising, including a study on the relationship between intellectual capital and innovation (Buenechea-Elberdin, 2017).

Thus, the research work of economic scientists contributes to the academic environment, simultaneously analyzing the business tools available in practice and comparing them with the profitability and efficiency of the business market. It also provides comparability with the concept of innovative activity of the enterprise. In this study, the most common tools for measuring innovation potential within an enterprise were studied, such as a balanced scorecard; a multi-level assessment using a cluster-factor tree; an evaluation based on a group of indicators of world indices/or monitoring; a combined approach; a statistical approach. Further, through the criteria of practicality and cost, the profitability of the tool for the enterprise and its effectiveness in the market were determined. It is established that currently, the most cost-effective tool for an enterprise is a balanced scorecard that is focused

on the actual consumer demand and covers the measurement of the main components of innovation potential, that is, operational, tactical and strategic ranges.

Materials and methods

This paper uses a unified approach, including qualitative and quantitative assessment, to compare innovative tools for measuring potential in the context of enterprise efficiency. The qualitative assessment uses a systematic approach to studying the structure of innovation potential and a comparative approach to measuring the innovation potential of enterprises. The quantitative assessment uses qualitative assessment results to determine the profitability of measuring instruments for business and their market efficiency. Applicable methods: analysis and synthesis, comparison and systematization. Materials and data from international reports (Cornell University INSEAD, World Intellectual Property Organization, the official website of the Russian Statistical Service and scientific databases on corporate governance Elsevier and Google Scholar, business development (Karim Suhag et al., 2018).

The study consists of three stages.

The first stage is the determination of the structure of the component of the innovative potential of the enterprise, consideration of cases with subsequent identification and justification for each element of the system and their effectiveness for the business. Development of the concept of implementing innovative activity of the enterprise to achieve results and economic efficiency (Table 1).

Table 1 - Components of the structure of the innovative potential of the enterprise

Characteristics and components of the enterprise’s inventive potential	The application of an inventive potential to improve an organization’s efficiency
Research and development: the effectiveness of technology products and services in practice.	Commercialization of fresh ideas is necessary to stay competitive in some markets.
Staff training, availability of specialists with technology abilities, and researchers are all examples of human resource potential.	They plan innovative development and identify focus industries to optimize and utilise the enterprise’s potential.
Material and technical foundation: the company demonstrates its ability to bring innovation to the market by developing and launching a steady stream of new goods that suit the needs of international markets.	The enterprise’s inventive activity is able to meet market needs, supporting and growing the revenue stream for the local people, as well as improving the actual wages of its employees over time.
Corporate entrepreneurship is the process of modernizing business procedures with the help of entrepreneurs.	Promotes the formation of new operations in the corporate organization. A new position is being established for the economically active population and adds to the internalization of the firm and orientation to client needs.
Note – Compiled by the authors	

In the second stage, it is assumed that the parameters of the assessment of innovation potential reflect the enterprise's activity as a whole. To solve this problem, the methodological basis for assessing the innovative potential of an enterprise using a comparative approach was analyzed. Following the established parameters, the main directions of measuring the measuring device were determined: a balanced system of

indicators; a multi-level assessment using a tree of cluster factors; an assessment based on world indices and/or a group of monitoring indicators; a unified approach; statistical approach. All these areas are used in business planning and investment design systems. The interpretation of the results includes a description of the methodological approach presented in tabular form and with indicators, as well as the author of the introduced method (Table 2).

Table 2 - Methodological basis of IP assessment

A tool for measuring the innovative potential of an enterprise	The author of the approach
1	2
<p>A balanced scorecard describes a company's strategy in terms of four interconnected components:</p> <ul style="list-style-type: none"> - finance (the ratio of the financial result of innovation to the cost of invention; the proportion of profit from innovation in overall profit over the past N years); - internal business processes (the share of innovative ideas implemented at the enterprise in the total number of proposals put forward; the average time spent on submitting a new innovation to launch or rejection over the past N years); - personnel training (the innovation index is the relative share of innovative products implemented over the past N years in the total production of the enterprise; the number of innovative ideas born by the enterprise's employees over the past N years); - customer perspective (the proportion of customers who use the company's innovations to the total number of customers; the proportion of complaints concerning innovative items received by the company to the overall number of complaints). 	<p>(Guseynova, Rusnak & Lomonosov, 2021)</p>
<p>Using a cluster - factor tree for multilevel evaluation:</p> <p>Level 1: a list of factor clusters is created based on the properties of innovation potential, and a factor cluster tree is constructed. The tree's trunk represents the overall level and quality of development of the innovation potential, while the branches at the appropriate levels represent its attributes.</p> <p>Level 2: possible assessment indicators are determined using the established list of cluster factors.</p> <p>Level 3: a weighting factor is determined for each indicator based on the structure and hierarchy of evaluation indicators;</p> <p>Level 4: the scheme for comparing the level of innovation potential can be used for the previous year or a competitor's innovation potential.</p> <p>Level 5: a weighted average value is used to perform a comparative study, and the growth rates of innovation potential are calculated.</p> <p>Level 6: a conclusion is drawn on the level of innovation potential based on these data.</p>	<p>(Valitov & Khakimov, 2015)</p>
<p>Evaluation based on a set of indicators: a) World indexes; b) Global Monitoring:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) GII (institutional environment; regulatory framework; human capital, training, and integration; research and development; adoption and use of ICT); - Bloomberg Innovation Index (research and development; socio-economic conditions; innovation activity); - Innovation Capacity Index (ICI) (scientific potential; human resources; technical potential; information and communication component; financial and economic potential). c) Monitoring indicator descriptive statistics (GM). 	<p>(Kultin & Tsibulyak, 2018); (Bousmah, 2021)</p>
<p>A combined approach based on the evaluation of three blocks and four components of the enterprise's creative potential:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Human resources (the share of highly qualified employees; the share of employees with a specialist / master's degree; the share of employees involved in research); financial component (the amount of the company's funds that can be invested in R & D; the attractiveness of the enterprise to external investors); intellectual component (the number of registered intellectual property owned by the enterprise; the number of unregistered developments of the enterprise); intellectual component (the number of registered intellectual property owned by the enterprise; the number of unregistered developments); 	<p>(Knubley, 2021); (Terebova, 2021)</p>

1	2
<p>- financial and intellectual results (the share of the revenue from the sale of innovative products in total profitability; the share of innovative product exports in total exports; the coefficient of intellectual property object commercialization; the share of completed research projects that have progressed to the stage of commercialization);</p> <p>- Management unit: organizational component (presence of an enterprise development strategy, including the development of innovative potential; the presence of a design unit; the presence of a system of motivation and stimulation of innovation; the presence of business plans for innovative projects; the presence of an intellectual property management system); marketing component (presence of a marketing department / or marketing specialist in the organizational structure; the presence of a marketing department / or marketing specialist in the organizational str; the presence of a marketing department / or marketing specialist in the organizational structure.</p>	
<p>The statistical strategy is based on the utilization of national statistical services' essential indicators:</p> <p>- information and communication technologies (ICT) in organizations (ICT use in organizations; electronic document management in organizations by type of economic activity; special software in organizations; use of the Internet to communicate with suppliers and consumers of goods and services in organizations; ICT costs in organizations);</p> <p>- science and innovation (number of businesses that have conducted R&D, number of researchers, and R&D costs);</p> <p>- personnel (number of personnel engaged in research and development); - funding (internal running costs for research and development by type of work and fields of science); - research effectiveness (a receipt of patent applications and issuance of patents in the country; use of protected results of intellectual activity in the country; developed advanced production technologies according to a degree of novelty; used advanced production technologies.</p>	<p>Rosstat, 2020, Cornell University, INSEAD, WIPO, 2021</p>
<p>Note – Compiled by the authors</p>	

The third stage is based on the results of the two previous steps. As a result of the qualitative assessment, five main tools for assessing innovation potential were identified. In order to determine what is most beneficial for business, taking into account the developed innovative business concept, a comparison of these measurement tools was carried out based on practical and value criteria. Applicable indicators include the device's reliability (the possibility of errors in data storage and calculations); expert support of consultants; the need to connect external data sources. Cost: availability of the developer (one-time payment amount / or monthly payment). Points are awarded for each indicator: 2 - high, 1 - low. For the cost indicator, the opposite is true: 1 - the presence of costs for a specialist, 2 - the absence of the expenses for a specialist. The tool with the highest rating will be used to solve the problem of increasing the enterprise's competitiveness on world Sundays and ensuring sustainable economic development.

Results

The innovative potential of enterprises is necessary at the macro level and is based on fundamental research, human resources, logistics and corporate entrepreneurship. The result of this interaction is new products and technologies,

an increase in the enterprise's competitive advantage, the creation of new jobs for the country's economically active population, and the growth of financial capital. The economic assessment under consideration is related to the component structure of the innovative potential of the enterprise. Table 1 presents the main components of the structure of innovation potential: research, human resources, logistics, corporate entrepreneurship, innovative activity of the enterprise in terms of efficiency in four areas: competitiveness, capacity building, attraction and sale of financial capital. It is noted that the innovative potential of an enterprise is understood as innovative development in a globalized world that increases business efficiency and the well-being of the population through the production of goods and services that meet the needs of society. Taking into account the general concept of the component of the innovative potential of the enterprise, it is necessary to monitor the tools of economic assessment to determine the data of the strategic direction of business development at certain stages.

Table 2 shows the tools of innovation potential and its use to assess the effectiveness of the following tools: business strategies of operational activities, which allows linking a balanced system of indicators; multi-level

assessment aggregates; world indices of several indicators and/or countries, depending on the context, based on the National Identifier of Tracking Statistics; a unified approach linking resources, results and corporate governance; a statistical approach involving the collection of general business indicators and other data. indicators adapted to a specific area.

Table 3 provides an analysis of the management of five tools for assessing the innovative potential of the enterprise. All tools are aimed at measuring the innovative potential of the enterprise with the aim of the ability to innovate, the quality of research, human resources and the development of internal business. It is necessary to substantiate the results of how

effective each tool for ensuring effective resource management will be for the enterprise, as well as to determine the effectiveness of the evaluation tool in other markets. The useful indicators of demand include the reliability of the tool, the implementation of the tool, the test support of consultants, and the ability to connect external data sources. Evaluation of the cost of indicators according to the terms of reference, which the developer should implement. During the analysis, control is noted for each instrument.

The system of balanced indicators that determines the business strategy has high reliability since it corresponds to the structure of the components of the innovative potential of the enterprise presented in Table 3.

Table 3 - Results of comparison of assessment tools

A tool for assessing the innovative potential of an enterprise	Reliability	Implementation period	Expert support	External data source	Availability of a developer
Balanced scorecard	High	rapidly	no	no	No
Total points: ($\Sigma=10$)	2	2	2	2	2
Multilevel evaluation using a cluster - factor tree	Low	slow	Yes	Yes	Yes
Total points: ($\Sigma=5$)	1	1	1	1	1
Assessment based on indicators of world indices / or monitoring	High	rapidly	no	yes	No
Total points: ($\Sigma=9$)	2	2	2	1	2
Combined approach	low	slow	no	yes	no
Total points: ($\Sigma=7$)	1	1	2	1	2
Statistical approach	High	rapidly	no	yes	No
Total points: ($\Sigma=9$)	2	2	2	1	2
Note – Compiled by the authors					

Due to the transparent and clear architecture of the measured components, the application time for the enterprise ensures a short use of this tool (about 3-5 days). An analytical block is a type of report that a specialist with analytical thinking skills can create. In addition, this tool does not require expert support, external data sources and a developer, which makes it available in an era of limited material resources, exacerbated by the Covid-19 pandemic. The total number of points is ten.

- A multi-level assessment using a tree of cluster factors is unreliable since this tool may have errors in setting up many functions and determining generalized factors. Multilevel evaluation using the cluster factor tree requires

more implementation time due to the workload deadlines. In this case, it is necessary to create a technical task to support specialists, and external data sources (accounting systems, Google documents, etc.) with the participation of a software developer. The total number of points is 5.

- Assessment based on world indices and/or monitoring indicators ensures a high level of reliability of data stored in databases of international organizations. The reports are available to multiple users via the Internet. Due to the transparent and clear architecture of the assessment received, the implementation period for companies is short-term. The analysis block is a report that can be compiled by any analyst working in the company. This approach requires

something other than expert support and the presence of a developer. We will need data from the company's accounting system at this stage. The total number of points is 9.

- The unified approach based on the assessment of three blocks and four components of the innovative potential of the enterprise has acquired an average level of reliability due to numerous formulas and work with local files of the company, which raises doubts about the reliability. This process takes a lot of time, as it requires a lot of work and requires mathematical knowledge and business specifics. Therefore, the implementation time will be slow. Expert support is not required in this case - the user can become an expert. But this also requires external data sources to connect via the company's web service, but for this need to be an expert in using standard computer programs: Microsoft Word, Excel, etc, developer is optional. The total number of points is 7.

- The statistical approach using the leading indicators of national statistical services is similar to that based on world indices and/or monitoring indicators. The difference is deconstructed in the fact that the obtained indicators can be transferred to something other than the business level since the assessment is initially carried out in the mesoregion characteristic of the studied stage. The total number of points is 9.

The comparison results shown in table 3 illustrate the fact that the measuring instrument scored the highest score based on a balanced scorecard. The final scores of measuring instruments are equal based on world indices and/or indicators of monitoring and statistical approach. The minimum overall score was achieved using a cluster factor tree, a mixed approach, and a multi-level score. Therefore, the practical application of a balanced scorecard is the most effective tool for monitoring the effectiveness of indicators for the components of the innovative potential of the enterprise and allows make objective use decisions through its effective prism. For example, a balanced scorecard for US enterprises, which is considered a key measure of innovation capitalization and corporate entrepreneurship, will need to be more efficient and practical for the single market of the European Union (EU) because it is business-oriented. In the EU, a multi-level assessment using a tree of cluster factors, assessment and/or monitoring of global indices and a statistical approach will be more effective. Developing models of corporate governance, in particular, at

this stage of development in the CIS countries, on the basis of a unified approach has become an effective tool for assessing the innovative potential of an enterprise. This tool has advantages over the above measurement methods (probabilistic, analytical and statistical), as it allows avoid complex mathematical calculations and thereby reduce the error of the forecasts obtained, as well as improve the set of indicators for developing the enterprise.

Discussion. This study presents the concept of an innovation initiative, for example, research and development, human resources, logistics, corporate entrepreneurship and other components of innovative potential for business, in particular, competitiveness support, capacity building, and increase in financial capital and sales. Foreign authors proposed a research approach and developed the structure of an enterprise's innovation ecosystem to determine value based on systematization and qualitative and quantitative assessment (Huseynova et al., 2021). In this regard, the following structure of the enterprise's innovation ecosystem has been determined:

- 1) enterprises, governments, universities, research institutes and scientific and technical institutes;
- 2) innovation factors (knowledge and skills of human capital);
- 3) income from commercialization of innovations;
- 4) innovation environment (combines market and bureaucratic management);
- 5) models of behaviour of technological innovations (business development).

In this regard, it has been established that the innovation factor has a positive impact on the work of the enterprise, serves as the basis for determining values and contributes to sustainable socio-economic growth. Karim Suhag confirms that the innovative potential of an enterprise has a positive impact on productivity, thereby providing competitive advantages and is closely related to the economic component (Karim Suhag, 2017). Therefore, the availability of tools for assessing innovation potential should be considered the most important prerogative of a developing business, especially emphasising innovation and rapid development (Piperopoulos et al., 2018). In turn, the position focuses on the methodology for assessing the innovative efficiency of business and focuses on adapting it to the digital economy, automation and robotics. In particular, a tool aimed at transforming the innovative potential of an enterprise should

take into account new forms of cooperation between business and government, including corporate entrepreneurship, human resources and partnerships, as well as information exchange. When studying the most common tools for assessing the potential of innovation in an organization, the following were identified: a balanced scorecard; a multi-level assessment using a tree of cluster factors, an assessment based on a group of world indices and/or benchmarks; a unified approach; statistical approach. At the same time, the profitability of the business and its effectiveness were determined by the criteria of its practicality and value.

Currently, the most effective tool for the company is a balanced scorecard that focuses on the consumer's real needs and includes the main components of innovation potential, particularly operational, tactical and strategic measurement. Waal and others proposed to measure the innovations of multinational enterprises by the patent application method and found that most inventions are not related to sustainable development (Waal et al., 2021). Researchers consider it necessary to assess the structure of innovation potential in the system of indicators under conditions of uncertainty. In order to adequately assess the results of innovations, it is necessary to consider both the activities of research sectors and the specific scientific needs of the relevant industries and give preference to the control tool. This approach covers a narrow part of the predefined sector and all business sectors. Frolova and others noted that the model of assessing the possibilities of innovative activity of enterprises is multidimensional and is associated with macroeconomic regulators of the national economy, such as the competitiveness of the country, favourable conditions for doing business in the country and innovative activity of enterprises (Frolova et al., 2021). Considering the assessment based on the global GII index, it is noted that the higher the country's innovation potential, the higher the level of innovation activity that contributes to the positive image of enterprises in the world and the attraction of foreign investors. Le has created a mechanism that includes innovative efforts following the activities or characteristics of the business and encourages the company to participate in innovation (Le, 2020). Thus, it can be argued that the innovative actions of startups in developing countries may differ from the creative efforts of Western enterprises, respectively, when assessing the innovative potential, the level of economic

development should be taken into account. In addition, it is noted that the measurement of innovation potential for enterprises in developing countries is effective in a mixed approach based on the following structures (a simultaneous combination of indicators related to corporate resources and end-product sales processes): company size, the share of the economy, diversification, requirements of conditions and technological capabilities. Thus, an accurate and comprehensive measurement of innovation potential helps to determine the strategic direction, including the evaluation of new ideas and the allocation of resources and is a source of competitive advantages for enterprises.

Conclusions

The analysis showed that the identified components of the potential innovation structure our research, human resources, material and technical foundations and identifying potential innovative forces characteristic of business development through corporate entrepreneurship. It is proved that the concept of advanced innovative activity of the enterprise has a positive effect on achieving efficiency in the field of economics and management. It is established that many tools are used to assess the innovative potential of an enterprise. Therefore, the company needs to determine innovative approaches' profitability and effectiveness in the market. Most approaches relate to probabilistic and statistical methods that require large data sets, including a generalized and statistical approach, as well as a tree of factors.

An approach based on the rating evaluation method and a balanced scorecard is shown as a variant of evaluation in a group of world indices and monitoring indicators. It is established that the most effective means of measurement, providing a comparison with the components of the innovative potential of the enterprise, is a balanced system of indicators. This tool contains operational, tactical and strategic indicators following the company's innovative concept. In addition, the approach based on global indexes and monitoring is practical and inexpensive for business since it provides the calculation of data verified by international experts and does not require user specialization. Entrepreneurs can use the practical application of the results to develop the innovative potential of the business, provided that the management is ready to increase the innovative potential of their business in the face of fierce competition in a

globalizing world, especially in countries with well-developed corporate governance models and a limited state budget.

References

1. Bourne, M., Kennerley, M., & Franco-Santos, M. (2005). Managing through measures: a study of impact on performance. *Journal of manufacturing technology management*, 16(4), 373-395. <https://doi.org/10.1108/17410380510594480>
2. Bousmah, I., (2021). Entrepreneurship in rural Canada: necessity or opportunity driven? Innovation, Science and Economic Development Canada, Ottawa, 1-21. <https://ised-isde.canada.ca/site/sme-research-statistics/en/research-reports/entrepreneurship-rural-canada-necessity-or-opportunity-driven>
3. Buenechea-Elberdin, M. (2017). Structured literature review about intellectual capital and innovation. *Journal of Intellectual Capital*, 18, 262-285. <https://doi.org/10.1108/JIC-07-2016-0069>
4. Edvinsson, L., & Malone, M. S. (1997). *Intellectual capital: Realizing your company's true value by finding its hidden brainpower*. Harper Business, New York.
5. Ferreira, J. J., Fernandes, C. I., & Ratten, V. (2017). Entrepreneurship, innovation and competitiveness: what is the connection? *International Journal of Business and Globalisation*, 18(1), 73-95. <https://doi.org/10.1504/IJBG.2017.081030>
6. Frolova, L., Zhadko, K., Ilyash, O., Yermak, S., & Nosova, T. (2021). Model for opportunities assessment to increase the enterprise innovation activity. *Business: Theory and Practice*, 22(1), 1-11. <https://doi.org/10.3846/btp.2021.13273>
7. Huseynova, A. D., Salifova, T. S., Alakbarov, E. E., & Abbasova, G. I. (2021). Calculation Method of Innovation Index of Azerbaijan. *Information and innovation*, 16(2), 42-50. <https://doi.org/10.31432/1994-2443-2021-16-2-42-50>
8. Kalu, K., & Okafor, O. N. (2021). Programming for immigrant women in Canada: is entrepreneurship neglected?. *International Migration*, 59(1), 105-125. <https://doi.org/10.1111/imig.12724>
9. Knubley, J. (2021). *Building Superclusters for Canada*. Brookfield Institute for Innovation+ Entrepreneurship. Toronto: Brookfield Institute.
10. Kultyn, N., & Tsybuliak, A. (2018). Innovation potential of the enterprise: valuation and value management. *Innovations*, 3(233), 106-112.
11. Kuratko, D. F. (2017). *Corporate entrepreneurship & innovation: Today's leadership challenge*. In The Wiley handbook of entrepreneurship: John Wiley & Sons.
12. Le, S. T. K. (2020). Measuring innovation efforts of developing countries: Empirical evidence from Vietnam. *Journal of Innovation Economics & Management*, 33(3), 163-194. <https://doi.org/10.3917/jie.033.0163>
13. Ludeke-Freund, F. (2020). Sustainable entrepreneurship, innovation, and business models: Integrative framework and propositions for future research. *Business Strategy and the Environment*, 29(2), 665-681. <https://doi.org/10.1002/bse.2396>
14. Piperopoulos, P., Wu, J., & Wang, C. (2018). Outward FDI, location choices and innovation performance of emerging market enterprises. *Research Policy*, 47(1), 232-240. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2017.11.001>
15. Valitov, S. M., & Khakimov, A. K. (2015). Innovative potential as a framework of innovative strategy for enterprise development Innovative potential as a framework of innovative strategy for enterprise development. *Procedia Economics and Finance*, 24, 716-721. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(15\)00682-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00682-6)
16. Sherifi, I., Andrushchenko, H., Vankovych, D., Solokha, D., Malysenko, I., & Yavorska, N. (2020). Strategic management of industrial enterprise innovation potential development. *Academy of Strategic Management Journal*, 19(6), 1-8.
17. Karim Suhag, A., Solangi, S. R., Larik, R. S. A., Lakh, M. K., & Tagar, A. H. (2017). The relationship of innovation with organizational performance. *International Journal of Research-Granthaalayah*, 5(2), 292-306. <https://doi.org/10.5281/zenodo.345736>
18. Taques, F. H., López, M. G., Basso, L. F., & Areal, N. (2021). Indicators used to measure service innovation and manufacturing innovation. *Journal of Innovation & Knowledge*, 6(1), 11-26. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2019.12.001>
19. Terebova, S. (2021). Enterprise innovation potential: structure and valuation. Scientific Works: Institute for Economic Forecasting RAS, 15, 336-354.
20. Waal, J., Thijssens, T., & Maas, K. (2021). The innovative contribution of multinational enterprises to the Sustainable Development Goals. *Journal of Cleaner Production*, 285, 125319 <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.125319>

Information about the authors

***Kassymkhan A. Sarsen** – PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: kassym.sarsen@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4850-3793>

Kasiya A. Kirdasinova – Candidate of Economics, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: marso310@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9246>

Azyk A. Orozonova – Candidate of Economics, Associate Professor, Kyrgyz National University. J. Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan, e-mail: E77ASK@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6877-7674>

Авторлар туралы мәліметтер

***Сарсен Қ.А.** – PhD кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: kassym.sarsen@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4850-3793>

Кирдасинова К.А. – э.ғ.к., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: marso310@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9246>

Орозонова А.А. - э.ғ.к., доцент, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек, Қырғызстан, e-mail: E77ASK@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6877-7674>

Сведения об авторах

***Сарсен К.А.** – PhD докторант, Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: kassym.sarsen@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4850-3793>

Кирдасинова К.А. – к.э.н., профессор, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: marso310@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9246>

Орозонова А.А. - к.э.н., доцент, Кыргызский Национальный Университет им. Ж. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан, e-mail: E77ASK@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6877-7674>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-20-35>
MPHTI: 06.51.51
JEL: F62, F19, O19

Rating of Regions of Kazakhstan in Terms of Readiness for B2C E-commerce: Evaluation Methodology and Recommendations

Aksaule B. Zhanbozova^{a*}, Tolkyng A. Azatbek^b, Madina M. Khalitova^a, Gulmira B. Moldabekova^c

^a *Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko str., A25K1B0, Almaty, Kazakhstan;* ^b *L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Z19A0K6, Astana, Kazakhstan;* ^c *Kazakh-Russian International University, 52 Aiteke-bi str., 030006, Aktobe, Kazakhstan*

For citation: Zhanbozova, A. B., Azatbek, T. A., Khalitova, M. M. & Moldabekova, G. B. (2023). Rating of regions of Kazakhstan in terms of readiness for B2C e-commerce: evaluation methodology and recommendations. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 20-35, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-20-35>

ABSTRACT

The purpose of the work is to develop a methodology for assessing readiness for e-commerce in the B2C sector, which allows for assessing the conditions and factors for the development of e-commerce in the context of the regions of Kazakhstan. The research methodology is based on the use of methods for compiling a composite index, expert assessments, aggregation and normalization of data. The information base of the study was the reports of the International Telecommunication Union, UNESCO, the Universal Postal Union, and the World Bank, as well as official data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms and the National Bank of the Republic of Kazakhstan. The testing of the methodology was carried out on the example of the regions of Kazakhstan, which made it possible to rank the regions of Kazakhstan in terms of readiness for B2C e-commerce. The estimates obtained allow us to compare the aggregated indicators and its composite indicators for the regions of Kazakhstan by years and to identify areas of regions lagging behind the average national values for certain indicators of readiness for B2C e-commerce. The theoretical significance of the study lies in the development of a methodology for inter-regional comparative analysis of the level of infrastructure readiness for e-commerce. Individual conclusions of the study can also be the basis for setting new research tasks. The practical applicability of the research results is characterized by the possibility of using the developed assessment tools in the work of the relevant specialized government bodies in the process of compiling program documents for the development of e-commerce in the regions of Kazakhstan.

KEYWORDS: E-Commerce, Digital Skills, Delivery Infrastructure, Internet Accessibility, Composite Index, Rating of Regions

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was carried out within the framework of Grant IRN AP14871419, funding by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «Formation of institutional environment of electronic commerce market in Kazakhstan, its evaluation and development mechanism».

Article history:

Received 13 January 2023
Accepted 16 February 2023
Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Zhanbozova A.B.** - PhD candidate, researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko str., A25K1B0, Almaty, Kazakhstan, 87014449293, e-mail: aksaulew@mail.ru

В2С секторындағы электрондық коммерцияға даярлық деңгейі бойынша Қазақстан аймақтарының рейтингі: бағалау әдістемесі мен ұсыныстар

Жанбозова А.Б.^а, Азатбек Т.А.^б, Халитова М.М.^а, Молдабекова Г.Б.^с

^а ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, көш. Щевченко 28, А25К1В0, Алматы, Қазақстан; ^б Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, көш. Сәтпаев 2, Z19AOK6, Астана, Қазақстан; ^с Қазақ-Орыс халықаралық университеті, көш. Әйтеке-би 52, 030006, Ақтөбе, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Жанбозова А.Б., Азатбек Т.А., Халитова М.М., Молдабекова Г.Б. (2022). В2С секторындағы электрондық коммерцияға даярлық деңгейі бойынша Қазақстан аймақтарының рейтингі: бағалау әдістемесі мен ұсыныстар. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 20-35, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-20-35>

ТҮЙІН

Жұмыстың мақсаты Қазақстан аймақтары кескінінде электрондық коммерцияны дамыту шарттары мен факторларын бағалауға мүмкіндік беретін электрондық коммерцияға даярлық деңгейін бағалау әдістемесін әзірлеу болып табылады. Зерттеу әдістемесі композиттік индексті құрастыру, сараптамалық бағалау, бірыңғайластыру және нормалау әдістерін қолдануға негізделген. Зерттеудің ақпараттық базасын Халықаралық электр байланысы одағының, ЮНЕСКО-ның, Дүниежүзілік пошта одағының, Дүниежүзілік банктің есептіктері, сондай-ақ ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалау агенттігінің Ұлттық статистика бюросының және ҚР Ұлттық банкінің ресми деректері құрады. Әдістемені апробациялау Қазақстан аймақтарының мысалында жүргізілді, бұл В2С секторындағы электрондық коммерцияға даярлығы бойынша Қазақстан аймақтарының рейтингін жасауға мүмкіндік берді. Алынған бағалаулар Қазақстан аймақтары бойынша бірыңғай көрсеткішті және оның құрамдас көрсеткіштерін жылдар бойынша салыстыруға және В2С сегментіндегі электрондық коммерцияға даярлығының белгілі бір көрсеткіштері бойынша республикалық орташа мәндерден артта қалған аумақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы электрондық коммерцияның инфрақұрылымдық даярлығының деңгейінің дамуын аймақаралық салыстырмалы талдау әдістемесін жетілдіруде жатыр. Зерттеудің жеке ұйғарымдары жаңа зерттеу міндеттерін қоюға негіз бола алады. Зерттеу нәтижелерін тәжірибелік қолданбалылығы әзірленген бағалау әдіснамасын Қазақстан аймақтарында электрондық коммерцияны дамыту бойынша бағдарламалық құжаттарды құрастыру үрдісінде тиісті мамандандырылған мемлекеттік органдардың жұмысында пайдалану мүмкіндігімен сипатталады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: электрондық коммерция, цифрлық дағдылар, жеткізу инфрақұрылымы, интернетке қолжетімділік, композиттік индекс, аймақтар рейтингі

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР14871419 «Қазақстандағы электрондық коммерция нарығының институционалдық ортасын қалыптастыру, оны бағалау және даму тетігін әзірлеу» гранттық қаржыландыру бағдарламасы шеңберінде әзірленген.

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 13 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 16 Ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Жанбозова А.Б. – PhD докторант, ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, көш. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Қазақстан, 87014522521, e-mail: aksaulew@mail.ru

Рейтинг регионов Казахстана по уровню готовности к электронной готовности коммерции в секторе B2C: методика оценки и рекомендации

Жанбозова А.Б.^а, Азатбек Т.А.^б, Халитова М.М.^а, Молдабекова Г.Б.^с

^а Институт экономики КН МНВО РК, ул. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Казахстан; ^б Евразийский Национальный университет Л.Н. Гумилева, ул.Сатпаева-2, Z19A0K6, Нур-Султан, Казахстан; ^сКазахско-Русский международный университет, Айтеке-би 52, 030006, Актобе, Казахстан

Для цитирования: Жанбозова А.Б., Азатбек Т.А., Халитова М.М., Молдабекова Г.Б. (2022). Рейтинг регионов Казахстана по уровню готовности к электронной готовности коммерции в секторе B2C: методика оценки и рекомендации. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 20-35, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-20-35>

АННОТАЦИЯ

Цель работы заключается в разработке методики оценки готовности к электронной коммерции в секторе B2C, позволяющей дать оценку условиям и факторам развития электронной коммерции в разрезе регионов Казахстана. Методология исследования основывается на использовании методов составления композитного индекса, экспертных оценок, агрегирования и нормирования данных. Информационной базой исследования выступили отчеты Международного союза электросвязи, ЮНЕСКО, Всемирного Почтового союза, Всемирного банка, а также официальные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам и Национального банка РК. Апробирование методики осуществлено на примере регионов Казахстана, что позволило составить рейтинг регионов Казахстана по уровню готовности к электронной коммерции в секторе B2C. Полученные оценки позволяют сравнивать агрегированные показатели и его составные показатели по регионам Казахстана по годам, и выявлять зоны отставания регионов от среднереспубликанских значений по тем или иным показателям готовности к электронной коммерции в сегменте B2C. Теоретическая значимость исследования заключается в развитии методологии межрегионального сравнительного анализа уровня инфраструктурной готовности к электронной коммерции. Отдельные выводы исследования также могут быть основой для постановки новых исследовательских задач. Практическая применимость результатов исследования характеризуется возможностью применения разработанного инструментария оценки в работе соответствующих профильных органов государственного управления в процессе составления программных документов по развитию электронной коммерции в регионах Казахстана.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: электронная коммерция, цифровые навыки, инфраструктура доставки, доступность интернета, композитный индекс, рейтинг регионов

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование проведено в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан ИРН AP14871419 «Формирование институциональной среды рынка электронной коммерции в Казахстане, ее оценка и разработка механизма развития».

История статьи:

Получено 13 января 2023

Принято 16 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Жанбозова А.Б. – PhD докторант, н.с., Институт экономики КН МНВО РК, ул. Шевченко 28, А25К1В0, г. Алматы, Казахстан, 87014522521, e-mail: aksaulew@mail.ru

Кіріспе

Электрондық коммерция (бұдан әрі – ЭК) нарығының дамуын талдауға және бағалауға арналған ғылыми жарияланымдарға шолу көрсеткендей, қолданыстағы сандық бағалау әдістерінің нарықтың даму дәрежесі туралы ақпарат бере алмайды, бірақ олар белгілі бір уақыт аралығындағы өзгерістерді қадағалауға мүмкіндік береді. Оларға нарықтағы жасалған мәмілелердің немесе транзакциялардың жалпы саны немесе валютадағы жалпы көлемі ретінде есептелетін ЭК нарығының көлемі, сондай-ақ онлайн сатып алушылардың саны және т.б. көрсеткіштер жатады. Алайда, бұл көрсеткіштер бейінді мемлекеттік саясатты әзірлеу барысын аналитикалық қамтамасыз ету құралы бола алмайды, өйткені олар қарастырылып отырған нарықтың жұмыс істеу жағдайларын бағаламайды.

Кез келген институттың дамуына жағдай жасаудағы мемлекеттің міндеті – мақсатты институттың дамуына оң әсер ететін тетіктер мен факторларға жүйелі түрде әсер ету. Мұндай жағдайларда әлемдік тәжірибеде осы факторлардың әсерін бағалау және оның негізінде бағалау әдістемесін құру әдетке айналған. Анағұрлым кең таралған осындай әдістердің бірі композиттік индекс болып табылады. Тәжірибеде композиттік индекстер көбінесе өмір сүру сапасы, экономикалық қауіпсіздік және т.б. сияқты күрделі, нашар ресімделетін үдерістерді қорытындылайтын бірыңғай көрсеткішті алу үшін қолданылады. Композиттік индекстердің кемшіліктері ретінде ғалымдар айнымалыларды бір сипаттамаға біріктіру үшін салмақтарды анықтаудың ерікті сипатын атап өтеді¹. Әдістеменің артықшылығы – ол елдер мен аймақтардың экономикасының салыстыруға келмейтін кез келген құбылыстарын бағалауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың мақсаты Қазақстан аймақтары кескінінде В2С секторындағы электрондық коммерцияны дамыту шарттары мен факторларын бағалауға мүмкіндік беретін электрондық коммерцияға даярлық деңгейін бағалау әдістемесін әзірлеу болып табылады. Композиттік индекстер әдістемесін электрондық коммерцияға даярлық деңгейін анықтау барысында қолданудың ғылыми негізділігі

оның ЭК түсіндіретін әр түрлі өлшемдердегі көптеген факторлар мен көрсеткіштерді бірыңғай жиынтық көрсеткішке жинақтауға мүмкіндік беретіндігімен, соның есебінен аймақтардағы ЭК-ға даярлық деңгейін бағалауға және салыстырмалы талдау жүргізуге болатындығымен түсіндіріледі.

Әдеби шолу

В2С секторында ЭК дамуына әсер ететін факторлардың кең ауқымы О. Ибраһим және т.б. ғалымдардың жұмысында қарастырылды. Олардың зерттеуі бойынша, ақпараттық-коммуникативтік технологияларға (АКТ) физикалық қолжетімділік, адам ресурстарын дамыту және саяси және реттеуші орта ЭК дамуындағы айырмашылықтардың 70%-ын түсіндіреді (Ibrahim et al., 2020). П. Ахлуалия және т.б. ғалымдар әртүрлі елдердегі электрондық коммерцияның іске асыру қарқынының айырмашылығын түсіндіру үшін саяси факторларды ғана емес, сонымен қатар технологиялық, институционалдық және мәдени факторлар арасындағы себепті байланыстарды зерттеді (Ahluwalia & Merhi, 2020).

ЭК кәсіпкерлік қызмет түрі ретінде пайда болуының өзі АКТ ілгерілеуінің дәстүрлі институционалдық құрылыммен үйле-суі нәтижесінде болды (Smith, 2009). ЭК саласындағы АКТ – ақпаратты құруға, таратуға, сақтауға, құндылықты қосуға және басқаруға арналған әртүрлі технологиялық құрал-дар мен ресурстар жиынтығы болып табылады, сондықтан оның ЭК-ға даярлықтағы маңызы жоғары (Nath, 2001). Интернеттегі ақпараттың жалпы қолжетімділігі және оны іздеудің жеңілдігі, бір жағынан, кәсіпкерлік үшін жағдайды жеңілдетсе, екінші жағынан, жеке адамдар мен ұйымдардың жеке мүдделерін жиі бұзады. Барлық осы сипаттамалар кез келген түрдегі интернет-ресурстардың негізгі қасиетін – ғаламдықты, яғни оларға әлемнің кез келген нүктесінен кез келген уақытта қол жеткізу мүмкіндігін құрайды. Бұл бір жағынан интернет экономикасының дамуына оң әсер етеді. Л.А.Брагин бұл үдеріске ықпал ететін үш факторды анықтайды: «желілердің оң жанама әсері; интернет-технологиялардың құрамдас бөліктері арасындағы өзара толықтырушы байланыстар; төмен операциялық шығындар»². Шынында да, интернет-

¹ Nardo M., Saisana M., Saltelli A., Tarantola S. (2005). Tools for Composite Indicators Building. European Commission, EUR 21682 EN. Joint Research Centre, Ispra, Italy. URL: <http://farmweb.jrc.cec.eu.int/ci/bibliography.htm> (accessed: 01.07.2016).

² Bragin L.A. (2005). *Jelektronnaja kommersija: uchebnoe posobie. [E-Commerce: Tutorial]*. М.: Jeconomist#, 129p.

коммуникациялар мен басқа да АКТ көмегімен сатылып жатқан өнім туралы ақпаратты орналастыруға, өнімді немесе қызметті нақты уақыт режимінде көрсетуге, сатуға, жарнамалауға, жеткізуді ұйымдастыруға, жеткізілген тауарларды қадағалауға болады. Осылайша, қазіргі уақытта ЭК-ға даярлық ең алдымен интернетке байланысты: оның физикалық және экономикалық қолжетімділігіне, қосылу жылдамдығына және т.б.

Бүгінгі таңда ЭК нарығында бәсекелестік көп дәрежеде компаниялардың тауарларды үлестіру және жеткізу мүмкіндіктерімен анықталады. Дәстүрлі экономикада тарату арналарын құру және қолдау айтарлықтай инвестицияны қажет ететін. ЭК осы сату арналарын виртуализациялады, осылайша транзакциялық шығындарды азайтты. Бұл шығындарды одан әрі қысқарту әртүрлі жеткізушілерден түрлі тауарларды тасымалдау үшін тарату желілерінің әлеуетін пайдалану арқылы іс-шараларды кеңейтуді талап етті (Stock, 2005).

Дж.Чо және т.б. ғалымдар ЭК нарығындағы логистикалық мүмкіндіктер мен фирманың өнімділігі арасында оң байланысты көрсетті (Cho et al., 2008). Т. Вонг және басқа да ғалымдар ұлттық логистикалық жүйенің елдегі ЭК дамуындағы жоғары рөлін дәлелдеді (Wang et al., 2020). Кшетри Н. және т.б. АКТ инфрақұрылымынан басқа, бірқатар дамушы елдерде ЭК-ның дамуына негізгі кедергі логистикалық қызметтердің дамуы болып табылады деген қорытындыға келді (Kshetri, 2008).

Төлем ортасы ЭК болуының ең маңызды шарты болып табылады. Тиімді коммерциялық қызмет үшін банк мекемелері мен төлем жүйелері операцияларды нақты уақыт режимінде ел ішінде де, әлемдік нарықтарда шетел валютасын пайдалана отырып өңдей алуы қажет. Дәл осы бағытта бүгінде желілік экономикадағы төлем жүйелері мен құралдары дамып келеді. Тәжірибе көрсеткендей, дамыған елдерде банктік карталармен қатар электронды/мобильді ақшалар, электронды әмияндар жиі қолданылады. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, банктік карталардың таралуы ЭК дамуының негізгі факторы болып табылады (Gomez-Herrera et al., 2014; Hawk, 2004).

ЭК енгізу және дамыту мемлекеттік органдардың құқықтық базаны әзірлеуге қатысу дәрежесіне және оны дамытуға ықпал

ететін саясат кешеніне де байланысты. ЭК құқықтық инфрақұрылымы осы саланы реттейтін нормативтік және заңнамалық актілерден тұрады. Біріншіден, электрондық шарттар жасасудың және электрондық шот-фактуралардың айналымының құқықтық негізін құру қажет, ол сондай-ақ электрондық қолтаңбаны, оның ішінде оны халықаралық мәмілелер жағдайында мойындау рәсімдерін реттеуді талап етеді. Екіншіден, қолма-қол ақшасыз есеп айырысу әдістерінің жұмыс істеуінің құқықтық негізін қалыптастыру қажет. Үшіншіден, желілер мен төлемдердің қауіпсіздігіне қойылатын талаптар нақты көрсетілуі керек. Төртіншіден, тұтынушылардың құқықтарын қорғауды ЭК тұтынушылардың құқықтары қарапайым тұтынушылардың құқықтарымен теңестіретіндей етіп реттеу керек, бірақ бұл ЭК-ны жүзеге асыруда кедергілер тудырмауы керек. Ең соңында, ішкі нарықты қорғау үшін мемлекет ЭК тауарлары мен қызметтерінің импортын тарифтік реттеу мәселелерін шешуі керек. Сонымен қатар, мемлекет белгілі бір жеңілдіктер мен басқа да қолдау шараларын ұсынуға бастамашылық жасаған жағдайларда, заңнамада ЭК нені білдіретіні, шаруашылық субъектісін ЭК субъектісімен қандай белгілер мен критерийлер бойынша салыстыруға болатыны және т.б. нақты көрсетілуі керек (Gibbs et al., 2003).

Жоғарыда аталған факторлардан басқа, В2С секторындағы ЭК дамуына әлеуметтік-мәдени факторлар да әсер етеді, олар әдеттер, талғамдар, тұтынушылық мінез-құлық, өмір салты, тіл, тәуекелден бас тарту және т.б. факторлар (Singh et al., 2001). Интернет-саудаға халықтың сенімін қалыптастыру қазіргі уақытта жеткізушілердің заманауи маркетингтік саясатының басты міндеті болып табылады. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, ЭК халқы интернет пен әлеуметтік желілерді белсенді пайдаланатын елдерде жақсы дамыған (Lim et al., 2004). Адамдардың интернетке кіру үшін компьютерлерді, ұялы телефондарды және басқа да гаджеттерді пайдалануы жалпы халықтың электрондық қатысу деңгейін сипаттайды (Panzabekova et al., 2020). Бұл аспектіде халықтың цифрлық дағдылары маңызды рөл атқарады. Олардың ЭК даярлығына әсері ғалымдардың эмпирикалық зерттеуімен расталды (Ho et al., 2007). Халықаралық электробайланыс одағы (ХЭО) жариялаған АКТ-ны дамыту индексі халықтың цифрлық дағдыларын үш

Кесте 1 - B2C секторындағы ЭК-ға даярлық индексін бағалау көрсеткіштері

Table 1 - Evaluation indicators of the index of readiness for B2C e-commerce

Даярлық индексінің қосалқы индекстері	Бағалау көрсеткіштері
Интернеттің физикалық қолжетімділігі	Интернетке қолжетімді үй шаруашылықтарының үлесі
	100 тұрғынға шаққандағы тіркелген кең жолақты интернет абоненттерінің саны
	100 тұрғынға шаққандағы мобильді кең жолақты абоненттер саны
	Тіркелген кең жолақты интернеттің орташа жүктелу жылдамдығы (Мбит/с).
	Мобильді кең жолақтың орташа жүктеу жылдамдығы (Мбит/с).
Интернеттің экономикалық қолжетімділігі	Тіркелген кең жолақты интернет пакетінің орташа құнының жан басына шаққандағы ЖІӨ-дегі үлесі, %
	Мобильді кең жолақты интернет пакетінің орташа құнының жан басына шаққандағы ЖІӨ-дегі үлесі, %
Халықтың цифрлық дағдылары	Орташа оқу ұзақтығы, жылдар
	Орта біліммен қамтудың жалпы коэффициенті, %
	Жоғары оқу орындарына қабылдаудың жалпы коэффициенті, %
	Халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі, %
Банк карталарының таралуы	1 адамға шаққандағы банк карталарының саны
Жеткізу инфрақұрылымы	100 мың адамға шаққандағы пошта бөлімшелерінің саны
	100 мың адамға шаққандағы пошташылар саны
	Пошта бөлімшелерінде қолданылатын компьютерлер саны, 100 000 адамға
	100 000 адамға поштаны тасымалдау үшін пайдаланылатын көліктер паркі
Ескерту – автормен құрастырылған	

Интернеттің физикалық қолжетімділігін бағалау үшін көрсеткіштерді таңдау және іріктеу барысында интернеттің тұрғындар арасында енуін бағалайтын көрсеткіштерді қолдандық, олар туралы мәліметтер ҚР СЖРА Ұлттық статистика бюросының (ҰСБ) сайтында жарияланады. Сондай-ақ, халықаралық агенттіктердің жыл сайынғы рейтингтерінде жарияланатын тіркелген интернет желісінің және кең жолақты мобильді интернет жылдамдығының көрсеткіштерін қолдандық. Соңғы көрсеткіштер тек мемлекет деңгейінде ғана бар, бірақ бұл көрсеткішті барлық аймақтар үшін қолданамыз, өйткені біздің индекстік бағалау салыстырмалы талдауды ғана емес, идеалды көрсеткіштерден ауытқуды да қамтиды.

Интернеттің экономикалық қолжетімділігінің көрсеткіштері ретінде жан басына шаққандағы ЖІӨ-де Интернет-пакет/мобильді интернет-пакет құнының үлесін пайдаланған жөн. Бұл көрсеткіштің мәні неғұрлым жоғары болса, интернеттің қолжетімділігі соғұрлым төмен болады. Осы себепті, бұл қосалқы индекс B2C секторындағы ЭК-ға даярлық индексін есептеу кезінде теріс мәнге ие болады.

Халықтың цифрлық сауаттылығын бағалауды жыл сайын ҰСБ сауалнаманы пайдалана отырып жүргізеді. Бұл көрсеткіштердің маңыздылығына қарамастан, олар субъективті. Біз бұл көрсеткіштерді цифрлық сауаттылықтың жанама көрсеткіштерімен қатар пайдалануды ұсынамыз. Халықаралық бағалауда орташа оқу ұзақтығы, жалпы орта біліммен қамту және жалпы жоғары біліммен қамту коэффициенті сияқты көрсеткіштерді пайдалану жиі кездеседі. Жалпы қамту коэффициенті – бұл білім берудің берілген деңгейіндегі (мектеп: бастауыш, негізгі жалпы, толық орта; кәсіптік: бастауыш, орта арнаулы, жоғары), ресми түрде осы білім деңгейіне сәйкес келетін, білім алушылардың жас ерекшеліктеріне қарамастан, жас тобындағы халық санына қатынасы

Халықтың қолданыстағы банктік шоттары туралы деректер барлық аймақтарда болмағандықтан, B2C секторындағы ЭК-ның төлем инфрақұрылымын бағалау үшін банктік карталардың таралу көрсеткіші пайдаланылды, олар туралы мәліметтер ҚР Ұлттық Банкінің веб-сайтында жарияланған.

Жеткізу инфрақұрылымы қосалқы индексін сандық бағалау үшін пошта бөлімшелерінің саны, пошташылар саны, пошта бөлімшелерінде қолданылатын компьютерлер мен автокөліктер саны сияқты көрсеткіштер пайдаланылды. Бұл деректер ҰСБ деректер базасында бар болуы негізінде таңдалды.

III. Көрсеткіштердің салыстырмалылығын қамтамасыз ету. Әзірленген В2С секторындағы ЭК-ға даярлық индексінде қолданылатын көрсеткіштер әртүрлі мәндерде өлшенетіндіктен, көрсеткіштерді бір өлшем бірлігіне келтіру үшін деректерді нормалау әдісін қолдандық. Деректерді қалыпқа келтіру кезінде біз келесі қағидаларға сүйендік:

- нормаланған көрсеткіштер елдердің салыстырмалы тиімділігінің өлшемін көрсетуі керек;

- нормаланған көрсеткіштер уақыт бойынша олардың серпінін қадағалауға мүмкіндік беруі керек.

Мәндерді нормалау әдісі ретінде «эталондық мән» дейінгі қашықтық әдісі қолданылды. Эталон – әрбір көрсеткіш бойынша қол жеткізуге болатын мән. Х көрсеткішінің нормаланған мәні келесі формула арқылы есептелді (OECD, 2018):

$$N_x = \frac{R_x}{R_{nx}}, \quad (1)$$

где R_x – х көрсеткішінің мәні;

R_{nx} – х көрсеткіші үшін «эталондық» көрсеткіш.

Деректер сәйкестігін қамтамасыз ету үшін 0-ден 100-ге дейінгі шкалаға сызықтық түрлендіру орындалды. Таңдалған «эталондық» көрсеткіштердің көпшілігінің мәні 100-ге тең. Бірақ келесі көрсеткіштер үшін оның мәні басқаша болады:

1. Оқудың орташа ұзақтығы. БҰҰ мәліметтері бойынша, әлемнің әртүрлі елдерінде оның мәні 2019 жылы 2 жылдан 13,4 жылға дейінгі аралықта болды. ЮНЕСКО-ның болжамдары бойынша 2025 жылға қарай білім берудің күтілетін орташа ұзақтығы 15 жылды құрайды. Сондықтан бұл көрсеткіш үшін «эталондық» мән 15 жыл болады. Нормаланған көрсеткіш 2 формула арқылы есептеледі.

2. 100 адамға шаққандағы банк карталарының саны. Әдетте, бір адамның

бірнеше банк картасы болуы мүмкін. Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша, жан басына шаққандағы карталардың ең көп саны АҚШ-та байқалады. 2020 жылы бұл елде айналымдағы банк карталарының саны 7,37 миллиард бірлікті құрағанын ескерсек, орташа есеппен, бір ересек адамға 11 картадан келетінін есептеу қиын емес⁶. Сондықтан біз «анықтамалық» мән ретінде 11 мәнін алдық. Бұл көрсеткішті қалыпқа келтіру үшін көрсеткіштердің осы мәнге қатынасын пайдалану қажет.

3. Жан басына шаққандағы ЖІӨ-дегі интернет-пакеттің орташа құнының үлесі. Қарастырылып отырған көрсеткішті қалыпқа келтіру үшін эталондық мән ретінде интернет құнының жан басына шаққандағы ЖІӨ-ге оңтайлы қатынасын пайдалану ұсынылады. Кең жолақты байланыс комиссиясы жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің 5 пайызынан аз мақсатты ұсынады⁷. Сондықтан интернет-пакеттің орташа құнының көрсеткіші осы мәнге қатынасы ретінде есептелетін болады.

4. Тұрақты/мобильді кең жолақты интернетті жүктеп алудың орташа жылдамдығы. Бұл көрсеткіштерді қалыпқа келтіру үшін «эталондық» мән ретінде интернеттің орташа жылдамдығы бойынша зерттеу кезеңінде максималды мәндерге ие болған елдердің көрсеткіштерін алу керек.

5. Еуростат деректері бойынша пошта қызметтерінің ең жоғары қолжетімділігі Чехия мен Кипрде байқалды – 1000 адамға 1 филиалдан болды, яғни, 100 мың адамға шаққанда 100 пошта бөлімшелері келген⁸. Сондықтан 100 мәні «100 мың адамға шаққандағы пошта бөлімшелерінің саны» көрсеткішін қалыпқа келтіру үшін қолданылатын болады.

⁶ Gabrielle N. Credit and Debit Card Market Share by Network and Issuer. URL: <https://www.fool.com/the-ascent/research/credit-debit-card-market-share-network-issuer/#:~:text=Not%20only%20do%20most%20adults,about%2022%20cards%20per%20person> (accessed: 22.04.2021)

⁷ Дальнейшее снижение цен на услуги электро-связи не приводит к быстрому росту показателей проникновения интернета / Пресс-релиз МСЭ, 2020. URL: <https://www.itu.int/ru/mediacentre/Pages/pr08-2020-Measuring-Digital-Development-ICT-Price-Trends-2019.aspx> (accessed: 03.02.2021)

⁸ Почтовая статистика. Евростат. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Postal_statistics (accessed: 07.01.2020).

IV. Көрсеткіштердің, қосалқы индекстердің салмағын анықтау. Бұл кезеңде салмақтық коэффициенттерді орнату арқылы таңдалған көрсеткіштердің маңыздылығы анықталды. Қосалқы индекстердегі көрсеткіштердің салмақтары АКТ-ны дамыту индексіндегідей біркелкі түрде бөлінді. Индекстегі қосалқы индекстердің салмақтық коэффициенттері сараптамалық бағалау әдісімен, атап айтқанда, ұпайларды беру әдісімен анықталды (Makarova, 2015):

$$r_{ij} = \frac{h_{ij}}{\sum_{j=1}^m h_{ij}}, \quad (2)$$

мұндағы: r_{ij} – i -нші сарапшы анықтағын j -ші көрсеткіштің салмағы;

h_{ij} – i -нші сарапшының j -ші көрсеткішке қойған балы;

m – көрсеткіштер саны.

Ақырғы көрсеткіштердің салмақтық коэффициенттері келесі формула бойынша анықталды:

$$w_j = \frac{\sum_{i=1}^n r_{ij}}{\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n r_{ij}}. \quad (3)$$

Салмақтық коэффициенттердің мәндері 0-ден 1-ге дейінгі аралықта болады және басқалармен салыстырғанда жеке көрсеткіштердің салыстырмалы маңыздылығын білдіреді. Барлық көрсеткіштердің салмақтарының қосындысы 1-ге тең.

Сауалнамаға 8 сарапшы қатысты, олар әрбір қосалқы индекске 0-ден 10-ға дейінгі шкала бойынша ұпай берді. Сарапшылар қойған ұпайлардың әртараптануы 0-ден 2-ге дейінгі аралықта болды, бұл сараптамалық сауалнама нәтижелерінің салыстырмалы сәйкестігін дәлелдейді. Қосалқы индекстердің салмақтық коэффициенттерін есептеу 2 және 3 формулалар бойынша жүргізілді. Нәтижелері 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 - Даярлық қосалқы индекстерінің салмақтық коэффициенттерін анықтау

Table 2 - Determination of weight coefficients of readiness sub-indices

Сарапшылар	Қосалқы индекстер балы					Балдар суммасы	Қосалқы индекстер салмағы				
	h_{j1}	h_{j2}	h_{j3}	h_{j4}	h_{j5}		r_{j1}	r_{j2}	r_{j3}	r_{j4}	r_{j5}
1	10	10	6	10	10	46	0,217	0,217	0,130	0,217	0,217
2	9	9	6	9	9	42	0,214	0,214	0,143	0,214	0,214
3	10	9	7	10	10	46	0,217	0,196	0,152	0,217	0,217
4	9	8	7	9	9	42	0,214	0,190	0,167	0,214	0,214
5	10	10	7	10	10	47	0,213	0,213	0,149	0,213	0,213
6	10	8	6	10	10	44	0,227	0,182	0,136	0,227	0,227
7	10	10	6	10	10	46	0,217	0,217	0,130	0,217	0,217
8	10	10	6	10	10	46	0,217	0,217	0,130	0,217	0,217
Σ							1,738	1,647	1,138	1,738	1,738
$\Sigma / 8$							0,217	0,205	0,145	0,217	0,217

Ескерту – автормен құрастырылған және есептелген

2-кестедегі деректер халықтың цифрлық дағдыларының қосалқы индексі В2С секторындағы ЭК даярлығына ең аз әсер ететінін көрсетеді, оның салмағы 0,145. Интернетке физикалық қолжетімділік қосалқы индексі, банк картасының таралу қосалқы индексі және жеткізу инфрақұрылымының қосалқы индексі ең күшті әсер етеді және олардың салмағы бірдей – 0,217. Интернеттің эконо-

микалық қолжетімділігі қосалқы индексінің салмақтық коэффициентін сарапшылар 0,205 деп бағалайды.

V. В2С секторындағы ЭК-ға даярлық индексін есептеу.

Даярлық индексінің соңғы мәні өлшенген қосалқы индекстерді қосу арқылы есептеледі:

$$I_g = w_1 \times x_1 + w_2 \times x_2 + \dots + w_j \times x_j + w_n \times x_n, \quad (4)$$

мұндағы – композиттік индекс;

x_j – композиттік индекстің құрамдық элементтері (қосалқы индекстері);

w_j – композиттік индекске құрылымдық элементтері кіретін салмақтар.

Индекс 5 қосалқы индексден тұрады, оның ішінде 1 қосалқы индекс, атап айтқанда интернеттің экономикалық қолжетімділігінің қосалқы индексі индекстің өсуіне теріс әсер етеді. Себебі, халықтың жалпы шығындарындағы интернет құнының үлес салмағының артуы интернетті пайдалануды шектейді.

Осылайша, даярлық индексі үшін келесі формуланы аламыз:

$$I_d = w_{\text{ФДИ}} \times C_{\text{ФК}} - w_{\text{ЭК}} \times C_{\text{ЭК}} + w_{\text{ЦД}} \times C_{\text{ЦД}} + w_{\text{БКТ}} \times C_{\text{БКТ}} + w_{\text{ЖИ}} \times C_{\text{ЖИ}}, \quad (5)$$

мұндағы: I_d – В2С секторындағы электрондық коммерцияға даярлық индексі;

$C_{\text{ФК}}$ – интернеттің физикалық қол жетімділігі қосалқы индексі;

$C_{\text{ЭК}}$ – интернеттің экономикалық қол жетімділігі қосалқы индексі;

$C_{\text{ЦД}}$ – халықтың цифрлық дағдылары қосалқы индексі;

$C_{\text{БКТ}}$ – банк карталарының таралу суиндексі;

$C_{\text{ЖИ}}$ – жеткізу инфрақұрылымының қосалқы индексі;

w_j – қосалқы индекстердің сәйкес салмақтары.

2-кестедегі қосалқы индекстердің есептелген салмақ коэффициенттерін формулаға ауыстырамыз және аламыз:

$$I_d = 0,217 \times C_{\text{ФК}} - 0,205 \times C_{\text{ЭК}} + 0,145 \times C_{\text{ЦД}} + 0,217 \times C_{\text{БКТ}} + 0,217 \times C_{\text{ЖИ}}. \quad (6)$$

Әзірленген индекс пен ЮНКТАД әзірленген индексі арасындағы келесі айырмашылықтарды бөліп көрсетуге болады (3-кесте).

Кесте 3 - Авторлық даярлық индексі мен ЮНКТАД индексінің қасиеттерін салыстыру

Table 3 - Comparison of properties of author index and UNCTAD index

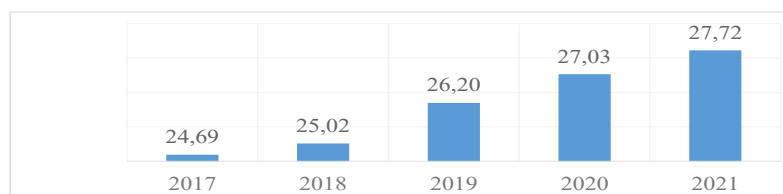
Бағалау критерийлері	Авторлық даярлық индексі	UNCTAD индексі
Интернет инфрақұрылымының сапасы	Байланыс сапасын (жылдамдығын) ескереді.	Ескермейді.
Интернеттің қолжетімділігі	Интернеттің физикалық және экономикалық қол жетімділігін ескереді.	Интернеттің тек физикалық қол жетімділігін ескереді.
Цифрлық дағдылар	Халықтың АКТ-технологияларды пайдалану қабілетін ескереді.	Ескермейді.
Серверлердің қауіпсіздігі	Ескермейді. Себебі: 1. Оффшорлық аймақтар орналасқан елдерде қауіпсіз серверлердің ену қарқыны өте әсерлі, сондықтан бағалауда бұл көрсеткішті пайдалану өте даулы. 2. Қазақстан аймақтары бойынша бұл көрсеткіш бойынша ақпарат жоқ	Ескереді.
Жеткізу инфрақұрылымы	Курьерлік қызметтер үшін бір өлшемді аймақтық деректердің болмауына байланысты пошта жүйесінің инфрақұрылымын ғана ескереді.	Ол тек ескірген деректерден есептелетін алдыңғы кезеңдердің пошталық сенімділік индексі ғана ескереді.
Индекстің ақпараттылығы	Елдің және оның аймақтарының В2С секторындағы ЭК-ға даярлық деңгейін барынша мүмкін деңгейге қатысты бағалайды. Индекстің қосалқы индекстері де осы қасиеттерге ие. Даярлық индексі бойынша аймақтарды салыстыруға, сондай-ақ сол кезеңдегі оның қосалқы индекстері бойынша салыстыруға мүмкіндік береді.	Елдің басқа елдермен салыстырғандағы даярлық индексі, сонымен қатар оның қосалқы индекстері бойынша салыстырмалы даму деңгейін көрсетеді.
Индекстің серпінділік қасиеті	Бар. Даярлық индексі мен оның қосалқы индекстерін жылдар бойынша салыстыруға болады	Жоқ.
Ескерту – автормен құрастырылған және есептелген		

3-кестеден көріп отырғанымыздай, ұсынылып отырған даярлық индексінің ЮНКТАД индексіне қарағанда көптеген артықшылықтары бар. Сонымен қатар, ЮНКТАД индексі индекске енгізілген индикаторлар бойынша статистикалық деректердің болмауына байланысты аймақтардың ЭК-ға даярлығын бағалауға мүмкіндік бермейді.

Авторлық даярлық индексі интернеттің қолжетімділігін ғана емес, оның сапасын, сонымен қатар, халықтың цифрлық дағдыларын да ескереді. Одан басқа, әзірленген даярлық индексі аймақтардың рейтингін жасауға, индекске, сондай-ақ оның қосалқы индекстеріне аймақтар арасында жылдар бойынша салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Әзірленген әдістеме бойынша жүргізілген есептеулер негізінде Қазақстанның В2С секторындағы ЭК-ға даярлық индексі есептелді. Нәтижелер көрсеткендей, 2021 ж. даярлық индексі мүмкін болатын 100 балдың ішінде 27,72 балды құрайды, бұл жоғарыда аталған даярлық факторларын күшейту бойынша шаралар әзірлеу қажеттілігін негіздейді. 1-суретте Қазақстанның даярлық индексінің 2017-2021 жж. аралығындағы згеру серпіні көрсетілген.

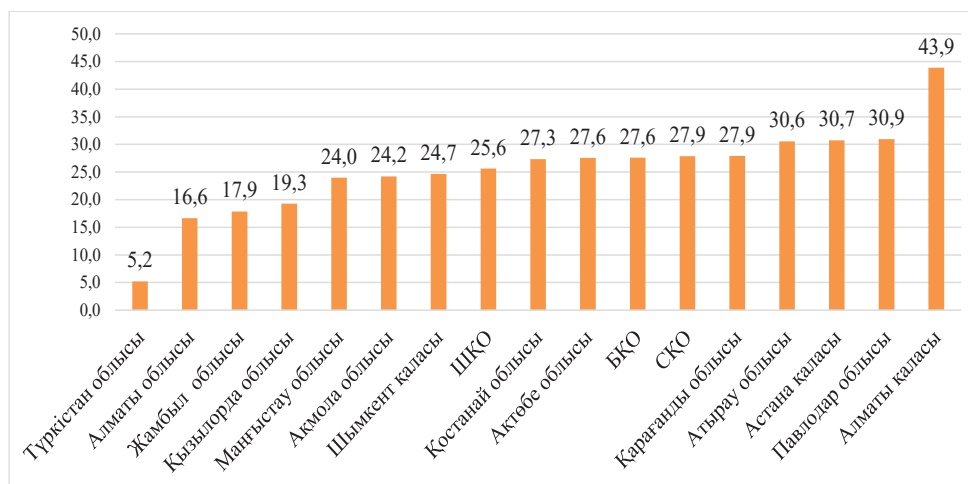
Сурет 1. Даярлық индексінің 2017-2021 жж. өзгерісі

Figure 1. Change of readiness index in 2017-2021.

Ескерту – автормен құрастырылған және есептелген

1-суреттегі деректер Қазақстанның В2С секторындағы ЭК-ға даярлығы көрсеткішінің тұрақты өсу үрдісі туралы айтуға мүмкіндік береді. Мәселен, егер 2017 жылы бұл көрсеткіш мүмкін болатын 100 балдан 24,69 балл болса, 2021 жылы – 27,72 балды құрады.

Осыған ұқсас есептеулер аймақтық айырмашылықтарды анықтау үшін жүргізілді. Есептеулер нәтижелері В2С секторындағы ЭК-ға даярлығы бойынша Қазақстан аймақтарын рейтингін жасауға мүмкіндік береді (2-сурет).

Сурет 2 - 2021 жылдағы В2С секторындағы ЭК-ға даярлығы бойынша Қазақстан аймақтарын рейтингі

Figure 2 - Rating of Kazakhstan's regions in terms of B2C e-commerce readiness in 2021

Ескерту – автормен құрастырылған және есептелген

2-сурет мәліметтері аймақтық диспропорцияны көрсетеді. В2С секторындағы ЭК-ға даярлықтың ең жақсы деңгейін Алматы қаласы мүмкін болатын 100 пункттің 43,9 балды көрсетіп отыр. Павлодар, Атырау облыстары мен Астана қаласы рейтингтің жоғарғы бөлігінде 30,6-дан 30,9 балға дейінгі көрсеткішпен орналасқан. Рейтинг аутсайдері

– 5,2 балл көрсеткішімен Түркістан облысы. Сондай-ақ, Алматы (16,6), Жамбыл (17,9) және Қызылорда (19,3) облыстарында В2С секторындағы ЭК-ға даярлық деңгейі төмен. Қалған аймақтарда даярлық деңгейі 24-тен 27,9 балға дейінгі аралықта. Аймақтардың артта қалған аумақтарын анықтау үшін аймақтардың қосалқы индекстерінің мәндерін қарастыру қажет (4-кесте).

Кесте 4 - 2021 жылдағы В2С секторындағы ЭК-ға даярлық индесінің субиндекстерінің Қазақстан аймақтарындағы көрсеткіштері

Table 4 - Indicators of the sub-indices of the В2С e-commerce readiness index in 2021 in the regions of Kazakhstan

	Қосалқы индекс 1	Қосалқы индекс 2	Қосалқы индекс 3	Қосалқы индекс 4	Қосалқы индекс 5
Қазақстан Республикасы	49,65	31,01	81,3675	28,19	24,81
Ақмола	48,084	37,58	75,6675	17,02	31,40
Ақтөбе	50,916	34,40	82,7675	25,29	28,07
Алматы	51,57	62,24	70,4675	11,58	25,28
Атырау	46,978	8,54	75,7925	30,01	21,23
БҚО	46,336	25,73	78,9175	24,03	28,50
Жамбыл	48,032	69,30	75,8275	17,87	31,27
Қарағанды	51,058	25,28	76,265	25,37	25,07
Қостанай	46,712	33,55	80,0475	21,09	36,35
Қызылорда	49,586	58,42	75,5625	20,46	23,51
Маңғыстау	53,594	27,58	66,0425	26,64	12,16
Павлодар	54,442	26,42	78,6425	24,67	35,92
СҚО	51,03	41,34	69,0725	17,76	52,50
Түркістан	51,152	100,50	68,6625	8,69	13,28
ШҚО	44,502	36,80	79,005	22,30	33,27
Астана қ.	54,674	18,61	94,3925	29,47	12,05
Алматы қ.	49,436	18,28	89,8925	87,68	22,33
Шымкент қ.	51,452	56,08	93,9175	40,49	11,94
Ескерту – автормен құрастырылған және есептелген					

Рейтинг көшбасшысы Алматы қаласы «Жеткізу инфрақұрылымы» қосалқы индексі бойынша төмен көрсеткішке ие болды – 22,3 балл, ал физикалық қолжетімділік бойынша – 49,4 балл, бұл орташа республикалық көрсеткішке жақын. Басқа қосалқы индекстер бойынша аймақта орташа республикалық деңгейден жоғары көрсеткіштер тіркелген. Аймақ цифрлық дағдылар субиндексінің жоғары деңгейіне ие - 100-ден 89,9 балл, сондай-ақ банк картасының таралу қосалқы индексі - 100-ден 87,7 балл.

Павлодар облысында интернетке физикалық қолжетімділіктің жоғары деңгейі, пошталық инфрақұрылымның деңгейі жоғары. Басқа көрсеткіштер бойынша мәндер орташа республикалық деңгейден сәл төмен.

Астана қаласы тек 12,05 балды құрайтын пошта инфрақұрылымының қосалқы индексі санаманда, басқа көрсеткіштер бойынша орташа республикалық деңгейден әлдеқайда жоғары көрсеткіштерге ие. Бұл қалада статистикалық мәліметтер жүргізілмей жатқан баламалы жеткізу инфрақұрылымын қолдануынан деп есептейміз. Сондай-ақ, Астана республикадағы халықтың цифрлық дағдылары бойынша ең жоғары көрсеткішке ие.

Атырау облысының жетекші көрсеткіштері интернет пен пошта инфрақұрылымының қолжетімділігі болып табылады. Басқа қосалқы индекстер бойынша облыста орташа республикалық көрсеткішке жақын көрсеткіштер тіркелген.

Рейтингтің аутсайдері болып табылатын Түркістан интернетке физикалық қолжетімділік бойынша жақсы көрсеткішке ие – 100-ден 51,1 балл. Рейтингтегі аймақтың артта қалған аумақтары: банк карталарының, пошталық инфрақұрылымның, интернеттің экономикалық қолжетімділігінің қалыпты деңгейден төмендігі және цифрлық дағдылардың төмен деңгейі.

Қорытынды

Зерттеу келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1. В2С секторындағы ЭК-ға даярлығы бойынша Қазақстан аймақтарының рейтингі композиттік индекстерді құрастыру әдістемесі негізінде құрастырылған авторлық бағалау әдістемесін апробациялау арқылы жасалды. Даярлық индексі интернеттің физикалық және экономикалық қолжетімділігін, оның жылдамдығын, халықтың цифрлық дағдыларының деңгейін, банк карталарының таралуын және пошталық инфрақұрылымның даму деңгейін сипаттайтын 16 көрсеткіштен тұрады. Өзірленген даярлық индексі аймақтардың рейтингін жасауға ғана емес, сонымен қатар индекстің, сондай-ақ олардың қосалқы индекстерінің аймақтар арасындағы, сондай-ақ жылдар бойынша салыстырмалы талдауын жүргізуге мүмкіндік берді.

2. Жалпы Қазақстан бойынша 2021 жыл үшін В2С секторындағы ЭК-ға даярлық индексі 27,72 балды (мүмкін болатын 100 балдан) құрайды, бұл даярлық факторларын күшейту бойынша шараларды әзірлеу қажеттілігін көрсетеді. Бұл ретте зерттелетін көрсеткіштің мәндері Қазақстанның аймақтары бойынша айтарлықтай сараланады. Мәселен, ең жақсы даярлық деңгейін 43,9 балмен Алматы қаласы көрсетіп отыр. Рейтинг аутсайдері – 5,2 балл көрсеткішімен Түркістан облысы болып отыр.

3. Жалпы алғанда, қосалқы индекстердің мәндерін талдау келесі үдерістерді анықтауға мүмкіндік берді:

– рейтингте жоғары орында тұрған барлық аймақтарда банк карталарының таралу көрсеткіші айтарлықтай жоғары, ал аутсайдерлерде төмен;

– аймақтардағы интернеттің физикалық қолжетімділік деңгейі айтарлықтай ерекшеленбейді (100 балдан 44,5-тен 54,4 балға дейін);

– барлық аутсайдер аймақтарда интернеттің экономикалық қолжетімділік деңгейі

төмен, бұл жан басына шаққандағы ЖІӨ деңгейінің төмендігімен байланысты;

– республикалық маңызы бар қалаларды қоспағанда, барлық жетекші облыстарда пошталық инфрақұрылымның деңгейі жоғары;

– Алматы мен Астана қалалары цифрлық дағдылардың өте жоғары деңгейімен, банктік карталардың таралуымен және интернеттің қолжетімділігімен ерекшеленеді, ал пошта инфрақұрылымы басқа аймақтардан айтарлықтай артта, бұл осы қалаларда балама жеткізу инфрақұрылымының дамуымен байланысты болуы мүмкін.

3. В2С секторындағы ЭК-ке даярлық индексі Қазақстан аймақтарында ЭК инфрақұрылымдық даярлығын салыстырмалы бағалаудың құралы бола алады. Алынған бағалаулар В2С секторында ЭК-ны дамыту үшін институционалдық жағдайларды жасау бойынша шараларды әзірлеу үшін аналитикалық негіз бола алады.

References

1. Ahluwalia, P., & Merhi, M. I. (2020). Understanding Country Level Adoption of E-Commerce: A Theoretical Model Including Technological, Institutional, and Cultural Factors. *JGIM*, 28(1), 1-22. <https://doi.org/10.4018/JGIM.2020010101>
2. Alibekova, G., Medeni, T., Panzabekova, A., & Mussayeva, D. (2020). Digital transformation enablers and barriers in the economy of Kazakhstan. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7 (7), 565 – 575. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.565>
3. Cho, J., Ozment, J., & Sink, H. (2008). Logistics Capability, Logistics Outsourcing and Firm Performance in an E-commerce Market. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 38, 336-359. <https://doi.org/10.1108/09600030810882825>
4. Gibbs, J., Kraemer, K.L., & Dedric, J. (2003). Environment and policy factors shaping global e-commerce diffusion: A cross-country comparison. *The Information Society*, 19, 5-18.
5. Gomez-Herrera, M. E., Martens, B., & Turlea, G. (2014). The drivers and impediments for cross-border e-commerce in the EU. *Information Economics and Policy*, 28, 83-96. <https://doi.org/10.1016/j.infoecopol.2014.05.002>
6. Hawk, S. (2004). Comparison of B2C e-commerce in development countries. *Marketing and Trade Electronic Commerce Research*, 4 (3), 181-199. <https://doi.org/10.1023/B:ELEC.0000027979.91972.36>
7. Ho, S., Kauffman, J. R., & Liang P-T. (2007). A growth theory perspective on B2C e-commerce growth in Europe: An exploratory study. *Electronic*

Commerce Research and Applications, 6 (3), 237-259. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2006.06.003>

8. Ibrahim, O. A., Muftawu, Dz. A., & Yaw, A. (2020). What drives global B2C E-commerce? An analysis of the effect of ICT access, human resource development and regulatory environment. *Technology Analysis & Strategic Management*, 32(7), 835-850. <https://doi.org/10.1080/09537325.2020.1714579>

9. Kireyeva, A.A., Nurbatsin, A.S., & Mussabalina, D.S. (2021). Exploring the impact of information and communication technology in regions of Kazakhstan. *Economy of Region*, 17(2), 375–388. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2021-2-2>

10. Kireyeva, A.A., Satpayeva, Z.T., & Urdabayev, M.T. (2022). Analysis of the Digital Readiness and the Level of the ICT Development in Kazakhstan's Regions. *Economy of Region*, 18(2), 464–478. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2022-2-12>

11. Kshetri, N. (2008). Barriers to e-commerce and competitive business models in developing countries: A case study. *Electronic Commerce Research and Applications*, 6, 443-452. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2007.02.004>

12. Lim, K., Leung, K., Sia, Ch., & Lee, M. (2004). Is Ecommerce Boundary-Less? Effects of Individualism–Collectivism and Uncertainty Avoidance on Internet Shopping. *Journal of International Business Studies*, 35, 545-559. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400104>

13. Makarova, I.L. (2015). Analysis of methods for determining weight coefficients in the integral indicator of public health, *Science symbol*, 7, 87–94. (in Russ.)

14. Nath, V. (2001). Empowerment and governance through information and communication technologies: women's perspective. *The International Information & Library Review*, 33, 317-39. <https://doi.org/10.1080/10572317.2001.10762556>

15. Nicoletti, G., Scarpetta, S., & Boylaud, O. (2000). Summary indicators of product market regulation with an extension to employment protection legislation. *OECD Economics Department Working Papers*, 226. <https://doi.org/10.1787/18151973>

16. OECD (2008). *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. Paris: OECD Publishing.

17. Panzabekova, A., Kireyeva, A.A., Satybadin, A.A., & Sabyr, N.S. (2020). Distribution of ICT and Analysis of the Digital Components of the Quality of Life. *Journal of Distribution Science*, 18 (12), 67 – 77. <https://doi.org/10.15722/jds.18.12.202012.67>

18. Panzabekova, A.Zh., Zhanbozova, A.B., & Zhumanazarov, K.B. (2020). Electronic public involvement: modern challenges for Kazakhstan. *Reports of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 329, 147-153. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1483.19>

19. Saltelli, A., Mundo, G., & Nardo, M. (2006). From Complexity to Multidimensionality. The Role of Composite Indicators for Advocacy of EU

Reform. *Review of Business and Economic Literature*, LI (3), 221–235.

20. Singh, T., Jayashankar, V. J., & Singh, J. (2001). E-Commerce in the U.S. and Europe – Is Europe Ready to Compete? *Business Horizons*, 44(2), 6-16. <https://doi.org/10.1016/S0007-6813%2801%2980017-3>

21. Smith, K.T. (2009). Worldwide growth of e-commerce. *E-Business*, 3, 29-34. <https://doi.org/10.1201/9781439809426-c4>

22. Stock, Dzh.R., & Lambert, D.M. (2005). (2005). *Strategic Logistics Management*, Moscow, Infra-M. (in Russ.)

23. Wang, T., Kang, J.W., & Valentine, V.F. (2020). A holistic analysis of national e-commerce and logistics development. *Marit Econ Logist*, 22, 500–513. <https://doi.org/10.1057/s41278-020-00151-w>

Список литературы (транслитерация)

1. Ahluwalia, P., & Merhi, M. I. (2020). Understanding Country Level Adoption of E-Commerce: A Theoretical Model Including Technological, Institutional, and Cultural Factors. *JGIM*, 28(1), 1-22. <https://doi.org/10.4018/JGIM.2020010101>

2. Alibekova, G., Medeni, T., Panzabekova, A., & Mussayeva, D. (2020). Digital transformation enablers and barriers in the economy of Kazakhstan. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7 (7), 565 – 575. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.565>

3. Cho, J., Ozment, J., & Sink, H. (2008). Logistics Capability, Logistics Outsourcing and Firm Performance in an E-commerce Market. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 38, 336-359. <https://doi.org/10.1108/09600030810882825>

4. Gibbs, J, Kraemer, K.L, & Dedric, J. (2003). Environment and policy factors shaping global e-commerce diffusion: A cross-country comparison. *The Information Society*, 19, 5-18.

5. Gomez-Herrera, M. E., Martens, B., & Turlea, G. (2014). The drivers and impediments for cross-border e-commerce in the EU. *Information Economics and Policy*, 28, 83-96. <https://doi.org/10.1016/j.infoecopol.2014.05.002>

6. Hawk, S. (2004). Comparison of B2C e-commerce in development countries. *Marketing and Trade Electronic Commerce Research*, 4 (3), 181-199. <https://doi.org/10.1023/B:ELEC.0000027979.91972.36>

7. Ho, S., Kauffman, J. R., & Liang P-T. (2007). A growth theory perspective on B2C e-commerce growth in Europe: An exploratory study. *Electronic Commerce Research and Applications*, 6 (3), 237-259. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2006.06.003>

8. Ibrahim, O. A., Muftawu, Dz. A., & Yaw, A. (2020). What drives global B2C E-commerce? An analysis of the effect of ICT access, human resource development and regulatory environment. *Technology*

Analysis & Strategic Management, 32(7), 835-850. <https://doi.org/10.1080/09537325.2020.1714579>

9. Kireyeva, A.A., Nurbatsin, A.S., & Mussabalina, D.S. (2021). Exploring the impact of information and communication technology in regions of Kazakhstan. *Economy of Region*, 17(2), 375–388. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2021-2-2>

10. Kireyeva, A.A., Satpayeva, Z.T., & Urdabayev, M.T. (2022). Analysis of the Digital Readiness and the Level of the ICT Development in Kazakhstan's Regions. *Economy of Region*, 18(2), 464–478. <https://doi.org/10.17059/ekon.reg.2022-2-12>

11. Kshetri, N. (2008). Barriers to e-commerce and competitive business models in developing countries: A case study. *Electronic Commerce Research and Applications*, 6, 443-452. <https://doi.org/10.1016/j.eierap.2007.02.004>

12. Lim, K., Leung, K., Sia, Ch., & Lee, M. (2004). Is Ecommerce Boundary-Less? Effects of Individualism–Collectivism and Uncertainty Avoidance on Internet Shopping. *Journal of International Business Studies*, 35, 545-559. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400104>

13. Makarova, I.L. (2015). Analysis of methods for determining weight coefficients in the integral indicator of public health, *Simvol nauki [Science symbol]*, 7, 87–94. (in Russ.)

14. Nath, V. (2001). Empowerment and governance through information and communication technologies: women's perspective. *The International Information & Library Review*, 33, 317-39. <https://doi.org/10.1080/10572317.2001.10762556>

15. Nicoletti, G., Scarpetta, S., & Boylaud, O. (2000). Summary indicators of product market regulation with an extension to employment protection legislation. *OECD Economics Department Working Papers*, 226. <https://doi.org/10.1787/18151973>

16. OECD (2008). *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. Paris: OECD Publishing.

17. Panzabekova, A., Kireyeva, A.A., Satybadin, A.A., & Sabyr, N.S. (2020). Distribution of ICT and Analysis of the Digital Components of the Quality of Life. *Journal of Distribution Science*, 18 (12), 67 – 77. <https://doi.org/10.15722/jds.18.12.202012.67>

18. Panzabekova, A.Zh., Zhanbozova, A.B., & Zhumanazarov, K.B. (2020). Electronic public involvement: modern challenges for Kazakhstan. *Reports of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 329, 147-153. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1483.19>

19. Saltelli, A., Mundo, G., & Nardo, M. (2006). From Complexity to Multidimensionality. The Role of Composite Indicators for Advocacy of EU Reform. *Review of Business and Economic Literature*, 11 (3), 221–235.

20. Singh, T., Jayashankar, V. J., & Singh, J. (2001). E-Commerce in the U.S. and Europe – Is Europe Ready to Compete? *Business Horizons*,

44(2), 6-16. <https://doi.org/10.1016/S0007-6813%2801%2980017-3>

21. Smith, K.T. (2009). Worldwide growth of e-commerce. *E-Business*, 3, 29-34. <https://doi.org/10.1201/9781439809426-c4>

22. Stock, Dzh.R., & Lambert, D.M. (2005). *Strategicheskoe upravlenie logistikoj [Strategic Logistics Management]*, Moscow, Infra-M. (in Russ.)

23. Wang, T., Kang, J.W., & Valentine, V.F. (2020). A holistic analysis of national e-commerce and logistics development. *Marit Econ Logist*, 22, 500–513. <https://doi.org/10.1057/s41278-020-00151-w>

Information about the authors

* **Aksaule B. Zhanbozova** – researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aksaulew@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7143-5680>

Tolkyn A. Azatbek – Doctor of Economic Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: tolkyn_d2005@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8985-8905>

Madina M. Khalitova - Doctor of Economic Sciences, professor, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madinakhalidi@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

Gulmira B. Moldabekova – Master of Economic Sciences, Senior Lecturer, Kazakh-Russian International University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: ali20130223@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9550-5196>

Авторлар туралы мәліметтер

* **Жанбозова А.Б.** – ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aksaulew@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7143-5680>

Азатбек Т.А. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: tolkyn_d2005@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8985-8905>

Халитова М.М. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: madinakhalidi@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

Молдабекова Г.Б. – магистр, аға оқытушы, Қазақ-Орыс халықаралық университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: ali20130223@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9550-5196>

Сведения об авторах

* **Жанбозова А.Б.** – научный сотрудник, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: aksaulew@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7143-5680>

Азатбек Т.А. – доктор экономических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: tolkyn_d2005@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8985-8905>

Халитова М.М. – доктор экономических наук, профессор, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: madinakhalidi@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

Молдабекова Г.Б. – магистр, старший преподаватель, Казахско-русский международный университет, Актөбе, Казахстан, e-mail: ali20130223@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9550-5196>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-36-54>
MPHTI: 06.51.25
JEL: F520, F63, H76

Food Security and Social Development of Regions: International Experience

Nursaule Zh. Brimbetova^a, Gaukhartas K. Temirova^{b*}, Aidar A. Sultanaev^a

^a *Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko Str., A25K1B0, Almaty, Kazakhstan;* ^b *al-Farabi kazakh national university, 71 al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan*

For citation: Brimbetova, N. Z., Temirova, G. K., & Sultanaev, A. A. (2023). Food Security and Social Development of Regions: International Experience. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 36-54, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-36-54>

ABSTRACT

Food security is an economic category officially accepted in international practice, used to describe the state of the food market of a country or group of countries, as well as the world market that provides guaranteed access to all social groups. As world experience shows, special state bodies developed in the agro-industrial sphere have been established in all countries, performing the functions of regulating and protecting the agricultural sector and the agricultural food market. The main goal of our research work is to determine and prove the current level of food safety. At the same time, the social development of leading countries and determination of Kazakhstan's priorities in this field using domestic food security policy. Materials on the regulation and support of food security in the USA and Brazil, which are of interest to other countries, are presented and analyzed. Our research paper also presents the policy of food security in China and the Russian Federation. Food security of the Republic of Kazakhstan is provided. In our opinion, a necessary and sufficient condition for food security is economic growth, which leads to an increase in food production, real incomes of people, and an active policy on the part of the state to help the poor. Ensuring food security is associated with the impact of various factors and conditions: as it is the driving force, the cause of the process, and the phenomenon. Food security is influenced by political, social, economic, natural and other factors.

KEYWORDS: Food Security, State Support, Economic Security, World Experience, Social Development, Region

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources)

Article history:

Received 30 October 2022
Accepted 16 February 2023
Published 30 March 2023

***Corresponding author: Temirova G.K.** – PhD candidate, al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan, 877786767589, e-mail: gau_1992@mail.ru

Азық-түлік қауіпсіздігі және аймақтардың әлеуметтік дамуы: халықаралық тәжірибе

Бримбетова Н.Ж.^а, Темирова Г.Қ.^б, Султанаев А.А.^а

^а ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, көш. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Қазақстан; ^б әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, көш. аль-Фараби 71, Алматы, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Бримбетова Н.Ж., Темирова Г.Қ., Султанаев А.А. (2023). Азық-түлік қауіпсіздігі және аймақтардың әлеуметтік дамуы: халықаралық тәжірибе. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 36-54, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-36-54>

ТҮЙІН

Азық-түлік қауіпсіздігі-бұл елдің немесе елдер тобының азық-түлік нарығының жағдайын, сондай-ақ барлық әлеуметтік топтарға кепілдендірілген қол жетімділікті қамтамасыз ететін әлемдік нарықты сипаттау үшін қолданылатын халықаралық тәжірибеде ресми түрде қабылданған экономикалық категория. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, барлық елдерде аграрлық секторды және аграрлық азық-түлік нарығын реттеу және қорғау функцияларын орындайтын агроөнеркәсіптік салада дамыған арнайы мемлекеттік органдар орнатылған. Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты азық-түлік қауіпсіздігінің заманауи деңгейін анықтау және негіздеу болып табылады. Бұл ретте көшбасшы елдердің әлеуметтік дамуы және азық-түлік қауіпсіздігінің ішкі саясатын пайдалана отырып, осы саладағы Қазақстанның басымдықтарын айқындау. АҚШ пен Бразилиядағы басқа елдерді қызықтыратын азық-түлік қауіпсіздігін реттеу және қолдау материалдары ұсынылған және талданған. Сондай-ақ, біздің зерттеу жұмысымызда Қытай мен Ресей Федерациясының азық-түлікпен қамтамасыз ету саясаты ұсынылған. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігі көзделген. Біздің ойымызша, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті және жеткілікті шарты – азық-түлік өндірісінің, халықтың нақты табыстарының артуына, халықтың кедей топтарына белсенді мемлекеттік саясат жүргізуіне әкелетін экономикалық өсу. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету әртүрлі факторлар мен жағдайлардың әсерімен байланысты: қозғаушы күш ретінде, процестің, құбылыстың себебі. Азық-түлік қауіпсіздігіне саяси, әлеуметтік, экономикалық, табиғи және басқа да факторлар әсер етеді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: азық-түлік қауіпсіздігі, мемлекеттік қолдау, экономикалық қауіпсіздік, әлемдік тәжірибе, әлеуметтік даму, аймақ

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 30 Қазан 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 16 Ақпан 2022

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Гаухартас К.Т. – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, көш. аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан, 877786767589, e-mail: gau_1992@mail.ru

Продовольственная безопасность и социальное развитие регионов: международный опыт

Бримбетова Н.Ж.^a, Темирова Г.К.^b, Султанаев А.А.^a

^a Институт экономики КН МНВО РК, Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Казахстан; ^b Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. аль-Фараби 71, Алматы, Казахстан

Для цитирования: Бримбетова Н.Ж., Темирова Г.К., Султанаев А.А. (2023). Продовольственная безопасность и социальное развитие регионов: международный опыт. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 36-54, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-36-54>

АННОТАЦИЯ

Продовольственная безопасность – официально принятая в международной практике экономическая категория, используемая для описания состояния продовольственного рынка страны или группы стран, а также мирового рынка, обеспечивающего гарантированный доступ ко всем социальным группам. Как показывает мировой опыт, во всех странах установлены специальные государственные органы, развитые в агропромышленной сфере, выполняющие функции регулирования и защиты аграрного сектора и аграрного продовольственного рынка. Основной целью нашей исследовательской работы является определение и обоснование современного уровня безопасности пищевых продуктов. При этом социальное развитие стран-лидеров и определение приоритетов Казахстана в этой сфере с использованием внутренней политики продовольственной безопасности. Представлены и проанализированы материалы по регулированию и поддержке продовольственной безопасности в США и Бразилии, представляющие интерес для других стран. Также в нашей исследовательской работе представлена политика продовольственного обеспечения Китая и Российской Федерации. Предусмотрена продовольственная безопасность Республики Казахстан. На наш взгляд, необходимым и достаточным условием продовольственной безопасности является экономический рост, который ведет к росту производства продуктов питания, реальных доходов людей, и активная политика со стороны государства по оказанию помощи бедным. Обеспечение продовольственной безопасности связано с воздействием различных факторов и условий: как это движущая сила, причина процесса, явления. На продовольственную безопасность влияют политические, социальные, экономические, природные и другие факторы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: продовольственная безопасность, государственная поддержка, экономическая безопасность, мировой опыт, социальное развитие, регион.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы)

История статьи:

Получено 30 октября 2022

Принято 16 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Темирова Г.К. – PhD докторант, Казахский национальный Университет имени аль-Фараби, ул. аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Казахстан, 877786767589, e-mail: gau_1992@mail.ru

Кіріспе

Халықтың азық-түлік қауіпсіздік проблемасы ХХ ғасырдың 70-жылдарының ортасынан бастап дамушы елдердегі әлеуметтік-экономикалық процестерге байланысты дүниежүзілік қауымдастықтың белсенді қарауының тақырыбына айналды.

Әлемдік қарама-қайшылық дамыған елдердегі азық-түліктің абсолютті артық өндірісі бірқатар үшінші әлем елдерінде халықтың жаппай аштық пен тамақтанбауымен қатар жүретін кезде пайда болды.

Алдағы 40 жылда, шетелдік сарапшылардың пікірінше, әлемде қарусыздану проблемасын осы позициялардан алшақтатып, азық-түлік тапшылығы проблемасы бірінші орынға шығады. Азық-түлік қауіпсіздігі проблемасымен айналысатын француз сарапшылары Ж.Буринет пен М.Флойддың пікірінше, жаңа халықаралық азық-түлік тәртібі әлем елдерінде азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуге қол жеткізуден және аштықты жоюдан тұрады.

Әлемнің көптеген елдерінде азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз ету мәселелерін табысты шешу халықаралық және аймақтық қауіпсіздік кепілдіктерін нығайту үшін күшті негіздер жасайды.

Азық-түлік қауіпсіздігін анықтауға әр түрлі көзқарастар бар: бірқатар ғалымдар азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі критерийі ретінде оны тұтыну деңгейін өздері немесе сыртқы көздерден қалыптасқанын ескермей қабылдайды.

Екінші тәсіл елдің азық-түлік импортына тәуелділігін жоюға бағытталған. Үшіншісі - азық-түлік тауарларымен өзін-өзі қамтамасыз ету, отандық тауар өндірушіні бәсекеге қабілетті өнімдердің кең спектрін шығару үшін қажетті жағдайлармен қорғау.

Азық-түлік қауіпсіздігі дегеніміз - бұл елдің немесе елдер тобының азық-түлік нарығының, сондай-ақ әлемдік нарықтың жағдайын сипаттау үшін қолданылатын, халықаралық тәжірибеде ресми түрде қабылданған экономикалық категория, бұл халықтың барлық әлеуметтік топтарына кепілдендірілген қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Кез-келген уақытта және медициналық тұтыну стандарттарына қол жеткізу үшін адам қажетті мөлшерде сапалы тағамды тұтынып отыру керек. Жер шарындағы бір миллиардқа жуық адам салауатты өмір салтына сәйкес дурыс тамақтанбайды.

Біріншіден, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия мен тропикалық Африка елдерінің тұрғындары. Соғыстан кейінгі жылдардағы азық-түлік тапшылығы проблемасы тұтынудың өсуіне және кедейлікті окшаулауға қатысты айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, бірақ, дегенмен, бұл әлемнің аймақтарында және мемлекеттерінде айтарлықтай асимметрияны көрсетеді. Сонымен, қазіргі әлемдегі осы факторға сәйкес төрт топты бөлуге болады:

- біріншіден, азық-түлік қауіпсіздігінің көшбасшылары - Жапония, Австралия, Қытай, Солтүстік Америка, Батыс және Солтүстік Еуропа, олар азық-түлік өнімдерінің шамадан тыс өндірілуін көрсетеді және әлемдік азық-түлік теңгерімін сақтай отырып, әлемнің экспорттық донорлары болып табылады. Астық пен күнбағыс майын қоса алғанда, кейбір азық-түлік тауарлары үшін Ресей бұл элиталық клубқа соңғы жылдары қосылды;

- екіншіден, БҰҰ ДДҰ Латын Америкасы, Орталық Азия, Оңтүстік Еуропа, АСЕАН аймақтарындағы көптеген елдерді тамақ тұтыну нормаларына жақын деп санайды;

- үшіншіден, БҰҰ ДДҰ тамақпен қамтамасыз ету критерийі бойынша ауытқу деңгейі тұрғысынан «рұқсат етілген» деп анықтайды, бұрынғы Кеңес Одағы елдері, Шығыс Еуропа елдері, Индонезия, Үндістан және Египет;

- төртіншіден, бұл әлем халқының едәуір бөлігін құрайтын және физикалық өмір сүру үшін күрестің барлық ауыртпалықтарын бастан өткеріп жатқан дамушы елдердің үлкен тобы;

- бесіншіден, адами капиталдың сапасы экономикалық табыстың негізін құрайды, бұл коммуникация мен үздіксіз білім беру процесіне негізделген басқарудың жаңа парадигмасын қалыптастырады. Бұл инновациялық менеджмент, ол мерзімінен бұрын әрекет ететін тиімді басқару шешімдерін синтездеуге қабілетті.

Зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты:

1. Қазіргі таңдағы азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін анықтау және дәлелдеу;

2. Көшбасшы елдердің әлеуметтік дамуы және ішкі азық-түлік қауіпсіздік саясатын қолдана отырып, Қазақстанның осы саладағы басымдықтарын белгілеу.

Қазіргі экономикалық теориялар жаһандану жағдайында экономикалық бәсекенің мызғымас көрінетін негіздерін белсенді түрде қайта қарайды. Ғылым прагматикалық сипатқа ие болып, нарықты ғасырлар бойы

танылған экономикалық догма ретінде «фетиширлеместен» үстемдік ететін шындықты жөндейді. Өркениет мыңжылдықтардың кез-келген теориялары мен тәжірибелеріне сүйенбей, ақпараттық әлемнің тез өзгертін заңдарына сәйкес қалыптасып жатқан жаңа жаһандық экономикалық жүйенің сын-қатерлерімен бетпе-бет келеді.

Әдебиетке шолу

Азық-түлік қауіпсіздігінің жалпы теориялық негіздемесі батыстық авторлар Л. Буш, Э.Барбер, Б.Портила, Г.Конвей еңбектерінде кездеседі. Олар «Азық-түлік қауіпсіздігі дегеніміз - бұл барлық тұрғындар үшін және кез-келген уақытта белсенді салауатты өмір сүру үшін қажетті мөлшерде азық-түлікке кепілдік берілген қол жетімділікке қол жеткізілетін экономиканың жағдайы» (Polack et al., 2008).

Жаһандық әлемнің белгісіздік атмосферасы жаһандану жағдайында әлемдік экономикалық жүйені өзгерту перспективалары туралы көзқарастар жүйесін ашуға тырысатын көптеген тұжырымдамаларды тудырады. Мәселен, мысалы, И.Валлерштейн «Әлем - жүйелік талдау» тұжырымдамасын ұсынды, оның пікірінше, жаһандану - бұл әлемдік еңбек бөлінісіне негізделген процесс. Қазіргі экономикалық ойлауда маңызды орынды Д.Беллдің постиндустриалды қоғам тұжырымдамасы алады, онда автор технологияның даму деңгейіне байланысты әлемдік экономикада үстемдік ететін экономикалық қызмет салаларын негіздейді. Мысалы, индустрияға дейінгі кезеңде ауылшаруашылығы, өнеркәсіптік кезеңде өндірістік өндіріс, ал постиндустриалды кезеңде ғылым мен білім алдыңғы қатарға шығады.

Әлемнің көптеген елдерінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету технологияларын теориялық негіздеу және практикалық енгізу экономикалық әдебиеттерде кеңінен ұсынылған. Бұл мәселелер ірі шетелдік ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Көптеген еңбектерде азық-түлік проблемасы әлемдік ауқымда да, жекелеген елдермен байланысты да зерттеледі. Ресейдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық басымдықтары мен сыртқы экономикалық перспективаларын әзірлеуге байланысты мәселелер А.И. Алтухов, С.Т. Антипов, Д.В. Балдов, В.П. Коровкин, Е.Н. Крылатых, Б.Н. Кузык сияқты

ғалымдардың еңбектерінде талқылау тақырыбы болып табылады, М.Л. Мамиконян, А.Б. Мельников, С.А.Черникова, В.И. Добросоцкий, А.П. Потапов, В.В. Рау, Л.С. Ревенко, В.Г. Савенко, И.С. Санду, У.З. Сафин, Е.Н. Крылатых, Т.М. Яркова Н.И. Шагайда, Ю.В. Яковец және басқалар (Krylatykh & Strokov, 2019; Cook et al., 2004).

Аймақтық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері А.Н. Анищенко, Е.Н. Антамошкина еңбектерінде көрініс тапты, Е.И. Артемова, Н.В. Климова, О.Н. Пронская, Р.Ю. Селименков, М.В. Сулейманов, И.К. Тотров, Т.В. Усков, А.Н. Чекавинский және басқалар.

Азық-түлік қауіпсіздігі саласындағы дағдарыстар осы саладағы жаһандық ынтымақтастық аясын үнемі жаңартып, жетілдіріп отырды және азық-түлік нарығындағы әлемдік процестерді реттеуші болды. 1945 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы - ФАО (Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы) қамқорлығымен әлемдік азық-түлік қауіпсіздігі жүйесінің негізі қаланды (Dobrosotsky, 2019; Alaimo et al., 2007).

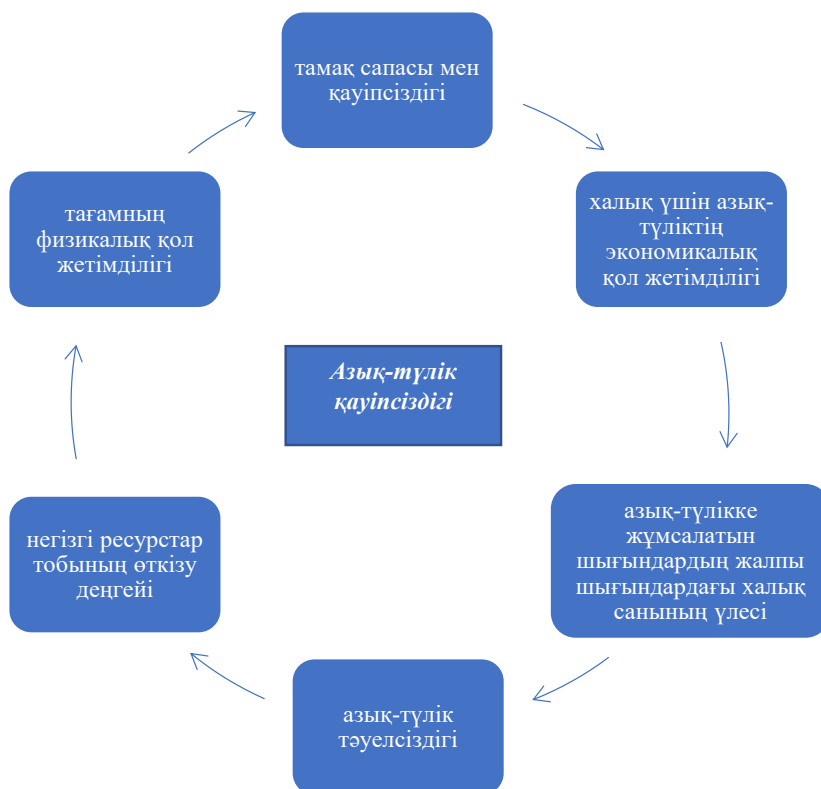
Тамақтану, азық-түлік және ауылшаруашылығы саласындағы мамандандырылған халықаралық институтты құруға 44 мемлекет қатысты, олар Хартияны бекітті және әлемдік азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыруда жаңа белестің негізін қалады. Бұл оқиға соғыстан кейінгі дүниежүзілік төлемдер дағдарысы мен бүкіл әлем тұрғындарының төлем қабілеттілігінің төмендеуі аясында болғанын атап өткен жөн. Осыған байланысты барлық елдер азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуге баса назар аударды және ФАО-ның әлемдік өмірдегі рөлі минималды болды (Baldivo, 2017; Cook et al., 2004).

Шет мемлекеттердің көпшілігінде азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізудің басым бағыты - ұлттық ауыл шаруашылығының дамуын ынталандыру және оны қолдау бойынша тиісті шараларды қабылдау, ішкі және сыртқы нарықта бәсекеге қабілеттілікті арттыру, экспорттаушы елдердің азық-түлік экспансиясынан қорғау, өнім экспортын ынталандыру және т.б. Бір қарағанда, бұл тәсіл халықаралық еңбек бөлінісі теорияларына және дүниежүзілік сауда ережелеріне қайшы келеді, оны жүзеге асыру жалпы әлемдік экономиканың тиімділігін арттырады.

Азық-түлік қауіпсіздігіне отандық және импорттық өнімдерді жеткізуді оңтайландыру, азық-түлік топтарының тұрғындарын тауарлармен қамтамасыз етуді реттеу мен бақылау, сыртқы экономикалық

қызметті жетілдіру және агробизнесі дамыту мақсатында тартымды бәсекелестік жағдай жасау кіреді.

1-сурет шет мемлекеттердің азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі компоненттері көрсетілген.

Сурет 1 - Шет мемлекеттердің азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі компоненттері

Figure 1- The main components of food security in foreign countries

Ескерту: әдебиет негізінде автормен құрастырылған (Chernikova, 2019)

Протекционизм саясаты аграрлық сектор үшін өте қолайлы, өйткені оның өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл баға деңгейіне байланысты әлеуметтік маңыздылықтың жоғары деңгейі және азық-түлік тауарларына сұраныстың төмен икемділігі. Сондықтан барлық батыс елдерінде ауылшаруашылық өндірісінің жұмыс істеуі тұрақты мемлекеттік реттеумен, ал ұлттық азық-түлік нарықтары жоғары дәрежеде қорғалуымен ерекшеленеді.

Азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттік деңгейге де, аймақтық деңгейге де тән. Алайда, олар кәсіпорындардың экономикалық дамуындағы аумақтық айырмашылықтарға, табиғи-климаттық жағдайларға, аза-

маттардың кірістер деңгейіне және аймақтың өзін-өзі қамтамасыз етуіне, қоршаған ортаның техногендік және антропогендік ластану дәрежесіне, дәстүрлеріне байланысты өзгереді. аймақ және басқа факторлар (Chernikova, 2019; Yarkova, 2019).

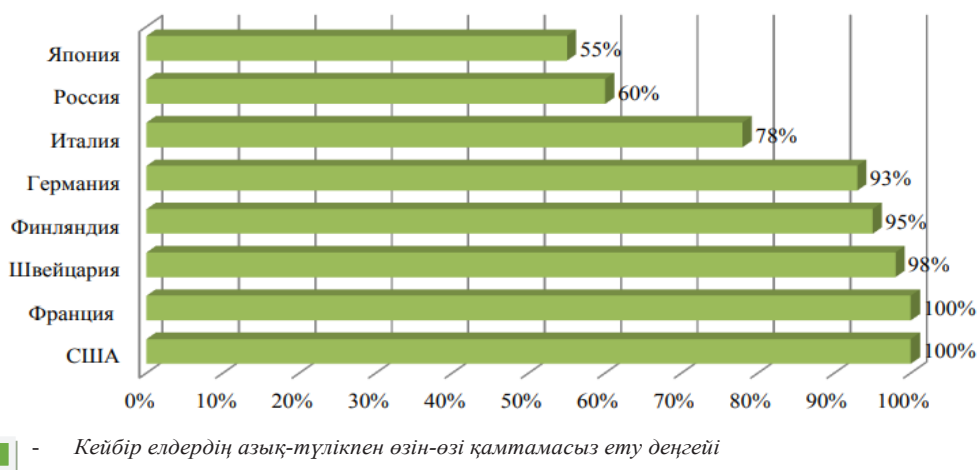
Біз ғалымдар мен практиктердің пікірімен бөлісеміз, оған сәйкес тұтыну нарығы импорттық азық-түлікке толы болған кезде елдің азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізу туралы айту заңсыз, ал отандық кәсіпорындар өндіріс үшін шикізаттың жетіспеушілігінен немесе қатаң бәсекелестіктен тұрақсыз жұмыс істейді. Қазіргі жағдайда елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін азық-

түлік шикізаты мен азық-түлік өнімдерінің өз өндірісін қолдау және дамыту, олардың импортын қысқарту қажет (Ravetz, 2002).

Мұндай саясатты көптеген Еуропа елдері ұстанады: мысалы, азық - түлікпен қамтамасыз етудің жоғары деңгейі АҚШ пен Францияға тән - 100%-дан астам, Германия - 93%, Италия - 78%; құнарлы топырағы нашар Жапония үшін ол 50%-ды құрайды (2-сурет). Соңғы мәліметтер бойынша Қазақстан азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз ету 40% құрайды екен. Осылайша, азық - түлік қауіпсіздігі - бұл алынатын кірістерді ескере отырып, қайта өңдеу өнеркәсібін ауыл шаруашылығы шикізатымен, халықты-қауіпсіз және толыққанды тамақ өнімдерінің жеткілікті санымен тұрақты қамтамасыз етуге, сондай-ақ шикізат пен азық-түлік импортынан салыстырмалы түрде тәуелсіздікке кепілдік берілетін ел экономикасының жай-күйі. Соңғысы азық-түлік тауарларының негізгі топтары бойынша

(ет және ет өнімдері, сүт және сүт өнімдері, жұмыртқа, нан және нан өнімдері, картоп, көкөністер мен жемістер, өсімдік майы, қант, балық және балық өнімдері) импорт көлемі оларды ішкі тұтыну көлемінің 30%-ынан аспауға тиіс дегенді білдіреді. Жоғарыда аталған азық-түлік тауарларының тоғыз тобы калорияның 90% - ын қамтамасыз етеді және сандық және сапалық құрамы бойынша негізгі қоректік заттардың тепе-теңдігі тұрғысынан маңызды және алмастырылмайтын болып табылады.

Азық – түлік қауіпсіздігі мәселесін шешу-мемлекеттің міндеті. Мемлекеттік реттеу ішінара бір-біріне қайшы келетін мақсаттар жүйесіне қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек. Халықтың, ауыл тұрғындарының, ауыл шаруашылығы және агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың, сондай-ақ мемлекеттің өзінің мүдделерін қанағаттандыратын ымыралы шешім табу қажет.

Сурет 2 - Кейбір елдердің азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі

Figure 2 - The level of food self-sufficiency in some countries

Ескерту: әдебиет негізінде автормен құрастырылған (Antipov et al., 2015)

Азық – түлік қауіпсіздігі мәселесін шешу-мемлекеттің міндеті. Мемлекеттік реттеу ішінара бір-біріне қайшы келетін мақсаттар жүйесіне қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек. Халықтың, ауыл тұрғындарының, ауыл шаруашылығы және агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың, сондай-ақ мемлекеттің өзінің мүдделерін қанағаттандыратын ымыралы шешім табу қажет. Қазіргі жағдайда аграрлық саясатты әзірлеу кезінде мемлекет,

ең аз дегенде, халықтың ең аз рұқсат етілген деңгейінде тамақтануы үшін жеткілікті өмірлік маңызы бар өнімдердің кепілді өзіндік өндірісінің деңгейіне бағдарлануы тиіс.

Осы мақсатта агроөнеркәсіптік өнім өндірісін жеткілікті мөлшерде және өмірлік маңызы бар тамақ өнімдеріне жалпыға бірдей қол жетімді болған кезде қамтамасыз ету, төтенше азық-түлік жағдайларының алдын алу жөніндегі, сондай-ақ халықтың осындай

жағдайларды еңсеруге дайындығы жөніндегі заңдық, экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық және өзге де шараларды әзірлеу және іске асыру қажет (Cortese et al., 2016).

Әдіснама

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі қауіпсіздік теориясы және экономикалық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша көптеген арнайы ғылыми әдебиеттерді сипаттау және талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу объектісі әлемдік тәжірибие бойынша азық-түлік қауіпсіздігі. Зерттеу пәні дамыған елдердің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі азық-түлік саясаты. Осы объектісі мен пәніне сәйкес осы проблема бойынша келесі әдістер пайдаланылды.

Зерттеу барысында АҚШ, Ресей Федерациясы, Бразилия, Қытай мемлекеттерінің азық-түлік саясатын отандық және шетелдік авторлардың еңбектері қарастырылды. Аналитикалық, монографиялық, дерексіз-логикалық, экономикалық-статистикалық әдістер қолданылды. Мысалы, Яркова Т.М. ұсынған мәліметтер бойынша ғылыми зерттеудің әртүрлі тәсілдерінің: абстрактілі-логикалық экономикалық теорияның концептуалды ережелерін зерделеу кезінде, экономикалық теорияның қазіргі позицияларын бейнелейді. Осы жағдай мақаланың негізінде пайдаланылды.

Сонымен қатар, Антипов С.Т. ұсынған әрбір елдің азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық деңгейде де, жаһандық деңгейде де ауыл шаруашылығы мен азық-түлік нарығының дамуымен байланысты әлеуметтік және экономикалық жағдайларға байланыстырған. Осы әдістер мақаланы жазу барысында қолданылды.

Біздің жұмысымыз қазіргі таңдағы азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін анықтап, көшбасшы елдердің әлеуметтік дамуы және ішкі азық-түлік қауіпсіздік саясатын қолдана отырып, Қазақстанның осы саладағы басымдықтарын белгілеу болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау

Азық-түлік қауіпсіздігі - бұл белгілі бір елдің барлық адамдары әр уақытта олардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін және белсенді және салауатты өмір сүру үшін қажетті сандық тұрғыдан жеткілікті қажетті тағамға физикалық, Әлеуметтік және экономикалық қол жеткізе алатын жағдай. Яғни, бұл тізімде

рейтингтің жоғарғы жағында адамдар үшін ең қол жетімді тағамдар бар. Сонымен қатар, адамдардың табысы жеткілікті жоғары, бірақ сонымен бірге азық-түлік бағасы жоғары бірқатар дамыған елдер бар, сондықтан азық-түліктің қолжетімділігі кедей елдерге қарағанда төмен болуы мүмкін. Сонымен қатар, азық-түлік қауіпсіздігі ұғымы кірістерге қатысты бағаны ғана емес, сонымен қатар нарықта қажетті өнім санының болуын, ассортименттің әртүрлілігін және нарықтың бос болу ықтималдығын қамтиды

Американдық сарапшылар өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін көптеген штат-тар ауылшаруашылығына субсидия, импорт-тықшектелулер, тымүлкен азық-түлік қорларын құру түрінде тым жоғары бағаны төлейді, ал азық-түлік қауіпсіздігі ауыл шаруашылығынан бас тарту принциптеріне негізделуі керек деп санайды. Азық-түлік ағындарын қалыптастыру бойынша субсидиялар мен кемсітушілік шаралар. Батыс Еуропа мен Жапония мамандары олармен келіспейді.

Жапония, ЕО, әсіресе Швейцария, Швеция және Финляндия мемлекеттік қолдау бағдарламаларын қолдана отырып, азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етудің белгілі бір деңгейін сақтауды қамтамасыз ететін ұлттық азық-түлік қауіпсіздігінің басқа тұжырымдамасын қолданады.

Дәл осы шаралар Еуропалық Одақ елдерінің 80-ші жылдардың басына дейін астықпен өзін-өзі қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Азық-түлік импортын алға қойған мемлекет үшін оның салдары болжанбайтын болуы мүмкін. Барлық жоғары дамыған елдердің азық-түлік нарығын импорттан қорғауы кездейсоқ емес. Мысалы, Америка Құрама Штаттары азық-түлік импортының 17% -дан асуына жол бермейді. Швейцария, төлемдердің үлкен профициті бар елде азық-түлік қауіпсіздігі туралы заң бар. 1996 жылы 13 қарашада Римде Азық-түлік қауіпсіздігі туралы декларацияға қол қойылды, осыған сәйкес елдер үкіметтері азық-түлік көлемін ұлғайту үшін ауылшаруашылық, орман және балық өндірісіне басымдық ретінде инвестициялауға міндеттеме алды.

Ел тұрғындарын үздіксіз қамтамасыз ету үшін азық-түлік - тамақ кешенінде болатын процестердің бақылануы. Осыған байланысты АҚШ, Канада, ЕО елдерінің, Орталық және Шығыс Еуропаның тәжірибесі назар аударуға тұрарлық.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, барлық елдерде агроөнеркәсіп саласында дамыған, аграрлық секторды және аграрлық азық-түлік нарығын реттеу мен қорғау функцияларын орындайтын арнайы мемлекеттік органдар құрылады. Сонымен, Канадада - Бидай комитеті, Францияда - астықты өндіру және сату жөніндегі мемлекеттік кеңсе. Өтпелі кезеңдегі елдерде ауылшаруашылық нарығын басқару және қорғау экономика (Польша, Венгрия, Чехия, Словакия) сонымен қатар үкіметтің тапсырмасы бойынша басқарушылық функцияларды орындайтын, нормативтік құжаттарды, мақсатты бағдарламаларды және т.б. жасайтын мемлекеттік құрылымдар бар.

Мысалы, Польшада мұны Агенттік жүзеге асырады ауылшаруашылық нарығы, оның негізгі міндеттері: ауылшаруашылық өнімдері мен азық-түлік тауарлары нарығының жағдайын талдау, қажетті ақпаратты жинау және өңдеу, нарық конъюктурасы бойынша үкіметке бағалау мен ұсыныстар дайындау және ұсыну, стратегиялық реттеу астық пен оны қайта өңдеу өнімдерінің маңызды нарығы. Мұндай органдар басқа елдерде де бар: Венгрияда - Ауылшаруашылық нарығын реттеу жөніндегі үйлестіру комитеті, Чехия мен Словакияда - Нарықты реттеудің федералды қоры.

Ресей Федерациясы. Ресейде сондай-ақ бақылаушы және қорғаныс органдарын құруда осындай тәжірибе бар. Ресейде азық-түлік нарығын реттеу бойынша жұмыстарды ұйымдастыру мақсатында Үкіметтің 1997 жылғы 26 қыркүйектегі № 1224 қаулысымен Ауыл шаруашылығы және азық-түлік министрлігі жанынан «Азық-түлік нарығын реттеу жөніндегі федералды агенттік» мемлекеттік унитарлы кәсіпорны құрылды. Осы қаулыға сәйкес Федералдық агенттіктің негізгі қызметтері мыналар: Ресейдің реттеуші және қорғаныс органдарын құруда да осындай тәжірибесі бар. Ресейде азық-түлік нарығын реттеу бойынша жұмыстарды ұйымдастыру мақсатында Үкіметтің 1997 жылғы 26 қыркүйектегі № 1224 қаулысымен Ауыл шаруашылығы және азық-түлік министрлігі жанынан «Азық-түлік нарығын реттеу жөніндегі федералды агенттік» мемлекеттік унитарлы кәсіпорны құрылды. Осы қаулыға сәйкес Федералдық агенттіктің негізгі қызметтері:

- ауылшаруашылық өнімдері, шикізат пен азық-түлік тауарлары нарығының жағдайын бақылау, оның субъектілері үшін ақпарат-

тық қызмет жүйесін құру, нарық конъюктурасын талдау және болжау;

- Ресей Федерациясының Ауыл шаруашылығы министрлігіне ауылшаруашылық өнімдері, шикізат пен азық-түлік нарығын реттеудің ұйымдастырушылық-құқықтық нысандары, ұзақ мерзімді болжамдарды әзірлеу бойынша ұсыныстарды зерделеу, әзірлеу және енгізу;

- ауылшаруашылық өнімдерін, шикізат пен тамақ өнімдерін сатып алу және сату саласындағы бәсекелестіктің дамуына ықпал ету;

- ауылшаруашылық өнімдеріне, шикізат пен азық-түлікке нарықтық жағдайды тұрақтандыру мақсатында сатып алу және тауарлық интервенцияларды ұйымдастыру және жүргізу;

- азық-түліктің көтерме сауда нарықтарын құруға және олардың жұмыс істеуін қамтамасыз етуге қатысу;

- ауылшаруашылық өнімдерімен, шикізатпен және азық-түлікпен операцияларды жүзеге асыруда кепілдіктер беру;

- Ресей Федерациясы Үкіметінің жедел резервін қалыптастыру және экологиялық ластанған аймақтарға азық-түлік жеткізу бойынша мемлекеттік тапсырыс берушінің функцияларын орындау.

Жалпы, бұрын анықталған функциялар азық-түлік нарығын реттеу жөніндегі федералды агенттіктің (АТНРЖФА) мақсаттары мен міндеттеріне негіз болып табылады. Оның басты міндеті - халықты азық-түлікпен, ал өңдеу аймақтарын шикізатпен қамтамасыз етуге көмектесу. Сонымен қатар, FARPR экономиканың агроазық-түлік секторын қорғау және реттеу органы болып табылады және оның қызметі елдің агроөнеркәсіптік кешенінің экспорттық әлеуетін арттыруға көмектесуге, сонымен қатар әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған ауылдағы әлеуметтік инфрақұрылымның жағдайын анықтайтын проблемалар. Сонымен қатар, азық-түлік нарығын реттеу жөніндегі федералды агенттік (АТНРЖФА):

- ауылшаруашылық кәсіпорындарының, оның ішінде ауыл шаруашылығы мен қайта өңдеудің тиімділігін арттыру;

- жерді және басқа табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану;

- қоршаған ортаның экологиялық тепе-теңдігін сақтау.

Америка Құрама Штаты. Бұрын айтылғандай, азық-түлік қауіпсіздігі әлемдегі кез-

келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды бөлігі болып табылады. Алайда, көптеген елдер азық-түлік қауіпсіздігі проблемаларды жою немесе азайту жолындағы маңызды мәселелерді шешетін бірнеше процестердің салдары деп санайды. Бірқатар елдердегі азық-түлік қауіпсіздігі мақсаттарына басымдық беріледі. Бұл оң және теріс әсер етуі мүмкін бірқатар факторлардың пайда болуының салдары ретінде туындайды. Енді олардың кейбіріне тоқталайық:

1. Жер шарындағы халықтың өсуі, негізінен экономикасы дамымаған елдерде.
2. Натуралды ауыл шаруашылығынан бас тарту.
3. Табиғи ресурстардың сарқылуы.
4. Климаттың өзгеруі.
5. Жаһандану процестері және олардың аясында халықаралық қатынастарға айтарлықтай әсер ететін сауданың дамуы.

Жоғарыда аталған факторлардың барлығы әлемдегі азық-түлік қауіпсіздігі мен тәуелсіздік жағдайы тікелей тәуелді болатын ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігінің жағдайына әсер етеді. Осыған байланысты, ауыл шаруашылығының ұлттық қауіпсіздіктің кепілі екендігі және белгілі бір мемлекеттің даму стратегиясын құру кезінде әрдайым басқа салалар арасында басымдыққа ие болуы керек екендігіне толық сенімді.

АҚШ-та азық-түлік қауіпсіздігін АҚШ-тың Азық-түлік және дәрі-дәрмек басқармасы, АҚШ денсаулық сақтау және халыққа қызмет көрсету департаменті және АҚШ Ауыл шаруашылығы/Азық-түлік қауіпсіздігі және инспекциясы департаменті басқарады.

Америка Құрама Штаттарының ауылшаруашылық өндірісі, дәлірек айтқанда оның көлемі, сондай-ақ оны жүргізудің тиімділігі сөзсіз көшбасшылық туралы айтуға мүмкіндік береді. Көптеген талдаушылар 60 американдық ауыл шаруашылығына тән бірқатар ерекшеліктерді атап өтеді:

- біріншіден, ауылшаруашылық өндірісінің көлемі әлемнің барлық елдерінен асып түседі;
- екіншіден, егіншіліктің басты ерекшелігі - сатылы мамандандыру;
- үшіншіден, ауыл шаруашылығында қолданылатын негізгі ұйымдық-құқықтық формасы - бұл егіншілік. Алайда, соңғы жылдары ірі ауылшаруашылық өндірісінің рөлінің арту тенденциясы байқалуда;
- төртіншіден, АҚШ әлемдік агробизнес-те жетекші орын алады;

- бесіншіден, ауылшаруашылық өндірісіндегі еңбек өнімділігі деңгейі жоғары технологиялық өндіріс пен инновацияның арқасында өнеркәсіптік өндіріс деңгейінен едәуір асып түседі;

- алтыншыдан, ауыл шаруашылығында халықтың тек 3% -ы жұмыс істейді;

- жетіншіден, Құрама Штаттар астық өндірісі бойынша әлемде екінші орын алады және әлемдік сауда алаңдарында сөзсіз көшбасшы болып табылады, яғни. экспортталатын тамақ өнімдері бойынша бірінші орын. Америка Құрама Штаттары ауылшаруашылық шикізатына емес, басқа елдердің тұтынушылары үшін дайын өніммен сауда жасауға басымдық береді.

Ауылшаруашылық өндірісінің белгіленген артықшылықтарымен қатар, азық-түлік нарықтары, атап айтқанда ішкі нарықтар, ғасырдан астам уақыт бойы азық-түлікпен қамтамасыз етуде қиындықтарды бастан кешіргенін айту маңызды, бұл олардың тұрақты және тұрақтылығын сақтайды. Ауылшаруашылық шикізатының өндіріс көлемі ішкі нарықты азық-түлікпен қамтамасыз етеді және экспорт түрінде едәуір жеткізілімге ие.

АҚШ үкіметі ауылшаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің Америка экономикасындағы үстем жағдайын нығайту қажеттілігін басты стратегиялық мақсат деп санайды. Үкімет азық-түлік пен ауылшаруашылық өнімдерінің нарықтарын кеңейтуді ұзақ мерзімді перспективада азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті шарты деп санайды.

АҚШ осы бағдарламаны іске асыруды үш негізгі бағытта шоғырландырады:

- ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің экспорттық әлеуетін кеңейту;
 - экономиканың агроөнеркәсіптік секторына оның ауылшаруашылық өнімдері мен азық-түлік тауарларының әлемдік нарығындағы позицияларын нығайтуға көмектесу;
 - әлемдегі санитарлық және фитосанитарлық жағдайды жақсарту арқылы Американың ауылшаруашылық өнімдерімен сыртқы саудасын ынталандыру.
- Елімізде өндірілген тамақ өнімдерінің физикалық қол жетімділігі деңгейінің көрсеткіштері АҚШ-тағы азық-түлікке тәуелсіздік негізгі тағамдардың жекелеген түрлеріне ғана қатысты екенін көрсетеді. Олардың әрқайсысын қарастырайық.

Ет өндірісіне қатысты артық ұсыныс айқын байқалады, бұл қайта өңдеу ет кешені жұмысының тұрақтылығына кепілдік беріп қана қоймай, халықтың тұтынушылық сұранысын қанағаттандыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар осы өнімді табысты экспорттауға мүмкіндік береді. Еттің фи-

зикалық қол жетімділігі 1,95 бірлікті құрады. Сүт үшін есептеулерге сәйкес тапшылық анықталды, бұл шамамен 20% құрайды. Демек, Америка Құрама Штаттары азық-түліктің бұл түрін үлкен көлемде импорттауға мәжбүр. Сүт фермасына қатысты бұл жағдай АҚШ-тың азық-түлік қауіпсіздігі туралы түсінікке нұқсан келтіреді.

Кесте 2- АҚШ тұрғындарының физикалық қол жетімділігі

Table 2 - Physical availability of US residents

Негізгі тамақ түрлері	Халқы, млн. адам	Жалпы өнім, млн. т	Азық-түліктің қажетті көлемі, млн. т	Азық-түлікпен физикалық қауіпсіздік деңгейі, бірлік
Ет және ет өнімдері	325,7	44,4	22,8	1,95
Сүт және сүт өнімдері		96,4	117,2	0,8
Картоп	325,7	20,0	31,5	0,6
Көкөністер		35,7	45,7	0,78
Нан және нан өнімдері		56,6	39,2	1,44

Ескерту: әдебиет негізінде автормен құрастырылған (Yarkova, 2019)

Картоп пен көкөністер - негізгі азық-түліктің осы екі түрі үшін дефицит өзіміздің өндіріс шеңберінде анықталды, бұл сүт көрсеткіштерінен асып, сәйкесінше 40 және 22% құрады. Дәнді дақылдар өндірісінің ұнға қатысты болсақ, тек бидай ғана халықтың қажеттіліктерін толығымен қанағаттандырады, қажетті стандартты көлемнен 44% асып түседі. Осылайша, табиғи-климаттық аймақтың ерекшеліктері, сондай-ақ табиғи ауылшаруашылық өндірісінен алшақтау Америка Құрама Штаттарына азық-түлік қауіпсіздігі саласында идеалды позицияны алуға мүмкіндік бермейтінін ерекше атап өту маңызды. Сондықтан Америка Құрама Штаттары әлемдік азық-түлік саудасына қатысушы басқа елдермен стратегиялық серіктес сауда қатынастарын үнемі қадағалап отыруы қажет.

АҚШ табысы төмен халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету АҚШ үкіметі халықтың азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін өлшеу үшін өзінің әдістемелік тәсілдерін қолданады. Ресми есептеулерге сәйкес, қазіргі уақытта бұл елдің тұрғындарының көпшілігі салауатты өмір салтын сақтау үшін сапалы тағамға үнемі қол жеткізе алады. Алайда, белгілі бір уақыттағы американдық отбасылардың аз пайызы тиісті қаржылық ресурстардың жетіспеушілігінен белгілі бір уақытта азық-түлік қауіпсіздігін-

де. Америка Құрама Штаттарының Ауыл шаруашылығы министрлігі мен АҚШ-тың Санақ бюросы 1992 жылдан бастап АҚШ-тағы тұрғындардың азық-түлік қауіпсіздігін бақылау мақсатында жыл сайынғы іріктеме зерттеулер жүргізіп келеді. Соңғы жылдары репрезентативті іріктеуге 44 мыңға жуық отбасы кірді (барлығы АҚШ-тағы статистика 119 миллион отбасын анықтайды). 2011 жылғы зерттеулерге сәйкес үй шаруашылықтарының 85% -ы күнтізбелік жыл бойына қауіпсіз тұтыну деңгейіне ие болды. Халықтың қалған 15% -ында (18 млн отбасы) азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемалары бар. Олардың ішінде 5,7% үй шаруашылықтары (6,8 млн. Отбасы) азық-түлік қауіпсіздігінің өте төмен деңгейінде. Сауалнама көрсеткендей, АҚШ-тағы отбасылардың 10% -ында балалар жеткілікті тамақтанбайды. Қазіргі уақытта азық-түлік қауіпсіздігі төмен отбасылардың 57% -ы халыққа азық-түлік көмегі бойынша бір немесе бірнеше мемлекеттік бағдарламаларға қатысады.

Құрама Штаттарда аз уақыттан бері аз қамтылған халыққа азық-түлік көмегі көрсетіліп келеді. Ең танымал азық-түлік маркаларының бағдарламасы 1939 жылы алғаш рет енгізілген болатын. АҚШ үкіметі қазіргі кезде аз қамтылған тұрғындардың азық-түлікпен қамтамасыз етілуін және олардың тағамдық сапасын жақсартуға бағытталған

15 федералды үкіметтік бағдарламаларды жүзеге асыруда. Бұл бағдарламалардың көп бөлігі АҚШ Ауыл шаруашылығы министрлігі (USDA) арқылы жүзеге асырылады. Соңғы жылдары азық-түлікке көмек бағдарламалары осы федералдық агенттіктің жалпы бюджетінің 70% -ын құраса, ауылшаруашылық өндірісін субсидиялау бағдарламалары 17% ғана құрағанын атап өткен жөн. 2011 жылы федералдық бюджеттен барлық азық-түлік бағдарламаларына 103 миллиард доллар жұмсалды. Соңғы 10 жылда бұл шығындар үш есеге жуық өсті, ал осы бағдарламаларға қатысатын халықтың үлесі 6%-дан 14%-ға дейін өсті. Қазіргі уақытта азық-түлікке арналған федералдық қорлардың 96% бес ірі бағдарламаларға кіреді:

- Қосымша тамақтануға көмектесу бағдарламасы (SNAP);

- Ұлттық мектеп түскі ас бағдарламасы; Әйелдер, сәбилер мен балаларға арналған арнайы қосымша тамақтану бағдарламасы, WIC;

- Мектептегі таңғы ас бағдарламасы;

- Балалар мен ересектерге күтім жасау бойынша тамақ бағдарламасы.

Қазақстан халықтың едәуір бөлігі кедейлік шегінен төмен өмір сүретінін және тиісті тамақтануда белгілі бір проблемаларға тап болатындығын ескере отырып, АҚШ Ауыл шаруашылығы министрлігінің азық-түлік бағдарламаларының тәжірибесі мұқият зерттеуге тұрарлық болуы мүмкін. Сондай-ақ, ұзақ уақыт бойы (шамамен 40 жыл) халыққа азық-түлік көмек бағдарламаларын қаржыландыру көлемі шаруа қожалықтарына берілетін субсидиялардан едәуір асып кеткеніне назар аударған жөн. Дәл осы азық-түлік бағдарламаларының болуы АҚШ Ауыл шаруашылығы министрлігіне елдің саяси құрылымдарындағы ықпалды жоғары деңгейде ұстауға мүмкіндік береді.

Бразилияның ішкі азық-түлік қауіпсіздік саясаты.

Бразилия азық-түлік экспорты бойынша әлемде төртінші орында. Дамыған ауылшаруашылығы мен экспорттың үлкен көлеміне қарамастан, азық-түлікке жеткіліксіз қол жетімділік миллиондаған бразилиялықтар үшін проблема болып қала береді. Бүгінгі таңда Бразилия халқының үштен бірі дерлік «тамақтану қаупі» жағдайында, тамақ тұрақты емес және жеткіліксіз. Ірі қалаларда жұмыссыздар және толық емес жұмыс күні немесе бейресми жұмысшылар

аш аштық-тың негізгі бөлігін құрайды. Шағын қалалары бар қалалық жерлерде азық-түлік қаупі тобына кірісі тұрақты емес отбасылар және жұмыссыздар жатады. Ауылдық жерлерде отбасылық фермалар, бейресми жұмысшылар мен жұмыссыздар осал. 1990 жылы үнемдеу бюджеттік қаражатының бір бөлігі ретінде мемлекеттік қолдаудың едәуір бөлігі қысқартылды. Осы уақыт аралығында елдің экономикалық және саяси бағыты, оның ішінде сауданы ырықтандыру, жерді жекешелендіру және шетелдік инвестицияларды тарту күрт өзгерді. Осы жаңа жағдайда Бразилияның аграрлық құрылымындағы институционалдық өзгерістермен қатар өнімділіктің жүйелі түрде өсуі ауылшаруашылық өндірісінің өсуінің негізгі драйвері болды. Ірі ауылшаруашылық кәсіпорындары ішкі және сыртқы нарыққа өнім ұсынды. 1996 жылдан бастап Бразилияның ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне ішкі қолдау субсидияланған несиелер беру және бағаны қолдау бағдарламалары арқылы жүзеге асырылды.

Елдегі күрделі экономикалық жағдайға қарамастан, үкіметтің жоғары деңгейдегі қатысуы мен бөлінген қаржының арқасында «Тамаққа мұқтаж адам жоқ» бағдарламасын жүзеге асырғаннан кейін оң нәтижелерге қол жеткізілді.

Отбасылық фермерлікті нығайту бағдарламасы басым бағыт болып табылады. Оның құрамына отбасылық фермерлікті дамытуға, фермерлердің кірістерін арттыруға және өз тұтынуы үшін тамақ өнімдерінің көлемін ұлғайтуға бағытталған іс-шаралар кіреді. Отбасылық фермаларды нығайтудың ұлттық бағдарламасы осы санаттағы шаруашылықтарды сақтауға және олардың экономикалық қызметін дамытуға үлес қосуға бағытталған, бұл ауылдарды тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамыту үшін үлкен мәнге ие. Кепілдендірілген егін жинау бағдарламасы елдің жартылай құрғақ аймақтарындағы ауылшаруашылықты қолдау үшін отбасылық фермерлікті нығайтуға бағытталған іс-шараларды (Programa Nacional de Fortalecimento da Agricultura Familiar, PRONAF) қамтиды. Бұл бағдарламаға қатысу фермерлерге құрғақшылық кезеңінде материалдық қолдау алуға және қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. алты ай ішінде олардың отбасыларына тамақ.

Сурет 3 - Бразилияның ауылшаруашылық өндірісіндегі ішкі қолдауды үш бағытқа бөліп қарастырады
 Figure 3 - Internal support in Brazilian agricultural production is divided into three areas

Ескерту: әдебиет негізінде автормен құрастырылған (Yarkova, 2019)

«Фермер отбасыларының қаржылық қауіпсіздігі» бағдарламасы. фермерлердің шығынын ішінара жабуды, олардың кірістерін тұрақтандыруды қамтамасыз етеді. Азық-түлік сатып алу бағдарламасы отбасылық фермалардың азық-түлік өндірісін ынталандырады. Бағдарлама азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі төмен адамдарға арналған тағамдарды сатып алуды, сақтауды және таратуды қаржыландырады. Тағамның бір бөлігі мектеп тамағына, ауруханалардағы балалар мен қайырымдылық ұйымдарына бөлінеді. Табыс жасаушылар табысы төмен адамдардың еңбек нарығына көбірек интеграциялануын жеңілдету үшін экономикалық дамуы мен біліктілігін арттыруға жауап береді.

1. «Әлеуметтік-кәсіптік оқыту»: іс-шаралар кәсіби шеберліктің дамуына және кәсіби жұмысшылардың тәрбиесіне ықпал етеді.

2. «Экономикалық қызметке қосылу» бенефициарларға (білім беру ұйымдарының қызметкерлері мен түлектері) жұмысқа орналасуға, кәсіптік білім алуға және шағын несиелерге қол жеткізуге көмектеседі.

3. «Аймақтық деңгейде азық-түлік қауіпсіздігін күшейту консорциумы». Бұл азық-түлік қауіпсіздігі мен осы аймақтардағы кедейлік шегінен төмен тұратын отбасылар үшін жұмыс орындарын құруға баса назар

аудары отырып, елдің шалғай аудандарын дамытуға бағытталған бастама.

4. «Өндірістік қауымдастықтарды ұйымдастыру» қалалық және ауылдық жерлердегі жұмыссыздар мен кедейлердің, сондай-ақ таратылған компаниялардың қызметкерлерінің әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз етеді.

5. «Қайта өңдеу кооперативтерін дамыту» - қалдықтарды кешенді басқарудың жаңа моделіне сәйкес қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу саласындағы кооперативтердің тұрақты дамуын қолдау.

6. «Микрокредит»: Тікелей несиелеу жеке және шағын бизнес субъектілерінің қаржылық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылады (Cortese et al., 2016).

Бағдарлама ФАО-ның техникалық ынтымақтастығы арқылы 1,1 миллион долларға қолдау тапты. ФАО-ны қолдаудың негізгі бағыттары Бразилиядағы ең осал топқа жету үшін зерттеулер, саясатты әзірлеу, бақылау жүйелері және интерактивті әдістер болды.

Осылайша, шет елдердің тұрғындарының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі тәжірибесін зерттей отырып, біз үшін бірқатар қорытындылар мен ұсыныстар жасай аламыз.

Азық-түлік маркалары бағдарламасының арқасында американдық модель ыңғайлы - адам арнайы карточка алады, оған бүкіл

Америка Құрама Штаттарының түрлі дүкендерінен азық-түлік сатып алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, АҚШ-тағы тағы бір қызықты бағдарлама - Ұлттық мектептегі түскі ас бағдарламасы, оның арқасында элеуметтік жағдай төмен отбасылардың балалары мектепте тегін тамақтана алады. Ресейде ауылшаруашылығына мемлекеттік қолдау табиғатынан Бразилия моделіне жақын, өйткені ол негізінен тұтынушыларды емес, тамақ өндірушілерді қолдайды. Алайда, Ресейде ұсақ фермерлерге шағын несие беруді дамыту, фермерлерге несие бойынша төмен пайыздық мөлшерлемені ұсыну сияқты үйренетін көп нәрсе бар.

Қытай. Ғылыми әдебиеттер мен бұқаралық ақпарат құралдарының (бұқаралық ақпарат құралдары) заманауи қоғамдық көздері Қытай Халық Республикасы (ҚХР) туралы ақпаратты экономикалық дамыған елдің ғана емес, сонымен қатар азық-түлікпен қорғалған елдің позициясынан ұсынады. Мысалы, 1995 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Қытай дәнді дақылдар мен импульстармен өзін-өзі толық қамтамасыз етуге қол жеткізгендігі атап өтілді. Бүгінгі күні Қытай жоспарлы экономиканың жабық типтегі ел ретінде емес, табысты қатысушы және көп жағдайда әлемдік азық-түлік сауда платформаларының көшбасшысы ретінде орналасқан. Астық қауіпсіздігімен қатар, статистикаға сәйкес жүгері өндірісі екі есеге артты. Бүгінде Қытай өндірісі бойынша АҚШ-тан кейінгі екінші орында тұр.

Алайда, Қытайдың азық-түлік қауіпсіздігіне деген көзқараспен қарау оның кейбір проблемалық сипатын жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл ең алдымен өндірістегі теңгерімсіздікке байланысты. Бұл құбылыстың себебі ауылшаруашылық өндірісінің тым қарқынды өсу қарқыны, ол үшін кейде ресурстық әлеует жеткіліксіз. Нәтижесінде мемлекет белгілі бір ауылшаруашылық өнімін өндіру көлемін тоқтата тұруға немесе дәлірек айтсақ, азайтуға мәжбүр болатын уақытша кезеңдер болады. Бұған дейін бидай, күріш, жүгері қолданылған. Ұсынылған материалдың белгілі бір логикасын сақтау үшін алдымен елдің агроөнеркәсіптік кешенін және оның азық-түлік қауіпсіздігін дамытудың кейбір тарихи белестеріне жүгінейік.

Қытайдың азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында ескеріле бастады. Бұдан әлдеқайда

ертерек болғанымен (1974 ж. Желтоқсан) Қытай саясатының экономикалық және элеуметтік мәніне «азық-түлік қауіпсіздігі» ұғымы енгізілді. Бұл тұжырымдаманы елдің ішіндегі азық-түлікпен қамтамасыз ету және жетіспеушілік анықтамасымен салыстыруға болатын. Нақтырақ айтсақ, Қытайда осы тұжырымдаманың анықтамасы ХХ ғасырдың 70-жылдарының аяғында «1980 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік саясаттың негізгі бағыттары» деген құжатта жаңа көрініс тапты. Бұл құжат елдегі жақын болашақтың негізгі мақсаттарын - азық-түліктің негізгі түрлерімен өзін-өзі қамтамасыз ету индикаторларын кезең-кезеңімен арттыру, сондай-ақ елдің ішіндегі азық-түлік нарығын ырықтандыруға үлес қосуды айтарлықтай айқындап берді.

Бұл құжат табиғи түрде азық-түлік қауіпсіздігіне бағдарланған және БҰҰ (БҰҰ) Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы (ФАО) ресми түрде көрсеткен өзін-өзі қамтамасыз етудің халықаралық талаптарына сәйкес әзірленген. Біріншіден, кез-келген елдегі азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етудің жалпы деңгейі 95% немесе одан жоғары болуы керек. Екіншіден, ұнды, сондай-ақ нан мен нан-тоқаш өнімдерін есептегенде дәнді дақылдарды тұтыну деңгейі жан басына жылына кем дегенде 140 келіні құрауы керек. Үшіншіден, стратегиялық азық-түлік қоры ел халқының жалпы санына және БҰҰ ДДҰ ұсынған тамақ өнімдерінің негізгі түрлерін тұтыну нормаларына негізделген жылдық қажеттіліктің 18% шамасында қалыптасуы керек.

Жоғарыда аталған барлық талаптар азық-түлік қауіпсіздігінің негізіне айналды: тамақ кез-келген уақытта адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыруы керек, сонымен бірге адамдардың қалыпты, сау және белсенді өмір сүруіне сапалы сипаттамалары болуы керек. «Аспанның» агроазық-түлік кешені, қазір Қытайды әдетке айналдыру әдетке айналған, 1970 жылдары күрт өзгерістер болды, бұл, ең алдымен, елдегі экономикалық реформалармен байланысты болды. 2010 жылға дейін ауылшаруашылық өндірісінің жылдық өсімі шамамен 4,6% деңгейінде болғанын атап өткен жөн.

Бұл жағдай ауылшаруашылық шикізаты мен азық-түлік өнімдерін өндіру саласы мен халықтың тамақтану мәдениеті мен құрылымының жылдан-жылға өзгеріп отыратындығын растады. Бұл кезең фермерлерге кірістерін көбейтуге, ауылдық жерлердегі

халықты жұмыспен қамтуға және ауылдағы өмір деңгейі мен сапасын жақсартуға мүмкіндік берді. Қытайдың экономикалық саясаты ұстануға үлгі болды. ҚХР-ның азық-түлік саясатындағы осындай керемет таңғажайып жетістіктеріне қарамастан, елде азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайына әсер ететін өткір проблемалар бар.

Ғалымдар атап өткендей, басты проблема ауыл шаруашылығы өндірісінің қарқынды өсуі жағдайында табиғатты ұтымды пайдаланудың болмауы болды. Сонымен қатар, қытайлықтардың өмір сүру деңгейінің жоғарылауы және олардың табыстарының өсуі нәтижесінде өнімнің өзіндік құнының өсуі байқалды. Біртіндеп ауылшаруашылық өнімдерінің сапасы төмендей бастады.

Ғылыми әдебиеттерде аграрлық сектордағы дағдарыс пен азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы 2010 жылмен салыстырғанда әлдеқайда ертерек пайда болды деп атап көрсетілген. Сонымен Гао Ю өз еңбектерінде азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы елдің саясаткерлері арасында 1990 жылдардан бастап талқыланғанын атап өтті. Бұл жылдар Қытайда реформалық өзгерістер жылдарымен сипатталды. 90-жылдардың басындағы аграрлық саясат әртараптандыру жүйесіне негізделгені белгілі. Бір таңқаларлығы, егістік жерлер біртіндеп және күшпен ормандар мен жайылымдарға ауыстырылды (Zhang et al., 2018).

Жалпы, Қытайдың азық – түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық бағыттары БҰҰ-ның 2030 жылғы орнықты даму мақсаттарына сәйкес-аштыққа қарсы күрес, азық-түлік қауіпсіздігі деңгейіне қол жеткізу, халықтың тамақтануын жақсарту және ауыл шаруашылығы өндірісінің орнықты дамуын қамтамасыз ету. Ең маңызды бағдарлардың бірі «Бір белдеу және бір жол» бастамасының дәліздері бойындағы елдермен ауыл шаруашылығы және азық-түлік саудасы саласындағы ынтымақтастықты дамыту болып табылады, олардың көпшілігінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің әртүрлі түрлерін, соның ішінде Қытай қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеткілікті өндірмейтін өнімдерді өндіру үшін айтарлықтай Жер ресурстары және қолайлы табиғи-климаттық жағдайлар бар ішкі нарық көлемі.

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі елде ресми қабылданған нормативтік құқықтық актілер негізінде құрылады, олардың негізгілері: Қазақстан Республикасының

Конституциясы, «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңы, «Астық туралы» ҚР Заңы, «Техникалық реттеу туралы» ҚР Заңы, «Қазақстан Республикасының арнайы қорғау, демпингке қарсы және өтемақы шаралары туралы» ҚР Заңы «азаматтық қорғау туралы» ҚР Заңы, «тұқым шаруашылығы туралы» ҚР Заңы, «Агроөнеркәсіптік дамуды мемлекеттік реттеу туралы» ҚР Заңы, «Мемлекеттік сатып алу туралы» ҚР Заңы.

Қазақстандық ғалым Е.Б. Аймағамбетовтың зерттеуі Қазақстандағы қолданыстағы 1194 стандарттың Тек 99-ы ғана ИСО халықаралық стандарттарымен келісілгенін көрсетеді. Мысалы, ұн, жарма, нан – тоқаш, макарон, кондитерлік өнімдер, концентраттар бойынша-сапа бойынша ИСО халықаралық стандарттарына сәйкес келетін Қазақстанда ұн бойынша тек 10 стандарт және барлық қолданыстағы 221 стандарттан Жарма бойынша 1 стандарт бар.

Қазақстанда, басқа мемлекеттерден айырмашылығы, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігіне жауапты бірыңғай мемлекеттік орган жоқ. Мысалы, азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері ішінара

ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің, ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің (Қоғамдық денсаулық сақтау комитеті), «Қазақ тамақтану академиясы» ҚБ ЖШС, «Ұлттық аграрлық ғылыми білім беру орталығы» КЕАҚ, «Ұлттық сараптама және сертификаттау орталығы» АҚ, «Ұлттық сараптама орталығы» РМК және т.б. функцияларына кіреді.

Біздің мемлекетіміздегі азық-түлік қауіпсіздігі келесілерге негізделген:

- 1) азық-түліктің өңірлік тұрақтандыру қорларын қалыптастыру және пайдалану;
- 2) ҚР азық-түлік қауіпсіздігі деңгейінің мониторингі;
- 3) ГМО негізінде өндірілген немесе құрамында ГМО бар азық-түлікті өңірлік тұрақтандыру қорларына сатып алуды болдырмау;
- 4) облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың ЖАО азық-түліктің өңірлік тұрақтандыру қорларын құрады және қолданады;
- 5) Азық-түлік қауіпсіздігі ережесінің мониторингі нәтижелерін бағалау тауарлардың өндірісі, қозғалысы, ұсынылатын азық-түлік ассортименті және бағалары туралы ақпарат базасында іске асырылады уәкілетті орган (ҚР ҰЭМ Статистика комитеті).

Әлем мемлекеттерінің ұлттық экономикаларының қазіргі жағдайы олардың өзара тәуелділігі мен өзара әсерін тудыратын жаһандану процестерімен сипатталады, бұл олардың жаһандық қаржылық дағдарысқа ұшырауына әкеледі. Бұл процестер ұлттық экономиканың ашықтығы жағдайында сөзсіз, ал экономикалық қауіпсіздік ұғымы оған қарсы әрекет етеді. Осы шарттарда уақыттылы экономикалық қауіпсіздікке қауіп төндіретін деструктивті құбылыстарды табу және оқшаулау мемлекеттің басты міндеті болып саналады.

Мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігінің түсінігі мен мәні көптеген жылдар бойы ғылыми пікірталастың объектісі болып табылады, олар әртүрлі ғалымдардың авторлық анықтамаларын береді, оның негізгі қауіптерін, құрамдас элементтерін талқылайды және анықтайды. Біздің ойымызша, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі ең маңыздысы-адамның экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Ол және оның қауіпсіздікке деген қажеттілігі экономикалық қауіпсіздік жүйесіндегі жүйе құраушы фактор болып табылады.

Қорытынды

Кез-келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жеке тұлғаның, қоғамның және жалпы елдің прогрессивті дамуына байланысты мәселелерді шешуде үкіметтердің басты міндеті. Ұлттық қауіпсіздік - бұл қызмет ету саласына байланысты әр түрлі қауіпсіздік түрлерінің жиынтығы. Азық-түлік қауіпсіздігі - ұлттық қауіпсіздіктің маңызды компоненттерінің бірі. Халықты тамақпен қамтамасыз ету - дені сау және гүлденген ұлттың негізі.

Осылайша, популяцияға тамақтану сипаты мен аурушандық пен өлім деңгейі арасындағы ғылыми орталықтар шығаратын корреляция коэффициенттері ұсынылады. Демек, халықтың сұранысын ұтымды ету біртіндеп тамақ өнеркәсібінің даму бағытын анықтайтын негізгі қозғаушы күшке айналады.

1. Қазіргі таңдағы азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін көптеген зерттеушілер соңғы жылдары агроазық-түлік нарығының дамуындағы әлемдік тәжірибені мемлекеттің реттеудегі рөлінің артуымен байланыстырады. Сонымен қатар, аграрлық секторды тікелей және жанама қолдау нарықтық тұрақсыздық жағдайында мүмкін шығындардың орнын толтыру ретінде,

ал экономиканың аграрлық секторы – тек мемлекеттік қолдау мен даму ретінде қарастырылады.

Жалпы, Қазақстанда органикалық ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді жолға қоюға және арттыруға толық мүмкіндік бар. Болашақта аграрлық секторды дамытудың бұл бағыты елге жекелеген саланың ғана емес, сонымен қатар халықтың өмір сүру деңгейінің бәсекеге қабілеттілігі бойынша рейтингтерін арттыруға мүмкіндік беруі мүмкін.

2. Дамыған әлемдік державалар ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі жүйесін қамтамасыз ету шарттарының бірі ретінде тамақтану сапасына үлкен мән береді. Нәтижесінде диетаның «физиологиялық» немесе экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттік азық-түлік саясатының басымдығы және маңызды міндетіне айналды. Бұл мәселені шешу үшін мемлекеттер азық-түлік тауарларының сапасын бақылау жөніндегі шараларды күшейтіп, халықтың барлық топтары үшін оңтайландырылған диеталарды ғылыми әзірлеуге бөлуді көбейтіп жатыр. Азық-түлік нарығында тұтынушылардың негізгі сұранысын анықтайтын ұтымды тамақтануды насихаттау және енгізу және тұтынушылардың ақылға қонымды артықшылықтарын құру бойынша барлық қосымша шаралар қабылдануда. Көшбасшы елдердің әлеуметтік дамуы және ішкі азық-түлік қауіпсіздік саясаты анықтай келе Ресей Федерациясында анықталған функциялар азық-түлік нарығын реттеу жөніндегі федералды агенттіктің (АТНРЖФА) мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, Америка Құрама Штаты мен Қытай Халық Республикасындағы ауылшаруашылық өндірісінің ерекшеліктерін, Бразилияның ауылшаруашылық өндірісіндегі ішкі азық-түлік саясатын Қазақстан жағдайына қалыптастыруға болады.

Дамыған елдердің қарастырылып отырған азық-түлік стратегиялары азық-түлік қауіпсіздігіне деген ұмтылыс олардың күш-жігерін келесі бағыттарда біріктіретіндігін көрсетеді:

- мемлекеттік бағдарламаларды толық қаржылық қолдау,
- ірі мамандандырылған өндірістерді қолдау,
- мемлекеттің ауылшаруашылық өндірісінің мәселелерін шешуге қатысуы;
- аграрлық саясатқа жүйелі ғылыми көзқарас,

-агроөнеркәсіптік кешенді қоғамның әлеуметтік тұрақтылығының негізі ретінде бағалау,

-стратегиялық ресурстармен теңестіру,

-ғылыми негізделген нормаларға жақындату.

Біздің ойымызша, азық-түлік қауіпсіздігінің қажетті және жеткілікті шарты экономикалық өсу болып табылады, бұл азық-түлік өндірісінің, адамдардың нақты кірістерінің өсуіне әкеледі және мемлекет тарапынан кедейлерге көмек көрсетудің белсенді саясаты.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету түрлі факторлар мен жағдайлардың әсерімен байланысты. Фактордың анықтамасы: бұл қозғаушы күш, процестің, құбылыстың себебі. Азық-түлік қауіпсіздігіне саяси, әлеуметтік, экономикалық, табиғи және басқа факторлар әсер етеді. Олардың ішінде ең маңыздысы саяси, әлеуметтік-экономикалық және табиғи факторлар.

Протекционистік аграрлық саясат экономикалық жаһандану жағдайында ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ете алады:

- аграрлық сектордың техникалық жаңарту,

- агроазық-түлік нарығын мемлекеттік реттеудің икемді жүйесін енгізу кіреді.

Осылайша, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету кез-келген мемлекеттің мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі болуы керек, өйткені ұлттық, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және экологиялық факторлардың кең ауқымы қамтылуға жатады.

References

1. Alaimo, K., Olson, C. M., & Frongillo, E. A. (2002). Family food insufficiency, but not low family income, is positively associated with dysthymia and suicide symptoms in adolescents. *The Journal of nutrition*, 132(4), 719-725. <https://doi.org/10.1093/jn/132.4.719>
2. Antipov, S. T., Bogomolova, I. P., Ostrikov, A. N., Khorev, A. I., Salikov, Yu. A., Uspenskaya, M. E., & Provotorova, M. A. (2015). *Food security in Russia: monitoring, evaluation and forecasting of the development of indicators of the domestic agro-industrial complex* (No. 3265). Ministry of Education of the Russian Federation.
3. Baldov, D. V. (2017). Food security of Russia and other countries according to Economist

intelligence unit. *Azimuth scientific research: economics and management*, 6(2 (19)), 30-34.

4. Calabrese, E. J. (2013). Food safety and security and the dose-response. *Food security*, 5(1), 95-102. <https://doi.org/10.1007/s12571-012-0226-8>

5. Chernikova, S. A. (2019). Threats to food security in the Russian Federation. *Moscow Economic Journal*, 7, 29-29.

6. Cook, J.T., Frank, D.A., Berkowitz, C., Black, M.M., Casey, P.H., Cutts, D.B., Meyers, A.F., Zaldivar, N., Skalicky A. & Levenson, S. (2004). Food insecurity is associated with adverse health outcomes among human infants and toddlers. *The Journal of nutrition*, 134(6), 1432-1438. <https://doi.org/10.1093/jn/134.6.1432>

7. Cortese, R. D. M., Veiros, M. B., Feldman, C., & Cavalli, S. B. (2016). Food safety and hygiene practices of vendors during the chain of street food production in Florianopolis, Brazil: A cross-sectional study. *Food control*, 62, 178-186. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2015.10.027>

8. Dobrosotsky, V. I. (2019). *Ensuring food security in the countries of the Eurasian Economic Union world and regional aspects: monograph*. Moscow, Odintsovo branch of MGIMO.

9. Krylatykh, E., & Stokov, A. (2019). *Food Security of Russia and the World: Theory and Methodology of Research*. Analysis of Provision, Opportunities and Threats, Moscow, Infra-M.

10. Matson, J., & Thayer, J. (2013). The role of food hubs in food supply chains. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 3(4), 43-47. <https://doi.org/10.5304/jafscd.2013.034.004>

11. Polack, R., Wood, S., & Bradley, E. (2008). Fossil fuels and food security: Analysis and recommendations for community organizers. *Journal of Community Practice*, 16(3), 359-375. <https://doi.org/10.1080/10705420802255114>

12. Ravetz, J. R. (2002). Food safety, quality, and ethics—a post-normal perspective. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 15(3), 255-265. <https://doi.org/10.1023/A:1015755231885>

13. Yarkova, T. M. (2019). *Food security: Russian experience and foreign practice*. Perm, IPC “Prokrost”.

14. Zhang, J., He, C., Chen, L., & Cao, S. (2018). Improving food security in China by taking advantage of marginal and degraded lands. *Journal of Cleaner Production*, 171, 1020-1030. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.10.110>

Список литературы (транслитерация)

1. Alaimo, K., Olson, C. M., & Frongillo, E. A. (2002). Family food insufficiency, but not low family income, is positively associated with dysthymia and suicide symptoms in adolescents. *The Journal of nutrition*, 132(4), 719-725. <https://doi.org/10.1093/jn/132.4.719>
2. Antipov, S. T., Bogomolova, I. P., Ostrikov, A. N., Khorev, A. I., Salikov, Yu. A., Uspenskaya, M. E., & Provotorova, M. A. (2015). *Food security in Russia: monitoring, evaluation and forecasting of the development of indicators of the domestic agro-industrial complex [Prodovol'stvennaja bezopasnost' Rossii: monitoring, ocenka i prognozirovaniye razvitija pokazatelej otechestvennogo agropromyshlennogo kompleksa]*, (No. 3265). Ministry of Education of the Russian Federation. (In Russ.)
3. Baldov, D. V. (2017). Food security of Russia and other countries according to Economist intelligence unit. *Azimuth scientific research: economics and management [Azimut nauchnyh issledovaniy: jekonomika i upravlenie]*, 6(2 (19)), 30-34. (In Russ.)
4. Calabrese, E. J. (2013). Food safety and security and the dose-response. *Food security*, 5(1), 95-102. <https://doi.org/10.1007/s12571-012-0226-8>
5. Chernikova, S. A. (2019). Threats to food security in the Russian Federation. *Moscow Economic Journal [Moskovskij jekonomicheskij zhurnal]*, (7), 29-29. (In Russ.)
6. Cook, J.T., Frank, D.A., Berkowitz, C., Black, M.M., Casey, P.H., Cutts, D.B., Meyers, A.F., Zaldívar, N., Skalicky A. & Levenson, S. (2004). Food insecurity is associated with adverse health outcomes among human infants and toddlers. *The Journal of nutrition*, 134(6), 1432-1438. <https://doi.org/10.1093/jn/134.6.1432>
7. Cortese, R. D. M., Veiros, M. B., Feldman, C., & Cavalli, S. B. (2016). Food safety and hygiene practices of vendors during the chain of street food production in Florianopolis, Brazil: A cross-sectional study. *Food control*, 62, 178-186. <https://doi.org/10.1016/j.foodcont.2015.10.027>
8. Dobrosotsky, V. I. (2019). *Ensuring food security in the countries of the Eurasian Economic Union world and regional aspects: monograph [Obespechenie prodovol'stvennoj bezopasnosti v stranax Evrazijskogo e'konomicheskogo soyuza v mirovy'x i regional'ny'x aspektax: monografiya]*. Moscow, Odintsovo branch of MGIMO, 11-27. (In Russ.)
9. Krylatykh, E., & Stokov, A. (2019). *Food Security of Russia and the World: Theory and Methodology of Research. Analysis of Provision, Opportunities and Threats*, Moscow, Infra-M. (In Russ.)
10. Matson, J., & Thayer, J. (2013). The role of food hubs in food supply chains. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 3(4), 43-47. <https://doi.org/10.5304/jafscd.2013.034.004>
11. Polack, R., Wood, S., & Bradley, E. (2008). Fossil fuels and food security: Analysis and recommendations for community organizers. *Journal of Community Practice*, 16(3), 359-375. <https://doi.org/10.1080/10705420802255114>
12. Ravetz, J. R. (2002). Food safety, quality, and ethics—a post-normal perspective. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 15(3), 255-265. <https://doi.org/10.1023/A:1015755231885>
13. Yarkova, T. M. (2019). Food security: Russian experience and foreign practice. Perm, IPC “Prokrost. (In Russ.)
14. Zhang, J., He, C., Chen, L., & Cao, S. (2018). Improving food security in China by taking advantage of marginal and degraded lands. *Journal of Cleaner Production*, 171, 1020-1030. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.10.110>

Information about the authors

Nursuale Brimbetova – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Institute of Economics of KN MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nbrimbetova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5009-8534>

***Gaukhartas Temirova** – PhD candidate, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gau_1992@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

Aidar Sultanaev – Junior researcher, Institute of Economics of KN MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: asa-987@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6772-3137>

Авторлар туралы мәліметтер

Бримбетова Н.Ж. – э.ғ.к., доцент, Экономика институты ҚР БҒМ ҒК, Алматы, Қазақстан, e-mail: nbrimbetova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5009-8534>

***Темирова Г.Қ.** – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: gau_1992@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

Султанаев А.А. – кіші ғылыми қызметкер, Экономика институты ҚР БҒМ ҒК, Алматы, Қазақстан, e-mail: asa-987@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6772-3137>

Сведения об авторах

Бримбетова Н.Ж. – к.э.н., доцент, Институт экономики КН МНВО РК, Казахстан, e-mail: nbrimbetova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5009-8534>

***Темирова Г.Қ.** – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, e-mail: gau_1992@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2921-4451>

Султанаев А.А. – младший научный сотрудник, Институт экономики КН МНВО РК, Казахстан, e-mail: asa-987@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6772-3137>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-55-67>
MPHTI 05.01.11
JEL: C38, J11, J13

Migration View on the Demographic Development of the Almaty City

Rakhila U. Rakhmetova^a, Saule A. Kaliyeva^{a*}

^a *Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko Str., A25K1B0, Almaty, Kazakhstan*

For citation: Rakhmetova, R. U., & Kaliyeva, S. A. (2023). Migration View on the Demographic Development of the Almaty City. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 55-67, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-55-67>

ABSTRACT

To characterize the demographic development of a particular region, it is necessary not only to determine population growth, but also to expand the subject area of statistical demography and conduct research to identify patterns of natural renewal of the structure of the age composition of the population. For the completeness of the study, methods of statistical and mathematical analysis were used. Official long-term statistical data for Almaty were collected and analyzed. A mathematical model was developed to determine the share of influence of each factor. It is substantiated that the demographic development of the city of Almaty cannot be characterized as a process of reproduction. Cause-and-effect relationships of population growth from migration processes are revealed. It is noted that in the city of Almaty there were demographic phenomena typical for large cities of the modern world. It is substantiated that the growth of the population of Almaty does not have a positive impact on the demographic development of the country, but leads to negative consequences (high population density of the city, infrastructure, traffic jams, temporary labor migrants) of the development of the metropolis and the country as a whole. The significance of the results of the study lies in the recommendations for taking measures to limit the movement of internal migration in Almaty and aimed at natural demographic reproduction.

KEYWORDS: City, Demographic Development, Internal Migration, Migration Balance, Equation of Statistical Dependence

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest.

FINANCIAL SUPPORT: the study was carried out within the framework of Program-targeted IRN BR10965247) "Study of factors, characteristics and dynamics of demographic processes, migration, urbanization in Kazakhstan, development of digital maps and forecasts".

Article history:

Received 27 December 2022
Accepted 06 February 2023
Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Kaliyeva S.A.** - Doctor of Economics, Associate Professor, Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko Str., Almaty, Kazakhstan, 87013969630, e-mail: kalievas@mail.ru

Алматы қаласының демографиялық үрдісінің миграциялық көрінісі

Рахметова Р.У.^а, Қалиева С.А.^{а*}

^а ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, көш. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Рахметова Р.У., Қалиева С.А. (2023). Алматы қаласының демографиялық үрдісінің миграциялық көрінісі. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 55-67, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-55-67>

ТҮЙІН

Белгілі бір аймақтың демографиялық дамуын сипаттау үшін халық санының өсуімен сипаттау жеткіліксіз, статистикалық демографияның пәндік аясын кеңейтіп, халықтың жеке құрамының табиғи жаңару заңдылықтарын терең сипаттайтын зерттеулер жүргізу қажеттігін Алматы қаласы мысалында негіздеген. Алматы қаласының халық санының динамикасына әсер етуші факторлардың ресми мәліметтерімен статистика-математикалық әдістерді пайдаланып математикалық моделі тұрғызылған және әрбір фактордың ықпал ету үлесін айқындаған. Алматы қаласының демографиялық дамуы республика шеңберінде халық санының өсуімен сипаттала алмайтындығы, осы үрдістің себеп-салдарлары, оның ішінде көші-қон сальдосының алатын орны және әсер ету үлесіне талдау жасалған. Алматы қаласында әлемдік деңгейде үлкен қалаларға тән демографиялық құбылыстардың орын алғанын, ұзақ жылдар бойы демографиялық жағдайының регрессивтік бағытта болғанын көрсеткен. Алматы қаласының халық санының өсуі еліміздің демографиялық дамуына қосар үлесі жоқ екенін, кері әсері бары негізделген. Зерттеу нәтижесінде Алматы қаласының қазіргі қалыптасқан жағдайына байланысты (қала халқының тығыздығы, көлік кептелістері, уақытша күн-көрүшілер тобы) ішкі көші-қон қозғалысын шектеу және табиғи демографиялық көбеюге бағытталған шараларды әзірлеу және қабылдау ұсынылады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: қала, демографиялық даму, ұдайы өсу, ішкі көші-қон, миграциялық сальдо, статистикалық тәуелділік теңдеуі

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАҢДЫРУ: зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR10965247 «Қазақстандағы демографиялық процестердің, көші-қон, урбанизация ерекшеліктері мен динамикасын, факторларын зерттеу, цифрлық карталар мен болжамдарды әзірлеу» бағдарламасы шеңберінде орындалды

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 27 Желтоқсан 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 06 ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Қалиева С.А. – экономика ғылымдарының докторы, доцент, ҚР ҒЖБМ Экономика институты, көш. Шевченко 28, Алматы, Қазақстан, 87013969630, e-mail: kalievas@mail.ru

Миграционный взгляд на демографическое развитие города Алматы

Рахметова Р. У.^а, Калиева С.А.^{а*}

^а Институт экономики КН МНВО РК, ул. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Казахстан

Для цитирования: Рахметова Р.У., Калиева С.А. (2023). Миграционный взгляд на демографическое развитие города Алматы. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 55-67, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-55-67>

АННОТАЦИЯ

Для характеристики демографического развития конкретного региона необходимым является не только определение прироста населения, но и расширение предметной области статистической демографии и проведение исследований с выявлением закономерностей естественного обновления структуры возрастного состава населения. Для полноты исследования использованы методы статистического и математического анализа. Были собраны и проанализированы официальные многолетние статистические данные по г.Алматы. Была разработана математическая модель для определения доли влияния каждого фактора. Обосновано, что демографическое развитие города Алматы не может характеризоваться как процесс воспроизводства. Выявлены причинно-следственные связи прироста населения от миграционных процессов. Отмечено, что в городе Алматы произошли демографические явления, характерные для больших городов современного мира. Обосновано, что рост численности населения г. Алматы не оказывает положительного влияния на демографическое развитие страны, а приводит к негативным последствиям (высокая плотность населения города, инфраструктура, транспортные пробки, временные трудовые мигранты) развития мегаполиса и страны в целом. Значимость результатов проведенного исследования заключается в рекомендациях по разработке и принятию мер по ограничению движения внутренней миграции г.Алматы и направленных на естественное демографическое воспроизводство.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: город, демографическое развитие, воспроизводство, внутренняя миграция, сальдо миграции, уравнение статистической зависимости

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование проведено в рамках Программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан ИРН BR10965247 «Исследование факторов, особенностей и динамики демографических процессов, миграции, урбанизации в Казахстане, разработка цифровых карт и прогнозов»

История статьи:

Получено 27 декабря 2022

Принято 06 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Калиева С.А.— доктор экономических наук, ассоциированный профессор, Институт экономики КН МНВО РК, ул. Шевченко 28, Алматы, Казахстан, 87013969630, e-mail: kalievas@mail.ru

Кіріспе

Қазақстанның демографиялық жағдайы алғашқы тәуелсіздік жылдарында (1991-2003жж.) елдегі саяси қоғамдық жағдайдың өзгеруі мемлекеттік деңгейде тұтастай саяси-әлеуметтік-экономикалық өзгеріске әкеліп, соның салдарынан демографиялық жағдайдың күрт төмендегіні белгілі. Соңғы жиырма жылда елімізде әлеуметтік-экономикалық ахуалдың тұрақтануы демографиялық көрсеткіштердің өсуінен көрініс тапты, жалпы өсім тенденциясы қалыптасты, жыл сайын 1-1,5 пайызға халық саны өсіп отырды. Осы бір ғана көрсеткіш-халық санына қарап, елдің демографиялық ахуалы жақсы деген пікір қалыптасты. Ал оңтүстік пен солтүстік өңірлерде туу және өлім көрсеткіштері арасында екі есеге дейін айырмашылық бар, бұл үлкен мәселе толғандыратын жағдай. Сонымен қатар, ауылдан қалаға қоныс аудару үрдісі әлі де жалғасуда, оның ішінде тек екі ірі Астана мен Алматы қалаларына шоғырланған. Қазақстанда соңғы жылдары қала халқының үлесі өсуін байқаймыз және статистикалық мәліметтер бойынша осы екі қаланың халық санының өсу интенсивтігі жоғары, бұл қаншалықты демографиялық ұдайы өсу көрсеткішіне сәйкес және қаланың өзін ұрпақ ауыстырумен қамтамасыз етуі, елдің демографиялық өсіміне қосатын үлесі қандай деген сұрақтар туындайды. Сондықтан елдің ірі қаласы Алматының демографиялық жағдайын терең зерттеп, қалыптасқан жағдайдың себеп-салдарын анықтау өзекті мәселе.

Әдебиеттерге шолу

Жалпы кейбір ғалымдар демографияны «белгілі бір аумақтағы және нақты әлеуметтік контекстегі халық санының өзгеруі» туралы ғылым ретінде қарастырады, яғни А. Г. Вишневскийдің анықтамасы бойынша классикалық демографияны демографиялық статистикамен теңдестіреді, ал кейбіреулері демографияның одан әрі дамуы оның статистикалық демографияның пәндік шеңберінен шығып халықтың жеке құрамының табиғи жаңару заңдылықтары туралы ғылымға айналуы оның тарихи-әлеуметтік шартты жағдайын толық сипаттайтын зерттеулер аясын кеңейтеді дейді (Vandecreek, 2005;

Vishnevsky, 1982; Vishnevsky, 2005; Vishnevsky, 2005; Valentey, 1985; Steshenko, 2013).

Осы қағидамен бізде келісеміз, себебі, халық санының тенденциясымен қатар оның құрамындағы өзгерістер себебіне терең көңіл бөлініп және халық санының өзгеруін нақты үрдіс ретінде емес өзара байланысты үрдістер себебінен туындаған салдары немесе нәтижесі деп қарауды қолдаймыз. Тағы бір себебі, елде ішкі миграциялық қатынас қарқын алғанда нақты аймақтағы демографиялық құлдырау халық санының өзгеруімен сәйкес келмеуі мүмкін. Келушілер есебінен халық санының өсуі жалпы аймақтағы демографиялық ұдайы өсу үрдісін қамтамасыз етпей, латентті түрде құлдырау үрдісі жалғаса береді.

Әлемдегі геосаяси жағдайдың шиеленісуі елдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсері күшеюі салдарынан ішкі және сыртқы миграциялық қозғалыстар жалғасуда. А. Смиттің халықтың көші-қонуына байланысты айтылған сөздері қазіргі заманда да өзекті: «адам табиғатының жеңілтектігі мен тұрақсыздығына қарамастан, адамның көші-қону қозғалысы үлкен қиындықтармен байланысты» екенін дәлелдейді. Бұл экономикалық үрдістер мен миграциялық қозғалыс арасындағы байланысты көрсететін қазіргі заманғы көші-қон саясаты үшін өте өзекті мәселе. А. Смит кедей-жұмысшы өз отбасының күнкөріс деңгейінен асатын жала-қысы бар жерге көшуге ұмтылатынын атап көрсеткен. Халықтың көбеюіне және оның жайлы, бақытты өмір сүруіне қамқорлық жасау - А. Смиттің негізгі демографиялық идеясы болған. Сонымен қатар Байтон А. айтуында да халықтың өсіп-өнуінің бірден бір жолы оның тұрақты жұмыс орнымен қамтамасыз етілуі деген (Smith, 1962; Bayton et al., 1999).

Демографияның тарихи даму жолында көптеген зерттеушілердің әр түрлі көзқарастарымен де келісуге болады. Олар демографияның дамуының алғышарты – адамдар байлыққа қол жеткізе алатын, қанағаттанушылықпен өмір сүретін және меншік иелері ретінде өз үйін және еңбегінің жемісіне иелік ете алатын қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың болуы деп түсінеді. Демографияның даму көзі некенің де мемлекетке пайдалы болуы керек деген

тұжырымға келген, әрбір адам өзіне өте жағымды емес, мемлекет үшін пайдалы неке құруы керек деген (Steshenko, 2013; Quesnay et al., 2008; Zlotnikov, 2008).

Қазіргі Қазақстанда орын алған ауыл-қала ішкі миграциялық қозғалыстың әлемдік демографтардың зерттеу тұжырымдамаларымен сәйкес келетінін көруге болады. Сондықтан осы миграциялық қозғалыстың себеп салдарын зерттеу объектісі ретінде Алматы қаласына тоқталамыз.

Әдіснама

Зерттеулер толық кешенді болу үшін Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы базасынан (Bureau of National Statistics, 2022) Алматы қаласының ресми статистикалық мәліметтері жинақталып талдау жасалды. Сонымен қатар, демограф ғалымдардың зерттеулері сұрыпталып (Wang & Conesa, 2022; Lawanson, 2016; Yip & Zhang, 1996; Kashnitsky, & Schöley, 2018) және экономикадағы математикалық әдістерді (Rakhmetova & Dubrova, 2011) сұрыптап терең зерттеу арқылы статистикалық тәуелділік тендеулер әдісі таңдалды. Бұл таңдауда ескеретін жағдай математикалық әдістер қолдануда зерттелетін факторлардың мәліметтері жеткілікті және заңдылық немесе тенденция болғаны дұрыс. Ал біз қарастырған көші-қон мәліметтері бірде кеміп, бірде өсіп отырғанын ұзақ тенденция сақталмағаны белгілі, оның ішінде, соңғы 2-3 жылдағы елдегі пандемия жағдайы осы факторларға әсер еткені де белгілі.

Статистикалық тәуелділік әдісіне қысқаша тоқтайық (Rakhmetova & Dubrova, 2011; Kulnich, 2000). Факторлардың тенденциясына қарай олардың көбеюге (max) немесе азаюға (min) бағытталғанын анықтап, сәйкес формуласы таңдалады.

Әдістің бір (1), (2) және (3) көп факторлы теориялық түрдегі тендеулерін келтіреміз.

$$Y^* = y_{\min} \cdot (1 + b \cdot d_{x=(x_i/x_{\min} - 1)}) \quad (1)$$

$$Y^{**} = y_{\min} \cdot (1 + B \cdot (d_{x_1} + d_{x_2} + \dots + d_{x_i})) \quad (2)$$

$$B = \frac{\sum d_y}{\sum d_{x_1} + \sum d_{x_2} + \dots + \sum d_{x_i}} \quad (3)$$

Мұнда Y^* , Y^{**} – тендеу бойынша есептелген зерттелуші фактордың мәндері;

$d_x = (x_i/x_{\min} - 1)$ – салыстыру коэффициенті, оның мағынасы өсу тенденциясы қалыптасқан фактордың минималды мәнінен ауытқуын және кему тенденциясындағы фактордың максималды мәнінен ауытқуын анықтайды;

b , B – тендеудің параметрі, әсер етуші фактордың әсерлік тенденциясын көрсетеді. Анықталған Y^* , Y^{**} – мәнінің шынайылығын тексеру үшін төмендегідей бағалау критерилері анықталады.

Мұнда, бірінші кезекте корреляция коэффициентінің мәні неғұрлым жоғары, яғни бірге жақын болу керек. Есептелу формуласы:

$$R_{yx} = \frac{\sum d_x d_y}{\sqrt{\sum d_x^2 \sum d_y^2}} \quad (4)$$

Келесі критерий тұрақтылық коэффициенті - K мына формуламен есептелінеді:

$$K = 1 - \frac{\sum |d_y - b d_x|}{\sum d_y} \quad (5)$$

Осы әдісте ең маңызды критерий K – тұрақтылық коэффициенті. K -ның мәні 0,7 жоғары болғанда ғана осы әдісті пайдалануға болады. Егер 0,7 мен 0,8 арасында болса онда байланыс орташа деп есептеледі, егер 0,8-0,9 аралықта болса байланыс жеткілікті тұрақты дейді, ал 0,9-дан жоғары болса онда факторлар тұрақты өте тығыз байланыста болғаны. Осы көрсетілген формулалар бойынша MS Excel кестесінде есептеу жүргізуге болады.

Зерттеудің нәтижесі

Алматы қаласының халқының орналасу тығыздығы өте жоғары ең үлкен мегаполисіне соңғы 2010-2021 жылдар аралығындағы демографиялық даму үрдісін республикамен салыстырып, талдау жасайық (кесте 1).

Қала халқының орташа жылдық саны осы аралықта жарты миллионнан жоғары адамға өсіп, жалпы өсімі 42,7 пайызды құрады. Халық санының өсімі 2001жылы 993 адам, ал 2003-2013 жылдарда орташа 25-30 мың адам болса, ал 2014 жылдан бастап 50-60 мың адамға жыл сайын өсіп отырған. Сонымен қатар, миграциялық қозғалыстардың да тенденциясы жоғарылағанын байқаймыз.

Кесте 1 – Алматы қаласының 2010-2021 жылдардағы демографиялық көрсеткіштері, мың адам
Table 1 - Demographic indicators of Almaty for 2010-2021, thousand people

	2010	2014	2019	2020	2021	2021/ 2010, %
Алматы қаласы бойынша						
Халықтың орташа жылдық саны	1401,9	1549,8	1885,7	1947,0	2001,1	142,7
абсолюттік тізбектік өсімі	25,6	58,9	57,4	61,3	54,0	210,7
Миграция сальдосы	8,8	21,9	40,1	39,4	27,9	315,9
халық санының өсімінен үлесі, %	34,5	37,1	69,8	64,2	51,6	17,1
Туылғандар	25,5	29,7	34,3	35,5	37,9	148,5
Табиғи өсім	13,7	18,6	22,1	20,8	19,9	144,9
халық санының өсімінен үлесі, %	53,5	16,8	38,4	34,0	36,8	-16,7
Туудың жиынтық коэффициенті	1,78	1,74	1,78	1,86	1,99	111,8
Ұдайы өсу нетто- коэффициенті	0,84	0,82	0,85	0,85	0,94	111,8
Халық тығыздығы, 1 км ² -ге	1,9	2,3	2,7	2,8	2,9	145,7
Республика бойынша						
Халықтың орташа жылдық өсімі	229,1	252,7	237,2	241,9	245,3	107,1
Табиғи өсім	221,7	267,0	269,2	263,0	267,3	120,6
халық санының өсімінен үлесі, %	96,8	105,6	113,5	108,7	109,0	12,2
Миграция сальдосы	15,5	-12,2	-32,9	-17,7	-21,2	-236,7

Ескерту - Автордың есептеуі Bureau of National Statistics (2022) деректер базасынан

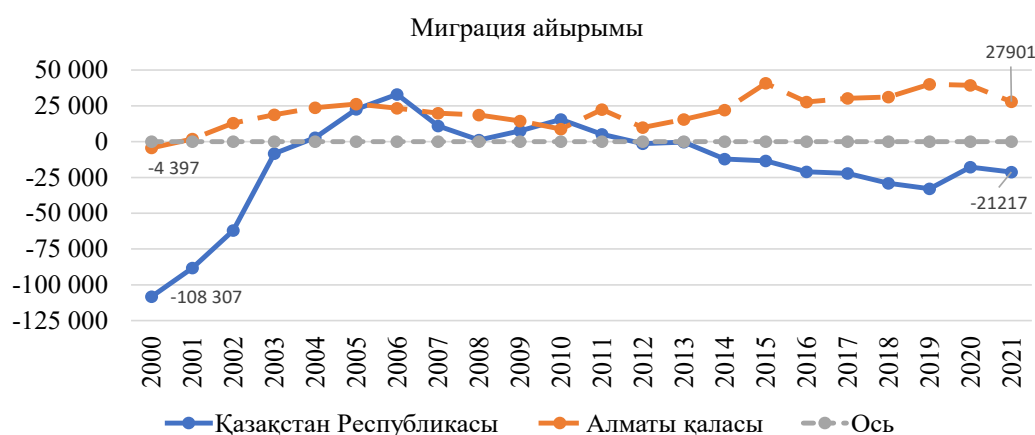
Ресми мәліметтер бойынша 2012 жылдан бері республиканың миграциялық сальдосы теріс болса, тек екі ірі мегаполис Астана мен Алматыда оң, орташа 30 мыңға жуық адам қоныстанып қалады. Алматының миграциялық сальдосы қала халықының өсімшесінің 2019 жылы 69,8% болса, пандемия әсерінен 2021 жылы 51,6% құрады, ал осы жылы табиғи өсімнің үлесі 36,8%. Ал республикамен салыстырсақ 2021 жылы халық өсімшесі 245,3 мың адам болса, табиғи өсім 267,3 мың адамды құраған, яғни 22 мың адамға жоғары сыртқы миграциялық қозғалыс кері әсер етіп отырғанын байқаймыз.

Соңғы 2000-2021 жылдардағы еліміз бен Алматы қаласының миграциялық қозғалысын салыстырсақ (сурет 1) Алматының миграция сальдосы 2000-2005 жылдар аралығында көтерілген, ал онан кейін 2013 жылға дейін бір қалыпта болып, 2013-2021 жылдарда тағы жоғары көтеріліп, жалпы осы аралықта көшіп келіп қоныстанғандар саны жоғары. Ал республика бойынша миграциялық сальдо 2000 жылы 108,307 мың адам, ал 2004-2013 жылдарда келушілер көп болғанымен, 2014 жылдан бастап кетушілер көбейген. Сонда

жалпы республика деңгейінде демографиялық даму табиғи өсім арқылы болса, Алматы қаласының демографиялық өсімінің көп бөлігін ішкі миграциялық қозғалыс құрайды екен.

Демографиялық ұдайы өсу көрсеткіштеріне тоқталсақ, туудың жиынтық коэффициенті БҰҰ-ның бекіткен бала туу жасындағы бір әйелге орташа 2,2 бала саны халық санын сақтап қалуды қамтамасыз етудің төменгі шекарасынан кем, ал ұдайы өсу нетто-коэффициенті 1-ден кіші. Осы екі көрсеткіш бойынша Алматы қаласы демографиялық өсімді қамтамасыз етпейтіні көрінеді. Осыдан, туу көрсеткіштері төмен болған жағдайда, халық санының өсіп отырғаны мәселені туындатады. Осыған байланысты зерттеу барысында қаланың халық санына әсер ететін факторларды негіздеу үшін математикалық әдістер арқылы талдау жасалды.

Экономикадағы математикалық әдістерді қолдануда зерттеліп отырған мәселе ең маңызды болып есептеледі және терең зерттеу арқылы әдістер таңдалады.

Сурет 1 – Алматы қаласы мен ҚР-ның 2000-2021жж. миграция сальдосы динамикасы

Figure 1-Dynamics of the migration balance of the city of Almaty and the Republic of Kazakhstan for 2000-2021

Ескерту - Автордың есептеуі Bureau of National Statistics (2022) деректер базасынан

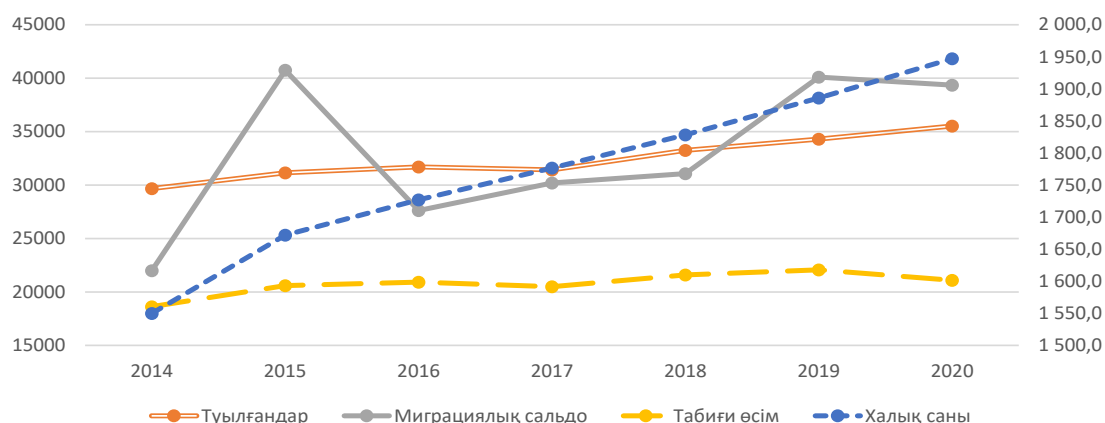
Біздің зерттеуімізде негізгі фактор – халық санының динамикасы. Ол үшін зерттеу мәліметтер базасына 2000-2021 жылдар арасындағы Статистика комитетінің ресми мәліметтері алынды (Bureau of National Statistics, 2022). Осы жылдардағы негізгі халық санына әсер етуі мүмкін демографиялық көптеген көрсеткіштер алынып, олардың графиктері арқылы тенденциясы зерттелді. Жоғарыда айтылғандай, математикалық әдістерді қолдануда факторларда бір ұзақ мерзімдік заңдылық немесе тенденция болуы қажет. Ал көші-қон мәліметтері бірде кеміп, бірде өсіп отырған, яғни тұрақты тенденция сақталмаған. Мысалы, кеткендердің саны мен халық санының арасындағы теориялық байланысы қарама-қарсы болуы керек. Қаладан кеткендердің саны өскен сайын осы қаладағы халықтың саны кемуі керек. Бірақ біздің мәліметтердің тенденциясы қарама-қайшылықты көрсетіп отыр, осыдан кеткендер санын фактор есебінде зерттеуден алып тастаймыз, оның тенденциясы миграция сальдосында есепке алынған. Сонымен қатар, соңғы 2020-2021 жылдардағы пандемияға байланысты жол қатынастың шектелуіне қарай 2021 жылы миграциялық қозғалыс күрт төмендеген, ал 2022 жылғы жарты жылдық мәліметтерде қайтадан көтерілгенін байқаймыз. Сондықтан бұл уақытша орын алған жағдай болғандықтан 2021 жылдың мәліметтерін зерттеуге енгізбедік. Сонымен

екінші суретте 2014-2020 жылғы мәліметтерде тенденция заңдылығын байқауға болады және осы тенденция келешекте нақты шаралар қолданбаса жалғасуы мүмкін. Қорыта келгенде, зерттеу периодына 2014-2020 жылдарды аламыз.

Осы мәліметтер санына сәйкес және факторлардың мультиколлениарлы болғанынан эконометрикалық әдістерді қалдану мүмкін болмады, сондықтан жоғарыдағы (1-2) статистикалық тәуелділік теңдеулерімен зерттеу жасауды ұйғардық. Осы әдіс бойынша көптік теңдеулерде бес-алты мәліметтермен бірнеше факторлардың байланысын зерттеуге болады. Сонымен зерттелуші фактор Y – Алматы қаласының халық саны, мың адам; X_1 – миграциялық сальдо, адам; X_2 – табиғи өсім, адам; X_3 – туылғандар саны, адам.

Осы мәліметтердің тенденциясына қарай олардың көбеюге (max) немесе азаюға (min) бағытталған факторлар екенін анықтаймыз. Барлық факторлар зерттелу периодында өсу тенденциясын қалыптастырған, сондықтан барлық факторлардың келешекте де өсуі сақталуы қажетті деп қабылдаймыз. Онда мынадай теориялық түрдегі (1) теңдеулерді таңдаймыз. Осы теңдеу бойынша зерттелуші факторға әр фактордың әсерлік тенденциясын анықтауға болады.

Осы көрсетілген формулалар бойынша MS Excel кестесінде есептеу жүргіземіз (Кесте 2).

Сурет 2 – Алматы қаласының 2014-2020 жылдардағы көрсеткіштері
 Figure 2 - Indicators of the city of Almaty for 2014-2020

Ескерту: автордың есептеуі Bureau of National Statistics (2022) деректер базасынан

Кесте 2 – Статистикалық тәуелділік теңдеуінің есептеу кестесі
 Table 2 - Calculation table of the statistical dependence equation

Жыл	Y↑	X1↑	dy	dx	bdx	Y*	dxdy	dx ²	dy ²	
2014	1 549,8	21992	0,000	0,000	0,000	1549,8	0,000	0,000	0,000	0,000
2015	1 672,1	40742	0,079	0,853	0,241	1668,0	0,067	0,727	0,006	0,162
2016	1 727,0	27632	0,114	0,256	0,073	1711,4	0,029	0,066	0,013	0,042
2017	1 776,7	30197	0,146	0,373	0,106	1689,0	0,055	0,139	0,021	0,041
2018	1 828,3	31082	0,180	0,413	0,117	1835,0	0,074	0,171	0,032	0,063
2019	1 885,7	40098	0,217	0,823	0,233	1918,3	0,178	0,678	0,047	0,016
2020	1 947,0	39350	0,256	0,789	0,223	2015,2	0,202	0,623	0,066	0,033
Σ	12386,7		0,992	3,508	0,992	12386,7	0,539	1,677	0,179	0,195
Бағалау параметрлері			B=	0,2829	K=	0,80	R=	0,98		

Ескерту- Автордың есептеуі

Осы соңғы жеті жылғы мәліметтер тенденциясы бойынша (Y) – халық санының (X1) – миграциялық сальдоға байланысын есептеу арқылы (кесте 2) корреляция коэффициенті жоғары R=0,98, ал тұрақтылық коэффициентінің K=0,80 орташа мәні миграциялық сальдоньң жыл сайынғы тенденциясы өзгерісте (сурет 2), яғни үнемі өсу бағытында емес екендігін көрсетеді. Барлық қажетті шарттардың (R=0.98, K=0.80, ΣY=ΣY*=12386.7) орындалуы бойынша статистикалық теңдеу жазуға және оны талдауға пайдалануға болады.

$$Y^*(X1) = 1549,8 \cdot (1 + 0,2829 \cdot d_{(x1/x1min-1)}) \quad (6)$$

Осы теңдеу бойынша Y*-ті есептегенде мәндерінің қосындысы бастапқы берілген Y-тің мәндерінің қосындысымен тең болуы шарт, бұл есептеудің адекваттылығын яғни шынайылығын дәлелдейді.

Келесі фактор (X2) – табиғи өсім факторына байланысын жоғарыдағы екінші кесте әдістемесімен есептейміз. Осы факторда зерттелу аралығында өсу тенденциясында болғандықтан өсуші факторлар деп қарастырамыз. Мұнда да байланыс бар, корреляция коэффициенті R=0,96, яғни өте тығыз байланыста, ал тұрақтылық коэффициенті K=0,77 орташа байланыста. Егер алдыңғы миграциялық сальдо факторымен салыстыр-

сақ, Алматы қаласының халқының саны табиғи өсімге қарағанда көшіп келіп қоныстанып қалғандарға көбірек байланысты екені негізделеді. Критерилердің барлығы нормативтен жоғары болғандықтан статистикалық теңдеуді жазуға болады. Сонда халық санымен табиғи өсім арасындағы тәуелділік теңдеуі төмендегідей болады:

$$Y^*(X_2)=1549,8 \cdot (1+1,234 \cdot d_{(x_2/x_{2min-1})}) \quad (7)$$

Келесі фактор Алматы қаласының халық санына (X3) туылғандардың нақты санының әсерін зерттеу. Есептеудің қортындысында корреляция коэффициенті R=0,99 тең, яғни өте тығыз байланыста, ал тұрақтылық коэффициенті K=0,86 жоғары тұрақты

тәуелді. Бұл математикалық әдіспен оның маңыздылығы дәлелденді, яғни Алматы қаласының халқының саны туылғандар санына да тәуелді екені байқалады. Критерилердің барлығы нормативтен жоғары болғандықтан статистикалық теңдеуді жазуға болады. Сонда статистикалық тәуелділік теңдеуі төмендегідей болады.

$$Y^*(x_3)=1549,8 \cdot (1+1,5218 \cdot d_{(x_3/x_{3min-1})}) \quad (8)$$

Зерттеу нәтижесінде Алматы қаласының халқының саны үш факторға көбірек тәуелді екені негізделгеннен кейін тәуелділіктің көп факторлы теңдеуін құрамыз. Ол үшін (2), (3) формуланы пайдаланып есептеулер жүргіземіз (кесте 3).

Кесте 3 – Статистикалық көп факторлы теңдеулер параметрлері
Table 3 - Parameters of statistical multi-factor equations

Жыл	Халық саны	dy	dx1	dx2	dx3	Σdxi	y**
2014	1 549,8	0	0	0,000	0,000	0,000	1549,8
2015	1 672,1	0,0789	0,1051	0,8526	0,0501	1,0078	1862,0
2016	1 727,0	0,1143	0,1228	0,2565	0,0685	0,4477	1688,5
2017	1 776,7	0,1463	0,1001	0,3731	0,0590	0,5322	1714,7
2018	1 828,3	0,1797	0,1588	0,4133	0,1209	0,6931	1764,5
2019	1 885,7	0,2167	0,1850	0,8233	0,1562	1,1645	1910,6
2020	1 947,0	0,2563	0,1323	0,7893	0,1973	1,1188	1896,4
Σ	12386,7	0,9923	0,8041	3,5080	0,6520	4,9642	12386,7
		B	0,1999				

Ескерту- Автордың есептеуі

Осы алынған есептеулер бойынша көп-факторлы статистикалық теңдеуді құрамыз, оның формулалары.

$$Y^{**} = 1549,8 \cdot (1 + 0.1999 \cdot (d_{x_1/x_{1min-1}} + d_{x_2/x_{2min-1}} + d_{x_3/x_{3min-1}})) \quad (9)$$

Алынған көптік теңдеуді талдау және болжам жасауға пайдалануға болады. Бұл әдістің артықшылығы көп фактордың қайсысы көбірек әсер ететінін анықтау үшін олардың үлес салмағын анықтауға болады. Факторлардың әсер үлесі олардың салыстыру коэффициенттері арқылы есептеледі. Сонда Кесте 4 факторлар тәуелділігінің үлесі.

Кесте 4 - Факторлар тәуелділігінің үлесі
Table 4 - Proportion of dependence of factors

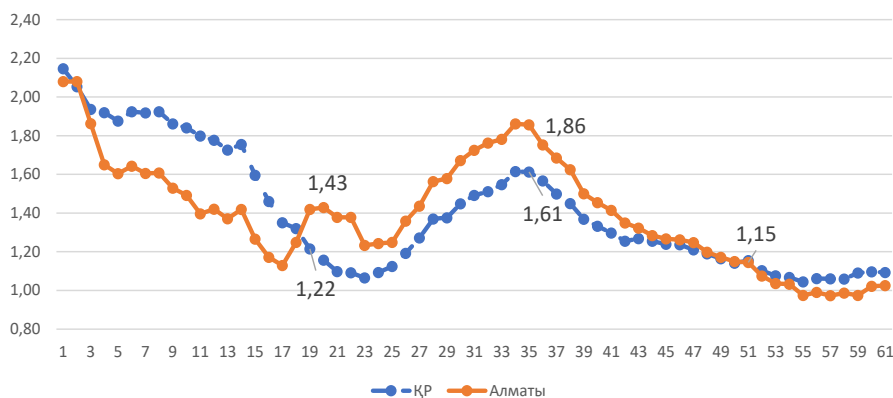
№	Факторлар	dx	Үлесі, %
X1	Миграциялық сальдо	3,508	70,7
X2	Табиғи өсім	0,804	16,2
X3	Туылғандар	0,652	13,1
Σdxi		4,9642	100,0

Ескерту-Автордың есептеуі

Алматы қаласының халқының саны туылғандар мен табиғи өсімге қарағанда миграция сальдосына 70,7% тәуелді екен. Қорыта келгенде, Алматы қаласының демографиялық өсімі үшін көші-қон үрдісі өте маңызды орын алады және оны көп жағдайда мемлекеттік деңгейде сыртқы көші-қонға көңіл бөлінеді де, ал ішкі көші-қон назардан сырт қалады.

Талқылау

Қазіргі ішкі миграциялық қозғалыстың қарқын алуына байланысты Алматы қаласындағы халықтың жас тобының үлесінде айырмашылық орын алған, әсіресе маңыздысы бала туу жасындағы әйелдердің үлесі жоғары. (сурет 3). Нақты айтқанда, 3-ші суреттен республикамен салыстырғанда 18 жасқа дейінгі қыздардың үлесі төмен болса, мамандық алу, жұмысқа орналасу мақсатымен қалаға келушілердің себебінен 18-49 жастың аралығындағы әйелдердің үлесі жоғары екенін көреміз.

Сурет 3 - ҚР мен Алматы қаласындағы әйелдердің жас құрамының үлесі, %
Figure 3 - Proportion of young women in the Republic of Kazakhstan and Almaty, %

Ескерту - Автордың есептеуі

Алматы қаласына көшіп келушілердің шоғырлануы тәуелсіздік жылдардағы әлеуметтік нысандардағы динамикалық өзгерістер әсер еткен. Мысалы 2021 жылы еліміздегі барлық жоғары оқу орындарының 34,4% және арнаулы орта білім беру орындарының (колледждер) 10,5% орналасуына қарай сәйкес оқитын студенттердің 30% және 16% осы қалаға келіп оқуына себеп болған. Егер колледждерде оқитындардың саны 2000 жылы 17,5 мың студент болса, ал 2021 жылы 78,9 мың студентке жеткен.

Сонымен қатар сауда орындарының (базарлар) алаңы республикада 7,8 млн шаршы метр болса Алматыда 1,1 млн шаршы метр, яғни 13,6 % құрайды. Алматы қаласын

тауармен қамтамасыз ететін көңіл-көтеру сауда орталықтары (ТРЦ), сауда орталықтары (ТЦ), сауда үйлері (ТД) және азық түлік магазиндері де жеткілікті екені белгілі. Алматы қаласы жалпы республика бойынша облыстар арасындағы өз-ара сауда айналымының 25%, оның ішінде импорттың үлесі 31,2% құрайды, яғни қала мәдениет пен ғылымның ордасынан үлкен сауда орталығына айналған. Урбанизация үрдісін зерттеушілердің айтуынша келешек әлемде «трусоба-миллионер» қалалар көбейіп, ол қалаларға шоғырланған «қаңғыбастардың» саны артады деген (World migration report, 2021). Қазіргі Алматы қаласының базарлар маңайына қоныс тепкен көріністер куә.

Ірі мегаполиске жастардың шоғырлануы демографиялық үдеріске кері әсер етуі мүмкін. Еліміздің демографиялық тарихи жолын зерттегенде 1991-2001 жылдардағы туудың төмендеуі, оның ішінде туылған қыздардың санының кемуі, қазір бір ұрпақ кезеңінен кейін бала туу жасындағы әйелдердің санының кемуіне әкелді. Зерттеулер бойынша еліміздің демографиялық өсімін кезегімен үшіншіден жоғары туылған балалар құрайды. Ал Алматы қаласында 2021 жылы 4-ші және одан жоғары баланың үлесі 22% болса, республика бойынша 28% құрайды. Жоғары 1 кестеде жиынтық коэффициенті мен ұдайы өсу коэффициенті қала ұрпақ ауыстыру нормативін қанағаттырмайтындығын атап өткенбіз. Сонда бала туу жасындағы әйелдердің көп үлесі осы қалада орналасқанмен елдің демографиялық өсуіне қосар үлесі жоқ, керісінше басқа өңірлерден ішкі көші-қонның есебінен қалаға келгендердің бала болу интенсивтігі төмендеуі мүмкін.

Жаһандану дәуіріндегі әлем елдеріндегі үлкен қалаларға тән демографиялық үрдістер, ол 1-2 баламен шектелуі, яғни көп балаға сұраныстың төмендеуі. Оның себептері: ата аналардың жұмыс бастылығы; бала туу жасындағы әйелдердің мансап қууы; өмір сүру сапасына көшу; тұрғын үй тапшылығы; бала бақшаның қол жетімсіздігі; ер адамның жұмыссыздығы немесе табысының аз мөлшері және сол сияқты қаржылық жетіспеушіліктер.

Қорыта келгенде, Алматы қаласының халық санының өсімі орташа 2-3 пайызды құрауы нақты объекті үшін демографиялық дамуы жоғары болуы мүмкін. Ал статистикалық демография шеңберінен шығып Алматы қаласының Қазақстан Республикасының бір аймағы есебінде қарасақ, онда халық санының өсімі ішкі көші-қон есебінен болуы толық ел тұрғысынан демографиялық дамуды көрсетпейді. Сонымен қатар, терең зерттеулер қаланың демографиялық ұдайы өсу тенденциясы ресми мәліметтер бойынша соңғы 30 жылда регрессивтік бағытта болуы және оны қалыпқа келтіру үшін үлкен шаралар серпінін қажет етеді.

Сонымен Алматы қаласы бойынша ішкі миграциялық қозғалысты шектеу шараларының бірі жоғарғы оқу орындарының

санын азайту және сауда орындарын (базарлар) басқа аймаққа көшіру арқылы қаланың табиғи демографиялық дамуына жағдай жасауға болады. Әкімшілік тарапынан қаланың демографиялық мәселесін шешуде осы факторларға көңіл бөлу керек екендігін ұсынамыз.

Қорытынды

Тәуелсіздік алғаннан бері елімізде әлеуметтік-экономикалық ахуалдың тұрақтануы демографиялық көрсеткіштердің өсуінен көрініс тапты, жалпы өсім тенденциясы қалыптасты, жыл сайын 1-1,5 пайызға халық саны өсіп отырды. Демографиялық өсім табиғи өсімнің арқасында болып отыр. Салыстырмалы түрде демографиялық жағдайдың қарқынды дамуы байқалмайды. Бір аймақтарда халық саны өссе, өзге аймақтарда халық саны азаяды. Оңтүстік пен солтүстік өңірлерде туу және өлім көрсеткіштері арасында екі есеге дейін айырмашылық бар.

Әдеби шолудың нәтижесінде демографияның тарихи даму жолында көптеген зерттеушілердің әр түрлі көзқарастарымен де келісуге болады. Олар демографияның дамуының алғышарты – адамдар байлыққа қол жеткізе алатын, қанағаттанушылықпен өмір сүретін және меншік иелері ретінде өз үйін және еңбегінің жемісіне иелік ете алатын қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың болуы деп түсінеді. Демографияның даму көзі некенің де мемлекетке пайдалы болуы керек деген тұжырымға келген, әрбір адам өзіне өте жағымды емес, мемлекет үшін пайдалы неке құруы керек деген.

Зерттеу әдісі болып статистикалық тәуелділік әдісі алынды. Зерттеу базасы ретінде Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметтері алынды. Зерттеу барысында келесідей тұжырымдар алынды, олар, біріншіден, Алматы қаласының халқының орташа жылдық саны осы аралықта жарты миллионнан жоғары адамға өсіп, жалпы өсімі 42,7 пайызды құрады. Екіншіден, туудың жиынтық коэффициенті БҰҰ-ның бекіткен бала туу жасындағы бір әйелге орташа 2,2 бала саны халық санын сақтап қалуды қамтамасыз

етудің төменгі шекерасынан кем, ал ұдайы өсу нетто-коэффициенті 1-ден кіші. Осы екі көрсеткіш бойынша Алматы қаласы демографиялық өсімді қамтамасыз етпейтіні көрінеді. Осыдан, туу көрсеткіштері төмен болған жағдайда, халық санының өсіп отырғаны мәселені туындатады. Осыған байланысты зерттеу барысында қаланың халық санына әсер ететін факторларды негіздеу үшін математикалық әдістер арқылы талдау жасалды.

Алматы қаласының демографиялық өзгерісін қамтамасыз ететін факторларға тоқталсақ, яғни негізгі фактор – халық санының динамикасы. Ол бойынша көші-қон мәліметтері бірде кеміп, бірде өсіп отырған, яғни тұрақты тенденция сақталмаған. Соңғы 2020-2021 жылдардағы пандемияға байланысты жол қатынастың шектелуіне қарай 2021 жылы миграциялық қозғалыс күрт төмендеген, ал 2022 жылғы жарты жылдық мәліметтерде қайтадан көтерілгенін байқаймыз. Екінші фактор бойынша, табиғи өсім. Мұнда да байланыс бар, корреляция коэффициенті $R=0,96$, яғни өте тығыз байланыста, ал тұрақтылық коэффициенті $K=0,77$ орташа байланыста. Егер алдыңғы миграциялық сальдо факторымен салыстырсақ, Алматы қаласының халқының саны табиғи өсімге қарағанда көшіп келіп қоныстанып қалғандарға көбірек байланысты екені негізделеді. Үшінші фактор бойынша, Алматы қаласының халық саны. Есептеудің қортындысында корреляция коэффициенті $R=0,99$ тең, яғни өте тығыз байланыста, ал тұрақтылық коэффициенті $K=0,86$ жоғары тұрақты тәуелді. Бұл математикалық әдіспен оның маңыздылығы дәлелденді, яғни Алматы қаласының халқының саны туылғандар санына да тәуелді екені байқалады. Қорыта келгенде, Алматы қаласының демографиялық өсімі үшін көші-қон үрдісі өте маңызды орын алады және оны көп жағдайда мемлекеттік деңгейде сыртқы көші-қонға көңіл бөлінеді де, ал ішкі көші-қон назардан сырт қалады.

References

1. Bayton, A., Cazorla, A., Dollo, K., & Dre, A. M. (1999). *25 key books on economics*. Ural LTD.
2. Bureau of National Statistics (2022). [cited November 25, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz> (In Russ.)
3. Kashnitsky, I., & Schöley, J. (2018). Regional population structures at a glance. *The Lancet*, 392(10143), 209-210. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31194-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31194-2)
4. Lawson, O. I. (2016). Rapid population growth and economic development in Nigeria. *Economic Development and Cultural Change*, 8(1), 101-105.
5. Kulinich, E. (2000). *Econometrics*. - M.: Finance and statistics. – 304 p.
6. Quesnay, F., Turgot, A. R. J., & Quesnay, F. (2008). *Physiocrats. Selected economic works*. Moscow, Eksmo.
7. Rakhmetova, R. U., & Dubrova, T. A. (2011). *Applied models of econometrics*. Almaty: Economy.
8. Smith, A. (1962). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Moscow, Eksmo, Economic Sociology.
9. Steshenko, V. S. (2013). The content of the concepts “demographic development” and “human development”: identities and differences. *Demography and social economy*, 1(19), 5-16.
10. Valentey, D. I. (1985). *Demographic encyclopedic dictionary*. Moscow: Soviet Encyclopedia.
11. Vandecreek K. (2005). *Demographic analysis*. Moscow: Academic Project; Gaudeamus.
12. Vishnevsky, A.G. (1982). *Reproduction of the population and society: History, modernity, a look into the future*. M.: Finance and statistics.
13. Vishnevsky, A. G. (2005). Demographic theory and demographic history. *Selected Demographic Works*, 1.
14. Vishnevsky, A. G. (2005). Economic demography. Analysis of demographic processes. *Selected Demographic Works*, 2.
15. Wang, Y., & Conesa, J. C. (2022). The role of demographics and migration for the future of economic growth in China. *European Economic Review*, 144, 104076-104094. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2022.104076>
16. World migration report, (2021). [cited September 15, 2022]. Available: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2020-interactive/>
17. Yip, C. K., & Zhang, J. (1996). Population growth and economic growth: a reconsideration. *Economics Letters*, 52(3), 319-324.
18. Zlotnikov, A. G. (2008). *Sociological principles and the study of demographic processes*. Sociology.

Список литературы (транслитерация)

1. Bayton, A., Cazorla, A., Dollo, K., & Dre, A. M. (1999). *25 key books on economics [25 ключевых книг по экономике]*. Ural LTD. (In Russ.)
2. Bureau of National Statistics (2022). [cited November 25, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz> (In Russ.)
3. Kashnitsky, I., & Schöley, J. (2018). Regional population structures at a glance. *The Lancet*, 392(10143), 209-210. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31194-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31194-2) (In Russ.)
4. Lawanson, O. I. (2016). Rapid population growth and economic development in Nigeria. *Economic Development and Cultural Change*, 8(1), 101- 105.
5. Kulinich E. (2000). *Econometrics*. -[Эконометрика], [M.: Finance and statistics.] - 304 p. (In Russ.)
6. Quesnay, F., Turgot, A. R. J., & Quesnay, F. (2008). *Physiocrats. Selected economic works [Fiziokraty. Izbrannye jekonomicheskie proizvedenija]*. Moscow: Eksmo. (In Russ.)
7. Rakhmetova, R. U., & Dubrova, T. A. (2011). *Applied models of econometrics [Прикладные модели эконометрики]*. Almaty: Economy. (In Russ.)
8. Smith, A. (1962). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations [Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov]*. Moscow, Eksmo. Economic Sociology. (In Russ.)
9. Steshenko, V. S. (2013). The content of the concepts “demographic development” and “human development”: identities and differences. *Demography and social economy [Demografija ta social'na ekonomika]*, 1(19), 5-16. (In Russ.)
10. Valentey, D. I. (1985). *Demographic encyclopedic dictionary [Demograficheskij jenciklopedicheskij slovar']*. Moscow: Soviet Encyclopedia. (In Russ.)
11. Vandecreek K. (2005). *Demographic analysis [Demograficheskij analiz]*. Moscow: Academic Project; Gaudeamus. (In Russ.)
12. Vishnevsky, A.G. (1982). *Reproduction of the population and society: History, modernity, a look into the future [Vosproizvodstvo naselenija i obshhestvo: Istorija, sovremennost', vzgljad v budushhee]*. M.: Finance and statistics. (In Russ.)
13. Vishnevsky, A. G. (2005). Demographic theory and demographic history. *Selected Demographic Works [Izbrannye demograficheskie trudy]*, 1. (In Russ.)
14. Vishnevsky, A. G. (2005). Economic demography. Analysis of demographic processes. *Selected Demographic Works [Izbrannye demograficheskie trudy]*, 2. (In Russ.)
15. Wang, Y., & Conesa, J. C. (2022). The role of demographics and migration for the future of economic growth in China. *European Economic Review*, 144, 104076-104094. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2022.104076>
16. World migration report, (2021). [cited September 15, 2022]. Available: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2020-interactive/>
17. Yip, C. K., & Zhang, J. (1996). Population growth and economic growth: a reconsideration. *Economics Letters*, 52(3), 319-324.
18. Zlotnikov, A. G. (2008). *Sociological principles and the study of demographic processes [Sociologicheskie principy i issledovanie demograficheskikh processov]*. Sociology. (In Russ.)

Information about the authors

Rakhila U. Rakhmetova – doctor of economics, professor, chief researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: rakhmetova@rambler.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5153-0760>

***Saule A. Kaliyeva** – doctor of economics, associate professor, chief researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kalievas@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0533-2728>

Авторлар туралы мәліметтер

Рахметова Р.У. – э.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: rakhmetova@rambler.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5153-0760>

***Қалиева С.А.** – э.ғ.д., доцент, бас ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒМ Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: kalievas@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0533-2728>

Сведения об авторах

Рахметова Р.У. – д.э.н., профессор, г.н.с., Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: rakhmetova@rambler.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5153-0760>

***Қалиева С.А.** – д.э.н., доцент, г.н.с., Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: kalievas@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0533-2728>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-68-86>
MPHTI: 06.71.02
JEL: O13, Q10, R11

Sustainable Development of Social and Engineering Infrastructure of Rural Areas Based on Corporate Social Responsibility

Onggarbek A. Alipbeki^a, Darima Zhenshan^{a*}, Nurlan Zh. Urazbayev^b, Chaimgul A. Alipbekova^a

^a S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, 62 Zhenis ave., 010000, Astana, Kazakhstan; ^b Kyzylorda University named after Korkyt Ata, 29A Aiteke bi str., 120700, Kyzylorda, Kazakhstan

For citation: Alipbeki, A. A., Zhenshan, D., Urazbayev N. Zh., & Alipbekova, Ch. A. (2023). Sustainable Development of Social and Engineering Infrastructure of Rural Areas Based on Corporate Social Responsibility. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 68-86, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-68-86>

ABSTRACT

It is important to improve the socio-economic situation of rural residents worldwide, improve the quality of life, and reduce poverty. The development of rural areas in Kazakhstan is considered a strategic goal and the mechanisms for its development are constantly being improved. Nevertheless, the income of the population in priority rural regions of the country and the level of access to social and Engineering Infrastructure Services could be higher than the urban population. The study showed the importance of strengthening trilateral ties between the state, business representatives and society, increasing the Corporate Social Responsibility (CSR) of local entrepreneurs in rural areas. The purpose of the study is to show the importance of CSR, as well as the state, in ensuring the high-quality functioning of social and engineering infrastructure in rural areas of Kazakhstan. In the study of Zerenda and Korgalzhyn districts of Akmola region for the period from 2010 to 2021; The analysis of the state of the economic, demographic, and socio-engineering infrastructure of the Auliekol and Altynsarinsky districts of Kostanay region was carried out. As a result, socio-economic and infrastructure problems in rural areas of the country were identified. In particular: in order to solve the problems of reducing the number of specialists in the social sphere, access to drinking water, roads, transport, internet, etc., the state can develop social and engineering infrastructure of rural territories by creating conditions for the development of local entrepreneurs and increasing their CSR.

KEYWORDS: Economy, Corporate Social Responsibility, Economy of Rural Areas, Practical validity, Social and Engineering Infrastructure

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study is funded by the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan (STP No. BR10764919)

Article history:

Received 8 January 2023
Accepted 11 February 2023
Published 30 March 2023

*Corresponding author: Zhenshan D. – candidate of economic science, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, 62 Zhenis ave., 010000, Astana, Kazakhstan, 87014116895, e-mail: azan_tanat@mail.ru

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік негізінде ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымын тұрақты дамыту

Әліпбеки О.Ә.^а, Женсхан Д.^{а*}, Уразбаев Н.Ж.^б, Алипбекова Ч.А.^а

^аС.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, даң. Жеңіс 62, 010000, Астана, Қазақстан; ^бҚорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, көш. Әйтеке би 29А, 120700, Қызылорда, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Әліпбеки О.Ә., Женсхан Д., Уразбаев Н.Ж., Алипбекова Ч.А. (2023). Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік негізінде ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымын тұрақты дамыту. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 68-86, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-68-86>

ТҮЙІН

Әлем бойынша ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартып, тұрмыс сапасын арттыру, ондағы кедейлікті азайту маңызды болып саналады. Қазақстанда ауылдық аумақтарды дамыту стратегиялық мақсат ретінде қарастырылады және оны дамытудың тетіктері үнемі жетілдіріліп келеді. Соған қарамастан, еліміздің басым ауылдық аймақтарындағы халықтың табыс мөлшері, әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым қызметтеріне қолжетімділік деңгейі қала тұрғындарымен салыстырғанда төмен. Зерттеуде ауылдық аумақтардағы жергілікті кәсіпкерлердің корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігін (КӘЖ) арттыра отырып, мемлекет, бизнес өкілдері, және қоғам арасындағы үш жақты байланысты нығайтудың маңызы көрсетілді. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдардың сапалы қызметін қамтамасыз етуде мемлекетпен қатар, КӘЖ-тің де маңызды екенін көрсету. Зерттеуде 2010-2021 жылдар аралығындағы Ақмола облысының Зеренді және Қорғалжын аудандарының; Қостанай облысының Аулиекол және Алтынсарин аудандарының экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарының жай-күйіне талдау жасалды. Нәтижесінде, еліміздің ауылдық аумақтарындағы әлеуметтік-экономикалық, инфрақұрылымдық проблемалар анықталды. Соның ішінде: әлеуметтік сала мамандарының азаюы, ауыз су, жол қатынастарына, көлікке, интернетке қолжетімділік т.б. Проблемаларды реттеу мақсатында мемлекет жергілікті кәсіпкерлердің дамуына жағдай жасай отырып, олардың КӘЖ-ін арттыру арқылы ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын дамытуға болады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік, ауылдық аумақтар экономикасы, практикалық негізділік, әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысы жоқ деп мәлімдемейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуді Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы Министрлігі қаржыландырады (ҒТБ № BR10764919)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 8 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 11 Ақпан 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

***Хат-хабаршы авторы:** Женсхан Д. – э.ф.к., қауымдастырылған профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, даң. Жеңіс 62, 010000, Астана, Қазақстан, 87014116895, e-mail: azan_tanat@mail.ru

Устойчивое развитие социально-инженерной инфраструктуры сельских территорий на основе корпоративной социальной ответственности

Алипбеки О.Э.^а, Женсхан Д.^{а*}, Уразбаев Н.Ж.^б, Алипбекова Ч.А.^а

^аКазахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, пр. Женис 62, 010000, Астана, Казахстан; ^бКызылординский университет им. Коркыт Ата, ул. Айтеке би 29А, 120700, Кызылорда, Казахстан

Для цитирования: Алипбеки О.А., Женсхан Д., Уразбаев Н.Ж., Алипбекова Ч.А. (2023). Устойчивое развитие социально-инженерной инфраструктуры сельских территорий на основе корпоративной социальной ответственности. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 68-86, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-68-86>

АБСТРАКТ

Сегодня улучшение социально-экономического положения сельского населения, повышение качества жизни и сокращение бедности являются важными приоритетами развития. Кроме того, развитие сельских территорий в Казахстане рассматривается как стратегическая цель, и постоянно совершенствуются механизмы ее развития. В то же время, размер доходов населения в приоритетных сельских районах и уровень доступности услуг социально-инженерной инфраструктуры ниже, чем у городского населения. В исследовании подчеркивалась важность укрепления трехсторонних связей между государством, представителями бизнеса и обществом с повышением корпоративной социальной ответственности (КСО) местных предпринимателей на сельских территориях. Цель исследования - показать важность КСО, а также государства, для обеспечения качественной деятельности социально-инженерной инфраструктуры сельских территорий Казахстана. В исследовании проведен анализ состояния экономической, демографической, социально-инженерной инфраструктуры Зерендинского и Коргалжынского районов Акмолинской области, Аулиекольского и Алтынсаринского районов Костанайской области за 2010-2021 годы. В результате выявлены социально-экономические, инфраструктурные проблемы на сельских территориях страны. В том числе такие как: сокращение число специалистов социальной сферы, доступа к дорожным сооружениям, питьевой водой, транспорту, интернету и т.д. В целях урегулирования проблем государством, возможно развитие социально-инженерной инфраструктуры сельских территорий путем повышения КСО местных предпринимателей с созданием условий для их развития.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, корпоративная социальная ответственность, экономика сельских территорий, практическая обоснованность, социально-инженерная инфраструктура.

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ. исследование финансируется Министерством сельского хозяйства Республики Казахстан (НТП № BR10764919).

История статьи:

Получено 8 января 2023

Принято 11 февраля 2023

Опубликовано 30 Марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Женсхан Д. – к.э.н, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, пр. Женис 62, 010000, Астана, Казахстан, 87014116895, e-mail: azan_tanat@mail.ru

Кіріспе

Жаһандану жағдайында сәйкес көптеген мемлекеттер әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын жетілдірді және бизнес, қоғам және қоршаған орта арасындағы өте тығыз байланыстардың бар екендігін дәлелдей отырып, практикалық тұрғыда корпоративтік әлеуметтік жауапкершіліктің маңызын одан әрі арттырды. Бизнес адамдарға қызмет көрсете отырып, пайда табу мақсатында қоршаған орта мен қоғамдық ресурстарды пайдаланады. Осылайша бизнес өкілдері қолда бар ресурстарды барынша тиімді басқара отырып, бизнестің ұзақ мерзімді жандануы үшін нарықты инклюзивті және тұрақты етеді (Antonio et al., 2022). Мемлекет адам ресурстарының тұрмыс сапасын жақсарту мақсатында бизнес өкілдеріне қажетті жағдайларды жасап, қоғамдық қажеттіліктерді мүмкіндігінше қамтамасыз етеді. Соған қарамастан, әлем бойынша соңғы жылдарда қала мен ауылдық елді мекендер арасындағы әлеуметтік-экономикалық және демографиялық теңгерімсіздік артып отыр.

Дүниежүзілік банктің мәліметі бойынша, халықаралық кедейлік шегінен төмен тұратын әрбір бес адамның төртеуі ауылдық жерлерде қоныстанған (Castaneda et al., 2018). Біріккен Ұлттар Ұйымының 2021 жылғы Дүниежүзілік әлеуметтік есебінде – әлем бойынша ауыл тұрғындарының мобильді интернетті пайдалану мүмкіндігі қала тұрғындарына қарағанда 40 пайызға төмен (World-Social-Report, 2021). 2022 жылдың қаңтар-маусым айларында ауыл шаруашылығы саласындағы жалақы 163223 теңгені құрады және республика бойынша орташа жалақыдан (298572 теңге) 45,3 пайызға төмен (Bureau of National Statistics, 2022). Бұл ауыл тұрғындарының сатып алу қабілетін төмендетіп, кәсіпкерлік қызметті дамытуды шектейді, сонымен қатар, оларды сапалы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым қызметтерімен қамтамасыз етуді қиындайды.

2022 жылдың басында, ауылдық территорияларда 770 мыңнан астам адам орталықтандырылған сумен қамтамасыз етілмеген, әсіресе Түркістан, Қостанай, Жамбыл, Шығыс Қазақстан облыстарындағы жағдай күрделі (Nigmatov, 2022). Ел бойынша ауылдардың тек 22%-ы ғана газбен жабдықталған, электр желілерінің тозуы ауылдық территориялар үшін үлкен проблема, ол ел бойынша орта есеппен 58%-ды құрайды.

Елімізде қалыптасқан осындай өткір мәселелер, қала мен ауылдық елді мекендер

арасындағы әлеуметтік-экономикалық және демографиялық теңгерімсіздіктің пайда болуына алып келді. Нәтижесінде ауылдағы еңбекке қабілетті халықтың көші-қоны еліміздегі өзекті проблемаға айналды. Экономикалық қызмет түрлері бойынша ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыспен қамтылғандардың үлесі 2010 жылы 28,3% құраса, 2022 жылдың басында бұл көрсеткіш 14,9 % азайып, 13,4% құрады. Нәтижесінде ЖІӨ құрылымындағы ауыл шаруашылығы саласының тұрақты өсімі сақталмады. 1999 жылы ЖІӨ-гі ауыл шаруашылығы үлесінің ең жоғары көрсеткіші тіркеліп, 9,9% - құрады. Өкінішке орай, бұл көрсеткіш бойынша 2021 жылы 5,1% дейін төмендеді. Еліміздің ауылдық аумақтарында қалыптасқан осындай өзекті проблемаларды тек мемлекет тарапынан реттеу және уақтылы қаржыландыру қиынға соғады (Nigmatov, 2022). Сондықтан, дамыған және дамушы елдердің тәжірибесін ескере отырып (Yurina et al., 2020; Kumar et al., 2015; Simona, 2020), ауылдық аумақтарды бизнес-құрылымдар арқылы корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік аясында дамыту көптеген зерттеушілердің еңбектерінде тиімді деп көрсетілген.

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (КӘЖ) – ұйымның қызметінің клиенттерге, қызметкерлерге, олардың отбасыларына, жергілікті қоғамдастыққа, қоршаған ортаға өз қызметінің барлық аспектілеріне әсері үшін жауапкершілікті өзіне ала отырып, ұйымды қоғамның мүдделерін ескеруге итермелейтін ұғым (Yurzina et al., 2020). Корпоративтік жауапкершіліктің үш негізгі бағыты бар, олар: корпоративтік экономикалық, корпоративтік экологиялық және корпоративтік әлеуметтік. Бұл бағыттар ауылдық территорияларды тұрақты дамытудың негізі бола алды.

Әдебиеттерге шолу

Жаһандану жағдайындағы замануи өзгерістерге сәйкес ауылдық аумақтар мен ауылдық елді мекендерді тұрақты дамыту бойынша қолда бар әдебиеттерді зерделеу бізге ауылдық аумақтарды орнықты дамыту аспектісінде әлеуметтік инфрақұрылымды дамытудың шетелдік жүйесін зерделеуге және Қазақстандық практикаға неғұрлым табысты мысалдарды экстраполяциялауға біраз мүмкіндік береді. Қазақстанға қатысты шетелдік тәжірибені жүйелеуге және белгілі бір топтарға біріктіруге болады. Қазақстанның

тәжірибесіне ең жақын келетін, яғни, іске асыру үшін неғұрлым шынайы - тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға кепілдік беретін ауылдық аумақтарды әлеуметтік жайластырудың сәтті нәтижелері мен шарттары көрсетілген зерттеулер таяу шет елдердің тәжірибесі (Yurzina, 2020). Бұл топқа Беларусь мен Ресейдің тәжірибесін қосуға да болады. Өткен жылдардағы қазақстандық және ресейлік ғылыми әдебиеттерде жоспарлы социалистік экономика жағдайында ауылдық аумақтар мен ауылдық елді мекендерді дамыту проблемаларына арналған көптеген зерттеулер бар. Алайда, саланы нарықтық қатынастар рельестеріне көшіру бойынша аграрлық сектордың жүргізген реформалары ауылдық елді мекендерді қалыптастыру және олардың әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту шарттарын түбегейлі өзгертті. Нәтижесінде бұрын жүргізілген зерттеулердің көптеген ережелері өзектілігін жоғалтты. Осыған орай ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымын заманауи қажеттіліктерге байланысты дамытудың теориялық және практикалық тетіктерін зерттеу өзекті болып табылады.

Көптеген отандық және шетелдік зерттеушілер ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымындағы мәселелерді корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік аясында шешуге болатынын ғылыми негіздеп, оны зерттеуге айтарлықтай үлес қосты.

Ауылдық аумақтардың дамуына жергілікті кәсіпкерлер мен кәсіпорындар КӘЖ аясында маңызды әсер ете алады (Kumar et al., 2021; Simona et al., 2020; Tatyana et al., 2020).

Соған сәйкес, қазіргі таңда ғалымдар ауылдық аумақтарды дамыту, ауыл тұрғындарының табысын арттыру, инфрақұрылымдарды заманауи талаптарға сәйкестендіруде жергілікті компаниялардың рөлі мен қоғамдық әсерін анықтауға негізделген көптеген ғылыми зерттеулер жүргізеді (Arato et al., 2016; Khan et al., 2020; Nawaz et al., 2021). Ғалымдардың еңбектерінде ауылдық территориялардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымын дамуда мемлекетпен қатар, КӘЖ-тің рөлі басым екендігі кеңінен көрсетілген.

Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, ауылшаруашылық өнімдерін өндіру шығындарын үнемдей отырып, азық-түлік өнімдерінің түпкі бағасына әсер ету, ішкі нарықтағы баға тұрақтылығын сақтау, шағын және орта бизнесті дамыту, жалпы алғанда тұрақты бизнес-процестерді нығайту арқылы ауыл

тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыруда КӘЖ ерекше маңызға ие (Fortunati, 2020).

Жаһандық бәсекелестіктің ұдайы дамуы жағдайында КӘЖ аясында өнеркәсіптік кәсіпорындардың бәсекелестік артықшылықтары (Mednikova, 2014) және оның стратегиялық мүмкіндіктері өте жоғары (Sisenova, 2020; Nurmuhametov & Beketova, 2022). Қазақстанның экономикалық дамуы үшін ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын дамыту (Tleuberdinova et al., 2021) және оны бизнес құрылымдар арқылы нығайта отырып, ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыруға әсерін нығайту (Zhenshan et al., 2022) отандық ғалымдардың еңбектерінде де анық көрсетілген.

Зерттеуші ғалымдар ауылдық аумақтарды дамытуды өзіндік деңгейде, әр түрлі бағыттарда дамытуды ұсынған. Олардың көпшілігі қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтың проблемалық сипаттарын қарастыра отырып, халықтың тығыздығы критерийімен байланыстырған. Алайда, халық бір елде тығыз деп саналса, екінші елде сирек деп санауға болады. Ауыл шаруашылығы басым ауылдық елді мекендер ауылдық болып деп саналады, ал сауда мен өнеркәсіп секторлары басым аудандар қалалық болып саналады. Ғылыми тұрғыдан қарастырғанда, ауыл шаруашылығы басым аудандар осы қызметке қажетті жердің мөлшерін иелене отырып, аз қоныстанған болуы керек. Керісінше, сауда және өнеркәсіп процестері бар ауылдар көптеген адамдардың жұмыс істеуін талап етеді, сондықтан ол аудандарда халық тығыздығы жоғары болуы тиіс.

Кетірілген зерттеулердің басым бөлігі ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарды дамытудың мүмкін критерийі ретінде экономикалық қызметтің басымдылығын негіздейді. Сондықтан, ауылдық аумақтардың даму жағдайын сипаттауда нақты бір критерийлер болуы тиіс. Бұл жағдайлар ауылдық аумақтардың қазіргі даму жағдайын, қала мен ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасы арасындағы алшақтықты, урбандалу және ішкі көші-қон процестеріндегі проблемаларды кешенді реттеудің жетілдірілген механизмдері керек екендігін дәлелдейді. Зерттеуде ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарды дамытудың негізгі тетігі ретінде корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік ұсынылады.

Әдіснама

Мемлекеттің ауылдық территорияларды және өңірлерді дамыту мақсатында әзірленген бағдарламалары, ұлттық жобалары мен түрлі деңгейдегі шарлары - ауыл тұрғындарының табысын арттырып, олардың әл-ауқатты мен өмір сүру сапасына, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық жағдайына оң әсер еткенін атап өткен дұрыс. Дегенмен, заманауи білім мен ғылым, технология, инновациялардың қарқынды дамуы жағдайында ауыл және қала тұрғындарының өмір сүру сапасы, табыс деңгейі, халықтың орналасу тығыздығы, инфрақұрылым қызметтерімен қамтамасыз етілу деңгейі, бойынша айырмашылықтар пайда бола бастады. Мақаланың мақсаты Қазақстандағы ауылдық аумақтарының әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарының қазіргі жай-күйін талдау, жүйелеу және анықталған проблемаларды корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік аясында дамытудың ғылыми негіздері бойынша ұсыныстар жасау болып табылады.

Қазақстанның ауылдық елді мекендерінің әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарындағы ағымдағы жағдайды нақты көрсету үшін еліміздің Солтүстік өңіріндегі Ақмола облысының Зеренді және Қорғалжын аудандарының, сонымен қатар, Қостанай облысының Аулиекол және Алтынсарин аудандарының әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдары талдалды.

Әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым проблемаларының ауылдық аумақтарды дамытуға теріс әсерін зерделеу кезінде жүйелі және логикалық әдістер пайдаланылды. Ал соңғы 20 жылдағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымның ескірген және қазіргі заманғы талаптарына сәйкес келмейтін ауылдық аумақтарда қалыптасқан жағдайды кешенді зерттеу кезінде кеңістіктік-уақыттық деректер әдісі қолданылды.

Интерполяция және экстраполяция әдістерінің көмегімен Қазақстанның ауылдық аумақтарында, оның ішінде Зеренді және Қорғалжын аудандарындағы халық санының азаю үрдісі есептелді. Корреляциялық әдісті қолдана отырып, ауыл халқының азаюы мен әлеуметтік факторлар арасындағы функционалдық байланыстың өзара тығыздығы есептелді.

Ауылдық елді мекендердің – әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарына талдау жасалады. ЖІӨ-гі ауыл шаруашылығы үлесі, еліміздегі жалпы халыққа есептегенде

ауыл тұрғындарының үлесі, олардың табыс деңгейі, ауыл халқының табиғи өсімінің (кемуінің) жалпы коэффициенті, ауылдық елді мекендердегі және таңдалған аймақтағы халық санының өзгеру динамикасын зерттеп зерделеу барысында салыстырмалы талдау, статистикалық топтастыру, іріктеп бағалау әдістері қолданылды.

Әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдардағы қазіргі проблемаларының ауылдық аумақтардағы дамуына кері әсерін зерделеуде жүйелі және логикалық әдістер қолданылды. Ал ауылдық аумақтардағы ескірген және заманауи талаптарға сәйкес келмейтін әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдардың салдарынан орын алып отырған жағдайды кешенді зерттеу кезінде кеңістік-уақыттық деректер әдісі қолданылды.

Зерттеудің эмпирикалық базасы Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының, БҰҰ-ның ресми сайтынан алынған ауылдық территорияларды дамыту жөніндегі жылдық есептерден құрастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан үшін ауылдық аумақтардағы халықтың табыс деңгейін республиканың орташа табыс деңгейіне дейін арттыру, ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын қалалық деңгейге дейін көтеру, ірі қалалардағы инфрақұрылымдық жүктемелерді төмендету, ішкі көші-қон және демографиялық проблемаларды реттеу мемлекеттің маңызды міндеттері қатарына жатады. Себебі еліміздің Ұлттық қауіпсіздігі мен тұрақты дамуы үшін ауылдық аумақтардың әлеуметтік, экономикалық, экологиялық ахуалдарын жақсарту шараларын әзірлеу өз мәнін жоғалтпайды.

Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуы ауыл тұрғындарының өмір сүру жағдайларының қала тұрмысына барынша жақын болуымен байланысты. Сондықтан, ауылдық территориялар үшін әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымды дамыту бірінші дәрежелі мәнге ие өзекті шаралардың бірі. Әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымдар ауылдық елді мекендердің заманауи талаптарға сәйкес дамуының негізгі тетігі ретінде насихатталды. Ауылдық жерлердің дамуына назар аудармау және оны елемей ауыл халқының әл-ауқатының нашарлауына, сонымен қатар, бизнеске де, қоғамға да теріс әсер етуі мүмкін.

Ауылдық аумақтарды дамытудың стратегиялық бағытты мен мемлекеттік маңызын COVID-19 пандемиясы да дәлелдеді. Пандемия бүкіл әлемге үлкен қайғы-қасірет алып келді, миллиондаған адамдардың өмірін қиды, ондаған жылдар бойғы дамуды өзгертті, 2030 жылға қарай тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізуді одан әрі қиындатты. Дегенмен, тиімді шараларды жүргізу нәтижесінде әлеуметтік-экономикалық жағдайларды жақсартуға, қалпына келтіруге, жасыл, инклюзивті және тұрақты болашақты құруға мүмкіндіктер бар. Пандемия тәжірибесі, мысалы, жоғары сапалы интернет байланысы икемді еңбек жағдайларымен үйлесетін жерде, дәстүрлі түрде қалалық деп саналатын көптеген жұмыс орындарын ауылдық жерлерде де орындауға болатындығын көрсетті (Castaneda et al., 2018). Бұл өзгеріс ТДМ-ға қол жеткізу үшін іргелі болып табылатын ауылдық жерлерді дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашты.

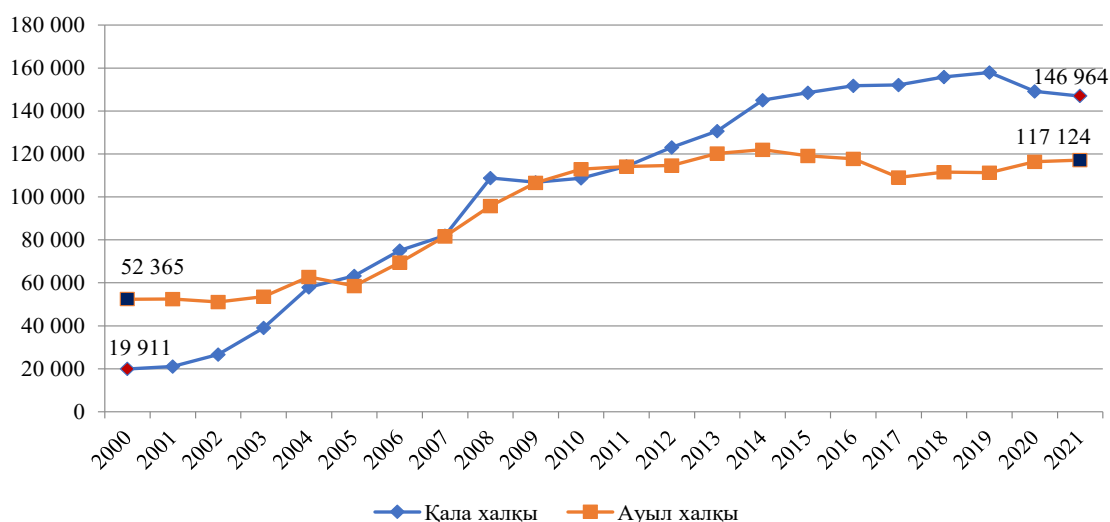
COVID-19 пандемиясы кезінде әлемнің көптеген бөліктеріндегі адамдарға ауылдық аумақтар мен оның инфрақұрылымдарын дамытудың маңыздылығы айқын сезілді. Ауылдық жерлер азық-түлік пен энергия сияқты маңызды тауарлар мен қызметтердің дәстүрлі көзі ғана емес, сонымен қатар таза ауа мен демалыс көзі екенін дәлелдеді. Әлемнің кейбір дамушы және дамыған елдерінің қала тұрғындары карантин кезінде табыс көздерінің жоғалуына тап болған кезде олар өз ауылдарына кері көші-қон деп аталатын процесс арқылы қайта оралуды таңдаған. Бұл жағдайлар ауылдық аумақтарды дамытудың маңызды екенін көрсетеді.

Дегенмен, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы реформалар ауылдық аумақтардың әлеуметтік-мәдени және демографиялық тенденцияларын, әртүрлі құндылықтарын, дағдыларды, ауылдық елді мекендердің өзара байланысын, басқару құрылымдарын және ауылдық қауымдастықтарды басқару желілерін өзгертті. XX ғасырдың 90 - жылдарындағы қазақстандық қоғамның өтпелі кезеңі ауылдық жерлерде көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларды қалыптастырды. Әлеуметтік инфрақұрылым нысандарын жергілікті өзін-өзі басқару органдарына беру арқылы ауыл халқын әлеуметтік қорғау әрекеті де тиімсіз шара болып қала берді, өйткені жергілікті атқарушы ауылдық құрылымдардың бюджеті ауылдық елді мекендердің әлеуметтік нысандарын қаржылай қамтама-

сыз ету үшін жеткілікті болмады (Kosymbaeva, 2019). Ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мен кәсіпкерлер оларды қаржыландырудан бас тартты. Мұның бәрі ауылдық аумақтардағы онсыз да жеткілікті дамымаған әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымының күрт төмендеді және ол қазірге дейін жалғасуда. Экономикалық қызмет түрлері бойынша ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыспен қамтылғандардың үлесі 2010 жылы 28,3% құраса, 2022 жылдың басында бұл көрсеткіш 14,9 % азайып, 13,4% құрады. 1999 жылы ЖІӨ-гі ауыл шаруашылығы үлесінің ең жоғары көрсеткіші тіркеліп, 9,9% - құрады. Өкінішке орай, бұл көрсеткіш бойынша 2021 жылы 5,1% дейін төмендеді. Нәтижесінде ЖІӨ құрылымындағы ауыл шаруашылығы саласының тұрақты өсімі сақталмады және ауыл тұрғындары жылдан жылға азайып, урбандалу процесі орын алды (1-сурет).

1-суреттегі статистикалық деректерден көрініп тұрғандай, соңғы он жылда (2011 жылдан бастап) ауыл халқының табиғи өсімі қалалықтармен салыстырғанда 20% төмендеді. Бұл ұрбандалу процестерімен тікелей байланысты.

1990 жылы еліміздегі жалпы халыққа есептегенде ауыл тұрғындарының үлесі 42,9% болып, 2008 жылы 46,9 % дейін өсті. 2009 жылдан бастап бұл көрсеткіш біртіндеп төмендеп, 2022 жылдың басында 40,9 % құрады. Осылайша ауыл тұрғындарының үлесі 2022 жылы 2008 жылмен салыстырғанда 6% азайды. 2020-2022 жылдар аралығындағы халық саны: Солтүстік Қазақстан облысында - 34,5% – ға, Павлодар облысында – 23,8% – ға Қостанай облысында – 21,2%-ға, Шығыс Қазақстан облысында – 18,4%-ға азайған. 2 млн-ға жуық ауыл тұрғы еліміздегі үш ірі қаланың маңына (Астана, Алматы, Шымкент) шоғырланды. 2016 жылы қартаю индексі ауылдық жерлерде 100 балаға - 22,1 болса, 2021 жылы 23,9 құрады. Өңірлік бөліністе халықтың қартаю индексінің ең жоғары деңгейіде осы облыстарда тіркелген: Солтүстік Қазақстан облысында 100 балаға 62,9%; Қостанай облысында 58,2%, ал Шығыс Қазақстан облысында 50,9% құрады (Bureau of National Statistics, 2022).

Сурет 1 - Қазақстан Республикасы халқының табиғи өсімі (кему), адам

Figure 1 - Natural growth (decline) of the population of the Republic of Kazakhstan, people

Ескерту: авторлармен дереккөзі негізінде құрастырылған Bureau of National Statistics (2022)

Елдегі жалпы халық санының өсуіне байланысты ауыл халқының саны 2021 жылғы 2000 жылмен салыстырғанда 18,8%-ға өсті. Сәйкесінше, қарастырылып отырған кезеңде ауылдық елді мекендердегі жұмыс күші 34,8%-ға; жұмыспен қамтылған халық - 48,4%-ға; жалдамалы жұмыскерлер екі жарым есе өсті. Қол жеткізілген оң нәтижелерге қарамастан, 2021 жылдың соңында еліміздегі кедейлік деңгейінің үлесі қала халқында 3,8%, ал ауыл халқында бұл көрсеткіш 7,2% тең болды. Демек, ауыл халқының кедейлік деңгейі қаламен салыстырғанда екі есеге дейін немесе 89,5 пайызға жоғары. Елімізде қалыптасқан осындай өткір мәселелер, қала мен ауылдық елді мекендер арасындағы әлеуметтік-экономикалық және демографиялық теңгерімсіздіктің пайда болуына алып келді. Нәтижесінде ауылдағы еңбекке қабілетті халықтың көші-қоны еліміздегі өзекті проблемаға айналды.

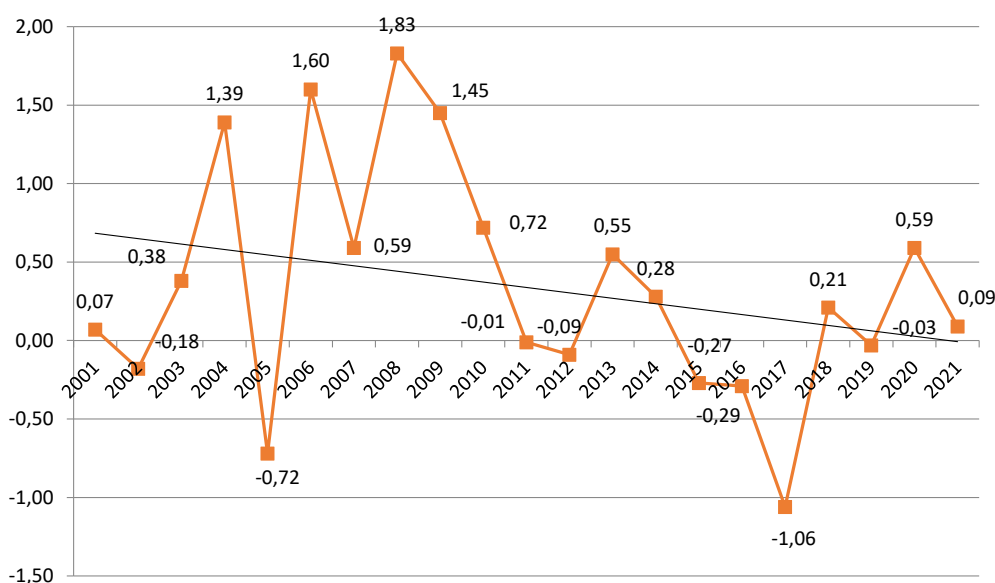
2022 жылғы «Экономикалық зерттеулер институты» АҚ мамандарымен ұсынылған деректерді негізге алатын болсақ (Nigmatov, 2022), ауылдардың тек 81%-да денсаулық сақтау қызметтерін тікелей өз елді мекенінен алуға болады. Мәдени – демалыс мекемелерімен-клубтармен, мәдениет үйлерімен қамтамасыз етілу - 41% шегінде. Ауылдық жерлерде 27 апатты және 82 үш ауысымды мектеп жұмыс істейді. 770 мыңнан астам адам

орталықтандырылған сумен жабдықтаумен қамтамасыз етілмеген, әсіресе Түркістан, Қостанай, Жамбыл, Шығыс Қазақстан облыстарындағы жағдай күрделі күйінде қалып отыр. Ел бойынша ауылдардың тек 22% - ы газбен жабдықтау жүйесіне қосылған. Тіпті газдандырылған аймақтарда да отынның бұл түрімен қамтамасыз етілмеген ауылдар бар. Электр желілерінің тозуы үлкен проблема болып қалып отыр, ол ел бойынша орта есеппен 58% - ды құрайды. Цифрландыру ауқымына қарамастан, ауылдық елді мекендердің үштен біріне жуығы Интернетке кең жолақты қолжетімділікке ие емес. Жағдайы жақсы және қанағаттанарлық деп танылған облыстық және аудандық маңызы бар автомобиль жолдарының үлесі 71%-ды ғана құрайды. Бірқатар өңірлерде жергілікті жолдардың қанағаттанарлықсыз жағдайдағы жоғары үлесі сақталуда. Бұл Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Атырау және Солтүстік Қазақстан облыстарында байқалады.

Осы проблемаларды шешу, ауылдық аумақтардың инфрақұрылымын жаңғыртудағы түбегейлі өзгерістерін жасау мақсатында 2019 жылы «Ауыл – ел бесігі» жобасы қабылданды. Онда мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету қағидаттарын қалыптастырудың жаңа тәсілдері қолданылды (Sklyar, 2019). Халықаралық сарапшылармен бірлесіп, халық саны бағалаудың неғұрлым маңызды пара-

метрі ретінде қаралған аумақтардың басымдылығы үшін көрсеткіштерді есептеу әдістемесі мен модельдері жетілдірілді. Нәтижесінде 6,3 мың ауылдан даму әлеуеті бар 3,5 мың ауыл іріктелді, онда 6,9 миллион адам тұрады, бұл елдің ауыл халқының жалпы санының 90%-ын құрайды. Қалған елді мекендерде қымбат тұратын инфрақұрылым салу экономикалық тұрғыдан орынсыз. Ол ауылдарды сумен және энергиямен жабдықтау жөніндегі базалық қызметтермен қамтамасыз ету қарастырылған.

Ағымдағы жағдайды ескеретін болсақ, ауылдық территориялардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдардың ескіруі мен ондағы қызмет сапасының төмендеуі, ауыз суға, көлікке, ұялы байланысқа және интернетке қолжетімділіктің болмауы (World-Social-Report, 2021) салдарынан еліміздегі ауыл халқы санының қысқаруы және тұрғындардың қалаға көшуі, урбандалу процесі орын алуда (Bureau of National Statistics, 2022), (сурет 2).

Сурет 2 - Ауыл халқының табиғи өсімінің (кемуінің) жалпы коэффициенті, 1000 адамға
Figure 2 - The total coefficient of natural increase (decrease) of the rural population, per 1000 people

Ескерту: авторлармен дереккөзі негізінде құрастырылған Bureau of National Statistics (2022)

2-суреттен көріп отырғанымыздай статистикалық мәліметтер ауыл халқының табиғи өсімінің жалпы коэффициентінің тұрақсыздығын және оның төмендеу тенденциясын көрсетеді. Ауыл тұрғындарының саны 2022 жылы 2008 жылмен салыстырғанда 6,4% азайды. Халық санының азаюы себебінен ауылдық елі мекендер саны да қыстарған, яғни 1991 жылды 2021 жылмен салыстырғанда 20% азайды. Бұл жағдайлар ауылдық аумақтардағы әлеуметтік бақылаудың төмендеуіне, ауылдың өмір салтына тән дәстүрлердің сақталмауына және азық-түлік пен ұлттық қауіпсіздік проблемаларды қалыптастыратын күрделі құбылыстар.

Ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдары бойынша келтірілген мәселелердің бірінші салдары, демографиялық проблемалардың күшеюіне, оның ішінде ең өткір түрі еңбекке қабілетті халықтың көші-қоны болып табылады. Нақтырақ айтқанда Қазақстанда тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, яғни 1990 жылы еліміздегі жалпы халыққа есептегенде ауыл тұрғындарының үлесі 42,9% болды. 1996 жылы бұл көрсеткіш 44,3% дейін өскен. 1993-1995 жылдары еліміздегі жаппай жеке-шелендіру салдарынан көптеген АЕМ-де жұмыссыздықтың орын алду салдарынан ауыл тұрғындары тағы да азая бастады.

2022 жылдың басында бұл көрсеткіш 40,5% құрап отыр. Ауыл халқының 2 миллионға жуық тұрғыны төрт ірі қаланың маңына, яғни Нұр-сұлтан, Алматы, Шымкент және Ақтөбе төңірегінде тұрады (Bureau of National Statistics, 2022). Оларда күнделікті еңбек көші-қоны үшін мүмкіндіктер пайда болды. Бұл құбылыстың салдары-әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымға айтарлықтай жүктеме келтірілуде, тұрғын үйдің жетіспеушілігі және басқалар.

Ауылдық территориялардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарының қазіргі жағдайын талдау мақсатында Ақмола облысының Зеренді және Қорғалжын аудандары; Қостанай облысының Аулиекол және Алтынсарин аудандары таңдалып алынды. Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік жағдайын сипаттайтын келесідей көрсеткіштерге талдау жүргізілді: жұмыссыздық деңгейі; мектепке дейінгі мекемелер мен ондағы балалар; жалпы білім беретін мектептері бар АЕМ; бейімделген ғимараттардағы мектептер және ондағы оқушылар саны; денсаулық сақтау объектілері бар АЕМ; науқастарды қабылдауға арналған төсек-орындар; дәрігерлер мен медицина қызметкерлерінің саны; АЕМ-дегі кітапханалар мен мәдени мекемелер; автомобиль жолдарының жалпы жағдайы; ауыз сумен қамтамасыз етілу жағдайы. Зерттеу 2010 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңдегі деректерді қамтыды. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, статистикалық топтастыру, корреляциялық-регрессиялық талдау, іріктеп бақылау әдістері қолданылды.

Зеренді ауданы Ақмола облысындағы ең ірі курорттық аудандардың бірі болып табылады. Халық саны бойынша облыстың 17 ауданының топ – 3 құрамына кіреді (Bureau of National Statistics, 2022). Орман алқаптары, әсем жерлер, таза су айдындары, минералды бұлақтар туризм және спорт индустриясын, санаторий - курорттық аймақты, демалыс үйлері мен балаларды сауықтыру орталығын, тау шаңғысы базасын, табиғи ұлттық саябақты дамытуға жарамды. Сондықтан аудандағы инженерлік инфрақұрылым әлеуметтік инфрақұрылымға қарағанда жақсы дамыған.

Қорғалжын ауданы балыққа бай көл дала аймағында орналасқан, көлдерде ұялары мен тұрақтары бар, суда жүзетін және қоныс аударатын жануарларға бай. Оның су қоймаларында сирек кездесетін қызғылт қоқиқаздар кездеседі. Жер көлемі бойынша

Зеренді ауданына қарағанда 19,1% артық. Әр тұрғынға орта есеппен 109,9 гектар жер келеді. Дегенмен, аудан халқы ауданы бойынша соңғы орында (Bureau of National Statistics, 2022).

2010-2021 жылдар аралығында Зеренді ауданында халық саны жылына орта есеппен 0,77%-ға, ал Қорғалжын ауданында - 1,11%-ға азайды. Қорғалжын ауданында халық санының азаюына тікелей әсер ететін негізгі факторлар: жалпы білім беретін мектептері бар АЕМ саны; үлгілік мектептер саны; бейімделген ғимараттардағы мектептер; денсаулық сақтау объектілері бар АЕМ саны; науқастарды қабылдауға арналған төсектер саны; дәрігерлер саны; медицина қызметкерлерінің саны.

Аудандардағы халық санының өзгерістеріндегі динамикалық тенденцияларды анықтау үшін қатарларды өңдеу әдістерінің ішінде ең қолайлысы тренд теңдеуін құру болып табылады. Біз кіші квадраттар әдісімен Зеренді және Қорғалжын аудандарындағы халықтың жылына орта есеппен қаншаға азайғанын анықтаймыз. Төменде ең қарапайым тренд теңдеулері келтірілген:

Түзу сызықты функция түріндегі теңдеу:

$$Y_t = a_0 + a_1 t$$

Көрсеткішті функция түріндегі теңдеу:

$$Y_t = a_0 \cdot a_1^t$$

Екінші ретті парабола тәріздес теңдеу:

$$Y_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$$

Ең төменгі квадраттар әдісінің көмегімен Зеренді және Қорғалжын ауданындағы халық санының төмендеу тенденциясын анықтаймыз.

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum t = \sum Y \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum Yt \end{cases}$$

Қарастырылып отырған аудандар бойынша сызықтық функцияның параметрлерін анықтаймыз:

Зеренді ауданы бойынша:

$$\begin{cases} 12a_0 + 78a_1 = 468365 \\ 78a_0 + 650a_1 = 3001003 \end{cases}$$

Қорғалжын ауданы бойынша:

$$\begin{cases} 12a_0 + 78a_1 = 100007 \\ 78a_0 + 650a_1 = 698339 \end{cases}$$

$a_1 = -303$; $a_0 = 40850$. Демек, тенденция теңдеуі: $Y_t = 40850 - 303t$, яғни соңғы 12 жылда Зеренді ауданының халқы жыл сайын орта есеппен

303 адамға азайды. Осы теңдеудің көмегімен кезең арасындағы жылдар үшін ауылдық елді мекендердегі халық санының азаю тенденциясының теориялық деңгейін есептеуге болады (интерполяция әдісі).

Зеренді ауданының 2018 жылға арналған халық санының теориялық деңгейі: $2018 = 41000 - 303 * 9 = 38273$ адам. осылайша, алдағы 3-4 жылда да халық санының төмендеу қаупінің теориялық деңгейін есептеуге болады (экстраполяция әдісі):

Зеренді ауданы бойынша: $Y_{2025} = 41000 - 303 * 16$ және 36152 адамға дейін төмендеу қаупі; Қорғалжын ауданы бойынша $Y_{2025} = 9928 - 117 * 16$ және 8056 адамға дейін төмендеу қаупі бар.

Қорғалжын ауданының халық саны Зеренді ауданымен салыстырғанда 4,3 есе аз. Сондықтан, аудандағы инженерлік әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым мәселесі өте күрделі (кесте 1).

Кесте 1 – Ақмола облысы, Қорғалжын ауданының бойынша әлеуметтік инфрақұрылым объектілері мен мамандарының динамикалық өзгерістері, (2010-2021 жж.)

Table 1 - Dynamic changes in social infrastructure facilities and specialists in the Korgalzhyn District of Akmola region (2010-2021)

Жылдар	Халық саны, адам (жыл соңына)	АЕМ саны	Білім беретін мектептері бар АЕМ саны	Денсаулық сақтау объектілері бар АЕМ саны	Науқастарды қабылдауға арналған төсек саны	Дәрігерлер саны	Медицина қызметкерлерінің саны
2010	9665	22	20	18	65	20	81
2011	9598	22	21	18	50	18	96
2012	9 528	22	21	18	45	17	87
2013	9 505	22	21	18	45	16	72
2014	9466	22	20	18	45	16	72
2015	9 421	22	19	18	45	16	72
2016	9 435	22	18	18	40	19	81
2017	8 826	22	17	18	36	18	79
2018	8 822	22	16	16	36	11	75
2019	8 649	18	15	13	36	11	75
2020	8 627	18	15	13	36	11	62
2021	8 465	18	15	13	36	9	54
Ауытқу (2021/2010), %	87,58	81,82	75,00	72,22	55,38	45,00	66,67

Ескерту: авторлармен дереккөзі негізінде құрастырылған Bureau of National Statistics (2022)

1-кестедегі мәліметтерден көріп отырғанымыздай Қорғалжын ауданының кестедегі барлық әлеуметтік көрсеткіштері төмендеуде. Атап айтқанда 2021 жылы 2010 жылмен салыстырғанда халық саны 12,42%; АЕМ саны 18,18%; білім беретін мектептері бар АЕМ саны -25%; денсаулық сақтау объектілері бар АЕМ саны 27,78%; науқастарды қабылдауға арналған төсек саны 44,62%; дәрігерлер саны 55%; медицина қызметкерлерінің саны 33,33%

азайды. Бұл проблемалар ауыл тұрғындарының перспективалы жаққа кетуіне әкелді.

2-кестеде біз корреляциялық әдісті қолдана отырып, Зеренді және Қорғалжын аудандарындағы тұрғындар санының азаюына тікелей әсер етіп отырған әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым факторларының ішінен өте тығыз байланысты ($R \geq 0,5$) көрсететін элементтерді іріктеу арқылы, нақты әсер етуші көрсеткішті анықтауға тырыстық.

Кесте 2 - Зеренді және Қорғалжын аудандарының халық санының төмендеуімен тығыз байланысты көрсететін әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым көрсеткіштері

Table 2 - Socio-engineering infrastructure factors indicating a close connection with the decline in the population of zerendinsky and Korgalzhy districts

Ауылдық аумақтардың халық санының (X) азаюына әсер ететін инфрақұрылымдық факторлар	Факторлардың байланыс тығыздығымен анықталған коэффициент (R)	
	зеренді ауданы	қорғалжын ауданы
Жалпы білім беретін мектептері бар АЕМ саны	0,94	0,84
Дәрігерлер саны, адам	0,89	0,79
Науқастарды қабылдауға арналған төсек саны	0,65	0,78
Денсаулық сақтау объектілері бар АЕМ саны	0,82	0,87

Ескерту: зерттеу нәтижесі аясында авторлармен құрастырылған

2 кестеде Зеренді және Қорғалжын аудандарындағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым факторларының ішінен халық санының азаюына әсер етіп отырған негізгі факторларды іріктеп көрсеттік, олар: дәрігерлер санының азаюы (Rz=0,94; Rh=0,84); үлгілік мектептері (RH=0,75) және науқастар-

ға консультациялық көмек көрсететін мекемелері жоқ АЕМ санының артуы (Rz=0,65; RH=0,78), сонымен қатар, науқастарды қабылдайтын төсек саны жеткіліксіз АЕМ (Rz=0,65; Rh = 0,78) санының артуы.

Осындай өзгерістерді Қостанай облысының Әуликөл және Алтынсарин аудандарынан да байықауға болады.

Кесте 3 - Қостанай облысының Әуликөл және Алтынсарин аудандарындағы әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер, 2010-2021 жж.

Table 3 - Socio-demographic indicators in Auliekolsky and Altynsarinsky districts of Kostanay region, 2010-2021

№	Көрсеткіштердің атауы	2010ж	2015ж.	2020ж.	2021ж.	Ауытқу 2021/2010 (%)
<i>Әуликөл ауданы</i>						
1	Барлық АЕМ	42	34	33	33	78,57143
2	Халқы жоқ АЕМ саны	-	-	-	-	*
3	Аудан бойынша халықтың жалпы саны	46903	44644	40464	39613	84,45728
4	Орташа жалақы мөлшері	46686	71903	148273	188239	403,2022
5	Жұмыссыздар саны, мың адам.	*	1100	1000	1000	*
<i>Алтынсарин ауданы</i>						
1	Барлық АЕМ	28	27	25	25	89,28571
2	Халқы жоқ АЕМ саны	0	1	3	3	*
3	Аудан бойынша халықтың жалпы саны	15 569	14 777	13 498	13 331	85,62528
4	Орташа жалақы мөлшері	44 640	64 560	121 686	152 180	340,905
5	Жұмыссыздар саны, мың адам.	*	339	316	359	*

Ескерту: авторлармен дереккөзі негізінде құрастырылған Bureau of National Statistics (2022)

3-кестенің деректерінен көріп отырғанымыздай, Қостанай облысының екі ауданының (Әуликөл және Алтынсарин) әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Екі аудандағы демографиялық жағдайға келетін болсақ, соңғы 20 жылда халықтың орташа саны шамамен 15% төмендеді. Бұл ауыл халқының азаюы бойынша республикадағы орташа көрсеткіштен екі есе көп. Әуликөл ауданында жалақы ауыл шаруашылығы саласындағы орташа республикалық еңбек көрсеткішімен салыстырғанда 30,5%-ға, Алтынсарин ауданында 5,5% - ға жоғары. Соған қарамастан аудандардағы жалақы мөлшері республикалық орташа көрсеткіштен 34-46%-ға төмен (Passport of socio-economic development. Auliekol and Altynsarinsky districts, 2010-2021). Бұл ауыл тұрғындарының табысы жоғары жерлерге кетуіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі.

Зерттеу нәтижесі ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарды дамытуда мемлекетпен қатар, жергілікті бизнес құрылымдардың да маңызды екендігін көрсетеді. Теориялық дереккөздерді ескеретін болсақ (Kumar, 2015), КӘЖ ауылдық аумақтардың дамуын билік органдарымен, аумақтың басқа институттарымен, тұрғындармен және т. б. өзара іс-қимылға мүдделі бизнес-құрылым ретінде қарастырады. Сол себепті, КӘЖ ауылдық аумақтардың инфрақұрылымдарын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Мақалада зерттелген төрт ауданның (Зеренді, Қорғалжын, Әуликөл, Алтынсарин) өндіріс көлемі мен еңбекақы мөлшерінің (Bureau of National Statistics, 2022) өсіміне қарамастан, демографиялық және әлеуметтік (еңбек нарығы) проблемалар орын алып отырғанын көруге болады. Атап айтқанда, орташа жалақы 2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда Әуликөл ауданында 27,0 %, ал Алтынсарин ауданында 25,1% артты. Дегенмен, өндіріс салаларында тұрақты өсім байқалмайды. Мысалы, Әуликөл ауданында 2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда өнеркәсіп өнімін өндіру көлемі 13,1%, өңдеу өнеркәсібінің көлемі 10,5%, ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің көлемі 20,7% азайған. Қарастырылып отырған кезеңдер аралығында Алтынсарин ауданында өнеркәсіп өнімін өндіру көлемі 6,7%; өңдеу өнеркәсібінің көлемі 6,0% төмендеген (Bureau of National Statistics, 2022). Ауыл

шаруашылығы саласындағы мұндай тұрақсыздықтар экономикалық белсенді топтардың ауылдан кетуіндегі басты фактор болып табылады. Статистикалық мәліметтерді ескеретін болсақ, Әуликөл және Алтынсарин аудандарында жұмыс күші мен жұмыспен қамтылған адамдардың санының жылдан-жылға төмендеуі салдарынан аудандардағы тұрғындар саны азайып отыр. Бұл ауданның демографиялық проблемасын да арттырады сөзсіз.

Жалпы алғанда көрсетілген аудандар бойынша ауылдық аумақтардағы тұрғындар санының азаюына әсер етіп отырған негізгі факторлар: дәрігерлер санының азаюы; науқастарға консультациялық көмек көрсететін денсаулық сақтау мекемелері мен үлгілік мектептері жоқ ауылдық елді мекендердің артуы; науқастарды қабылдайтын төсектердің жеткіліксіз саны болып табылады болып табылады.

АЕМ санының тұрақты деңгейін сақтау және халықтың қоныс аударуына жол бермеу, урбанизация процесін тоқтату, мамандар тапшылығын жою, жастарды ауылдық елді мекендерге тарту үшін ауылдық аумақтардың мамандану деңгейін ескере отырып, өндірістік орындарды құру, халықтың табыс деңгейін арттыру өте маңызды. Ол үшін әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым саласындағы мәселелерді шешкен дұрыс.

Ағымдағы жағдай бойынша ауылдық аумақтардағы бірқатар проблемалар бар, солардың бірі әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылым саласындағы мәселелер. Талдау мәліметтері нәтижесінде қала және ауыл тұрғындары арасындағы әлеуметтік инфрақұрылым объектілері қызметтердің тұтыну дәрежесі, көрсетілетін қызметтер сапасы, таңдау мүмкіндіктеріндегі теңсіздіктер бойынша проблемаларды келесідей топтастыруға болады:

1. Ауылдық елді мекендердің едәуір бөлігі бытыраңқы орналасуымен сипатталады. Абаттандырылған тұрғын үйдің жетіспеушілігі ауыл халқы санының қысқаруына және тұрғындардың қалаға көшуіне себеп болады. Ауылдық елді мекендердің едәуір бөлігінің қазіргі заманғы талаптарды қанағаттандыратын орталық жылыту, кәріз жүйелері, тұрақты жол қатынастарының сапасының төмен болуы.

2. Еңбекке ақы төлеудің төмендігі. 2022 жылдың 1 тоқсанындағы жағдай бойынша орташа жалақы 285,4 мың теге болса, ауыл

шаруашылығы саласындағы қызметкерлерінің еңбек ақысы осындан екі есе төмен (144,1 мың теңге) болып отыр. Қостанай облысы Әулиеқол ауданы ұсынған мәліметтерді негізге алатын болсақ аталған сала мамандарының орташа жалақысы 2021 жылы 152,1 мың теңгені құрады. Жеке шаруа қожалығы шаруа қожалығының еңбекке қабілетті мүшелері үшін жұмыс істейтін жалғыз орынға айналады. Әлеуметтік және сауда-тұрмыстық қызметтер көрсетудің жеткіліксіз деңгейі, жұмыс орындарының болмауы, тұрғын үймен қамтамасыз етілмеу - еңбек ресурстарының, әсіресе жастардың, ауылдық жерлерде тұруының тартымсыздығын қалыптастырады.

3. Ауылдық жерлерде орналасқан жалпы білім беру мекемелері облыстың барлық жалпы білім беру мекемелерінің едәуір бөлігін құрайды. Қазіргі уақытта ауыл мектебі белгілі бір елді мекенде болашақтың бар-жоғын анықтайды. Ауылдық елді мекендердің және жалпы АӨК саласының орнықты дамуы мектептің болуына және ауылдағы білім беру жағдайына байланысты. Алайда, соңғы жылдары ауыл мектептерінің көпшілігі шағын жинақты болып келеді. Басым ауылдарда мектептер бейімделген ғимараттарда орналасқан, бұл білім беру сапасын төмендетеді. Шалғай ауылдарға мамандар барғысы келмейді. Сауалнама нәтижесі бойынша 75%-әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымындағы проблемаларды басты себеп ретінде көрсетеді.

4. Ауылдық жерлерде денсаулық сақтау жүйесін дамытудың негізгі бағыты медициналық қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін арттыру арқылы халықтың аурушандығын нақты төмендету болып табылады. Өкінішке орай, зерттеу мәліметтерінен көріп отырғанымыздай мамандар ауылдық аумақтардағы дәрігерлер саны жылдан жылға азайған. Нақтырақ айтқанда, дәрігерлер саны 2021 жылы 2010 жылмен салыстырғанда Қорғалжын ауданында – 55%, Зеренді ауданында – 39%, Аулиеқол ауданында – 10,1%, Алтынсарин ауданында – 11,1% азайған (Bureau of National Statistics, 2022).

5. Ауылдық жерлердегі табысы азық-түлік қоржыны құнынан төмен халықтың үлесі қаламен салыстырғанда әлдеқайда жоғары. Егер, 2021 жылы бұл көрсеткіш қалда 0,1 % құраса, ауылдық жерлерде екі есе жоғары, яғни 0,2% тең. Сондықтан, өзін-өзі жұмыспен қамтыған қызметкерлер саны әлі

де жоғары. Бұл өзара байланысты қиындықтарды тудырады (World-Social-Report, 2021). Мал басын шамадан тыс арттыру, жеке қосалқы шаруашылықтар санын көбейту т.б. Мысалы, жеке қосалқы шаруашылықпен айналысатын ауыл тұрғындары жайылымдар мен шабындықтардың тапшылығы проблемасына тап болуда.

Келтірілген деректер нәтижесінде аудандардың өндіріс көлемінде және ЖІӨ құрамындағы ауыл шаруашылығы саласының үлесінде бір қалыпты тұрақты өсім сақталмай отыр. Сол себепті, экономикалық белсенді топтар тұрақты табыс табу мақсатында ірі қалаларға немесе урбандалған аймақтарға қоныс аударады деп бағалауға болады. Себебі, зерттеу нәтижелері ауылдық аумақтардағы халықтың жылдан-жылға азаюына экономикалық белсенді жұмыс күші мен жұмыспен қамтылған халық санының азаюының (Bureau of National Statistics, 2022) тікелей әсері бар екенін көрсетті.

Аталған проблемаларды реттеу, ауылдық аумақтарды тұрақты дамыту бағында мемлекетпен кешенді бағдарламалар мен түрлі деңгейдегі әлеуметтік-экономикалық жобалар әзірленді Tatyana et al (2020). Қазіргі кезде ауылдық территорияларды дамыту тәсілдерін институционалдық жағынан қамтамасыз етіу және оның тиімділігін арттыру, сондай-ақ ауылдық жерлерде өмір сүру сапасын жақсарту мақсатында мемлекет стратегиялық құжат ретінде «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын» жасады. Тұжырымдамада елді мекендердің әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын реттеумен бірге, ауыл тұрғындарын жұмыспен қамту, табыс көзін қалыптастыру, жергілікті кәсіпорындарды дамыту, ауылшаруашылық өнімдерін өңдейтін өндіріс орындарын ауылдарда орналас-тыру секілді әлеуметтік-экономикалық механизмдер қарастырылған. Демек, мемлекеттің ауылдық территориялардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарды дамытудың стратегиялық бағыттарында да КӨЖ-тің рөлінің маңызды екенін көруге болады.

Мақалада талқыланған деректер, суреттер мен кестелерді қорытындылай келе, Республиканың басым ауылдық аумақтарында әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарды дамыту үшін мемлекетпен қатар, жергілікті бизнес өкілдері де маңызды рөл атқаратындығын анық байқауға болады.

Жергілікті бизнес өкілдері КӘЖ арқылы бір мезгілде бірнеше проблеманы шешу мүмкіндігіне ие. Нақтырақ айтатын болса, Қостанай облысының Ұзынкөл ауданындағы «Обаған» ауылы мен Ақмола облысы Целиноград ауданындағы «Родина» ауылдарындағы жергілікті кәсіпкерлер КӘЖ аясында ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын дамытуда маңызды рөл атқаруда.

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (КӘЖ) шеңберінде ауылдық аумақтарды дамыту қажеттілігі мыналармен түсіндіріледі:

- инфрақұрылым құру және тұрмыстық қызметтер мен коммуникацияларды құру;

- білім беруді, сондай-ақ денсаулық сақтау стандарттары мен өмір сүру жағдайларын жақсарту;

- әр түрлі салаларда жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін құру (Kumar, 2015).

КӘЖ аясында ауылдық аумақтарды дамытудағы негізгі мақсат - билік, бизнес және халықтың мүдделерін сақтай отырып, ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасын арттыру, қалалық деңгейге дейін жеткізу болып табылады. Себебі, ауылдық аумақтарды дамытудағы КӘЖ өзінің көп деңгейлі ерекшеліктерімен сипатталады:

1. КӘЖ базалық деңгейі. Соған сәйкес бизнестің өзінің негізгі міндеттерін адал орындауы талап етіледі: нәтижеге сәйкес жалақы төлеу; салықтар мен сақтандыру төлемдерін уақтылы төлеу; технологиялық регламенттер мен стандартқа сәйкес келетін тауарлар (қызметтер) өндіру; Еңбек заңнамасының нормаларын сақтау, қауіпсіз еңбекке жағдай жасау; экологиялық қауіпсіздік саласындағы заңнаманы орындау; мүмкіндігінше, жұмыс күшін кеңейту және жаңа жұмыс орындарын құру.

2. Еңбек ұжымының, адамның жеке басының және адами капиталдың қалыптасу және даму дәрежесі. КӘЖ-тің бұл деңгейі серіктестік сипаттағы ішкі қатынастарды дамытуға бағытталған, ол келіссөздер процесінің нәтижесінде қызметкерлердің мүдделерін ескеруді көздейді; ол сонымен қатар қызметкерлерге белгілі бір жеңілдіктер берудің кепілі болып табылады және әлеуметтік инвестицияларды білдіретін әлеуметтік қызметтерге кепілдік береді; қызметкерлерді кәсіпорын иелері болып табылатын адамдар санына тарту арқылы капиталды әлеуметтендіруге ықпал ету; қызметкерлерді кәсіби даярлау, қайта даяр-

лау және біліктілігін арттыру, олардың еңбегін қорғау және денсаулығы арқылы адами капиталға инвестицияларға жәрдемдесу; қызметкерлердің, олардың отбасы мүшелерінің зейнетақы және тұрғын үй жағдайларын жақсарту арқылы әлеуметтік инвестицияларды қалыптастыруда ерекше маңызға ие.

3. КӘЖ-тің жоғарғы деңгейі қайырымдылық, демеушілікті көздейді.

Ұсынылған деңгейлерді талдау Қазақстан Республикасында қалыптасқан басқа да ерікті міндеттемелермен толықтырылуы мүмкін. Сонымен, базалық деңгейге муниципалды (аймақтық) басқару органдарымен өзара әрекеттесу жатады. Қызметкерлердің шығармашылық белсенділігі мен зияткерлік әлеуетін дамыту және іске асыру, кәсіпорынның жастар бірлестіктерінің жұмысына, олардың белсенді демалысына, спорттық-сауықтыру іс-шараларына қатысуына жағдай жасау, сол арқылы адами капиталға инвестицияларға жәрдемдесуге болады. Осылайша КӘЖ ауылдық аумақтардың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын дамытуда, ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасын арттыруда, жалпы алғанда ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуын нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Қорытынды

Талдау нәтижелері және ауылдық аумақтарды дамытудың мемлекеттік бағдарламалары ауылдың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын дамытуда мемлекетпен қатар, жергілікті кәсіпорындардың маңызды рөл атқаратынын көрсетіп отыр. Осыған сәйкес, АЕМ әлеуметтік инфрақұрылымын және ауылдық өзін-өзі басқаруды кешенді дамытуды КӘЖ шеңберінде іске асыру аса маңызды.

КӘЖ - ұйым қызметінің клиенттерге, қызметкерлерге, олардың отбасыларына, жергілікті қоғамдастыққа, акционерлерге және олардың қызметінің барлық аспектілерінде қоршаған ортаға әсері үшін жауапкершілікті өз мойнына ала отырып, ұйымдарды қоғамның мүдделерін ескеруге итермелейтін ұғым. Бұл ауылдың әлеуметтік, экономикалық, экологиялық әлеуетін кешенді дамытуға әсер ететін бірден-бір механизм. КӘЖ жоғары экономикалық мақсатқа қол жеткізу үшін мүдделі тараптарды (ауыл тұрғындары, бизнес, билік) біріктіру тетігі ретінде әрекет етеді.

КӘЖ-тің тиімді жұмыс істеуі мемлекеттік қолдау шараларымен тікелей байланысты. Бұл ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің тиімділігін арттырады. Сондықтан отандық ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге оң әсер ететін, ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына жана серпін беретін, нарыққа тез бейімделетін, сыртқы ортаның сын-тегеуріндеріне қарсы тұруға қабілетті схеманың (желілік картаның) болуы орынды деп санаймыз. Егер бизнес бұрын кәсіпорынның пайдасын ғана ескеретін болса, КӘЖ шеңберіндегі көптеген ұйымдар барлық мүдделі тараптардың, соның ішінде өз қызметкерлерінің, клиенттерінің, жеткізушілерінің, қоршаған орта мен қоғамның және, сайып келгенде, планетаның мүдделерін ескере отырып, жұмысты алдын ала жоспарлайды.

Ауылдық аумақтарды КӘЖ аясында дамыту келесі шарттар аясында жүзеге асырылмақ: Мемлекет ауыл шаруашылығы тауар өндірушілеріне барынша қолдау көрсетеді. Облыстардың әр ауданынан (ең аз дегенде) мамандандырылған өндірістің негізін қалыптастырады. Ол өндіріс кластерлік сипатта (шикізаттан дайын өнімге дейін) болғаны дұрыс. Өндірісті басқару мен ұйымдастыру жауапкершілігі кәсіпкерлік іс-әрекетте тәжірибесі мол жауапты тұлғаға жүктелуі тиіс. Кәсіпорын жетекшісі сол аумақтағы әр тұрғынның әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға жауапты болуы тиіс.

Ауылдық аумақтарда КӘЖ-ті дамыту арқылы еліміздің ауылдық аумақтарындағы орын алып отырған бірқатар проблемаларды реттеуге және келесі мүмкіндіктерге қол жеткізуге болады:

- Мемлекеттік қолдау нәтижесінде ауылдық аумақтардың мамандану деңгейін ескере отырып, ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін және оны қайта өңдейтін өндіріс орындарын ауылдық жерлерге шоғырландыру, ауыл тұрғындарын тұрақты жұмыспен қамту.

- Жергілікті кәсіпорындарды нығайту арқылы ауылдың әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарын дамыту, тұрғындардың тұрмыс сапасын жақсарту мүмкіндігі. Нәтижесінде ауыл шаруашылығы саласындағы мамандардың тапшылығын, жұмыссыздықты, демографиялық проблемаларды, урбандалу процесін біртіндеп реттеу.

- Перспективалы (үлкен ауыл немесе аудан орталықтарында) ауылдарда мамандандырылған кәсіпорындарды құру нәтижесінде өнім сапасы мен бағасына қатаң бақылау жасау мүмкіндігі, импорттық әлеуетті арттыру.

- Қоршаған ортаны қорғау - бизнестің экологиялық тиімділігін арттыру өзінің экологиялық таза тәжірибесінің арқасында қоршаған ортаны қорғау мүмкіндігі.

- Қоғамдастықты әрекеттерді нығайту - қоғамдастыққа көмек көрсету бағдарламаларын жүзеге асыру, білім беру, еңбекті қорғау және қауіпсіздік қажеттіліктерін қолдау, демеушілік және қызметкерлерді қоғамдағы ерікті жұмыс істеуге ынталандыру.

- Қызметкерлердің құқықтары-қауымдастық бостандығы және ұжымдық келіссөздер жүргізу құқығы, мәжбүрлі еңбекті жою, барлық балалар еңбегін жою және еңбек саласындағы кемсітушілікті жөну.

- Ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-инженерлік инфрақұрылымдарды тұрақты дамыта отырып, ауыл шаруашылығына жастарды жұмысқа тарту және жұмыспен қамту, жұмысқа орналасуына жағдай жасау мүмкіндігі.

- Жергілікті кәсіпкерлердің бизнестегі әлеуметтік жауапкершілігін ескере отырып, қажеттіліктеріне сәйкес ауыл шаруашылығы жерлерін, несие, субсидия беру мүмкіндігі.

- Фермердің өнімін нарыққа жылжыту шығындарын төмендету, шикізат өнімдерінің қалдығын (ет, жүн-тері) тиімді игеру мақсатында ауыл шаруашылығы мамандандырылған логистикалық орталықтарды тиімді ұйымдастыру.

Алғыс: Зерттеу жұмысы О.Ә. Әлипбекидің жетекшілігіндегі «Ауыл шаруашылығы саласындағы мемлекеттік саясаттың агроөнеркәсіптік кешендегі кооперативтік процестерді дамытуға, ауылдық аумақтарды орнықты дамытуға және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге әсерін зерттеу» тақырыбындағы №BR10764919 ғылыми техникалық бағдарламасы аясында әзірленді. Авторлар осы бағдарламаға қолдау көрсеткен Ақмола облысының Зеренді және Қорғалжын аудандарының, сонымен қатар, Қостанай облысының Әуликөл және Алтынсарин аудандарының әкімдігіне - ауылдық аумақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі көрсеткіш-

тері бойынша статистикалық ақпаратты жүйелеуге көмектескені үшін зор ризашылығын білдіреді.

References

1. Martos-Pedrero, A., Jiménez-Castillo, D., & Cortés-García, F. J. (2022). Examining drivers and outcomes of corporate social responsibility in agri-food firms. *Agricultural Economics*, 68(3), 79-86. <https://doi.org/10.17221/398/2021-AGRICECON>
2. Castañeda, A., Doan, D., Newhouse, D., Nguyen, M. C., Uematsu, H., & Azevedo, J. P. (2018). A new profile of the global poor. *World Development*, 101, 250-267. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.08.002>
3. UNDESA (2021). *World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs Social Inclusion*. [cited January 4, 2023]. Available: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>
4. Bureau of National Statistics (2021). [cited September 2, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
5. Nigmatov, K. (2022). The problem of development of rural areas. [cited February 16, 2023;]. Available: https://economy.kz/ru/Novostiinstituta/id=4348/arch=2022_3
6. Arato, M., Speelman, S., & Van Huylenbroeck, G. (2016). Corporate Social Responsibility applied for rural development: An empirical analysis of firms from the American continent. *Sustainability*, 8(1), 102. <https://doi.org/10.3390/su8010102>
7. Kumar, A., & Singh, K. (2015). Corporate social responsibility initiatives towards Rural infrastructural development: An Indian perspective. *International Journal of Marketing, Financial Services and Management Research*, 4(1), 125-135. <https://doi:10.5281/zenodo.5058021>
8. Fortunati, S., Morea, D., & Mosconi, E. M. (2020). Circular economy and corporate social responsibility in the agricultural system: Cases study of the Italian agri-food industry. *Zemledelska Ekonomika*, 66(11), 489-498. <https://doi:10.17221/343/2020-AGRICECON>
9. Yurzina, T., Shalanov, N., & Kosinskiy, P. (2020). Assessment and promotion of social responsibility of business in the development of rural areas of the mining region. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 174, p. 04057-04065). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202017404057>
10. Mednikova, I. (2014). What will Kazakhstan's accession to the OECD give to business, Forbes.kz, [cited January 4, 2023]. Available: http://forbes.kz/process/expertise/chto_dast_biznesu_vstuplenie_kazahstana_v_oser
11. Sisenova, A. T. (2020). Corporate social responsibility – a new business philosophy. *Bulletin of Turan University*, 2(86), 64-68.
12. Nurmuhametov, N. N., & Beketova, K. N. (2022). Corporate social responsibility – framework for strengthening strategic development large engineering enterprises. *Central Asian Economic Review*, 2(143), 28-44. <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-2-28-44>
13. Bekpayeva, Z. A., Nikiforova, N. V., & Karlik, M. A. (2022). The Main Trends in the Development of Corporate Governance Through the Prism of Domestic and Foreign Experience. *Economics: the Strategy and Practice*, 17(2), 246-257. <https://doi.org/10.5n76/1997-9967-2022-2-246-257>
14. Khan, H., Khan, U., Jiang, L. J., & Khan, M. A. (2020). Impact of infrastructure on economic growth in South Asia: Evidence from pooled mean group estimation. *The Electricity Journal*, 33(5), 106735-106750. <https://doi.org/10.1016/j.tej.2020.106735>
15. Nawaz, S., & Mangla I. U. (2021). The economic geography of infrastructure in Asia: The role of institutions and regional integration. *Journal Research in Transportation Economics*, (88), 87-95. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2021.101061>
16. Popova, S. A., Smotrova, E. E., & Kolpakova, E. A. (2020). Typology of rural territories by level of engineering infrastructure development. *Intelligence. Innovation. Investment*, 6, 69-78. <https://doi.org/10.25198/2077-7175-2020-6-69>
17. Nukesheva, A. Zh., Zhenshan D., & Musina R. S. (2019). Social infrastructure of rural areas of Kazakhstan. *Problems of agrimarket*, 4, 178-184.
18. Sklyar, R. V. (2019). More than 120 billion tenge allocated for the project «Auyl-el besigi» in Kazakhstan. Kazinform International News Agency [cited January 4, 2023]. Available: https://www.m.inform.kz/ar/bolee-120-mlrd-tenge-vydelili-na-proekt-auyl-el-besigi-v-rk_a4005738/amp
19. Tleuberdinova, A. T., Kulik, V. B., & Kulik, K. V. (2021). Analysis of the provision of transport infrastructure in rural areas of the Republic of Kazakhstan. *Scientific journal Bulletin of Turan University*, 4(92), 103-111. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-4-103-111>
20. Zhenskhan, D., & Alpeisova, Sh. E. (2021). Socio-economic development of rural areas of Kazakhstan. *Problems of agrimarket*, 1, 147-154. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.18>
21. Kosymbaeva, Sh. I., Nukesheva, A. Zh., & Kadyrova, G. M. (2019). Improving the management of social infrastructure in rural areas. *Bulletin of Turan» University*, 3(83), 169-173.
22. Zhenshan, D., Rustembayev, B. E., & Nukesheva, A. Zh. (2022). Social and engineering infrastructure of rural areas: focus on renewal and improvement of the welfare of the rural population of Kazakhstan. *Problems of agrimarket*, 4, 184-191. <https://doi.org/10.46666/2022-3.2708-9991.21>

Список литературы (транслитерация)

1. Martos-Pedrero, A., Jiménez-Castillo, D., & Cortés-García, F. J. (2022). Examining drivers and outcomes of corporate social responsibility in agri-food firms. *Agricultural Economics*, 68(3), 79-86. <https://doi.org/10.17221/398/2021-AGRICECON>
2. Castañeda, A., Doan, D., Newhouse, D., Nguyen, M. C., Uematsu, H., & Azevedo, J. P. (2018). A new profile of the global poor. *World Development*, 101, 250-267. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.08.002>
3. UNDESA (2021). *World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs Social Inclusion*. [cited January 4, 2023]. Available: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html>
4. Bureau of National Statistics (2021). [cited September 2, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
5. Nigmatov, K. (2022). The problem of development of rural areas [Problema razvitiya sel'skikh territorii]. [cited February 16, 2023]. Available: https://economy.kz/ru/Novostiinstituta/id=4348/arch=2022_3 (In Russ.)
6. Arato, M., Speelman, S., & Van Huylenbroeck, G. (2016). Corporate Social Responsibility applied for rural development: An empirical analysis of firms from the American continent. *Sustainability*, 8(1), 102. <https://doi.org/10.3390/su8010102>
7. Kumar, A., & Singh, K. (2015). Corporate social responsibility initiatives towards Rural infrastructural development: An Indian perspective. *International Journal of Marketing, Financial Services and Management Research*, 4(1), 125-135. <https://doi:10.5281/zenodo.5058021>
8. Fortunati, S., Morea, D., & Mosconi, E. M. (2020). Circular economy and corporate social responsibility in the agricultural system: Cases study of the Italian agri-food industry. *Zemledska Ekonomika*, 66(11), 489-498. <https://doi:10.17221/343/2020-AGRICECON>
9. Yurzina, T., Shalanov, N., & Kosinskiy, P. (2020). Assessment and promotion of social responsibility of business in the development of rural areas of the mining region. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 174, p. 04057-04065). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202017404057>
10. Mednikova, I. (2014). What will Kazakhstan's accession to the OECD give to business, *Forbes.kz*, [cited January 4, 2023]. Available: http://forbes.kz/process/expertise/chto_dast_biznesu_vstuplenie_kazahstana_v_oser
11. Sisenova, A. T. (2020). Corporate social responsibility – a new business philosophy. *Bulletin of «Turan» University [Vestnik universiteta «Turan»]*, 2(86), 64-68. (In Russ.)
12. Nurmuhametov, N. N., & Beketova, K. N. (2022). Corporate social responsibility – framework for strengthening strategic development large engineering enterprises. *Central Asian Economic Review [Jekonomicheskij obzor Central'noj Azii]*, 2(143), 28-44. <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2022-2-28-44> (In Russ.)
13. Bekpayeva, Z. A., Nikiforova, N. V., & Karlik, M. A. (2022). The Main Trends in the Development of Corporate Governance Through the Prism of Domestic and Foreign Experience. *Economics: the Strategy and Practice*, 17(2), 246-257. <https://doi.org/10.5n76/1997-9967-2022-2-246-257>
14. Khan, H., Khan, U., Jiang, L. J., & Khan, M. A. (2020). Impact of infrastructure on economic growth in South Asia: Evidence from pooled mean group estimation. *The Electricity Journal*, 33(5), 106735-106750. <https://doi.org/10.1016/j.tej.2020.106735>
15. Nawaz, S., & Mangla, I. U. (2021). The economic geography of infrastructure in Asia: The role of institutions and regional integration. *Journal Research in Transportation Economics*, (88), 87-95. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2021.101061>
16. Popova, S. A., Smotrova, E. E., & Kolpakova, E. A. (2020). Typology of rural territories by level of engineering infrastructure development. *Intelligence. Innovation. Investment [Intellekt. Innovacii. Investicii]*, 6, 69-78. <https://doi.org/10.25198/2077-7175-2020-6-69> (In Russ.)
17. Nukesheva, A. Zh., Zhenshan D., & Musina R. S. (2019). Social infrastructure of rural areas of Kazakhstan. *Problems of agrimarket [Agrarlyq naryq мәseleleri]*, 4, 178-184. (In Kaz)
18. Sklyar, R. V. (2019). More than 120 billion tenge allocated for the project «Auy-el besigi» in Kazakhstan. *Kazinform International News Agency [Mezhdunarodnoe informacionnoe agentstvo Kazinform]*, [cited January 4, 2023]. Available: https://www.m.inform.kz/ar/bolee-120-mlrd-tenge-vydelilina-proekt-auy-el-besigi-v-rk_a4005738/amp (In Russ.)
19. Tleuberdinova, A. T., Kulik, V. B., & Kulik, K. V. (2021). Analysis of the provision of transport infrastructure in rural areas of the Republic of Kazakhstan. *Scientific journal Bulletin of Turan University [Vestnik universiteta Turan]*, 4(92), 103-111. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-4-103-111> (In Russ.)
20. Zhenskhan, D., & Alpeisova, Sh. E. (2021). Socio-economic development of rural areas of Kazakhstan. *Problems of agrimarket*, 1, 147-154. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.18>. (In Kaz)
21. Kosymbaeva, Sh. I., Nukesheva, A. Zh., & Kadyrova, G. M. (2019). Improving the management of social infrastructure in rural areas. *Bulletin of Turan University [Vestnik universiteta Turan]*, 3(83), 169-173. (In Kaz)
22. Zhenshan, D., Rustembayev, B. E., & Nukesheva, A. Zh. (2022). Social and engineering infrastructure of rural areas: focus on renewal and improvement of the welfare of the rural population of Kazakhstan. *Problems of agrimarket [Agrarlyq naryq мәseleleri]*, 4, 184-191. <https://doi.org/10.46666/2022-3.2708-9991.21>. (In Kaz)

Information about the authors

Onggarbek A. Alipbeki - doctor of biological sciences, professor, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan, e-mail: aalipbeki@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-0490>

***Darima Zhenshan** – candidate of economic sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan, e-mail: azan_tanat@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>

Nurlan Zh.Urazbayev – candidate of economic sciences, associate professor, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: n_urazbaev@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5077-792>

Chaimgul A. Alipbekova – candidate of Ariculturz Sciences, S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, Kazakhstan, e-mail: chaimgul@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6330-3573>

Авторлар туралы мәліметтер

Әліпбеки О.Ә. – биология ғылымдарының докторы, профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: aalipbeki@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-0490>

***Женсхан Д.** – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: azan_tanat@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>

Уразбаев Н.Ж. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: n_urazbaev@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5077-792>

Алипбекова Ч.А. – ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: chaimgul@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6330-3573>

Сведения об авторах

Алипбеки О.А. – доктор биологических наук, профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, e-mail: aalipbeki@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6205-0490>

***Женсхан Д.** – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, e-mail: azan_tanat@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>

Уразбаев Н.Ж. – кандидат экономических наук, доцент, Кызылординский университет имени Кorkyt Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: n_urazbaev@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5077-792>

Алипбекова Ч.А. – кандидат сельскохозяйственных наук, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, e-mail: chaimgul@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6330-3573>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-87-102>
 МРПТИ: 06.77.65
 JEL: F22, J61, I21

Internal Migration of Youth in Megacities as a Factor Influencing the Migration of Youth Abroad (on the Example of Almaty)

Aruzhan K. Jussibaliyeva^{a*}, Damira M. Iskakova^a, Aigul A. Kurmanalina^b, Botagoz B. Duisenbayeva^c, Dariya B. Iskakova^a

^a LLP Scientific and Production Enterprise «Innovator», 2 Karatal str., 010010, Astana, Kazakhstan; ^b K.Zhubanov Aktobe Regional University (Zhubanov University), 34 A.Moldagulova ave., 030000, Aktobe, Kazakhstan; ^c Kazakh-Russian International University, 52 Aiteke bi str., 030006, Aktobe, Kazakhstan

For citation: Jussibaliyeva, A. K., Iskakova, D. M., Kurmanalina, A. A., Duisenbayeva, B. B. & Iskakova, D. B. (2023). Internal Migration of Youth in Megacities as a Factor Influencing the Migration of Youth Abroad (on the Example of Almaty). *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 87-102, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-87-102>

ABSTRACT

Internal migration is a transitional moment for young people to migrate abroad. This article aims to study city infrastructure as a factor influencing the internal migration of young people to big cities. This is one of the country's problems because it results in a «brain drain» abroad. There is a need to consider these factors. The study examines young people involved in internal migration who arrived in Almaty, aged 14 - 29. The methodology of this study is based on the method of Everett S. Lee. It analyzes factors influencing the internal migration of young people to cities with a population of one million. The article discusses objective factors that constrain or stimulate the migration process between regions of the Republic of Kazakhstan. These factors include the number of universities and colleges, the number of employers, medical and entertainment institutions, etc. These indicators were grouped into four factors: education, health care, entertainment and employment. For data analysis and processing, generalization and systematization methods were used. Data for factor estimation was obtained from the National Bureau of Statistics and other official sources for the period 2014 - 2021. Correlation-regression analysis was conducted using the SPSS program to determine the relationship between internal migration and city infrastructure indicators. Results obtained showed a significant relationship between the internal migration of young people and educational and health organizations. Education is seen as one of the main factors in the internal and external migration of young people. Therefore, the development of higher education and employment rates is essential to prevent brain drain.

KEYWORDS: Economics, Youth Migration, Internal Migration, Migration Factors, City Infrastructure, Strategy

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was carried out within the framework of the grant funding IRN AR09261051 project, funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Research of issues of youth migration of Kazakhstan abroad: approaches to the regulation of educational and labor migration of youth".

Article history:

Received 14 January 2023
 Accepted 15 February 2023
 Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Jussibaliyeva A.K.** – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, «Scientific and Production Enterprise «Innovator» LLP, 2 Karatal str., 010010, Astana, 87471188545, e-mail: d_aruzhan2011@mail.ru

Жастардың мегаполистердегі ішкі көші-қоны жастардың шетелге көші-қонына әсер етуші фактор ретінде (Алматы қаласы мысалында)

Джусибалиева А.К.^{а*}, Исакова Д.М.^а, Курманалина А.А.^б, Дүйсенбаева Б.Б.^с, Исакова Д.Б.^а

^а «Инноватор» ғылыми-өндірістік кәсіпорны ЖШС, көш.Каратал 2, 010010, Астана, Қазақстан;

^б Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, даң. Ә.Молдағұлова 34, 030000, Ақтөбе, Қазақстан; ^с Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, көш. Әйтеке би 52, 030006, Ақтөбе, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Джусибалиева А.К., Исакова Д.М., Курманалина А.А., Дүйсенбаева Б.Б., Исакова Д.Б. Жастардың мегаполистердегі ішкі көші-қоны жастардың шетелге көші-қонына әсер етуші фактор ретінде (Алматы қаласы мысалында). Экономика: стратегия және практика, 18(1), 87-102, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-87-102>

ТҮЙІН

Ішкі көші-қон жастардың шетелге қоныс аударуы үшін өтпелі сәт болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты – қаланың инфрақұрылымын жастардың үлкен қалаларға ішкі көші-қонына әсер ететін фактор ретінде қарастыру. Бұл елдегі мәселелердің бірі, себебі шетелге «мидың ағылуына» әкеледі. Бұл факторларды қарастыру қажет. Зерттеу барысында 14 пен 29 жас аралығындағы Алматы қаласына келген ішкі көші-қонға тартылған жастар қарастырылады. Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі Эверетт Ли әдіснамасына негізделген және жастардың миллиондаған халқы бар қалаларға ішкі көші-қонына әсер ететін факторларды талдайды. Мақалада Қазақстан Республикасының өңірлері арасындағы көші-қон процесін тежейтін немесе ынталандыратын объективті факторлар қарастырылады. Бұл факторларға университеттер мен колледждердің саны, жұмыс берушілер саны және денсаулық сақтау мекемелерінің, ойын-сауық орталықтарының саны мен т.б. жатады. Бұл көрсеткіштер төрт факторға топтастырылды: білім беру, денсаулық сақтау, мәдени-ойын-сауық және жұмыспен қамту. Деректерді талдау және өңдеу үшін жалпылау және жүйелеу әдісі қолданылды. Факторларды бағалау үшін мәліметтер Ұлттық статистика бюросынан және басқа да ресми көздерден 2014-2021 жылдар аралығында алынды. Ішкі көші-қон мен қала инфрақұрылымының көрсеткіштері арасындағы байланысты анықтау үшін SPSS бағдарламасының көмегімен корреляциялық-регрессиялық талдау жүргізілді. Нәтижесінде жастардың ішкі көші-қоны мен білім беру және денсаулық сақтау ұйымдары арасында айтарлықтай байланыс бар екенін көрсетті. Осылайша, білім беру жастардың ішкі және сыртқы көші-қонының негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылады. Сондықтан мидың ағып кетуіне жол бермеу үшін жоғары білімді дамыту және жұмыспен қамту деңгейін арттыру маңызды.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, жастар көші-қоны, ішкі көші-қон, көші-қон факторлары, қала инфрақұрылымы, стратегия

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыратын ИРН АР09261051 «Қазақстан жастарының шетелге көші-қоны мәселелерін зерттеу: жастардың білімділік және еңбек көші-қонын реттеу тәсілдері» жобасын гранттық қаржыландыру шеңберінде әзірленген.

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 16 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 15 Ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Джусибалиева А.К. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Инноватор» ғылыми-өндірістік кәсіпорны» ЖШС, Каратал көшесі 2, 010010, Астана, Қазақстан, 87471188545, e-mail: d_aruzhan2011@mail.ru

Внутренняя миграция молодежи мегаполисов как фактор влияния на миграцию молодежи за рубеж (на примере г. Алматы)

Джусибалиева А.К.^{а*}, Исакова Д.М.^а, Курманалина А.А.^б, Дуйсенбаева Б.Б.^с, Исакова Д.Б.^а

^а ТОО «Научно-производственное предприятие «Инноватор»», ул. Каратал 2, офис 19, 010010, Астана, Казахстан; ^б Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, пр. А.Молдагуловой 34, 030000, Актюбе, Казахстан; ^с Казахско-Русский Международный университет, ул. Айтеке би 52, 030006, Актюбе, Казахстан

Для цитирования: Джусибалиева А.К., Исакова Д.М., Курманалина А.А., Дуйсенбаева Б.Б., Исакова Д.Б. (2023). Внутренняя миграция молодежи мегаполисов как фактор влияния на миграцию молодежи за рубеж (на примере г. Алматы). Экономика: стратегия и практика, 18(1), 87-102, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-87-102>

АННОТАЦИЯ

Внутренняя миграция - это переходный момент для молодежи, чтобы мигрировать за границу. Цель данной статьи рассмотреть инфраструктуру города, как фактор, влияющий на внутреннюю миграцию молодежи в большие города. А это уже одно из проблем страны, потому что происходит «утечка мозгов» за границу. Есть необходимость рассмотреть данные факторы. В исследовании рассматриваются молодые люди, вовлеченные во внутреннюю миграцию, прибывшие в город Алматы, в возрасте от 14 до 29 лет. Методологическая основа данного исследования основана на методологии Эверетта С. Ли и анализирует факторы, влияющие на внутреннюю миграцию молодежи в города с миллионным населением. В статье рассматриваются объективные факторы, которые могут сдерживать или стимулировать процесс миграции между регионами Республики Казахстан. Эти факторы включают количество университетов и колледжей, количество работодателей, а также количество медицинских и культурно-развлекательных учреждений и др. Данные показатели были сгруппированы в четыре фактора: образование, здравоохранения, культурно-развлекательный и трудоустройство. Для анализа и обработки данных используется метод обобщения и систематизации. Данные для оценки факторов были получены из Национального бюро статистики и других официальных источников за период с 2014 по 2021 год. Был проведен корреляционно-регрессионный анализ, с помощью программы SPSS для определения взаимосвязи между внутренней миграцией и показателями инфраструктуры города. Полученные результаты показали, что существует значительная взаимосвязь между внутренней миграцией молодежи и организациями образования и здравоохранения. Таким образом, образование рассматривается как один из основных факторов внутренней и внешней миграции молодежи. Поэтому развитие высшего образования и повышение уровня занятости важны для предотвращения утечки мозгов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, молодежная миграция, внутренняя миграция, миграционные факторы, инфраструктура города, стратегия

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование проведено в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан проекта ИРН АР09261051 «Исследование вопросов миграции молодежи Казахстана за рубеж: подходы к регулированию образовательной и трудовой миграции молодежи».

История статьи:

Получено 16 января 2023

Принято 15 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Джусибалиева А.К. – к.э.н., ассоциированный профессор, ТОО «Научно-производственное предприятие «Инноватор», ул. Каратал 2, 010010, Астана, Казахстан, 87471188545, e-mail: d_aruzhan2011@mail.ru

Introduction

Throughout the history of humankind, migration stood out as the pusher of economic development. The history of migration among CIS countries, former Soviet Union member states, could be divided into before and after the Soviet Union collapse in 1990. Leading factors for migration from cities to rural areas and vice versa were highly related to the consequences of the Soviet Union policy of wealth equal distribution. After the collapse of the Soviet Union, there was a rise in international migration, where people were pushed by various social and economic drivers looking for better conditions to live quality life (Basbai et al., 2017).

Modern migration processes involve complex social processes. They are closely connected to production powers and their distribution in the regions, as well as to the climatic environment, natural resources and the level of crime. Internal migration in Kazakhstan is characterized by intensive migration of the economically active population from villages and environmentally disadvantaged regions to regions with a more favorable economic situation. Internal migration in Kazakhstan has beneficial and negative impacts. The positive side is that any citizen of the country can freely move around the country to satisfy educational, labor and personal needs. Moreover, the negative side is a high rate of internal migration that can lead to the complete "extinction" of settlements in the regions. In addition, internal migration has the following consequences: uneven distribution of productive forces in the country, which leads to uneven socio-economic and demographic development of individual regions and the country as a whole and increasing international migration of economically active populations.

The uneven development of the regions of Kazakhstan in terms of socioeconomic and demographic development affects the rate of internal migration among young people. Consequently, it results in high dynamics in international migration. In the value system of young people, in the first place, self-realization, self-improvement, obtaining an education in demand, and subsequently a highly qualified position, also comfort accessibility of social infrastructure facilities, the acquisition of a particular social status in society (Jussibaliyeva et al., 2022).

According to the International Organization for Migration, every third person leaving the country is an ethnic Kazakh. A quarter of emi-

grants are very young people (from 15 to 28 years old). Most of those leaving the country (77%) have high education. The last point is of particular concern because people who could make a significant contribution to the development of Kazakhstan are emigrating. They could work as scientists, teachers, doctors, or engineers, be influential officials or open a business and create jobs (IOM, 2022). According to the results of 2020 alone, more than 40 thousand Kazakhstani received Russian citizenship. The percentage of young people leaving is also growing. In five years, the negative balance of youth migration has almost quadrupled. Most go for education, which they consider better. In addition, there is no need to pass national testing (IOM, 2022).

At the same time, youth migration has both positive and negative aspects. Positive consequences include raising the level of skills and knowledge of young people and exploring new opportunities for self-realization. However, when educational and labor migration flows into permanent migration, this is a challenge for the country. The state is losing valuable human capital, undoubtedly affecting the country's economic development.

Migration processes differ in the time of stay, gender, age and ethnic composition. The most typical for young people is migration according to the target attribute, i.e. labor and education.

In addition, internal educational migration is because the university system of Kazakhstan needs to be evenly distributed. Higher educational institutions are concentrated in the city of Almaty (42) and Astana (10) (Bureau of National Statistics, 2022). It is here that the best universities in the country are concentrated. From the side of the state, they are more sponsored since the capital's educational institutions have the best personnel, vital research and development, and the exchange of international students. Hence the university has an improved material base.

In addition, the average monthly salary and the average per capita money income of the population are essential factors for the temporary labor migration of young people who do not consider education a necessary step in the social lift. Another critical group of attracting factors affecting migration intensity is the level of development and accessibility of social infrastructure facilities in the regions.

Being at certain life cycle stages is an important characteristic influencing the propensity to migrate. Thus, those who enter the labor

market, marry or find a suitable place for education are inclined to leave their parental home, while people who get divorced and leave their place of work or study can reverse migrate (Zhao, 2003; Samari, 2021).

Education and employment are the main drivers for moving to another region for young people. Every year, more than 1 million citizens participate in intraregional migration, of which half are young people (Bureau of National Statistics, 2021). Analysis and identification of the factors and causes of migration are necessary for developing a sound migration policy, which involves conducting comprehensive, in-depth studies using statistical and sociological methods.

Current research aims to study how city infrastructure development impacts youth's internal migration. The novelty of this study lies in the methodology that uses such factors as education, healthcare, employment, and leisure, which consist of sub-indicators and have yet to be considered in previous studies. This will fill the gap in the analysis of the impact of infrastructure indicators of megacities on the internal migration of young people.

Literature review

Young people are a valuable human resource for economic growth and a carrier of innovative potential. The region, losing specialists, jeopardizes its development since young people are the leading transformer of society's economic, social, demographic, and cultural environment. In demographic science, there are several types of internal migration factors. Rybakovskyi et al. (2002) believed that adopting a migration decision is influenced by several factors that can be divided into two main groups: objective and subjective.

Objective factors can be divided into three groups:

- Uncontrollable (permanent) factors. These include: the geographical location of the area; natural and climatic conditions; natural disasters and natural disasters; manufactured disasters;
- Temporary (indirect impact) factors: development of the territory; sex composition of the population; the survival rate of migrants; ethnic composition of the population;
- Factors of current regulation: employment and availability of jobs; income level; migration policy; personnel policy; national policy.

Under the subjective factors, the scientist considered the psychological qualities of the individual, which affect the nature of the decisions

made. That is an individual feature of each individual.

According to the "Theory of Migration" by Everett Lee, there is another classification of factors: holding, pulling and pushing. Push factors may include factors of an economic nature (unemployment, crisis), social and political nature (wars, strict censorship, lack of democracy, low social benefits), as well as climatic conditions (Tsui, 2007).

Limiting factors include transportation costs, proximity or vice versa, remoteness of the region, legislative regulation of movement, lack of information about the region of arrival, etc. Attractive ones can also include economic (high wages, the existence of a "career ladder"), political, social and others. In addition, a critical attracting factor is the environment with "like-minded people". In small towns, it is difficult for a talented young person to find acquaintances with whom there will be shared interests. It isn't easy to adapt and integrate into society, so he chooses to move to an environment where he will be comfortable.

Later, the migration of rural youth to the cities took place under the influence of the mechanization of rural labor and rising unemployment. Presently, population flows that determine urbanization trends are caused by the search for practical jobs and income and the need to improve the quality of life, living comfort, and approaching education and healthcare centres. A more diversified urban economy provides more employment opportunities and, accordingly, higher incomes for the population than in rural areas. Cities are attractive because of the greater availability of good education, healthcare, social services, and cultural events. Numerous scientific studies prove that increasing access to quality health care reduces mortality rates (Mulholland et al., 2008). For the development of human resources in cities, a wide choice of forms and methods of education is provided at all levels (schools, colleges, universities, and various educational courses. Demographers and economists pay great attention to studying the impact of internal migration on such a factor as the quality of urban space.

There are various theories on migration, and in early studies, the portrait of a migrant is defined as a less skilled or educated individual. This was also related to the fact that migrants would mostly be from developing countries. Interestingly, it was revealed that as people get older, their possibility and opportunities to

migrate reduce accordingly to their age. At the same time, education was identified as a positive influence by creating more benefits. Another important factor identified was income and salary size (Kurekova, 2011).

Migration plays a significant role in the development of regions and the growth of the regional economy, and it acts as an indicator of the level of regions' development. According to Eldyaeva and Kovanova (2013), various factors could be divided into demographic, labor, quality of life, investment, and innovation indicators that affect migration. Where demographic includes population size in urban and rural areas, population by gender and migration rates; investment and innovation include statistics related to higher education (number of students, number of universities etc.); quality of life is reflected in the population income and expenses; labor include unemployment rate (Eldyaeva & Kovanova, 2013).

Moreover, the listed indicators significantly impact the rate of in-migration. Economic factors such as the unemployment rate are expected to have a crucial role in the decision among the population to migrate. According to Clemente et al. (2016t), the economic variable income rate is not always significant as it becomes essential for migrants when there is a high unemployment rate in the region. If there is a shortage of jobs, people decide to migrate if the wages in the other areas are high. If the employment rate is high, people have less interest in migration, even though the salaries could be higher (Clemente et al., 2016). Wajdi et al. (2016), in their study on interregional migration in Indonesia, also supported the fact that education substantially impacts on the decision of the population to migrate. However, they argue that socio-economic factors, such as employment rate, GDP and social network, are among the most significant drivers of migration. Moreover, social network indicators can simultaneously have positive and negative impacts, as they can develop other important issues, for instance, an increase in the unemployment rate (Wajdi et al., 2016). However, early studies indicate that regional industrial development and death rates strongly impact internal migration (Rees et al., 2016).

Castelli (2018) underlined that two major groups of factors affect migration. The first group includes macro and meso factors, which he described as social factors. These factors include economic development, changes in the demographic structure, and environmental issues

associated with religion or ethnic attributes. At the individual level, the second group includes education, sexual identity or personal will (Castelli, 2018). In addition, scientists also define social factors such as the impact of the crime rate in the region. This is a feature of developing countries, especially among youth, as they migrate based on safety factors (Roth & Hartnett, 2018).

Migration and interregional migration within one country, especially among youth, are highly influenced by various factors and differ from country to country. The most common factor is the level of higher education development. Therefore, regions rich in universities are described with high rates of interregional migration, while areas with fewer higher educational institutions are described as with a high rate of out-migration. Moreover, some students who have developed social environments prefer to move in short distances. Other factors are the possibility of finding a job and building a career and the level of environmental pollution (Vakulenko & Mkrtychyan, 2020). The economic development of a region and its characteristic features must be considered. For instance, environmental issues play an essential role in countries where pastoralism is one of the main types of activity among locals. In addition, when migrating from urban to rural areas due to unemployment, the overall possibility of having a higher income in the rural area decreases as well (Xu et al., 2021).

Internal migration is, in most cases, affected by the educational interest among youth. Therefore, regions with a developed education system that provides various choices are more popular. At the same time, developed countries with quality education, better employment opportunities and higher income rates than in home countries trigger internal migration. Therefore, international migration factors function as drivers for internal migration (Manic, 2018). The internal migration experience is related to crucial moments in a teenager's life. Such experience can trigger the desire for international migration in the future (Bernard et al., 2022).

Based on the provided literature, education and employment opportunities were the most critical factors for youth to move to another city. Apart from that, quality of life is another factor that affected the decision to migrate, including access to public goods: healthcare, education and employment opportunities. Accordingly, the factors mentioned above will be considered in analysing the urban infrastructure development impact on internal migration among youth.

Methodology

The methodological framework of the current work is based on the provided literature review. It is based on the methodology of Everett S. Lee and analyses factors influencing the internal migration of young people to cities with a population of one million. The paper considers objective factors that can constrain or stimulate the process of migration between the regions of the Republic of Kazakhstan. There were identified various factors which have an impact on the decision of people to migrate.

The studies look at four factors, such as:

1. Education, as an indicator of education, such indicators are considered as the number of universities, the number of colleges, the number of teaching staff in universities;

2. Labor market, this indicator is calculated as the number of small, medium and large enterprises;

3. Healthcare, considered as the number of hospitals, the number of doctors, and the number of nursing staff;

4. Cultural and leisure indicator, calculated as the number of theatres and cultural and leisure organizations, cinematographic organizations that screen films and the number of cultural and leisure events.

Table 1 presents a description of the factors used in the analysis.

Table 1 - Dependent and independent variables

No.	Variable type	Factors	Variable title
1	Independent	Education	Number of higher educational institutions
			Number of colleges
2	Independent	Healthcare	Number of healthcare institutions
3	Independent	Employment	Number of organization
			Number of Small Companies
			Number of Medium Companies
			Number of Large Companies
4	Independent	Leisure	Number of cultural and leisure organizations
			Number of cinematographic organizations carrying out film screenings
			Number of theatres
			Number of cultural and leisure activities
5	Dependent	Youth	Number of young people aged 14 to 29 participating in internal migration

Note: complied by authors

These factors include the number of universities and colleges, the number of employers, and the number of healthcare and leisure facilities. The method of generalization and systematization is used for data analysis and processing. The study will be based on data from the National Bureau of Statistics and other official sources from 2014 to 2021. All the considered indicators relate only to the city of Almaty.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan, "On State Youth Policy" in Kazakhstan, the category "youth" includes citizens of the Republic of Kazakhstan from fourteen to twenty-nine years old. Therefore, this study considers young people involved in internal migration, from 14 to 29 years old to the

cities of Almaty. Correlation-regression analysis will be carried out through the SPSS program to determine the relationship between internal migration and infrastructure indicators of the cities described in Table 1. Therefore, the following hypotheses were developed:

Hypothesis 0: Businesses development have insignificant influence on emigration dynamics.

Hypothesis 1: Businesses development have significant influence on emigration dynamics.

Hypothesis 2: Cultural and leisure factor has insignificant influence on emigration dynamics.

Hypothesis 3: Cultural and leisure factor has significant influence on emigration dynamics.

Hypothesis 4: The education and healthcare factors has insignificant influence on emigration dynamics.

Hypothesis 5: Education and healthcare factors have significant influence on emigration dynamics.

Results and analysis

Internal migration is a voluntary movement of people in the Republic of Kazakhstan from one area to another because of various motives: economic (level of development of the territory, jobs, and wages), social (comfort, security, and infrastructure), environmental (prosperous or disadvantaged territory, pollution, the presence of environmental problems). Consider the indicator “balance of interregional youth migration” from 2017 to 2021.

The migration outflow in 2021 amounted to 2699 young people. A high negative balance of migration in 2019 in the Turkestan region - 10,617 people, East Kazakhstan region - 3,845 people, Zhambyl region - 3,677 people, Almaty region - 4,246 people. Only one region has a positive migration balance of 1,357 people - Mangistau. In general, the central regions of disposal are the southern regions. On the one hand, this is because the most significant number and population density historically characterize them. On the other hand, this trend is partly the result of the ongoing state policy to stimulate migration from labor-surplus to labor-deficient regions.

Table 2 - Balance of interregional migration of youth of the Republic of Kazakhstan

Region	Balance of migration				
	2017	2018	2019	2020	2021
Kazakhstan	-2 561	-4 664	-5 301	-2 465	-2 699
Akmola	-1 362	-1 808	-2 094	-1 252	-2 115
Aktobe	-283	-523	-796	-431	-714
Almaty region	-2 491	-5 196	-7 968	-5 392	-4 246
Atyrau	376	581	17	39	-550
West Kazakhstan	-865	-968	-1 161	-1 061	-881
Zhambyl	-6 101	-3 964	-4 803	-3 490	-3 677
Karaganda	-2 967	-2 651	-2 703	-2 070	-2 411
Kostanai	-1 624	-1 353	-1 843	-1 703	-1 651
Kyzylorda	-2 148	-1 884	-1 961	-1 743	-2 366
Mangystau	606	750	1 747	1 483	1 357
Pavlodar	-1 750	-1 209	-1 373	-954	-1 302
North Kazakhstan	-1 953	-1 303	-1 647	-1 396	-1 679
Turkestan	-14 752	-28 119	-2 713	-6 619	-10 617
East Kazakhstan	-4 613	-3 801	-4 339	-3 669	-3 845
Astana city	15 853	7 986	12 244	9 076	14 191
Almaty city	14 765	13 180	15 807	14 881	13 959
Shymkent city	6 748	25 618	-1 715	1 836	3 848

Note - compiled by the authors by source Bureau of National Statistics (2022)

Three million-plus cities have a stable positive balance of inter-regional migration, the largest - in Astana - 14,191 people and Almaty - 13,959 people, while Shymkent has a lower figure - 3,848 people, or 3.7 times less than in Astana. This was also due to rural migration. The permanent population of the capital of the Republic of Kazakhstan is increasing annually, including through migration, mainly through internal migrants. Since the study is conducted on the example of the city of Almaty, we will consider its data in more detail.

Almaty is an intensively developing city, which is the centre of business, economic, and cultural life and occupies a special place in the development of Kazakhstan. The city has been rapidly developing and growing in the last two decades. The territory of Almaty expanded significantly in 2014 - the city doubled in size - the area increased from 33.3 thousand hectares to 68.3 thousand hectares. This is an indicator that the city attracts a large number of people.

In recent years, population growth due to migration has amounted to about 60% due to

a natural increase - 40%. From 2012 to 2021, almost 600 thousand people arrived in Almaty for permanent residence, and about 315 thousand people left it. The positive balance of migration amounted to about 285 thousand people. In general, the migration flow has positive characteristics: among the arrivals, most people are of working age (their share in 2021 was

88,5% of the total); by the level of education - the share of people over 18 with higher education increased from 30,4% to 61,4% over ten years. Such rapid migration growth carries significant risks as an increase in the load on the existing infrastructure and at the same time, opens up new opportunities for the growth of the megacity's economy.

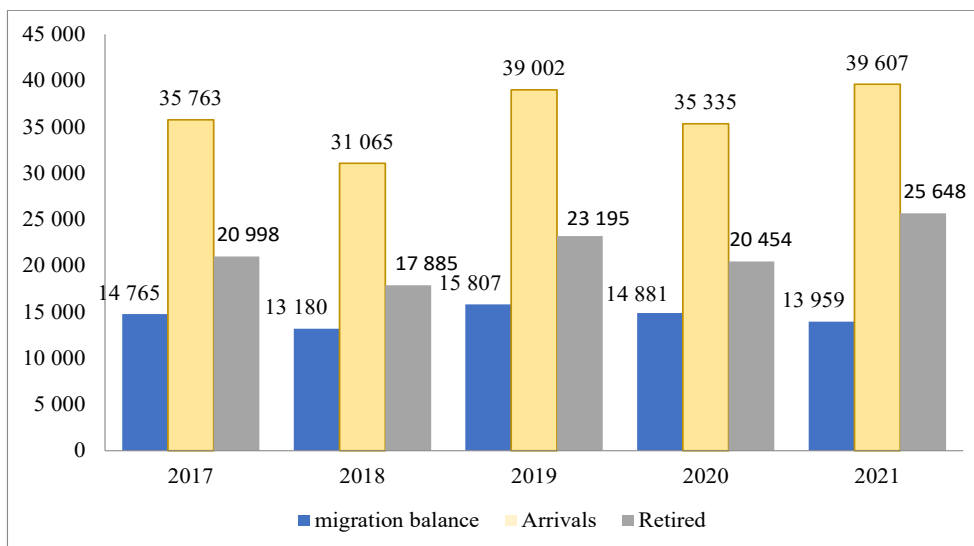

Figure 1 - Data on internal migration of young people in the city of Almaty

Note - compiled by the authors by source Bureau of National Statistics (2022)

The internal migration of young people in Almaty has a positive trend. There are more arrivals to the city than those leaving. The maximum number of young people who arrived was in 2021 - 39,607 people, and the minimum in 2018 – 31,065. The migration balance was maximum in 2019 and amounted to 15,807 people, which is 11,6% more than in 2021.

Almaty attracts people with its socio-economic advantages: more excellent employment opportunities, a relatively high level of education

and healthcare and a developed infrastructure for leisure and sports. These indicators will be discussed next.

Small and medium business is rapidly developing in Almaty. At the end of 2021, there were 82,127 small businesses in the metropolis, which is 89% more than in 2014. The number of medium-sized enterprises decreased by 54 compared to 2014 and amounted to 912. Large enterprises also decreased by 35 and amounted to 508 (see Table 2).

Table 2 - The number of registered legal entities of the Republic of Kazakhstan by dimension in the city of Almaty (labor factor)

Legal entities	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	units	%
small	43381	47540	58954	61508	61925	66276	74424	82127	38746	89
medium	976	1107	1265	1079	1009	948	938	912	-54	-7
large	543	550	590	550	510	539	526	508	-35	-9

Note - compiled by the authors by source Bureau of National Statistics (2022)

The reduction of these types of businesses is associated with the coronavirus and the January events in the city. In addition, 643.1 thousand people or 65,4% of the total number employed in the city, are employed in small and medium-sized businesses. The share of gross value added

by SMEs in the city's economy was 47,5%. On the one hand, this is a sign of the business activity of citizens. On the other hand, the SME sector is sensitive to changes and crises.

Next, Table 3 presents indicators constituting factors from 2014 to 2021.

Table 3 - Indicators constituting factors from 2014 to 2021, in Almaty

Indicators	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Education factors</i>								
Universities	40	42	40	40	41	41	41	42
Number of colleges	79	87	85	83	78	76	82	81
The number of academic staff	13 803	12 759	12 928	12 575	12 730	12 891	12 181	12 779
<i>Healthcare system factors</i>								
Number of hospital organizations	72	76	79	79	87	92	91	91
Number of doctors	12 128	12 720	16 332	13 267	13 298	13 052	13 450	13 884
Number of nurses	15 945	16 779	20 160	18 208	18 364	18 858	19 477	19 987
<i>Cultural and leisure factors</i>								
Number of cultural and leisure organizations	10	9	1	1	1	0	0	0
Number of cultural and leisure activities	2 091	1 669	30	35	35	0	0	0
Number of cinematographic organizations carrying out film screenings	17	15	17	21	21	21	22	21
Number of cinemas	23	18	25	26	26	27	28	22
Number of theatres	13	15	16	19	18	18	17	18

Note - compiled by the authors by source Bureau of National Statistics (2022)

Almaty is a city of youth (average age - 33.6 years), a city of knowledge, with 42 universities, one-third of the country's universities. In addition, the number of teaching staff in 2021 amounted to 12,779 people. The number of colleges is 81. These figures are higher than in other cities of the country.

According to the Bureau of National Statistics, in 2021 in Kazakhstan, the number of hospital organizations amounted to 773 units, and in Almaty, their number is 91, which is 11,9% of the total share. Of all categories, the number of doctors in the Republic of Kazakhstan is 78,227 people, of which 13,884 work in Almaty.

The next step included regression analysis of the relationship between independent and dependent variables. There was conducted analysis on how these indicators correlate with the

indicator of young people who arrived in Almaty from other regions of Kazakhstan.

The regression analysis results included three models with one dependent variable - the number of migrant youth arriving in Almaty city from 2014 to 2021. Table 4 there are presented the results of the regression analysis on all three models.

There was run simple regression analysis for all models. Therefore, employment-independent variables were grouped into one and leisure-independent variables. For cultural and leisure factors, there were done some corrections. The number of cultural and leisure activities and cultural and leisure organizations variables were excluded as they showed high collinearity. Independent variables for the third model were grouped, as well as the number of educational institutions and healthcare organizations.

Table 4 – Regression analysis: three models results

Model 1	Hypothesis 0: The businesses development have insignificant influence on emigration dynamics. Hypothesis 1: The businesses development have significant influence on emigration dynamics.			
	Summary	R	R-squared	Independent variable group 1: v1 description: 1. Number of small businesses 2. Number of medium businesses 3. Number of large businesses
		,706 ^a	,498	
	ANOVA	F	F-significance	
	5,948	,051b		
	Coefficients	t-Statistics	P-value	
		2,439	,051	
Model 2	Hypothesis 2: The cultural and leisure factor has insignificant influence on emigration dynamics. Hypothesis 3: The cultural and leisure factor has significant influence on emigration dynamics.			
	Summary	R	R-squared	Independent variable group 2. v2 description: 4. Number of cinematographic organizations carrying out film screenings 5. Number of theatres 6. Number of cinemas
		,347 ^a	,120	
	ANOVA	F	F-significance	
	,821	,400b		
	Coefficients	t-Statistics	P-value	
		,906	,400	
Model 3	Hypothesis 4: The education and healthcare factors has insignificant influence on emigration dynamics. Hypothesis 5: The education and healthcare factors has significant influence on emigration dynamics.			
	Summary	R	R-squared	Independent variable group 3. Education and healthcare factor description: 7. Number of hospital organizations 8. Number of colleges 9. Number of universities
		,804 ^a	,646	
	ANOVA	F	F-significance	
	10,960	,016b		
	Coefficients	t-Statistics	P-value	
		3,311	,016	

Note – Compiled by authors

The first model reveals the results, which describe the relationship between youth migration to Almaty and industrial development. The independent variable included small, medium and large organizations. The model summary R-squared = ,498 shows that 49,8% of the change in the model is explained by the variable “v1”. However, the P-value is = .051. Thus, the P-value is > .050. Therefore, the relationship between the dependent and independent variables is insignificant – the null hypothesis is accepted: the influence of the predictor “v1” is insignificant.

The second model reveals the results, which describe the relationship between youth migration to Almaty and cultural and leisure factors. The independent variable included the number of cinematographic organizations carrying

out film screenings and the number of theatres and cinemas. Based on the model summary R-squared = .120, which shows that 12% of the change in the model is explained by the variable “v2”. Moreover, the P-value is = .400. Thus, the P-value is > .050. Therefore, the relationship between the dependent and independent variables is that model 2 is insignificant as well, and hypothesis 3 is accepted: the influence of the predictor “v2” is insignificant.

The third model results describe the relationship between youth migration to Almaty and education and healthcare factors. The independent variable included the number of hospital organizations, colleges and universities. Based on the model summary, R-squared = .646, which shows that 64,4% of the change in the

model is explained by the third group of predictors. Moreover, the P-value is = .016. Thus, the P-value is < .050. Therefore, the relationship between the dependent and independent variables in model 3 is significant. Hypothesis 5 is accepted: the influence of the predictors, education and healthcare factor, is insignificant.

Socio-cultural development, which reflects leisure time, does not significantly impact the population's decision for internal migration. Economic factors stand out as the main reasons for migration. Moreover, youth pay attention mainly to the availability of public goods such as education or healthcare (Vakulenko & Mkrtychyan, 2020; Antosik & Ivashina, 2021).

The influence of education on the decision of youth for internal migration is based on the fact that the younger generation is not bound to various commitments. For instance, they run their businesses or take care of family members. They usually focus on gaining professional skills (Arandarenko et al., 2019; Kaland, 2021). The youth is worried about employment opportunities after they enter a higher educational institution. However, existing studies underline the significance of economic opportunities that people need.

Moreover, in developing countries, especially countries experiencing civil wars, there are growing dynamics in internal migration. Eventually, internal migration can act as a trigger for international migration (García, 2021). Therefore, factors for the internal migration of youth must be considered when analyzing and identifying the reason for international migration.

Provided analysis showed that internal migration factors are the precondition for international migration among youth. Such aspects as cultural life or social goods are in second place and insignificant when deciding to migrate. Although the high remittance rate has a positive outcome for the country's economic situation, it is essential to restore the country's intellectual potential. Economic development, industrialization and the development of agriculture and access to resources have taken the position of main factors for migration and require a highly skilled and qualified labor force.

Conclusions

The goal of the current research is to analyse the relationship between four factors and the dynamics of internal migration. The results showed that null hypotheses, hypotheses 3 and 5 are accepted. The null hypothesis stated that

local business development does not significantly impact the youth's decision to migrate abroad. According to hypotheses 5 and 3, social and cultural factors have a significant influence on the youth's decision to migrate. This shows that for youth, quality of life is more important.

Internal migration is the transition point for the youth to migrate abroad. As they gain experience, the decision to migrate becomes a goal in pursuing higher living standards. One of the most popular tools among the young generation is education.

Socio-cultural determinants showed a poor relationship with youth migration. Almaty is the cultural center of Kazakhstan and is famous for its theatres, cinemas and outdoor activities. The variety of choices for spending leisure time is of low interest among youth in Kazakhstan when deciding to migrate to another city. The number of companies also showed an insignificant relationship, as the solution to the employment issues is provided after students enter a university.

The results revealed a significant relationship between internal youth migration and educational and healthcare organizations. Thus education is regarded as one of the main drivers for youth internal migration. It must be considered that internal migration factors are also determinants of international migration, especially among youth. Almaty is a business and socio-cultural centers in Kazakhstan. Therefore, developing higher education and improving the employment rate is essential to prevent brain drain.

Such a large-scale social phenomenon cannot but bear specific aftereffects. As a negative demographic effect of internal migration, one can note a decrease in the population in the country's Northern regions. The economic consequences are both positive and negative. On the one hand, internal migration allows labor to follow the capital. Due to the simplification of movement within the country, a young person can realize personal labor potential wherever an individual wants. On the other hand, all production forces are concentrated in the western and Southern parts of Kazakhstan, leading to economic and market stagnation in the given territories.

Socially, Kazakhstan has been losing and continues to lose its young progressive population. Due to the lack of social lifts, such as educational institutions in some regions, young people migrate to more substantial areas to meet their needs for self-knowledge and self-realization.

There is alarming process that youth emigration is growing. Young Kazakhstanis travel

to almost all countries of the world. However, among the leaders of preference are some European countries, Turkey, the Russian Federation, the USA and China.

Internal migration factors are factors for international migration as well. Firstly, people, especially the economically active population, pursue better economic conditions, reflected in two significant drivers: a high employment rate and high salaries. Secondly, youth migration is a loss of the country's intellectual potential. The young generation looks for different migration methods, where education is among the most popular. However, when choosing the educational institution and the destination country, they look at the possibility of future employment.

The state can only partially prevent migration since this is every citizen's constitutional right. However, the main task should be to find a balanced migration policy that will help evenly distribute the country's labor and educational resources, thereby preventing negative demographic and socio-economic consequences.

The ILO recommends addressing the problems of young migrants at the community level by developing programs in selected cities in the areas of services, housing, employment and vocational retraining. Unfortunately, the strategic programs of the Office of Employment and Social Programs and the Department of Youth Policy in Almaty do not take into account the problems of young migrants. Ignoring such pressing problems as the lack of housing and work for internal migrants in Almaty leads to the accumulation of social issues and the marginalization of this socially active part of the population.

All these migration processes require comprehensive and innovative approaches that meet the modern challenges associated with internal migration to avoid further international brain drain. An effective migration policy will not only regulate migration issues but will also benefit both migrants and society.

In order to prevent or reduce the migration of young people, it is necessary to develop educational structures and healthcare in the regions since these two factors are of crucial importance when deciding to migrate. The results of this study can be used by government agencies involved in youth policy, as well as issues of demographic policy. In addition, the study

results showed what is needed to attract youth in cities. Therefore, the study's results can also be used in regional development matters.

The main limitation of this study was the need for more information. Future studies could provide qualitative research to deeply analyse the link between internal and international migration among youth.

References

1. Antosik L.V., & Ivashina N.V. (2021) Factors and Routes of Interregional Migration of University Graduates in Russia. *Educational Studies Moscow*, 2, 107–125. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-2-107-125>
2. Arandarenko, M., Corrente, S., Jandrić, M., & Stamenković, M. (2019). A Multiple Criteria Approach to Interregional Migrations – The Case of Serbia. Investigating Spatial Inequalities, Emerald Publishing Limited, 197–216. <https://doi.org/10.1108/978-1-78973-941-120191012>
3. Barsbai, T., Rapoport, H., Steinmayr, A., & Trebesch, C. (2017). The effect of labor migration on the diffusion of democracy: evidence from a former Soviet Republic. *American Economic Journal: Applied Economics*, 9(3), 36–69. <https://doi.org/10.1257/app.20150517>
4. Bernard, A., Kalemba, S. & Nguyen, T. (2022) Do Internal Migration Experiences Facilitate Migration Intentions and Behavior? *Demography*, 59 (4), 1249–1274. <https://doi.org/10.1215/00703370-9986021>
5. Bureau of National Statistics (2022). [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
6. Eldyaeva, N. A. & Kovanova, E. S. (2013) Multivariate analysis of the impact of migration on the socio-economic development of regions. *Economics, statistics and informatics*, 6, 121–126.
7. García, A. A. (2021). When Internal Migration Fails: A Case Study of Central American Youth Who Relocate Internally Before Leaving Their Countries. *Journal on Migration and Human Security*, 9(4), 297–310. <https://doi.org/10.1177/23315024211042735>
8. Castelli, F. (2018). Drivers of migration: why do people move? *Journal of travel medicine*, 25(1), 1–7. <https://doi.org/10.1093/jtm/tay040>
9. Chudinovskikh, O., & Denisenko, M. (2020). *Labour Migration on the Post-Soviet Territory*. In Migration from the Newly Independent States (pp. 55–80). Springer, Cham.
10. Clemente, J., Larramona, G., & Olmos, L. (2016). Interregional migration and thresholds: evidence from Spain. *Spatial Economic Analysis*, 11(3), 276–293. <http://dx.doi.org/10.1080/17421772.2016.1153706>

11. IOM (2022). International Organization for Migration World Migration Report. Geneva. [updated December 15, 2022; cited December 25, 2022]. Available: <https://www.un.org/development/desa/dspd/2022/10/migration-families/>
12. Jussibaliyeva, A.K., Iskakova, D.M., Duisenbayeva, B.B., Tleuberdiyeva, S.S. & Iskakova, D.B. (2022) Economic Aspects and Factors of Educational and Labor Migration of Kazakhstan Youth Abroad. *Economics: the strategy and practice*, 17(2), 126-145. (In Russ.) <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-126-145>
13. Kaland, O.J. (2021) “We Have Many Options, But They are All Bad Options!” Aspirations Among Internal Migrant Youths in Shanghai, China. *The European Journal of Development Research*, 33, 35–53. <https://doi.org/10.1057/s41287-020-00301-z>
14. Kurekova, L. (2011). Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. In interdisciplinary conference on migration. *Economic change, social challenge*, 4, 6-9.
15. Manic, M. (2019). The regional effects of international migration on internal migration decisions of tertiary-educated workers. *Papers in Regional Science*, 98(2), 1027-1051. <https://doi.org/10.1111/pirs.12379>
16. Mulholland, P.J., Helton, A.M., Poole, G.C., Hall, R.O., Hamilton, S.K., Peterson, B.J., Tank, J.L., Ashkenas, L.R., Cooper, L.W., Dahm, C.N., Dodds, W.K., Findlay, S.E., Gregory, S.V., Grimm, N.B., Johnson, S.L., McDowell, W.H., Meyer, J.L., Valett, H.M., Webster, J.R., Arango, C.P., Beaulieu, J.J., Bernot, M.J., Burgin, A.J., Crenshaw, C.L., Johnson, L.T., Niederlehner, B.R., O'Brien, J.M., Potter, J.D., Sheibley, R.W., Sobota, D.J., & Thomas, S.M. (2008). Stream denitrification across biomes and its response to anthropogenic nitrate loading. *Nature*, 452, 202-205. <https://doi.org/10.1038/nature06686>
17. Rees, P., Bell, M., Kupiszewski, M., Kupiszewska, D., Ueffing, P., Bernard, A. & Stillwell, J. (2017). The impact of internal migration on population redistribution: An international comparison. *Population, Space and Place*, 23(6), e2036. <http://doi.org/10.1002/psp.2036>
18. Roth, B. J., & Hartnett, C. S. (2018). Creating reasons to stay? Unaccompanied youth migration, community-based programs, and the power of “push” factors in El Salvador. *Children and Youth Services Review*, 92, 48-55. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.01.026>
19. Rybakovsky, L. L., Zakharova, O. D., Ivanova, A. E., & Demchenko, G. A. (2002). The demographic future of Russia. *Population*, 1, 33-48. (In Russ)
20. Tsui, M. (2007). Free market reform in China and the labor migration of Chinese seafarers. *Asian and Pacific migration journal*, 16(1), 81-100. <https://doi.org/10.1177/011719680701600104>
21. Samari, G. (2021). Coming back and moving backwards: return migration and gender norms in Egypt. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(5), 1103-1118. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1669437>
22. Vakulenko, E., & Mkrtchyan, N. (2020). Factors of interregional migration in Russia disaggregated by age. *Applied Spatial Analysis and Policy*, 13(3), 609-630.
23. Wajdi, N., Adioetomo, S. M., & Mulder, C. H. (2017). Gravity models of interregional migration in Indonesia. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 53(3), 309-332. <http://dx.doi.org/10.1080/00074918.2017.1298719>
24. Xu, Y., Zhang, Y., & Chen, J. (2021). Migration under economic transition and changing climate in Mongolia. *Journal of Arid Environments*, 185, 104333. <https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2020.104333>
25. Zhao, Y. (2003). The role of migrant networks in labor migration: The case of China. *Contemporary Economic Policy*, 21(4), 500-511. <https://doi.org/10.1093/cep/byg028>

Список литературы (транслитерация)

1. Antosik, L.V., & Ivashina, N.V. (2021) Factors and Routes of Interregional Migration of University Graduates in Russia. *Educational Studies Moscow*, 2, 107–125. <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-2-107-125>
2. Arandarenko, M., Corrente, S., Jandrić, M., & Stamenković, M. (2019). A Multiple Criteria Approach to Interregional Migrations – The Case of Serbia. Investigating Spatial Inequalities, Emerald Publishing Limited, 197–216. <https://doi.org/10.1108/978-1-78973-941-120191012>
3. Barsbai, T., Rapoport, H., Steinmayr, A., & Trebesch, C. (2017). The effect of labor migration on the diffusion of democracy: evidence from a former Soviet Republic. *American Economic Journal: Applied Economics*, 9(3), 36-69. <https://doi.org/10.1257/app.20150517>
4. Bernard, A., Kalemba, S. & Nguyen, T. (2022) Do Internal Migration Experiences Facilitate Migration Intentions and Behavior? *Demography*, 59 (4), 1249–1274. <https://doi.org/10.1215/00703370-9986021>
5. Bureau of National Statistics (2022). [updated December 15, 2022; cited December 25, 2022]. Available at: <http://www.stat.gov.kz>
6. Eldyaeva N. A. & Kovanova E. S. (2013) Multivariate analysis of the impact of migration on the socio-economic development of regions. *Economics, statistics and informatics*, 6, 121-126.
7. García, A. A. (2021). When Internal Migration Fails: A Case Study of Central American Youth Who Relocate Internally Before Leaving Their Countries. *Journal on Migration and Human Security*, 9(4), 297–310. <https://doi.org/10.1177/23315024211042735>

8. Castelli, F. (2018). Drivers of migration: why do people move? *Journal of travel medicine*, 25(1), 1–7. <https://doi.org/10.1093/jtm/tay040>
9. Chudinovskikh, O., & Denisenko, M. (2020). *Labour Migration on the Post-Soviet Territory*. In *Migration from the Newly Independent States* (pp. 55-80). Springer, Cham.
10. Clemente, J., Larramona, G., & Olmos, L. (2016). Interregional migration and thresholds: evidence from Spain. *Spatial Economic Analysis*, 11(3), 276-293. <http://dx.doi.org/10.1080/17421772.2016.1153706>
11. IOM (2022). *International Organization for Migration World Migration Report*. Geneva. [updated December 15, 2022; cited December 25, 2022]. Available: <https://www.un.org/development/desa/dspd/2022/10/migration-families/>
12. Jussibaliyeva A.K., Iskakova D.M., Duisenbayeva B.B., Tleuberdiyeva S.S. & Iskakova D.B. (2022) Economic Aspects and Factors of Educational and Labor Migration of Kazakhstan Youth Abroad. *Economics: the strategy and practice*, 17(2), 126-145. (In Russ.) <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-2-126-145>
13. Kaland, O.J. (2021) “We Have Many Options, But They are All Bad Options!” Aspirations Among Internal Migrant Youths in Shanghai, China. *The European Journal of Development Research*, 33, 35–53. <https://doi.org/10.1057/s41287-020-00301-z>
14. Kurekova, L. (2011). Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. In interdisciplinary conference on migration. *Economic change, social challenge*, 4, 6-9.
15. Manic, M. (2019). The regional effects of international migration on internal migration decisions of tertiary-educated workers. *Papers in Regional Science*, 98(2), 1027-1051. <https://doi.org/10.1111/pirs.12379>
16. Mulholland, P.J., Helton, A.M., Poole, G.C., Hall, R.O., Hamilton, S.K., Peterson, B.J., Tank, J.L., Ashkenas, L.R., Cooper, L.W., Dahm, C.N., Dodds, W.K., Findlay, S.E., Gregory, S.V., Grimm, N.B., Johnson, S.L., McDowell, W.H., Meyer, J.L., Valett, H.M., Webster, J.R., Arango, C.P., Beaulieu, J.J., Bernot, M.J., Burgin, A.J., Crenshaw, C.L., Johnson, L.T., Niederlehner, B.R., O'Brien, J.M., Potter, J.D., Sheibley, R.W., Sobota, D.J., & Thomas, S.M. (2008). Stream denitrification across biomes and its response to anthropogenic nitrate loading. *Nature*, 452, 202-205. <https://doi.org/10.1038/nature06686>
17. Rees, P., Bell, M., Kupiszewski, M., Kupiszewska, D., Ueffing, P., Bernard, A. & Stillwell, J. (2017). The impact of internal migration on population redistribution: An international comparison. *Population, Space and Place*, 23(6), e2036. <http://doi.org/10.1002/psp.2036>
18. Roth, B. J., & Hartnett, C. S. (2018). Creating reasons to stay? Unaccompanied youth migration, community-based programs, and the power of “push” factors in El Salvador. *Children and Youth Services Review*, 92, 48-55. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.01.026>
19. Rybakovsky, L. L., Zakharova, O. D., Ivanova, A. E., & Demchenko, G. A. (2002). The demographic future of Russia. *Population[Narodonaselenie]*, 1, 33-48. (In Russ)
20. Tsui, M. (2007). Free market reform in China and the labor migration of Chinese seafarers. *Asian and Pacific migration journal*, 16(1), 81-100. <https://doi.org/10.1177/011719680701600104>
21. Samari, G. (2021). Coming back and moving backwards: return migration and gender norms in Egypt. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(5), 1103-1118. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1669437>
22. Vakulenko, E., & Mkrtchyan, N. (2020). Factors of interregional migration in Russia disaggregated by age. *Applied Spatial Analysis and Policy*, 13(3), 609-630.
23. Wajdi, N., Adioetomo, S. M., & Mulder, C. H. (2017). Gravity models of interregional migration in Indonesia. *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, 53(3), 309-332. <http://dx.doi.org/10.1080/00074918.2017.1298719>
24. Xu, Y., Zhang, Y., & Chen, J. (2021). Migration under economic transition and changing climate in Mongolia. *Journal of Arid Environments*, 185, 104333. <https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2020.104333>
25. Zhao, Y. (2003). The role of migrant networks in labor migration: The case of China. *Contemporary Economic Policy*, 21(4), 500-511. <https://doi.org/10.1093/cep/byg028>

Information about the authors

***Aruzhan K. Jussibaliyeva** – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, LLP Scientific and Production Enterprise «Innovator», Astana, Kazakhstan, e-mail: d_aruzhan2011@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4841-4742>

Damira M. Iskakova – Candidate of Economic Sciences, leading researcher, LLP Scientific and Production Enterprise «Innovator», Astana, Kazakhstan, e-mail: damirais61@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1440-9515>

Aigul A. Kurmanalina – Candidate of Economic Sciences, researcher, docent, K.Zhubanov Aktobe Regional University (Zhubanov University), Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kurmanalina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>

Botagoz B. Duisenbayeva – Candidate of Economic Sciences, professor, Kazakh-Russian International University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: duisenbayeva_b@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5959-7946>

Dariya B. Iskakova – PhD student, researcher, LLP Scientific and Production Enterprise «Innovator», Astana, Kazakhstan, e-mail: iskakova.dariya@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1982-0140>

Авторлар туралы мәліметтер

***Джусибалиева А.К.** – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Иноватор» ғылыми-өндірістік кәсіпорны ЖШС, Астана, Қазақстан, e-mail: d_aruzhan2011@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4841-4742>

Искакова Д.М. – э.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, «Иноватор» ғылыми-өндірістік кәсіпорны ЖШС, Астана, Қазақстан, e-mail: damirais61@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1440-9515>

Курманалина А.А. – э.ғ.к., ғылыми қызметкер, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kurmanalina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>

Дүйсенбаева Б.Б. – э.ғ.к., профессор, Қазақ-Орыс халықаралық университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: duisenbayeva_b@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5959-7946>

Искакова Д.Б. – PhD докторант, ғылыми қызметкер, «Иноватор» ғылыми-өндірістік кәсіпорны ЖШС, Астана, Қазақстан, e-mail: iskakova.dariya@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1982-0140>

Сведения об авторах

***Джусибалиева А.К.** – к.э.н., ассоциированный профессор, ТОО Научно-производственное предприятие «Иноватор», Астана, Казахстан, e-mail: d_aruzhan2011@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4841-4742>

Искакова Д.М. – к.э.н., ведущий научный сотрудник, ТОО Научно-производственное предприятие «Иноватор», Астана, Казахстан, e-mail: damirais61@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1440-9515>

Курманалина А.А. – к.э.н., научный сотрудник, доцент, Актыбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстана, e-mail: kurmanalina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0012-2775>

Дүйсенбаева Б.Б. – к.э.н., профессор, Казахско-Русский международный университет, Актобе, Казахстан, e-mail: duisenbayeva_b@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5959-7946>

Искакова Д.Б. – PhD докторант, научный сотрудник, ТОО Научно-производственное предприятие «Иноватор», Астана, Казахстан, e-mail: iskakova.dariya@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1982-0140>

Research paper / Оригинальная статья <https://doi.org/https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-103-115>
MPHTI: 10.21.21
JEL: I21, I23, I28

The Impact of Intellectual Potential on the Development of the Regions of Kazakhstan

Perizat Zh. Orynbet^a, Galym S. Nygymetov^b, Alexander A. Tsoy^{a*}

^a *Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, 8a Abay Ave., 050010, Almaty, Kazakhstan;* ^b *M. Narikbayev KAZGUU University, 8 Korgalzhyn highway, 010000, Astana, Kazakhstan*

For citation: Orynbet, P.Zh., Nygymetov, G.S., & Tsoy, A.A. (2023). The Impact of Educational Potential on the Development of the Regions of Kazakhstan. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 103-115, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-103-115>

ABSTRACT

The purpose of the study is to check which of our selected factors most influences the decision to study in certain regions of Kazakhstan. A complete higher education indicates the professional and cultural level of a significant part of the population, especially young people. It is not only an indicator of economic growth but also of social stability. A high level of development of the education system is the basis for the stability of any state, as well as the potential for its further development. During the study, the main sources were analyzed and based on which the methodology chosen. The methodological basis for us was multivariate regression analysis using the EViews10 data analysis package program. The research was based on data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for 2011-2021. Based on a multifactorial analysis, five independent factors were selected, but in the course of the study, one factor was not influential, it was: the graduation of students from higher education organizations. Of the estimated four factors, three turned out to be the most influential, these are the number of the teaching staff of higher education organizations, the level of youth unemployment (15-28 years) and the number of higher educational institutions. The calculations showed that the selected factors showed different influences in different regions. As a result of the study, recommendations were developed on state policy in the field of education to increase the educational potential of the regions. The results of the study can be used by regional higher education institutions, as well as state educational management structures.

KEYWORDS: Education, Educational Potential, Intellectual Potential, Strategy, Region, Kazakhstan

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: this research has funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant “Development Strategy of Kazakhstan Regional Potential: Assessment of Socio-Cultural and Economic Potentials, Roadmap, Models and Scenarios Planning” BR18574240).

Article history:

Received 26 January 2023

Accepted 05 March 2023

Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Tsoy A.A.** – researcher, K.Sagadiyev University of International Business, 8A Abay Ave., 050010, Almaty, Kazakhstan, 87011566658, e-mail: alt-kct@mail.ru

Зияткерлік әлеуеттің Қазақстан өңірлерінің дамуына әсері

Орынбет П.Ж.^а, Нығыметов Ғ.С.^б, Цой А.А.^{а*}

^а Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, даң. Абай 8А, 050010, Алматы, Қазақстан; ^б М.С.Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Қорғалжын тас жол, 8, 010000, Астана, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Орынбет П.Ж., Нығыметов Ғ.С., Цой, А.А., (2023). Зияткерлік әлеуеттің Қазақстан өңірлерінің дамуына әсері. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 103-115, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-103-115>

ТҮЙІН

Зерттеудің мақсаты таңдалған факторлардың қайсысы Қазақстанның белгілі бір аймақтарында оқу шешіміне көбірек әсер ететінін тексеру болып табылады. Толық жоғары білім халықтың едәуір бөлігінің, әсіресе жастардың кәсіби және мәдени деңгейін көрсетеді және экономикалық өсудің ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрақтылықтың көрсеткіші де болып табылады. Білім беру жүйесін дамытудың жоғары деңгейі кез келген мемлекеттің тұрақтылығының негізі, сондай-ақ оны одан әрі дамыту әлеуеті болып табылады. Зерттеу барысында негізгі әдебиет көздері талданды және оның негізінде қолданатын әдістеме таңдалды. Біздің әдіснамалық базамыз EViews10 деректерді талдау пакетінің бағдарламасын қолдана отырып, көп факторлы регрессиялық үлгілеу жасау болып табылады. Зерттеу базасына Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің 2011-2021 жылдардағы Ұлттық статистика бюросының деректері алынды. Көп факторлы талдау негізінде бес тәуелсіз фактор таңдалды, алайда зерттеу барысында бір фактор әсер етпеді, бұл: жоғары білім беру ұйымдарының студенттерін шығару. Қалған бағаланған төрт фактордың ішінде ең көп әсер ететін үш фактор анықталды: жоғары білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық құрамының саны, жастар жұмыссыздығының деңгейі (15-28 жас) және жоғары оқу орындарының саны. Есептеулер көрсеткендей, таңдалған факторлар әр түрлі аймақтарда әр түрлі әсер етті. Зерттеу нәтижесінде өңірлердің білім беру әлеуетін арттыру үшін білім беру саласындағы мемлекеттік саясат бойынша ұсынымдар әзірленді. Зерттеу нәтижелерін аймақтық жоғары оқу орындары, сондай-ақ білім беруді басқарудың мемлекеттік құрылымдары пайдалана алады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: білім беру, білім беру әлеуеті, зияткерлік әлеует, стратегия, өңір, Қазақстан

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті («Қазақстанның өңірлік әлеуетінің даму стратегиясы: әлеуметтік-мәдени және экономикалық әлеуетті бағалау» гранты, жол картасы, модельдер мен сценарийлерді жоспарлау» BR18574240) қаржыландырған.

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 26 Қаңтар 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 05 Наурыз 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Цой А.А. – зерттеуші, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, даң. Абай 8А, 050010, Алматы, Қазақстан, 87011566658, e-mail: alt-kct@mail.ru

Влияние образовательного потенциала на развитие регионов Казахстана

Орынбет П.Ж.^а, Ныгыметов Г.С.^б, Цой А.А.^{а*}

^а Университет международного бизнеса имени К.Сагадиева, пр. Абая, 8А, 50010, Алматы, Казахстан; ^б Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Коргалжинское шоссе 8, 010000, Астана, Казахстан.

Для цитирования: Орынбет П. Ж., Ныгыметов Г.С., Цой, А.А., (2023). Влияние образовательного потенциала на развитие регионов Казахстана. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 103-115, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-103-115>

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является проверить какой из нами выбранных факторов наиболее влияет на решение обучаться в тех или иных регионах Казахстана. Полное высшее образование свидетельствует о профессиональном и культурном уровне значительной части населения, особенно молодёжи, и является не только показателем экономического роста, но и также социальной стабильности. Высокий уровень развития системы образования является основой стабильности любого государства, а также потенциалом его дальнейшего развития. В ходе исследования были проанализированы основные источники, и на основе чего была выбрана методика. Методологической базой у нас выступил многофакторный регрессионный анализ с применением программы пакета анализов данных EViews10. Базой исследования послужили данные Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан за 2011–2021 гг. На основе многофакторного анализа были выбраны пять независимых фактора, однако в ходе исследования один фактор оказался не влияющим, это: выпуск студентов организаций высшего образования. Из оценённых четырёх факторов оказались три наиболее влияющими, это: численность профессорско-преподавательского состава организаций высшего образования, уровень молодёжной безработицы (15-28 лет) и число высших учебных заведений. Расчёты показали, что факторы, которые были выбраны, показали разные влияния в разных регионах. В результате исследования были разработаны рекомендации по государственной политике в сфере образования для повышения образовательного потенциала регионов. Результаты исследования могут быть использованы региональными высшими учебными заведениями, а также государственными структурами управления образованием.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: образование, образовательный потенциал, интеллектуальный потенциал, стратегия, регион, Казахстан

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан («Стратегия развития регионального потенциала Казахстана: оценка социально-культурных и экономических потенциалов, разработка дорожной карты, модели и сценариев развития» BR18574240)

История статьи:

Получено 26 января 2023

Принято 05 марта 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Цой А.А. – исследователь-эксперт, Университет международного бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, пр. Абая, 8А, 50010, Алматы, Казахстан, 87011566658, e-mail: alt-kct@mail.ru

Кіріспе

Білім беру қазіргі елдерде қоғам мүшелерінің білімі мен дағдыларын үздіксіз жетілдірудің өте кең және жоғары дамыған, сараланған және көп деңгейлі әлеуметтік жүйесі болып табылады. Бұл жеке тұлғаны әлеуметтендіруде, оны белгілі бір әлеуметтік мәртебеге ие болуға дайындауда және тиісті рөлдерді орындауда, қоғамдық жүйелерді тұрақтандыруда, интеграциялауда және білім беру стратегияларын жетілдіруде маңызды рөл атқарады.

Жаһандану және локализация үрдістері жағдайында жергілікті білім мен дағдылар, сондай-ақ технологиялар мен инновацияларды өнеркәсіпке, шағын және орта кәсіпорындарға және жалпы қоғамға беру маңызды бола түсуде. Соңғы жылдары Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) елдерінде және басқа елдерде өңірлік дамуды қолдау үшін жоғары білім беруді жұмылдыру бойынша көптеген бастамалар қолға алынды. ЭЫДҰ-ның «Жоғары оқу орындарының өңірлік дамуға қосқан үлесін қолдау» зерттеуінің сабақтары мен негізгі қорытындылары негізінде бұл құжатта елдер мен өңірлер үшін жоғары білім берудің экономикалық және әлеуметтік артықшылықтары баяндалады, сондай-ақ жаһандану дәуірінде өңірлер мен өңірлік дамудың неліктен маңыздырақ болып отырғаны талқыланды. Көбінесе «үшінші міндет» немесе әлеуметтік міндет ретінде сипатталатын жоғары оқу орындарының жаңа кең миссиясы аймақтар контекстінде жақсы жүзеге асырылуы мүмкін деп айтылуда. Онда жоғары оқу орындары аймақтық инновациялық жүйелерді, адами капиталды дамытуды және өз аймақтарындағы әлеуметтік және мәдени дамуды қалай нығайта алатындығы талқылаған жөн болар. Ақырында, ол ұлттық, аймақтық және институционалдық деңгейлерде белсенді қатысуға кедергілерді анықтайды және осы кедергілерді жою жолдарын ұсынады.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындары мен олардың қоршаған орта арасындағы ғасырлар бойы дамып келе жатқан қатынастарын және олардың аймақтық және ұлттық экономикаларының бәсекеге қабілеттілігін қалай арттыра алатынын және даму стратегияларын даярлауын атап өту маңызды. Қазіргі жаһандық білім экономикасы аясында жоғары оқу орындары сапалы жоғары білім мен инновациялық қызметті жүзеге асыра отырып, аймақтар мен елдердің экономика-

лық бәсекеге қабілеттілігіне үлес қоса алады. Жоғары оқу орындарының инновацияға қосқан үлесін қамтамасыз ету Еуро одақтық жаңартылған жоғары білім беру күн тәртібінде белгіленген төрт іс-шараларының басымдықтарының бірі болып табылады, ол сонымен қатар оларды жергілікті және аймақтық дамытуда кеңірек рөл атқаруға шақырады (European Commission, 2017).

Өткен онжылдықта бірқатар бағыттар бойынша Қазақстанның білім беру жүйесінде прогрессивті құрылымдық және функционалдық өзгерістер болды. 2010 жылы Қазақстан бірыңғай еуропалық білім беру кеңістігін құруға бағытталған Болон декларациясына қосылды. Енді Қазақстандық жоғары оқу орындарының түлектері үшін бұл бәсекеге қабілетті дипломдар алуды білдіреді. Білім саласы өзіндік құрылымы бар әлеуметтік ішкі жүйе ретінде дамып келеді.

2022 жылы Қазақстанның білім беру саласы дамудың жаңа кезеңіне өтті, енді ол оқу-ағарту министрлігі және ғылым және жоғары білім министрлігі сияқты екі министрлікке бағынады. Осыған байланысты «Сапалы білім беру» ұлттық жобасы бірден қабылданды, ол 2025 жылға қарай көптеген негізгі көрсеткіштерге қол жеткізуді жоспарлап отыр. Жоғары білім беру саласының іс-қимылдарының келесідей бағыттары белгіленді: халықаралық білім беру бағдарламаларын іске асыру, жетекші шетелдік жоғары оқу орындары филиалдарын ашу және QS-WUR ТОП-200 рейтингіне кіру. Нәтижесінде Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігі мен халықаралық имиджін арттыру күтілуде. Бүгінгі таңда, жоғарыда аталған көрсеткіштерге қол жеткізу үшін елде жоғары білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін елеулі жұмыстар жүргізілуде (Resolution Of The Government Of The Republic Of Kazakhstan, 2021).

Білім беру қазіргі адамның мәдени генезисіне қатты әсер ететіндіктен оның Қазақстандағы ауқымы өте маңызды. Себебі, елімізде әрбір 32 азаматы үшін 1 студент келеді екен. Сонымен бірге айта кететін жайт, өркениет білім беру жүйесінде дағдарысты бастан кешуде. Адамзат мәдениетінің әлеуеті, қоғам мен бұқара мәдениетінің жетістіктері арасындағы диспропорция барған сайын тереңдей түсуде. Үздіксіз білім алу адам өмірінің үлкен кезеңдерін қамтиды, оның өнімді, шығармашылық жылдары кетеді. Біліктілігі орта деңгейдегі маман-

дыққа үміткер жас кем дегенде он үш жыл оқу керек, ал жоғары білікті мамандық үшін оқу мерзімі жиырма жылға дейін созылады. Қазіргі уақытта білім берудің беделі артты, сондықтан әсіресе жастар қалаған дипломды алуға ғана емес, дәл білім алуға ұмтылады. Бұл үрдістің негізгі себебін қазақстандық білім беру жүйесі тәуелсіздік жылдарынан бері жеделдетілген жаңғырту стратегиясының және жалпы білім беру әлеуетін дамытудың табыстылық бағытына бағытталған деуімізге болады.

Әдеби шолу

Ұсынылған ғылыми зерттеудің негізі білім беру жүйесі бойынша әртүрлі ғылыми еңбектер болып табылады. Stone, (1965) қазіргі заманғы білім беру жүйесінің негізін қалаушы болып саналады. Онымен қатар одан кем түспейтін көптеген басқа да авторларды атауға болады (Hopfer, 1968; Rittel, 1971; Green, 1980). Соңғы жылдары көптеген авторлардың назарын аударатын тақырып-жоғары оқу орындарының аймақтық дамуға қосқан үлесін зерттеу. Бұл авторлар енді білім институттарынан тек білім беру мен зерттеумен ғана емес, сонымен қатар өз аймақтарының экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуында белсенді рөл атқарады деп күтеді (Arbo & Benneworth, 2007; Popescu, 2011).

Басқа авторлар жас құрамының басым болуының білім беру құрылымы мен демографиялық әлеуетін зерттеуді маңызды деп санады. Олар білім беру еңбек нарығының адами капиталына және еңбек нарығындағы адам ресурстарының кәсіби ұтқырлығы мен бейімделуіне әсер ететін сараптамалық білім алудың негізгі құралы деп санады. Демек, олардың пікірінше, білім беру құрылымы, сондай-ақ университеттердің аймақтағы басқа субъектілермен белсенді жұмысы мен желілік байланысы өте маңызды (Gregáňová et. al., 2018). Сонымен қатар, авторлардың көпшілігі жақтаушылар болды, аймақтарды дамыту адам капиталының даму объективі арқылы түсіндіреді (Faggian et. al., 2019; Mellander & Florida, 2021).

Айта кететін жайт, жоғары білім беру жүйесі аймақтық даму саясаты мен теорияларынан айырмашылығы, ол ежелгі дәуірден бастау алады (Arbo & Benneworth, 2007). Жоғары оқу орындарының білім беру және кәсіптік оқыту арқылы адами және әлеуметтік капиталды дамытуға қосқан үлесін қарастырған кезде тек ғылыми білімді өндіруге қарағанда әлдеқайда көп әсер етуі

мүмкін (Pinto et. al., 2013). Бұл әлеуметтік капиталдың жаңа интеллектуалды капиталды құруға ықпал ететіндігінен байқалады (Nahapiet & Ghoshal, 1998). Мысалы, жоғары білімге инвестиция салу «Азиялық жолбарыстардың» өсуінің негізгі факторы болып саналады (Sen, 2001). Басқа авторлардың пікірінше, тиімді жұмыс істейтін білім беру жүйесі бүгінде студенттер, ата-аналар, өнеркәсіп, саясаткерлер және үкімет сияқты әртүрлі мүдделі тараптар үшін үлкен маңызға ие (Kumar & Thakur, 2019). Сондықтан осы зерттеуде барлық мүдделі тараптардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын өңірлер үшін елдің білім беру әлеуетін қамтамасыз ету үшін ЖОО-лардың рөлін көрсетуге тырысамыз.

Осылайша, осы мақаланың тақырыбын әр зерттелетін жылдың басында жоғары оқу орындарында оқитын студенттер саны арқылы аймақтардың білім беру әлеуетін көрсету үшін таңдадық. Сондай-ақ өңірде жоғары оқу орындарын дамытудың қаншалықты маңызды екенін, оның Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін дамытуға қалай ықпал ететінін көрсету маңызды деп есептейміз. Жүргізілген әдеби шолу негізінде мұндай зерттеу әлі Қазақстан мысалында жүргізілмегенін және нәтижелер ғылым мен Қазақстанның білім беру жүйесін дамыту үшін өте құнды болуы мүмкін екенін атап өтуге болады.

Әдістеме

Қазақстандағы жоғары оқу орындарында оқитындардың санына әртүрлі факторлардың әсерін бағалаудың әдіснамалық негізі әр аймақ бойынша жеке-жеке көп факторлы регрессиялық модель құру болып табылады. Сонымен қатар, модельдеу егжей-тегжейлі және күрделі кешенді жүйелерді түрлендірудің пайдалы құралы болып табылады. Модельдер шындықтың нақты көшірмесін жасауды талап етпесе де, олар әртүрлі факторлар арасындағы қатынастар мен өзара әрекеттесулерді көрсетеді. Сонымен қатар, модельдер шешім қабылдаушы зерттеушіге әртүрлі көздерден алынған ақпаратты біріктіруге және кейбір жағдайларда қысқа сынақ мерзімінен кейін болашақ тұжырымдарды экстраполяциялауға мүмкіндік береді (Holdford, 2010).

Көп факторлы регрессиялық модельді құру үшін корреляция коэффициенттерінің матрицасы қолданылды. Негізгі/тәуелді

айнымалы ретінде Y – «оқу жылының басындағы жоғары оқу орындарында оқитын студенттер саны, дана/жыл алынды». Біздің алдымызға таңдалған факторлардың қайсысы Қазақстанның белгілі бір аймақтарында оқу шешіміне неғұрлым әсер ететінін тексеру мақсаты қойылды. Өйткені, білімді халық аймақтың экономикалық, бірақ әлеуметтік дамуының катализаторы ғана емес, оны көптеген зерттеулер дәлелдейді. Біз алға қойған мақсатты тексеруге қол жеткізу үшін модельге келесі тәуелсіз факторларын таңдадық:

X1 жоғары білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық құрамының саны, дана/жыл;

X2 Қазақстан Республикасы халқының саны, дана / жыл;

X3 жастар жұмыссыздығының деңгейі (15-28 жас), пайызбен;

X4 жоғары оқу орындарының саны, дана / жыл;

X5 жоғары білім беру ұйымдарын аяқтаған студенттер саны, дана / жыл;

Модельде таңдалған факторлар Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқу жылының басына білім алушылар санына әсерін айқындау процесінде маңызды рөл атқаратын аса маңызды көрсеткіштерді анықтау үшін іріктелді және өңірлерде мұндай зерттеу әлі жүргізілген жоқ деп абыроймен айтуға болады.

Тәуелсіз факторлардың әрқайсысы үшін корреляцияны бағалауға ерекше назар

аударылған регрессиялық талдау жасалады. Осыған байланысты біздің нөлдік гипотеза - бұл біз таңдаған факторлар Қазақстан өңірлеріндегі жоғары оқу орындарында оқу жылының басында студенттер санына қандай да бір түрде әсер етеді. Тиісінше, біздің болжамымызға балама гипотеза бұл факторлар тәуелді факторға әсер етпейді, яғни бұл тұжырымдардың барлығы кездейсоқ деп айтуға болады. Есептеулеріміздің жоғары сенімділігін қамтамасыз ету үшін біз EViews 10 бағдарламасын қолданамыз. EViews бұл статистикалық пакет негізінен панельдік деректерді талдауға және модельдеуге және регрессиялық модельдерді құруға арналған уақыт қатарының эконометрикалық деректерін талдауға арналған.

Eviews 10 бағдарламасындағы регрессиялық талдау алгоритмі келесідей:

1) Қазақстанның білім беру жүйесін қысқаша талдау.

2) Корреляциялық бағалау. Ең алдымен, айнымалылар арасындағы корреляция дәрежесін зерттейміз. Ол үшін біз әр аймақ үшін корреляциялық матрица жасаймыз. Корреляция коэффициенті бақылау жұптарының екі өлшемді қалыпты таралуынан алынады $(x_1, y_1), \dots, (x_n, y)$.

3) Корреляция негізінде байланысты емес факторлар алынып тасталады. Байланысы бар факторлармен олардың әсер ету дәрежесін бағалау үшін модель құрылады. Регрессия теңдеуінің коэффициенттері келесі формуламен анықталады:

$$Y = C(1) * X1 + C(2) * X2 + C(3) * X3 + C(4) * X4 + C(5) * X5 + C(6), \quad (1)$$

мұндағы: Y -бақыланатын фактор

X -айнымалының мәні c , тәуелсіз фактор.

4) Eviews 10 компьютерлік бағдарламасының көмегімен орындалған Қазақстанның әрбір өңірі үшін бірнеше регрессия моделін құру.

5) Қалдықтарды автокорреляцияға тексеру. Ол үшін біз EViews 10-да Бреуш-Годфри сынағын өткіземіз. Тест келесі идеяға негізделген: егер көршілес бақылаулар арасында корреляция болса, онда, әрине, төмендегі теңдеуде p коэффициентінің мәні нөлден өзгеше болады:

$$e_t = p \times e_{t-1} + v_t, t = 1, \dots, n, \quad (2)$$

мұндағы: e_t -ең кіші квадраттар әдісімен есептелген регрессияның қалдықтары.

6) Шыққан модельдерді Jarque-Bera статистикасы және p - нөлдік гипотезаны қабылдау ықтималдығы көмегімен қалыпты үлестірімнің қалдықтарына тексеру..

Талдау үшін Ұлттық статистика бюросы сияқты дереккөздерден алынған 2011-2021 жылдардағы қайталама деректер негіз болды. Бұл деректердің барлығы EViews 10 бағдарламасында есептелген. Алынған нәтижелер өзара байланыста талданды, бұл ғылыми зерттеудің жан-жақтылығына, сенімділігі мен толықтығына қол жеткізуге және дәлелденген қорытындыларды шығаруға ықпал етті.

Талдау және нәтижелер

1) Қазақстандағы білім беру жүйесі 2016 жылдан бастап үлкен өзгерістерге ұшырауда. Ал 2022 жылдың басты жаңалығы ҚР Президентінің Қаулысына сәйкес ҚР ғылым және жоғарғы білім министрлігінің құрылуы болды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 44-бабының 3) тармақшасына сәйкес мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту және оның тиімділігін арттыру мақсатында қаулы етіледі: Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі оны: Қазақстан Республикасының Білім министрлігі мен Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғарғы білім министрлігіне бөлу жолымен қайта ұйымдастырылсын (Bureau of National Statistics, 2022).

Бұл жоғары оқу орындарында кәсіби даярлыққа қойылатын талаптарды айтарлықтай өзгертті және заман талабына сай жаңа стратегияларды даярлауды талап етті. Жеке тұлғаның тиімділігі оның алған білімінің санын емес, өзі меңгерген дағдылардың әртүрлілігін және оларды қолдану мүмкіндіктерін анықтай алады.

Сонымен қатар, 2025 жылға қарай халықаралық білім беру бағдарламаларын іске асыру, бес жетекші шетелдік жоғары оқу орындары филиалдарының жұмыс істеуі және елдің жоғары білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігі мен халықаралық имиджін арттыру мақсатында QS-WUR, ТОП-200 рейтингіне кіру сияқты көптеген негізгі көрсеткіштерге қол жеткізуді жоспарлап отырған «Білімді ұлт «сапалы білім беру» ұлттық жобасы қабылданды. Жоғарыда аталған көрсеткіштерге қол жеткізу үшін елде жоғары білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша елеулі жұмыс жүргізілуде. Білім беруді дамытудың негізгі анықталған векторлары бойынша мысалы:

- болашақ мамандықтарын ескере отырып, білім беру бағдарламаларын жаңарту;
- жоғары оқу орындарының инфрақұрылымын дамыту;
- жоғары оқу орындарының цифрлық экожүйесін дамыту;
- шетелдік жоғары оқу орындарының кампустарын ашу;
- шетелде қазақстандық жоғары оқу орындарының филиалдарын ашу;
- жоғары оқу орындарының академиялық және басқарушылық дербестігін одан әрі кеңейту; (Resolution Of The Government Of The Republic Of Kazakhstan, 2021).

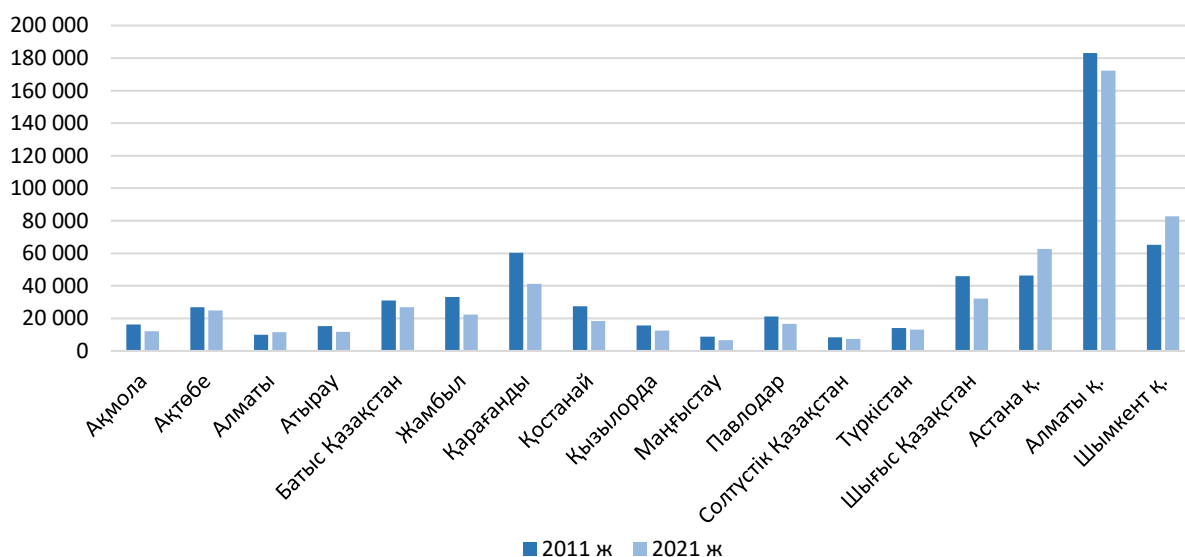
2010 жылғы наурызда Қазақстан Болон декларациясына ресми түрде қосылып, еуропалық жоғары білім беру кеңістігінің 47-ші мүшесі және Еуропалық білім беру кеңістігінің толыққанды мүшесі болып танылған Орталық Азияның бірінші мемлекеті болды. Болон декларациясына қол қоюға байланысты, Қазақстанның барлық жоғары оқу орындары үшін, студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын, білім беру сапасын арттыру үшін ECTS (European Credit Transfer and Accumulation system/ кредиттік бірліктерді аударудың Еуропалық жүйесі) негізінде әзірленген кредиттік оқыту технологиясы енгізілді.

Болон декларациясына сәйкес кредиттік бірліктер немесе кредиттер жүйесін енгізу білім беру бағдарламаларын тануды қамтамасыз етеді. Кредиттік оқыту технологиясын енгізу халықаралық деңгейде ұлттық білім беру бағдарламаларын тануға, студенттер мен оқытушылардың ұтқырлығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ білім беру сапасын арттыруға және жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің барлық деңгейлері мен сатыларының сабақтастығын қамтамасыз етуге елеулі үлес болып табылады. Демек, еліміздің барлық жоғары оқу орындары ECTS типі бойынша әзірленген кредиттерді қайта есептеудің қазақстандық моделін пайдаланады. ECTS(European Credit Transfer and Accumulation System / еуропалық кредиттік бірліктерді аудару жүйесі) - білім беру бағдарламасын немесе жеке курсты меңгеру кезінде студенттің оқу жүктемесін өлшеудің әмбебап жүйесі (IQAA 2022).

Қазақстанда 122 ЖОО жұмыс істейді және олардың барлығы Болон білім беру жүйесі бойынша жұмыс істейді, өңірлік бөліністе бұл жоғарғы оқу орындарында қаншама студент білім алатыны 1-суретте көрсетілген. Бұл диаграмма бүгінде елімізде барлық өңірлерден, сондай-ақ қалаларда да, шалғай жерлерде де тұратын жастарды оқытумен қамтуға мүмкіндік беретін жоғары оқу орындарының кең желісі жұмыс істейтінін көрсетеді. Жоғары оқу орындарының ең көп саны Алматы қаласында 42, және қалада орналасқаны сөзсіз. Астана 15 ЖОО, ал өңірлік бөліністе Оңтүстік Қазақстан 10 және Қарағанды өңірінде 8 ЖОО орналасқан. Жоғары білім беру саласының негізгі бағыты мамандарды (бакалавриат) даярлауға бағытталғанын атап өту маңызды, мұнда білім алушылардың жалпы санының 92%

құрайды. Магистратура деңгейінде еліміздің барлық жоғары оқу орындарында тек 5,8%,

докторантура деңгейінде – 0,94% ғана білім алуда.

Сурет 1 - 2011 және 2021 жылдарға арналған өңірлер бөлінісінде Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында білім алушы студенттердің саны

Figure 1 - The number of students studying in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan in the division of regions for 2011 and 2021

Ескертпе - Сурет дереккөзге негізделген (Bureau of National Statistics, 2022)

2021/2022 оқу жылының басында аталған жоғары оқу орындарынан жоғары барлық түрлерде оқитын студенттер саны 575 511 студентті құрады. Оның ішінде мемлекеттік білім беру гранты бойынша 207 283 студент білім алды, бұл білім алушылардың жалпы санының 36% - ы, ал ақылы түрде 368 228 студент білім алды, бұл грантқа қарағанда 1,77 есе көп. Түлектерді жұмысқа орналастыру 2021 жылы 68,9% құрады. Профессор-оқытушылар құрамының жалпы саны 36 мыңнан асады, оның 22 мыңы елімізде. ғылыми кадрлардың тек 36% – ы-35 жасқа дейінгі жастар. Миллион халыққа 1172 ғалым келеді. Бұл көрсеткіш 1990 жылмен салыстырғанда екі есе төмендеді (Bureau of National Statistics, 2022).

Гранттар саны 26% - ға, 2020 жылы 65 мыңнан 2022 жылы 88 мыңға дейін ұлғайғанына қарамастан, ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жоғары біліммен жалпы қамту (жоғары оқу орындары студенттерінің саны 18-22 жас аралығындағы халыққа қатысты) 2019 жылы 66,98 ең жоғары индекстен кейін жыл сайын төмендеп, 2021 жылы 62,64 құрады.

Айта кету керек, студенттік уақыт әдетте 18 мен 22 жас аралығында өтеді. 2000-ші жылдары қазақстандықтар арасында туу көрсеткіші қаншалықты тез өскенін ескере отырып, алдағы жылдары нөлдік ұрпақ студенттер болады деуге болады. Осылайша, болжамды есептеулерге сәйкес, студенттердің жалпы саны 2026 жылы 800 мыңнан астам адамды құрайды, бұл 2021 жылғы студенттерге қарағанда 39,3% - ға жоғары. Ал қазақстандық жоғары оқу орындары бірнеше жылдан кейін көптеген студенттерді қабылдауға дайын ба? Осы мәселелерді шешу үшін біз оны көптеген факторларға негізделген эконометрикалық есептеулермен тексеруді шештік.

2) Корреляциялық матрица 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - 2002-2021 жылдары Қазақстанның өңірлері бойынша Eviews 10-да есептелген көп факторлы модельдің корреляциялық матрицасы

Table 1 - correlation matrix of the multifactor model calculated in Eviews 10 by regions of Kazakhstan in 2002-2021

№	ҚР өңірлері / Корреляция	X1	X2	X3	X4	X5
1	Ақмола	0,813	-0,713	0,861	0,388	0,620
2	Ақтөбе	-0,448	0,224	0,310	0,399	-0,017
3	Алматы	-0,055	0,480	0,229	-0,276	-0,562
4	Атырау	0,324	-0,129	0,588	0,183	0,326
5	Батыс Қазақстан	-0,379	0,121	-0,273	0,513	-0,112
6	Жамбыл	0,366	-0,632	0,573	0,418	0,076
7	Қарағанды	0,556	-0,827	0,638	0,918	0,508
8	Қостанай	0,701	0,396	0,924	0,433	0,657
9	Қызылорда	0,722	-0,649	0,830	0,494	0,529
10	Маңғыстау	0,037	0,123	-0,065	0,405	-0,171
11	Павлодар	0,520	-0,787	0,618	0,096	0,424
12	Солтүстік Қазақстан	0,469	-0,268	0,231	0,433	0,349
13	Түркістан	0,557	-0,314	0,327	0,486	0,533
14	Шығыс Қазақстан	0,558	0,071	0,620	0,858	0,412
15	Астана қ.	0,636	0,915	-0,721	0,726	0,408
16	Алматы қ.	0,025	0,070	-0,457	0,680	0,224
17	Шымкент қ.	0,334	0,437	-0,794	0,182	0,650

Ескерту - Есептеулерді авторлар Eviews 10 бағдарламасын қолдану нәтижесінде алды

Корреляциялық матрицаның нәтижесі көрсеткендей, жоғары оқу орындарындағы оқу жылының басындағы студенттер санына Ақмола, Қостанай және Қызылорда өңірлеріндегі x_1 регрессанты айтарлықтай әсер етеді, яғни жақсы байланыс бар. Регрессант X_2 Қарағанды, Павлодар өңірінде және Астана қаласында күшті теріс байланысты көрсетеді. X_3 регрессанттары Ақмола, Қостанай және Қызылорда өңірлеріндегі оң тығыз байланыстар, Астана және Шымкент қалаларындағы теріс байланыстар. X_4 үш өңірде: Қарағанды, Шығыс Қазақстан және Астана қалаларында тығыз оң байланыстар көрсетті. X_5 туралы айтатын болсақ, бұл көрсеткіш кездейсоқ таңдалды және тәуелді фактормен ешқандай байланысы жоқ деп танимыз.

Осылайша, корреляциялық талдау есептеулеріне сүйене отырып, біз одан әрі бағалаудан X_5 факторын алып тастаймыз. Әрі қарай есептеу үшін 0,70-тен асатын корреляция коэффициенттері ескеріледі. Оларды әрі қарай талдау және модель құру үшін пайдалануға болады. Бұл жағдайда біз

тәуелсіз факторлардың бірі емес корреляция коэффициентін көрсетпеген аймақтарды алып тастаймыз. Осылайша Ақтөбе, Алматы, Атырау, Батыс Қазақстан, Жамбыл, Маңғыстау, Солтүстік Қазақстан және Түркістан өңірлері мен Алматы қалаларын алып тастаймыз. Бұл аймақтар регрессиялық модельді құруға қатыспайды, өйткені таңдалған факторлардың ешқайсысы тәуелді индикатормен байланысты емес және модель дұрыс болмауы мүмкін.

3) Осылайша, қалған сегіз аймақ үшін әрбір бекітілген фактор бойынша регрессиялық талдау жасалады. Әрбір тіркелген фактор бойынша регрессиялық модельдеу нәтижелері ретінде бағалау көрсеткіштері 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 - 2011-2021 жылдары Қазақстанның өңірлері бойынша Eviews 10-да есептелген көп факторлы модельдің бағалау көрсеткіштері

Table 2 - Evaluation indicators of the multifactor model calculated in Eviews 10 by regions of Kazakhstan in 2011-2021

№	ҚР өңірлері/ Үлгі мәндері	R-квадрат	F-статистика	Вероятность (F-statistic)
1	Ақмола	0,856	8,920	0,011
2	Қарағанды	0,877	10,710	0,007
3	Қостанай	0,948	27,555	0,001
4	Қызылорда	0,776	5,208	0,037
5	Павлодар	0,785	5,473	0,033
6	Шығыс Қазақстан	0,857	8,973	0,010
7	Астана қ.	0,932	20,494	0,001
8	Шымкент қ.	1,000	8,453	0,032

Ескерту - Есептеулерді авторлар Eviews 10 бағдарламасын қолдану нәтижесінде алды

Алынған нәтижелер бойынша 2011-2021 жылдары ҚР жоғары оқу орындарында оқу жылының басында қандай өңірлерде бағаланған тәуелсіз факторлар студенттер санын анықтағанын айта аламыз. Көріп отырғаныңыздай, регрессиялық модельдеу нәтижелері барлық таңдалған аймақтарда жоғары R-Square көрсетті, оған сәйкес модельдер жоғары сенімділікпен ерекшеленді деп айтуға болады. Айнымалылардағы детерминацияның жоғары коэффициенттері Шымкент қаласында $R^2 = 1$, г. Астана $R^2 = 93$, 2 және Қостанай өңірлерінде $R^2 = 94,8$, ал сенімділіктің төмен пайызы тек Қызылорда және Павлодар өңірлерінде 78,5 және 77,5.

Бұл нәтижелер құрастырылған модельдердің жоғары сенімділігін көрсетеді, яғни модель үшін таңдалған детерминанттар айтарлықтай маңызды. Осылайша, индикаторлардың мәні X_1 – жоғары білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық

құрамының саны, X_2 – Қазақстан Республикасы халқының саны, x_3 – жастар жұмыссыздығының деңгейі (15-28 жас) және X_4 – жоғары оқу орындарының саны осы өңірлерде іріктеу үшін үлкен маңызға ие болды.

4) Жоғарыда баяндалған бағалау негізінде біз Ақмола, Қарағанды, Қостанай, Қызылорда, Павлодар және Шығыс Қазақстан өңірі бойынша, Астана және Шымкент қалалары бойынша келесі регрессиялық модельдерді құра алдық. Осылайша, әрбір өңір бойынша Қызылорда және Павлодар өңірлерінің үлгілерінен басқа, модель нәтижелерін неғұрлым маңызды көрсеткіштер бойынша түсіндіруге болады. Әр өңірде тәуелсіз факторлар жоғарыда айтылғандай біркелкі көрінбеді. Eviews 10 эконометрикалық пакет бағдарламасын қолдана отырып, ең кіші квадраттар әдісімен алынған мәліметтерден жасалған көп факторлы модельдің түрі келесідей, 3-кесте:

Кесте 3 - EViews 10-да есептелген көп факторлы регрессия модельдері

Table 3 - Multivariate regression models calculated in EViews 10

№	ҚР өңірлері	Моделі
1	Ақмола	$Y = 5.887 * X_1 - 0.165 * X_2 + 1757.125 * X_3 - 1087.542 * X_4 + 126905.119$
2	Қарағанды	$Y = 7.650 * X_1 - 0.118 * X_2 - 96.803 * X_3 + 3651.513 * X_4 + 148035.822$
3	Қостанай	$Y = 9.198 * X_1 - 0.172 * X_2 + 1508.911 * X_3 + 2671.332 * X_4 + 137550.388$
4	Шығыс Қазақстан	$Y = -6.809 * X_1 - 0.138 * X_2 + 1836.098 * X_3 + 4343.334 * X_4 + 199068.133$
5	Астана қ.	$Y = -4.373 * X_1 + 0.017 * X_2 - 1283.530 * X_3 + 2799.762 * X_4 + 26304.988$
6	Шымкент қ.	$Y = 55.699 * X_1 + 0.179 * X_2 - 10690.076 * X_3 - 6650.345 * X_4 - 195687.634$

Ескерту - Есептеулерді авторлар Eviews 10 бағдарламасын қолдану нәтижесінде алды

Осылайша, барлық модельдерде көрініп тұрғандай, тендеудің коэффициенттері әр фактордың басқалар өзгермеген кезде қалай өзгертінін көрсетеді, нәтижесінде алынған көрсеткішке сандық әсер етеді. Байқағаныңыздай, ең үлкен өсім негізінен Х1, Х3 және Х4 бойынша байқалады, бұл жоғары білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық құрамы, жастардың жұмыссыздық деңгейі (15-28 жас) және жоғары оқу орындарының саны. Яғни, мемлекеттік саясаттың бағыттары осы көрсеткіштер негізінде құрылуы тиіс деп санаймыз. Алынған барлық модельдердегі детерминация коэффициенттері жоғары. Бұл үлгінің жоғары сапасын растайды және таңдалған критерийлер регрессиялық үлгіге жақсы сәйкес келеді. Осылайша, алты модельдің деректері сапалы және сенімді деп айтуға болады.

5) Енді Бреуш-Годфри сынағы арқылы біз автокорреляцияны тексереміз, ол үшін 2-кестедегі R-value мәніне назар аудару керек. Мән коэффициенттері Р сонымен қатар барлық модельдер үшін бақыланатын

айнымалылардың статистикалық маңызды екенін растайды (маңыздылық деңгейі $p < 0,05$). Көріп отырғаныңыздай, 2 реттік кідіріске дейін дәйекті корреляция жоқ, яғни бұл үлгіде автокорреляция жоқ. Ықтималдық коэффициенттері Р бүкіл үлгіде 0,05-тен төмен көрсетеді, бұл сонымен қатар үлгідегі кездейсоқ ауытқулардың автокорреляциясының жоқтығын растайды.

6) Дегенмен, үлгілердің практикалық маңыздылығына сенімді болу үшін үлгінің қалыпты таралуына әлі де сынақтан өту керек. Әрбір модель үшін қалыпты үлестіру үшін қалдықтарды тексеретін болсақ, олардың келесі мәндері шықты. Jarque-Bera сынағымен есептелген статистикасы және нөлдік гипотезаны қабылдаудың р-ықтималдылығының мәндері бойынша берілген алты модель үшін нөлдік гипотезаны қабылдаймыз. Жасалған бағалау негізінде біз барлық модельдерде айнымалылар қалыпты үлестірімге ие екенін айта аламыз, өйткені олар үшін р-мәні 0,05-тен жоғары. Яғни, біз осы айнымалылардың қалыпты таралуы туралы нөлдік гипотезаны қабылдаймыз, кесте 4.

Кесте 4 - 2011-2021 жылдары Қазақстанның өңірлері бойынша Eviews 10-да алынған қалдықтардың қалыпты бөлінуінің бағалау көрсеткіштері

Table 4 - Evaluation indicators of the normal distribution of waste obtained in Eviews 10 by regions of Kazakhstan in 2011-2021

№	Аймақтар	Probability	Гипотеза
1	Ақмола	0,5105 > 0,05	H0: Қабылданады
2	Қарағанды	0,4332 > 0,05	H0: Қабылданады
3	Қостанай	0,3273 > 0,05	H0: Қабылданады
4	Шығыс Қазақстан	0,8348 > 0,05	H0: Қабылданады
5	Астана қ.	0,6232 < 0,05	H0: Қабылданады
6	Шымкент қ.	0,7056 > 0,05	H0: Қабылданады

Ескерту - Есептеулерді авторлар Eviews 10 бағдарламасын қолдану нәтижесінде алды

Алынған нәтижелерге сәйкес, біз жасаған алты модельде таңдалған факторлар Қазақстанның жоғарыда аталған өңірлеріндегі жоғары оқу орындарындағы оқу жылының басындағы студенттер санына қандай да бір түрде әсер етеді деп айта аламыз. Біздің зерттеудің басында құрылған регрессия теңдеулері, яғни Қазақстанның алты өңірі үшін жасалған біздің модельде детерминация, F-Статистика коэффициенттері жоғары, сондай-ақ регрессияның барлық басқа коэффициенттері статистикалық маңызды болып

шықты. Нәтижесінде бұл модельдер эксперименттік мақсаттарда пайдаланылуына болады.

Қорытынды

Осылайша, осы зерттеуде тәуелді факторға әртүрлі әсер ететін және аймақтарға байланысты әртүрлі байланыстары бар төрт тәуелсіз таңдалған статистикалық параметрлерімен нәтижелердің айтарлықтай палитрасын байқауға болады. Таңдалған бес көрсеткіштің төртеуі бағалауға қатысты.

Біріншіден, бұл статистикалық көрсеткіштер ең сенімді, екіншіден, бүкіл зерттеу кезеңінде толық ақпаратқа ие болғандығынан осы параметрлерге сенуге болады. Үшіншіден, ең бастысы, бұл статистикалық параметрлер аймақтардағы жоғары оқу орындарында оқу жылының басындағы білім алушылардың санын, яғни зерттеудің әр кезеңіндегі білім алушылардың экономикалық және әлеуметтік жағдайын жан-жақты сипаттайды. Осылайша, біз Қазақстан өңірлерінде білім беру әлеуетін дамытуға қатысты тиісті қорытынды жасай аламыз.

Еліміздің білім беру және білім беру әлеуетін арттыру саласындағы мемлекеттік саясат мынадай негізгі көрсеткіштерге негізделуі тиіс: жоғары білім беру ұйымдарының профессорлық-оқытушылық құрамының саны, жастар жұмыссыздығының деңгейі (15-28 жас) және жоғары оқу орындарының саны. Бірінші кезекте профессорлық-оқытушылық құрамды қолдау керек. Бұл ынталандырушы және мотивациялық шаралардың барлық түрлерін, біліктілік пен құзыреттілікті арттыруға ықпал ететін, сондай-ақ материалдық артықшылықтармен қамтамасыз ететін іс шаралар болуы тиіс, өйткені соңғы жылдары көп профессор-оқытушылар құрамының бизнеске кетуі байқалуды. Төмендегілер мемлекеттік саясатта түлектерді жұмысқа орналастыру арқылы жастар жұмыссыздығын төмендету бойынша шаралар қабылдауы тиіс. Соңғысы, біз жоғары оқу орындарының санын өзгерту емес, олардың сапасы мен сұранысын арттыру қажет деп санаймыз. Студент белгілі бір университетте оқығысы келетіні үшін, және олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі немесе күшті жағы болса, бәсекеге қабілетті болса біздің студенттер шет елге кетуге ұмтылмас еді деп санаймыз.

Осыған қарамастан, Қазақстанда жеке тұлғаны әлеуметтендіруде, оның белгілі бір әлеуметтік мәртебе алуға дайындығында және қоғамдық жүйелерді тұрақтандыруда, интеграциялауда және жетілдіруде тиісті рөлдерді орындауда маңызды рөл атқаратын жеткілікті заманауи білім беру жүйесі қалыптасып, мақсатты түрде реформаланып жатқанын атап өту маңызды. Сонымен қатар, өңірлерде жоғары білім беруді стратегиялық дамытуды зерттеу одан да терең зерттеуді қажет ететінін атап өткім келеді. Мысалы, білім алушыларға сауалнама жүргізіп, білім беру тұтынушыларының қа-

жеттіліктерін тікелей түсініп, білім алушының көзқарасын көрсету керек деп ойлаймыз.

References

1. Arbo, P., & Benneworth, P. (2007). *Understanding the regional contribution of higher education institutions: A literature review*. OECD Education Working Papers, No. 9, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/161208155312>
2. Arbo, P., & Benneworth, P. (2007). *Understanding the regional contribution of higher education institutions: A literature review*. Paris, OECD. <https://doi.org/10.1787/161208155312>
3. Bureau of National Statistics. (2022). Annual statistical collections of the Republic of Kazakhstan [Ezhegodnye statisticheskie sborniki Respubliki Kazakhstan]. [updated June 13, 2022; cited December 22, 2022]. Available: <https://stat.gov.kz/official> (in Russ.).
4. European Commission. (2017). A renewed EU agenda for higher education. (*White Paper 52017DC0247*).
5. Faggian, A., Modrego, F., & McCann, P. (2019). Human capital and regional development. *Handbook of regional growth and development theories*. UK: Edward Elgar Publishing Limited. <https://doi.org/10.4337/9781788970020.00015>
6. Green, T. F. (1980). *Predicting the behavior of the educational system*. New York, Syracuse University Press.
7. Gregáňová, R. H., Országhová, D., & Horváthová, J. (2017). The role of tertiary education in regional development in conditions of Slovak Republic. In International scientific conference rural development 2017, Aleksandras Stulginskis University, Lithuania, 8, 1043-1049. <https://doi.org/10.15544/RD.2017.126>
8. Harvey, M. T., May, M. E., & Kennedy, C. H. (2004). Nonconcurrent multiple baseline designs and the evaluation of educational systems. *Journal of Behavioral Education*, 13(4), 267-276. <https://www.jstor.org/stable/41824337>
9. Hopper, E. I. (1968). A typology for the classification of educational systems. *Sociology*, 2(1), 29-46. <https://doi.org/10.1177/003803856800200103>
10. Kumar, A., & Thakur, R.R. (2019). Objectivity in performance ranking of higher education institutions using dynamic data envelopment analysis. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 4(68), 774-796. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-03-2018-0089>
11. Mellander, C., & Florida, R. (2021). The rise of skills: Human capital, the creative class, and regional development. *Handbook of regional science*. Berlin, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-60723-7_18
12. Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational

advantage. *Academy of management review*, 23(2), 242-266. <https://doi.org/10.5465/amr.1998.533225>

13. Pinto, H., Fernandez-Esquinas, M., & Uyerra, E. (2015). Universities and knowledge-intensive business services (KIBS) as sources of knowledge for innovative firms in peripheral regions. *Regional Studies*, 49(11), 1873-1891. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.857396>

14. Popescu, A. I. (2011). Review of Higher Education's Contribution to Regional Development in Romania. *Congress of the European Regional Science Association: «New Challenges for European Regions and Urban Areas in a Globalised World»*, European Regional Science Association. Barcelona, Spain.

15. Holdford, D.A. (2010). Pharmacoeconomics: From Theory to Practice. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 74(3), 53. <https://doi.org/10.5688/AJ740353>

16. Resolution Of The Government Of The Republic Of Kazakhstan. (2021). On the approval of the national project «Quality Education «Educated Nation» [Ob utverzhenii nacional'nogo proekta «Kachestvennoe obrazovanie «Obrazovannaya naciya»] [updated October 12, 2021; cited December 15, 2022]. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000726> (in Russ.).

17. Rittel, H. (1971). Some principles for the design of an educational system for design. *Journal of Architectural Education*, 26(1-2), 16-27. <https://doi.org/10.1080/10464883.1971.11102482>

18. Sen, A. (2001). *Development as Freedom* (New Ed edition ed.). Random House, Inc., New York.

19. Shute, V. J., & Zapata-Rivera, D. (2012). Adaptive educational systems. *Adaptive technologies for training and education*, 7(27), 1-35.

20. Stone, R. (1965). A model of the educational system. *Minerva*, 3(2), 172-186. <http://www.jstor.org/stable/41821658>

Information about the authors

Perizat Zh. Orynbet – PhD, Head of the Department of Scientific Research Management, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan, e-mail: perizat.orynbet@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5442-7913>

Galym S. Nygymetov – candidate DBA, M. Narikbayev KAZGUU University, Astana, Kazakhstan, e-mail: g.nygymetov@nu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7114-5122>

***Alexander A. Tsoy** - researcher, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan, e-mail: alt-kct@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7054-6063>

Авторлар туралы мәліметтер

Орынбет П. Ж. – PhD, Ғылыми зерттеулерді басқару бөлімінің меңгерушісі, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: perizat.orynbet@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5442-7913>

Нығыметов Ғ.С. – DBA докторанты, М.С.Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: g.nygymetov@nu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7114-5122>

***Цой А.А.** – зерттеуші, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: alt-kct@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7054-6063>

Сведения об авторах

Орынбет П.Ж. – PhD, Заведующая отделом управления научными исследованиями, Университет международного бизнеса им. Кенжеғали Сағадиева, Алматы, Казахстан, e-mail: perizat.orynbet@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5442-7913>

Нығыметов Ғ.С. – докторант DBA, университета КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Астана, Казахстан, e-mail: g.nygymetov@nu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7114-5122>

***Цой А.А.** – исследователь-эксперт, университет международного бизнеса им. Кенжеғали Сағадиева, Алматы, Казахстан, e-mail: alt-kct@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7054-6063>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-116-132>
MPHTI 06.39.31
JEL: E02, E03, I38

Trends in the Development of Social Responsibility of Business Organizations in Kazakhstan

Aigerim K. Temirgalinova^a, Alexey A. Titkov^{a*}, Saule Zh. Ibraimova^b

^a *Toraighyrov University, 64 Lomov str., 140000, Pavlodar, Kazakhstan*, ^b *Kazakh University of Technology and Business, K. Mukhamedkhanova str., Building 37 A, 010000, Astana, Kazakhstan*

For citation: Temirgalinova, A. K., Titkov, A. A., & Ibraimova, S. Zh. (2023). Trends in the Development of Social Responsibility of Business Organizations in Kazakhstan. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 116-132, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-116-132>

ABSTRACT

The article is devoted to developing the institutional framework for the social responsibility of business in the Republic of Kazakhstan. The object of the study is business organizations represented by small, medium, and large enterprises. The subject of the study is the organizational and economic foundations of social responsibility. The purpose of this study is to analyze the trends of social responsibility, identify problems, priorities for building this institution. The following methods were used as research methods: analytical, statistical, computational-analytical, and dialectical-search methods. The study is based on data for the strategic period 2016-2020, separate data for 2010 and 2015. The study showed that the participation of enterprises in the development of the social sphere is in its infancy. The mechanisms of social responsibility are characteristic of large enterprises, an important role belongs to the state. Social responsibility does not meet international standards. Social responsibility-oriented standards are not used enough in the business environment. In the labor market, there are tendencies to reduce real wages, which reduces the degree of social responsibility. The formed mechanisms of social responsibility do not create conditions for developing the social sphere, or the development of human potential, which does not contribute to economic growth. In the future, the organizational and economic mechanisms of social responsibility of large corporations, small and medium-sized businesses at the micro, meso and macro levels should be improved. The study was discussed at scientific seminars at Toraighyrov University with the participation of economists, representatives of the state and businesses.

KEYWORDS: Economics, Social Responsibility, Business Organizations, Social Investments, Market Institutions, International Standards

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: extrabudgetary funds for scientific research

Article history:

Received 28 July 2022

Accepted 24 January 2023

Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Alexey A. Titkov** – candidate of economic science, Toraighyrov University, 64 Lomov str. 64, 140000, Pavlodar, Kazakhstan, 87714768824 e-mail: alexey-pvl@mail.ru

Қазақстандағы бизнес ұйымдарының әлеуметтік жауапкершілігінің даму тенденциялары

Темиргалинова А.К.^а, Титков А.А.^{а*}, Ибраимова С.Ж.^б

^аТорайғыров университеті, көш. Ломова 64, 140000, Павлодар, Қазақстан, ^бҚазақ технология және бизнес университеті, көш. Қ. Мұхамедханов, 37 А ғимарат, 010000, Астана, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Темиргалинова А.К., Титков А.А., Ибраимова С.Ж. (2023). Қазақстандағы бизнес ұйымдарының әлеуметтік жауапкершілігінің даму тенденциялары. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 116-132, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-116-132>

ТҮЙІН

Мақала Қазақстан Республикасындағы бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің институционалдық негіздерін қалыптастыруға және дамытуға арналған. Зерттеу объектісі – шағын, орта және ірі кәсіпорындармен ұсынылған елдің кәсіпкерлік ұйымдары. Зерттеу пәні ұйымдық-экономикалық негіздері, тәжірибеде қолданылатын әлеуметтік жауапкершілік құралдары болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты – бизнес ұйымдарының әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастырудағы ағымдағы тенденцияларды талдау, әлеуметтік жауапкершіліктің тұрақты нарықтық институтын құрудың жүйелі проблемалары мен стратегиялық басымдықтарын анықтау. Негізгі зерттеу әдістері: зерттеудің аналитикалық, статистикалық, есептеу-аналитикалық, диалектикалық, ізденіс әдістері болды. Зерттеу 2016-2020 жылдар аралығындағы стратегиялық кезеңдегі деректерге, сондай-ақ 2010, 2015 жылдарға арналған кейбір практикалық деректерге негізделген. Зерттеу шағын, орта, ірі кәсіпорындардың қоғамның, әлеуметтік саланың дамуына қатысуы қалыптасу кезеңінде екенін көрсетті. Көбінесе әлеуметтік жауапкершілік құралдары мен тетіктерін пайдалану ірі бизнеске тән, ал белгілі бір маңызды рөл мемлекетке тиесілі. Әлеуметтік жауапкершілік халықаралық стандарттарға толық сәйкес келмейді. Бизнес ортада аз дәрежеде әлеуметтік жауапкершілікке бағытталған халықаралық басқару стандарттары қолданылады. Еңбек нарығы нақты жалақыны төмендетуге бейім, бұл бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің дәрежесін төмендетеді. Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің қалыптасқан тетіктері мен құралдары әлеуметтік саланы дамытуға, адам әлеуетін сапалы дамытуға толық жағдай жасамайды, бұл қарқынды экономикалық өсуге ықпал етпейді. Болашақта Қазақстан экономикасында ірі корпорациялардың да, шағын және орта бизнестің де әлеуметтік жауапкершілігінің ұйымдық-экономикалық тетіктері олардың микро, әлеуметтік саланың дамуына тікелей әсерін ескере отырып жетілдірілуі тиіс. мезо және макро деңгейлер. Торайғыров университетінде экономистердің, мемлекет және бизнес өкілдерінің қатысуымен өткен ғылыми семинарларда, дөңгелек үстелдерде зерттеу талқыланды.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, әлеуметтік жауапкершілік, бизнес ұйымдары, әлеуметтік инвестициялар, нарық институттары, халықаралық стандарттар

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: ғылыми зерттеулерге арналған бюджеттен тыс қорлар

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 28 Шілде 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 24 Қаңтар 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Титков А.А. – э. ф. к., Торайғыров университеті, көш. Ломова 64, 140000, Павлодар, Қазақстан, 87714768824 e-mail: alexey-pvl@mail.ru

Тенденции развития социальной ответственности бизнес-организаций в Казахстане

Темиргалинова А.К.^а, Титков А.А.^{а*}, Ибраимова С.Ж.^б

^аТорайгыров университет, ул. Ломова 64, 140000, Павлодар, Казахстан, ^бКазахский университет технологии и бизнеса, ул. Кайым Мухамедханова, здание 37 А, 010000, Астана, Казахстан

Для цитирования: Темиргалинова А.К., Титков А.А., Ибраимова С.Ж. (2023). Тенденции развития социальной ответственности бизнес-организаций в Казахстане. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 116-132, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-116-132>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена развитию институциональных основ социальной ответственности бизнеса в Республике Казахстан. Объектом исследования выступают бизнес-организации страны, представленные малыми, средними и крупными предприятиями. Предметом исследования выступают организационные и экономические основы социальной ответственности. Цель настоящего исследования - анализ современных тенденций социальной ответственности, выявление проблем, приоритетов построения данного института. В качестве методов исследования выступали: аналитический, статистический, расчетно-аналитический, диалектический, поисковый методы. Исследование основано на данных за стратегический период с 2016 по 2020 годы, отдельные практические данные взяты за 2010, 2015 годы. Исследование показало, что участие предприятий в развитии социальной сферы находится на этапе становления. В наибольшей степени применение инструментов и механизмов социальной ответственности свойственно субъектам крупного бизнеса, при этом определенная важная роль принадлежит государству. Социальная ответственность не соответствует международным стандартам. Стандарты, ориентированные на социальную ответственность, в малой степени используются в бизнес-среде. На рынке труда имеют место тенденции снижения реальной заработной платы, что снижает степень социальной ответственности бизнеса. Сформированные механизмы и инструменты социальной ответственности бизнеса не в полной мере создают условия для развития социальной сферы, развития человеческого потенциала, что не способствует интенсивному экономическому росту. В перспективе, должны быть усовершенствованы организационно-экономические механизмы социальной ответственности крупных корпораций, малого и среднего бизнеса на микро-, мезо- и макроуровнях. Исследование обсуждалось на научных-семинарах в Торайгыров университете с участием ученых-экономистов, представителей государства и бизнеса.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, социальная ответственность, бизнес-организации, социальные инвестиции, рыночные институты, международные стандарты

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: внебюджетные средства на научные исследования

История статьи:

Получено 28 июля 2022

Принято 24 января 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Титков А.А. – к.э.н., Торайгыров университет, ул. Ломова 64, 140000, г. Павлодар, Казахстан, 87714768824 e-mail: alexey-pvl@mail.ru

Введение

Социальная ответственность бизнес-организаций в условиях функционирования и развития рыночной экономики является важнейшим инструментом развития социальной сферы, которая выступает в свою очередь фундаментом реального сектора экономики. В социальной сфере генерируются формирование и развитие человеческого капитала, а также создаются условия развития важнейших отраслей экономики, таких как образование, здравоохранение. В современных рыночных условиях, с учетом индустриально-инновационных трендов, развитие и укрепление социального сектора экономики должно происходить не только в рамках государственного участия, но и с участием бизнес-предпринимательства. Построение эффективных механизмов социальной ответственности бизнес-организаций создает комплексные условия для интенсивного перехода экономической системы государства на постиндустриальную стадию развития.

В Республике Казахстан для развития социальной сферы на принципах социальной ответственности бизнес-организаций со стороны государства принят ряд организационных мер: членство страны в Организации объединенных наций, принятие широкого спектра законодательно-нормативных документов, регулирующих трудовые вопросы, заработную плату, использование общегосударственных природных ресурсов. Активный интерес к социальной ответственности проявляется со стороны бизнес-сообщества, крупных промышленных предприятий, которые инвестируют часть чистой прибыли в реализацию социальных проектов.

Между тем в области формирования стабильного рыночного института социальной ответственности имеются значительные проблемы, в частности цикличность и нестабильность инвестиций в социальную сферу со стороны крупных промышленных предприятий, низкие тенденции освоения международных стандартов социальной ответственности, низкая степень участия малого и среднего бизнеса в социальной ответственности.

В целях поиска путей развития социальной ответственности бизнес-организаций требуется углубленный анализ всех аспектов социальной политики, проводимой в реальном секторе экономики. В перспективе формирование устойчивого рыночного инсти-

тута социальной ответственности бизнес-организаций позволит создать интегрированное взаимодействие реального сектора экономики и социальной сферы, прочный фундамент перехода экономики Казахстана на постиндустриальный этап функционирования.

Цель настоящего исследования - проанализировать современные тенденции формирования социальной ответственности бизнес-организаций, выявить системные проблемы и стратегические приоритеты построения стабильного рыночного института социальной ответственности.

Научная новизна исследования заключается в применении комплексной методологии анализа, охватывающего как количественные, так и качественные стороны тенденций социальной ответственности бизнеса. Количественный анализ был основан на исследовании таких данных как динамика бизнес-организаций, динамика прибылей и инвестиций в социальную ответственность, индикативные показатели внедрения в практику международных стандартов социальной ответственности. Качественные исследования были сосредоточены на законах и нормативно-правовых актах, структуре приоритетов инвестиций в социальную ответственность, организационно-экономическом механизме ее реализации на практике.

Проведенные исследования играют определенную значимость для сферы социально-гуманитарной науки Республики Казахстан, в которой генерируются теории и гипотезы развития человеческого потенциала, социальной сферы, качества экономического роста.

Литературный обзор

В мировой практике терминология социальной ответственности бизнес-корпораций была впервые введена учеными Дэвис К., Фредрик В., Мак-Гайр У., Вэлтон К., при этом основной акцент был сосредоточен на логической синергии понятий «корпоративный бизнес» и «социальная ответственность» (Davis, 1960; Fredrick, 1960; McGuire, 1963; Walton, 1967).

В современной научной сфере, социальная ответственность рассматривается как этический принцип (статус), который формируется в процессе принятия решений индивидами и организациями. Данный этический принцип предполагает, что при принятии решений учитываются не только инте-

рессы субъектов экономики, которые приняли данные решения, но и интересы широких социальных групп, общества в целом (Абросимова, 2016; Донева, 2014).

Социальность ответственность выступает предметом такой науки как этика. Ученые-современники сосредотачивают свои научные взгляды и мысли на том, что социальная ответственность, как рыночное явление, и этика, как один из атрибутов рыночного поведения, тесно взаимосвязаны (Fischer, 2004).

Социальная ответственность бизнес-организаций – концепция, в соответствии с которой, предприятия, фирмы, компании, а также прочие бизнес-структуры, в процессе своей производственно-хозяйственной деятельности учитывают интересы общества, возлагая на себя ответственность за различные формы влияния на стороны общественной сферы (Carrera, 2022; Belousov, 2016; Mironova et al., 2013).

Концепция корпоративной социальной ответственности прошла длительный период параллельно тенденциям становления и развития самих корпораций (Newman et al, 2020; Wang, et al., 2016).

В процессе формирования теории корпоративной социальной ответственности сформировались противоречия, которые получили следующие названия: «корпоративный эгоизм» (либеральный подход), «разумный эгоизм», «корпоративный альтруизм».

Теория «корпоративного эгоизма» была разработана экономистом Фридманом Ф. в XX веке. Согласно его научным взглядам, деятельность корпораций и социальная ответственность носят несовместимый характер. Основная цель корпораций – максимизация прибылей и минимизация издержек. При этом этические атрибуты топ-менеджеров сосредотачиваются не на заботе об обществе, а на заботе о доходах акционеров корпораций, которые инвестировали в них свои денежные средства (Friedman, 1962; Friedman, 1970).

Теория «разумного эгоизма» была основана учеными Дональдсоном Т., Боуи Н., Ули Д. Согласно данной теории, основная цель корпораций – это доходность ценных бумаг. Между тем второстепенной целью деятельности корпорации может выступать посильный вклад в развитие социальной сферы наряду с государственным участием (Douglas & Uyl, 1984). Теория «корпоративного альтруизма» была основана ученым

Боумолем У. и предполагает точку зрения, согласно которой рост прибылей корпораций возможен благодаря росту продаж, на который прямо и косвенно влияет процесс служения корпорации обществу (Baumol, 1970).

Исследование научных подходов зарубежных ученых к теории социальной ответственности бизнес-организаций показывает, что социальная ответственность представляет собой сложно-систематизированное явление, которое носит эволюционно-исторический характер и постоянно развивается во времени. Социальная ответственность с течением времени стала рассматриваться учеными-экономистами не как явление, противоречащее логическим процессам бизнеса, а как инструмент положительного влияния на получение дохода и прибыли, необходимый и обязательный компонент предпринимательской деятельности.

Также актуально сделать вывод, что современные исследования социальной ответственности бизнес-организаций в наибольшей степени сосредоточены на понятийном аппарате и рассмотрении данного явления как факторе влияния на тенденции развития бизнеса и предпринимательства, деятельности малых, средних и крупных предприятий, фирм и компаний. Основное отличие настоящего исследования от других заключается в том, что социальная ответственность бизнеса рассматривается не только как фактор, оказывающий влияние на реальный сектор экономики, но и как институциональное явление, в котором принимают участие государство, промышленный сектор экономики, малый и средний бизнес. Данные субъекты экономики формируют рыночные нормы и правила реализации на практике социальной ответственности, которая должна развиваться не только в свободном рыночном формате, но и находиться в управляемом состоянии, с четко выстроенными приоритетами, целью, задачами.

Исследование научных подходов к социальной ответственности позволяет определить значимость социальной ответственности бизнеса для казахстанской практики. По нашему мнению, в экономике Республики Казахстан социальная ответственность бизнес-организаций – это институциональное явление, динамичный процесс формирования этического поведения топ-менеджмента орга-

низаций, ориентированного на выработку социальной политики, сосредоточенной как на внутренние, так и на внешние человеческие ресурсы в пределах национальных территориальных границ (регионы, страна в целом) и за их пределами, ориентированной как на традиционные общественные потребности, так и на трансформацию общественных ценностей.

Методология

В рамках проведения научного исследования была применена комплексная методология анализа, охватывающего как количественные, так и качественные стороны тенденций социальной ответственности бизнеса. Количественный анализ был основан на исследовании таких данных как динамика бизнес-организаций, динамика прибылей и инвестиций в социальную ответственность, индикативные показатели внедрения в практику международных стандартов социальной ответственности. Качественные исследования были сосредоточены на законах и нормативно-правовых актах, структуре приоритетов инвестиций в социальную ответственность, организационно-экономическом механизме ее реализации на практике.

Основными методами исследования выступали: аналитический и синтетический, статистический, расчетно-аналитический методы исследования. В рамках аналитического метода исследования были проанализированы в отдельности все составные элементы экономических и организационных основ социальной ответственности бизнес-организаций, в частности: динамика бизнес-организаций и их структура; динамика доходов и прибыли бизнес-организаций; законы и нормативно-правовые документы, регламентирующие социальную ответственность бизнеса; направления инвестиций в социальную ответственность со стороны бизнес-организаций и их структура; организационно-экономический механизм социальной ответственности промышленных предприятий-недропользователей, применяемый в практике региональных экономических систем; критерии формирования социальной ответственности в рамках функционирования международных стандартов менеджмента; динамика отчислений предприятий по социальному налогу и социальному страхованию; динамики номинальной и реальной средней заработной

платы. В рамках применяемой методологии были использованы данные за стратегический период с 2016 по 2017 годы. С учетом ограниченности практических данных, определенный комплекс индикативных показателей был исследован за пределами выбранного стратегического периода. В частности, структура инвестиций в социальную ответственность со стороны крупных промышленных предприятий Республике Казахстан была проанализирована за период с 2010 по 2017 годы, динамика инвестиций со стороны крупных промышленных предприятий в реализацию социальных проектов за период с 2017 по 2020 годы, динамика внедрения международных стандартов менеджмента, ориентированных на социальную ответственность, за период 2013, 2021 годы. Для уточнения проблем в области тенденций номинальной и реальной заработной платы был взят расширенный диапазон показателей с 2015 по 2020 годы.

Аналитический метод позволил сформировать комплексное видение текущего состояния функционирования института социальной ответственности в Республике Казахстан. На основании примененной методологии было дано научное обоснование сложившемуся этапу становления и развития института социальной ответственности бизнеса.

Результаты и обсуждение

Социальная ответственность и ее концептуальные основы в Республике Казахстан заложены как на государственном уровне, так и в деятельности малого и среднего бизнеса, крупных предприятий, фирм, компаний. Первым Президентом Республики Казахстан акцентировано внимание на то, что «формирование социальной ответственности государства и бизнеса является одним из базовых условий устойчивого развития». На основании этого принципа Республика Казахстан должна войти к 2050 году в число 30 развитых стран мира (Social responsibility of business, 2022; Message of the President of Kazakhstan, 2022).

Членство Республики Казахстан в Международной Организации Объединенных Наций (ООН) ориентирует и призывает бизнес-сообщество страны руководствоваться в своей деятельности тремя фундаментальными принципами социальной ответственности: реализация основных принципов

в области соблюдения прав человека; выполнение норм трудовых отношений; охрана окружающей среды (Social responsibility of business, 2022).

В Республике Казахстан в предпринимательской бизнес-среде одной из организационных основ выступает деятельность субъектов малого, среднего и крупного бизнеса.

В области малого и среднего бизнеса, в соответствии с таблицей 1, в Республике Казахстан наблюдается положительная динамика субъектов предпринимательства, среди которых преобладают индивидуальные предприниматели, малые предприятия. В сравнительно малом количестве на рынке Казахстана (таблицы 1 и 2) представлены средние по размеру предприятия, а также предпринимательские бизнес-структуры, организационно-правовой статус которых – акционерные общества.

Таблица 1 - Динамика бизнес-организаций Казахстана в разрезе малого и среднего бизнеса

Table 1 - Dynamics of business organizations of Kazakhstan in the context of small and medium-sized businesses

Наименование показателя	Значение, в шт				
	2016	2017	2018	2019	2020
Общее количество субъектов малого и среднего бизнес-предпринимательства, в том числе:					
- предприятия малого бизнеса	1 498 243	1 540 592	1 577 747	1 603 839	1 610 496
- предприятия среднего бизнеса	3 016	2 959	2 958	2 758	2 666
- индивидуальные предприниматели	989 019	993 621	999 731	996 550	983 549
- фермерские (крестьянские) хозяйства	185 754	194 987	205 235	221 291	225 435

Примечание - Составлено авторами по источнику Bureau of National Statistics (2021)

Таблица 2 - Структура бизнес-организаций Республики Казахстан в разрезе организационно-правовых форм собственности за 2020

Table 2 - The structure of business organizations of the Republic of Kazakhstan in the context of organizational and legal forms of ownership for 2020

Наименование организационно-правовой формы	Количество зарегистрированных субъектов малого и среднего бизнеса	Структура, %
Индивидуальное предпринимательство	983 549	61,07
Товарищества (товарищества с ограниченной ответственностью)	401 327	24,92
Акционерные общества	185	0,01
Крестьянские (фермерские) хозяйства	225 435	14,00
Итого	1 610 496	100

Примечание - Составлено авторами по источнику Bureau of National Statistics (2021)

Наравне с малым и средним бизнесом социальная ответственность выступает атрибутом крупных предприятий, динамика которых носит стагнирующий характер и представлена на рисунке 1.

Инвестиционно-экономическую основу социальной ответственности бизнеса составляют доход и прибыль хозяйствующих субъектов. Проведенные исследования показывают, что, в соответствии с таблицами 3 и 4, доходы и прибыль в разрезе малого и среднего,

крупного бизнес-предпринимательства за годы развития рыночных отношений пришли практически к паритетному уровню.

Прибыль субъектов бизнес-предпринимательства выступает главной инвестиционной основой для исполнения ими социальной ответственности перед обществом с учетом сформированной системы законодательства в Казахстане. Так, более подробно можно рассмотреть динамику дохода и прибыли малых и средних бизнес-организаций Казахстана в Таблице 3.

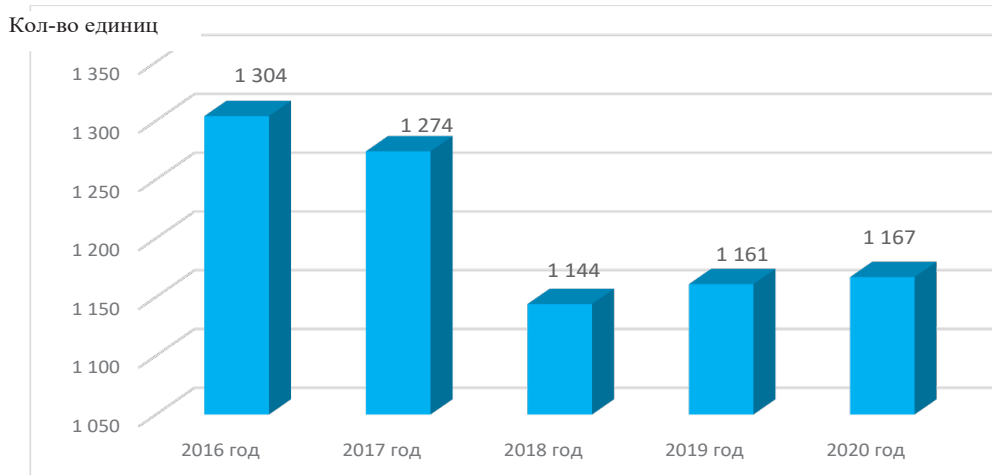

Рисунок 1 - Динамика крупных бизнес-организаций, функционирующих в Казахстане

Figure 1 - Dynamics of large business organizations operating in Kazakhstan

Примечание - Составлено авторами по источнику Bureau of National Statistics (2021)

Таблица 3 - Динамика дохода и прибыли малых и средних бизнес-организаций Казахстана

Table 3 - Dynamics of income and profit of small and medium business organizations of Kazakhstan

Наименование показателя	Значение, в млн. тенге				
	2016	2017	2018	2019	2020
Доход субъектов малого и среднего бизнес-предпринимательства, в том числе:					
- предприятия малого бизнеса	13 568 530	16 488 047	18 272 335	22 947 233	23 401 108
- предприятия среднего бизнеса	3 484 992	4 045 875	5 118 377	5 929 183	6 462 457
- индивидуальные предприниматели, бизнесмены	1 511 733	1 554 704	1 764 985	1 902 754	1 729 842
- фермерские (крестьянские) хозяйства	1 043 755	1 152 499	1 317 352	1 607 790	2 033 585
Прибыль субъектов малого и среднего бизнес-предпринимательства	13 568 530	16 488 047	18 272 335	22 947 233	23 401 108
	2 795 713,6	3 397 262,4	3 764 904,2	4 728 138,7	4 821 656,9

Примечание - Составлено авторами по источнику Bureau of National Statistics (2021)

Далее, более подробно можно рассмотреть динамику дохода, прибыли и рентабельности крупных бизнес-организаций, функционирующих в Казахстане в Таблице 4.

Таблица 4 – Динамика дохода, прибыли и рентабельности крупных бизнес-организаций, функционирующих в Казахстане

Table 4 - Dynamics of income, profit and profitability of large business organizations operating in Kazakhstan

Наименование показателя	Значение				
	2016	2017	2018	2019	2020
Доход крупных предприятий, млн. тенге	15 294 184	18 479 352	22 528 164	23 933 087	20 774 943
Рентабельность крупных предприятий, %	22,5	28,3	35,9	30,0	15,8
Прибыль крупных предприятий, млн. тенге	2 508 157	3 639 389,1	5 313 525,5	4 931 267,9	2 530 872,9

Примечание - Составлено авторами по источнику Bureau of National Statistics (2021)

Социальную ответственность бизнеса в Республике Казахстан регламентируют законы и нормативно-правовые документы, такие как: Конституция, Трудовой Кодекс, Экологический Кодекс, Закон «О недрах и недропользовании», Закон «О профессиональных союзах» (Social responsibility of business, 2022).

Инвестиции в социальную ответственность со стороны бизнес-организаций в Казахстане реализуются по направлениям, представленным в соответствии с рисунком 2.

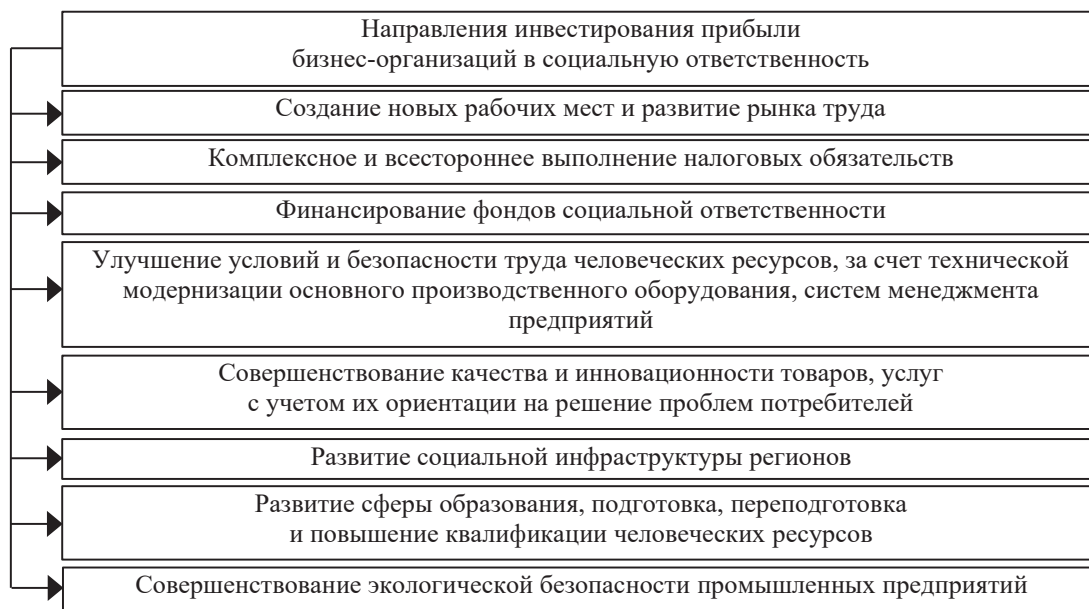

Рисунок 2 - Направления инвестиций в социальную ответственность со стороны бизнес-организаций Казахстана

Figure 2 - Directions for investment in social responsibility from business organizations in Kazakhstan

Примечание - Составлено авторами

Социальная ответственность субъектов малого и среднего бизнеса реализуется на принципах соблюдения правовых основ ведения производственно-хозяйственной деятельности, таких как: создание новых рабочих мест с соблюдением трудового законодательства; комплексное и всестороннее выполнение налоговых обязательств; выплата заработной платы в размере не менее минимальной; перечисление денежных средств в фонд социального страхования, фонд обязательного медицинского страхования. Возможности социальной ответственности субъектов малого и среднего бизнес-предпринимательства ограничены их доходом и прибылью в расчете на одно предприятие. По состоянию на 2020 год в среднем на одно малое, среднее предприятие приходился размер прибыли не более 3 млн. тенге, который не позволяет реализовывать социальные проекты, наравне с бизнес-проектами.

В Казахстане ведущая роль в социальной ответственности отводится крупным про-

*мышленным предприятиям, корпорациям. В 2010–2017 годы, ведущими крупными промышленными предприятиями Республики Казахстан, работающими в сфере добычи и переработки природных ресурсов, было инвестировано в социальную сферу 194 млрд. тенге, в том числе 120 млрд. тенге спонсорство и благотворительность, что составило 62% (рисунок 3).

Для реализации социальной ответственности ведущими крупными региональными промышленными предприятиями с акиматами областей заключаются меморандумы о выделении инвестиций на социальные проекты. Меморандумы относительно политики социальной ответственности промышленных предприятий носят динамический характер, рассматриваются и заключаются на каждый календарный год. При этом на практике применяется организационно-экономический механизм, представленный на рисунке 4.

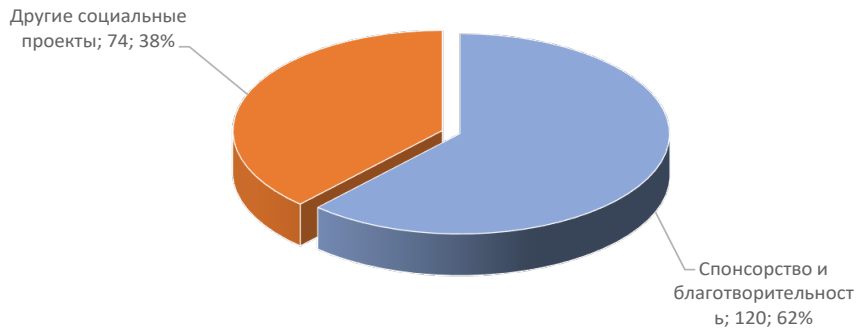

Рисунок 3 - Структура инвестиций в социальную ответственность со стороны крупных промышленных предприятий Казахстана

Figure 3 - The structure of investments in social responsibility by large industrial enterprises in Kazakhstan

Примечание - Составлено авторами по источнику Social projects of ERG Corporation (2022)

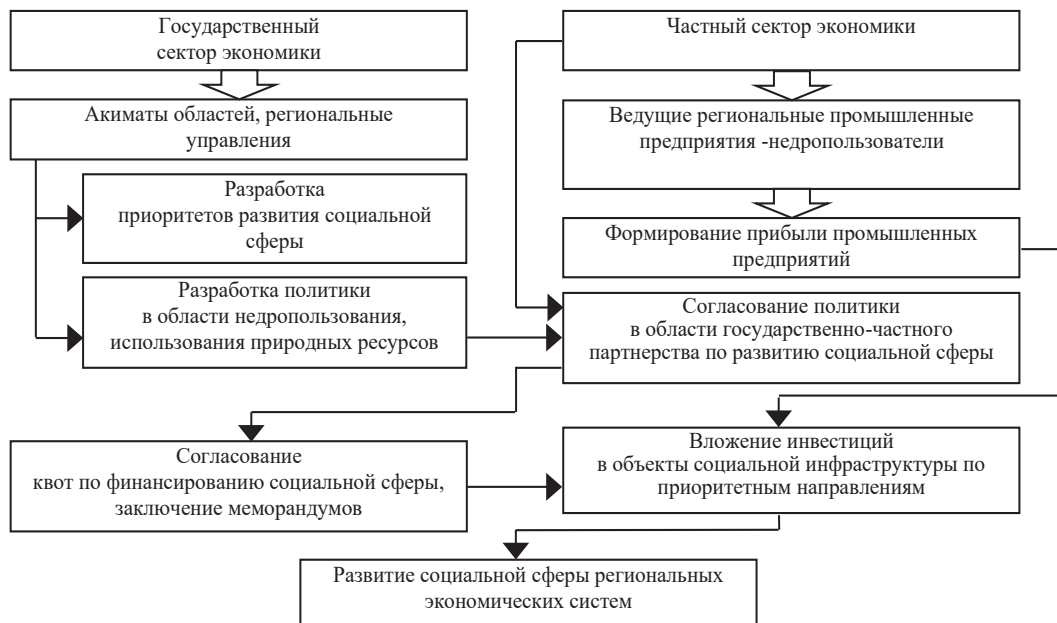

Рисунок 4 - Организационно-экономический механизм социальной ответственности промышленных предприятий-недропользователей, применяемый в практике региональных экономических систем

Figure 4 - Organizational and economic mechanism of social responsibility of industrial enterprises-subsoil users, applied in the practice of regional economic systems

Примечание - Составлено авторами

Динамика инвестиций со стороны крупных промышленных предприятий в реализацию социальных проектов за 2017–2020 годы приведена на рисунке 5.

Динамика инвестиций в развитие социальной сферы регионов страны носит вариативный характер в разрезе временных периодов. Максимальные инвестиционные затраты в поддержку социальной сферы

пришлись на 2019 год, минимальные на 2020 год.

Основные направления социальной ответственности крупных промышленных предприятий в отдельных регионах Республики Казахстан представлены в таблице 5.

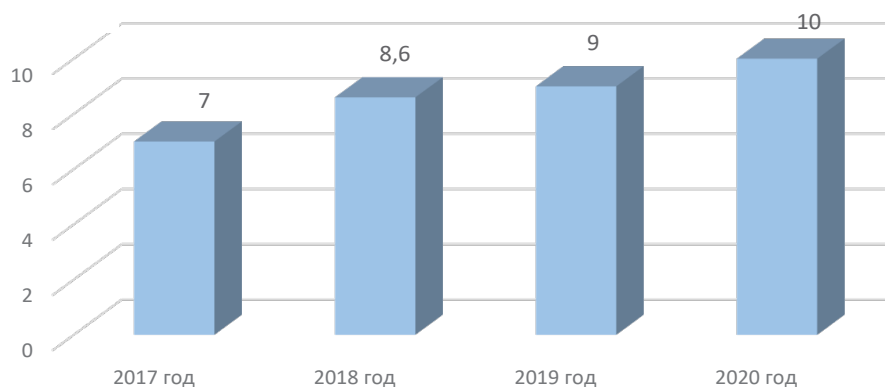

Рисунок 5 - Динамика инвестиций со стороны крупных промышленных предприятий в реализацию социальных проектов за 2017 – 2020, в млрд. тенге

Figure 5 - Dynamics of investments from large industrial enterprises in the implementation of social projects for 2017-2020, in billion tenge

Примечание - Составлено авторами по источнику Social projects of ERG Corporation (2022)

Таблица 5 - Основные направления социальной ответственности крупных промышленных предприятий в отдельных регионах Казахстана за 2020

Table 5 - The main directions of social responsibility of large industrial enterprises in certain regions of Kazakhstan in 2020

Регион	Направление социальной ответственности
Актюбинская область	- благоустройство городов Актобе и Хромтау; - строительство и ремонт детских садов; - поддержка территориальных профессионально-технических учебных учреждений; - помощь общественным учреждениям.
Карагандинская область	- ремонт дорог; - строительство детских игровых площадок; - благоустройство дворов; - приобретение дорожной и коммунальной техники; - ремонт и оснащение оборудованием школ; - поддержка отраслей культуры и спорта; - оказание помощи социально уязвимым слоям населения.
Костанайская область	- благоустройство городов Костанай, Рудный; - благоустройство поселков Качар и Октябрьский; - строительство объектов инфраструктуры культуры и спорта; - ремонт инженерно-коммуникационных сетей; - поддержка медицинских учреждений.
Павлодарская область	- благоустройство городов Павлодар, Экибастуз, Аксу; - строительство жилых домов; - строительство общежитий для организаций образования; - строительство инфраструктурных объектов сферы культуры и спорта; - возведение детских площадок; - поддержка организаций образования; - помощь пенсионерам.

Примечание - Составлено авторами по источнику Social projects of ERG Corporation (2022)

Наравне с прямыми инвестициями в социальную сферу социальная ответственность бизнеса в Республике Казахстан формируется на принципах внедрения предприятиями международных стандартов менеджмента:

- OHSAS 18001 – международный стандарт системы менеджмента промышленной безопасности и охраны труда;

- ISO 14001 – международный стандарт системы менеджмента экологической ситуации на предприятиях;

- SA 8000 – международный стандарт системы менеджмента социальной ответственности предприятий.

Критерии формирования социальной ответственности предприятий в рамках выше представленных международных стандартов менеджмента представлены в таблице 6.

Таблица 6 - Критерии формирования социальной ответственности в рамках функционирования международных стандартов менеджмента

Table 6 - Criteria for the formation of social responsibility within the framework of the functioning of international management standards

Наименование международного стандарта менеджмента	Критерий социальной ответственности
OHSAS 18001	- предотвращение несчастных случаев на производстве; - предотвращение аварий и аварийных ситуаций на производстве; - обеспечение высокого уровня безопасности труда на производстве; - сведение к минимуму штрафов, финансовых потерь, связанных с нарушением безопасности производства.
ISO 14001	- поэтапное сокращение и минимизация отрицательного влияния деятельности предприятия на экологию; - комплексное соответствие производственно-хозяйственной деятельности предприятия экологическому законодательству, нормативно-правовым требованиям.
SA 8000	- применение прогрессивной системы материального вознаграждения за труд, знания, навыки и компетенции; - построение эффективной системы морального стимулирования человеческих ресурсов; - построение системы профессиональных союзов и их связи с неправительственными общественными организациями; - прямое и косвенное участие работников предприятия в решении его проблем; - повышение качества человеческих ресурсов, повышение производительности труда; - минимизация текучести кадров; - совершенствование системы менеджмента предприятия, выработка социально-ориентированной политики; - рассмотрение кадров предприятия, как важного стратегического ресурса.

Примечание - Составлено авторами по источнику Social Accountability 8000 (2022)

Динамика внедрения предприятиями международных стандартов менеджмента, ориентированных на социальную ответственность, носит неоднородный характер. Максимальная степень внедрения приходится на международный стандарт OHSAS 18001. Средний тренд занимает стандарт ISO 14001. Минимальный уровень внедрения приходится на международный стандарт SA

8000, непосредственно ориентированный на социальную ответственность хозяйствующих субъектов.

Динамика внедрения международных стандартов менеджмента, ориентированных на социальную ответственность на предприятиях Республики Казахстан, представлена на рисунке 6.

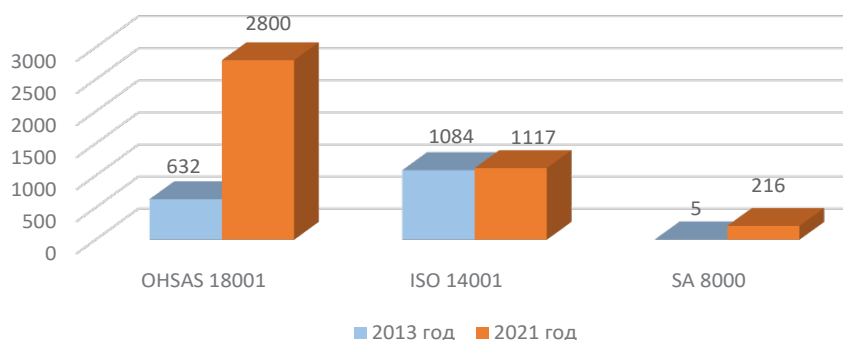

Рисунок 6 - Динамика внедрения международных стандартов менеджмента ориентированных на социальную ответственность на предприятиях Казахстана

Figure 6 - Dynamics of the implementation of international management standards focused on social responsibility at the enterprises of Kazakhstan

Примечание - Составлено авторами по источнику International standard iso 14001 - environmental management system (2022).

В Республике Казахстан социальная ответственность предприятий, фирм и других субъектов бизнес-предпринимательства обеспечивается и гарантируется в рамках действующего законодательства. Важным инструментом в данном направлении выступает Закон «Об обязательном социальном страховании». Закон регламентирует форсирование социального пакета на предприятиях, в бизнес-структурах параллельно

системе оплате труда. В рамках действующего законодательства предприятия осуществляют ежемесячные перечисления в государственный фонд социального страхования и уплату социального налога на каждого работника предприятия (Об обязательном социальном страховании, 2022).

Динамика социальных взносов хозяйствующими субъектами в рамках действующего законодательства представлена на рисунке 7.

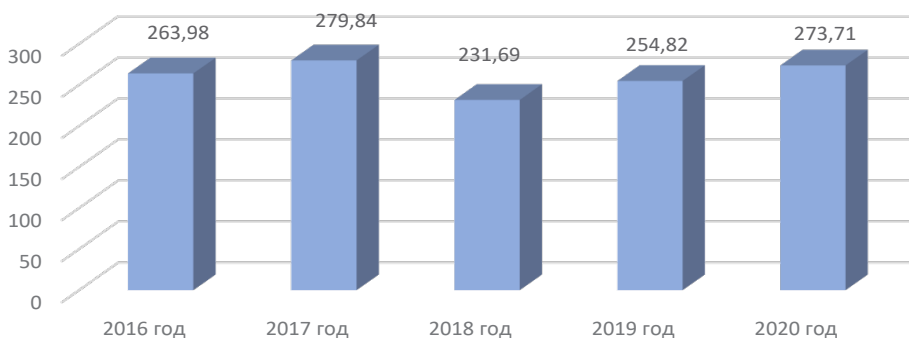

Рисунок 7 - Динамика отчислений предприятий по социальному налогу и социальному страхованию, в млрд. тенге)

Figure 7 - Dynamics of enterprises' social tax contributions and social insurance, in billion tenge

Примечание - Составлено по источнику State Social Insurance Fund (2022)

Динамика отчислений предприятий по социальному налогу и социальному страхованию в период с 2016 по 2020 годы носит циклический характер, что в свою очередь свидетельствует о нестабильных тенденциях формирования фондов заработной платы у хозяйствующих субъектов. В

Республике Казахстан за последние годы, в соответствии с рисунками 8 и 9, имели тенденции номинального роста средней заработной платы и реальные тенденции ее спада. В 2020 году, в сравнении с 2015 годом, заработная плата сократилась на 80 долл. США (Рисунок 8).

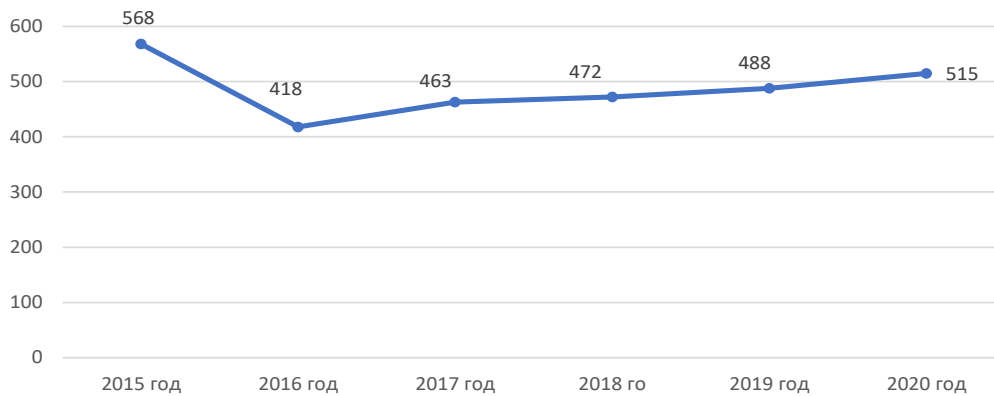

Рисунок 8 - Динамика реальной средней заработной платы в Республике Казахстан, в долл. США

Figure 8 - Dynamics of real average wages in the Republic of Kazakhstan, in USD

Примечание- Составлено авторами по источнику Bureau of National Statistics (2021)

Заключение

Исследование тенденций построения и развития социальной ответственности бизнес-организаций в экономической системе Республики Казахстан показывает, что участие малых, средних, крупных предприятий, фирм, компаний в развитии общества, социальной сферы находится на этапе становления. В наибольшей степени применение инструментов и механизмов социальной ответственности свойственно субъектам крупного-бизнес-предпринимательства, при этом определенная важная роль принадлежит государству. Социальная ответственность не в полной мере соответствует международным стандартам. Международные стандарты менеджмента, ориентированные на социальную ответственность, в малой степени используются бизнес-сообществом. На рынке труда Республики Казахстан имеют место тенденции снижения реальной заработной платы, что снижает степень социальной ответственности бизнеса.

Сформированные механизмы и инструменты социальной ответственности бизнеса в Республике Казахстан не создают комплексных условий для динамичного развития

социальной сферы, качественного развития человеческого потенциала страны, что в свою очередь не способствует интенсификации экономического роста.

В комплексе можно сделать вывод, что выявленные тенденции социальной ответственности бизнес-организаций выступают следствием, но не фактором интенсивного развития реального сектора экономики, промышленности, малого и среднего бизнеса. Институт социальной ответственности бизнеса формируется, но не выступает локомотивом развития экономики. Как следствие, существующая экономическая система Республики Казахстан в ближайшие не менее двух стратегических периодов будет оставаться на уровне индустриального развития и только в долгосрочном периоде сможет сформироваться прочный фундамент ее перехода в постиндустриальный этап.

Вышеперечисленные проблемы непосредственно обуславливаются недостаточно эффективной государственной политикой в области социальной ответственности, включая действующее законодательство и нормативно-правовые акты. В экономике страны применительно к субъектам бизнес-

предпринимательства применяются относительно невысокие требования по выполнению налоговых, социальных, трудовых и экологических нормативов.

Перспективы проводимого исследования должны быть сосредоточены на совершенствовании организационно-экономических механизмов социальной ответственности как крупных корпораций, так предприятий малого и среднего бизнеса с учетом их прямого влияния на развитие социальной сферы на микро-, мезо- и макроуровнях. В будущих исследованиях планируется выявить удельный вес социальной сферы в экономике, определить критерии перехода экономики на постиндустриальную стадию развития посредством реализации механизмов социальной ответственности бизнес-организаций.

References

1. Davis, K. (1960). Can business afford to ignore social responsibilities? *California management review*, 2(3), 70-76. <https://doi.org/10.2307/41166246>
2. Frederick, W. C. (1960). The growing concern over business responsibility. *California management review*, 2(4), 54-61. <https://doi.org/10.2307/41165405>
3. McGuire, J. (1963). *Business and society*. New York, McGraw-Hill.
4. Walton, C. C. (1967). *Corporate social responsibilities*. Wadsworth Publishing Company.
5. Abrosimova, E. A. (2016). Social entrepreneurship and social responsibility of small business: myths and reality. *Journal of Business and Corporate Law*, 1, 145-152.
6. Doneva, O. V. (2014) Criteria for the Formation of Social Responsibility of University Students. *Basic Research*, 3(3), 580-584.
7. Fischer, J. (2004). Social responsibility and ethics: clarifying the concepts. *Journal of Business ethics*, 52, 381-390. <https://doi.org/10.1007/s10551-004-2545-y>
8. Carrera, L. (2022). Corporate social responsibility. A strategy for social and territorial sustainability. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 7(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s40991-022-00074-0>
9. Belousov, K. Yu. (2016). Modern stage of the evolution of the concept of social responsibility. *Problems of the modern economy*, 3, 90-92.
10. Mironova, D. D., & Shubina, E. G. (2013). Small business and social responsibility as complementary concepts of a healthy economy. *International Economic Forum*, [updated June 30, 2022]. Available: <https://be5.biz/ekonomika1/r2013/3824.htm>
11. Newman, C., Rand, J., Tarp, F., & Trifkovic, N. (2020). Corporate social responsibility in a competitive business environment. *The Journal of Development Studies*, 56(8), 1455-1472. <https://doi.org/10.1080/00220388.2019.1694144>
12. Wang, H., Tong, L., Takeuchi, R., & George, G. (2016). Corporate social responsibility: An overview and new research directions: Thematic issue on corporate social responsibility. *Academy of Management journal*, 59(2), 534-544. <https://doi.org/10.5465/amj.2016.5001>
13. Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. Chicago, University of Chicago Press.
14. Friedman, M. (1970). *The social responsibility of business is to increase its profits*. New York, Times Magazine.
15. Douglas, J., Uyl, D. (1984). *The New Crusaders: The Corporate Social Responsibility Debate*. Ohio: Publisher.
16. Baumol, W.J. (1970). *A New rationale for corporate social policy*. N. Y.: McGraw-Hill.
17. Social responsibility of business (2022). Bastam's business, [cited June 28, 2022]. Available: <http://startinfo.kz/buisness/sozialno-v/>
18. Message of the President of Kazakhstan (2022). The message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. «The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness». Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan [cited June 30, 2022]. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017>
19. Bureau of National Statistics (2021) [cited November 15, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
20. List of companies (corporations) of the Republic of Kazakhstan (2022). Kazakhstan Stock Exchange, [update ed June 30, 2022]. Available: <https://kase.kz/en/issuers/>
21. Social projects of ERG Corporation (2022). ERG, [updated June 30, 2022]. Available: <https://www.erg.kz/ru/content/ustoychivoe-razvitie-socialnye-proekty>
22. Heras, I., Boiral, O., & Arana, G. (2019) OHSAS 18001 certification and work accidents: Shedding light on the connection. *Journal of Safety Research*, 68, 33-40. <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2018.11.003>
23. International standard iso 14001 - environmental management system (2022). SGS, [updated June 30, 2022]. Available: <https://www.sgs-caspian.com/ru-ru/news/2019/10/iso-14001-environmental-management-system>
24. Social Accountability 8000 (2022). [updated June 24, 2022]. Available: <https://sa-intl.org/programs/sa8000/>
25. Introduction of international quality systems at enterprises in the Republic of Kazakhstan. (2022). Forbes, [updated June 30, 2022]. Available: https://forbes.kz/news/2013/12/20/newsid_47358

26. Shapkenov, S. (2022) The concept of “zero injuries” has been introduced at 216 enterprises of the country. Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, [updated June 30, 2022]. Available: <https://primeminister.kz/ru/news/na-216-predpriyatiyah-strany-vnedrena-koncepciya-nulevogo-travmatizma-s-shapkenov-1553921>

27. State Social Insurance Fund (2022). Information about the amounts of social contributions. State Social Insurance Fund, [updated June 30, 2022]. Available: <https://gfss.kz/ru/indicators/indicators-activity1/>

Список литературы(транслитерация)

1. Davis, K. (1960). Can business afford to ignore social responsibilities?. *California management review*, 2(3), 70-76. <https://doi.org/10.2307/41166246>

2. Frederick, W. C. (1960). The growing concern over business responsibility. *California management review*, 2(4), 54-61. <https://doi.org/10.2307/41165405>

3. McGuire, J. (1963). *Business and society*. New York, McGraw-Hill.

4. Walton, C. C. (1967). *Corporate social responsibilities*. Wadsworth Publishing Company.

28. Abrosimova, E. A. (2016) Social entrepreneurship and social responsibility of small business: myths and reality. *Journal of Business and Corporate Law [Zhurnal predprinimatelskogo i korporativnogo prava]*, 1, 145-152. (in Russ.)

5. Doneva, O. V. (2014) Criteria for the Formation of Social Responsibility of University Students. *Basic Research [Fundamentalnye issledovaniya]*, 3(3), 580-584. (in Russ.)

6. Fischer, J. (2004). Social responsibility and ethics: clarifying the concepts. *Journal of Business ethics*, 52, 381-390. <https://doi.org/10.1007/s10551-004-2545-y>

7. Carrera, L. (2022). Corporate social responsibility. A strategy for social and territorial sustainability. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 7(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s40991-022-00074-0>

8. Belousov, K. Yu. (2016) Modern stage of the evolution of the concept of social responsibility. *Problems of the modern economy [Problemy` sovremennoj e`konomiki]*, 3, 90-92. (in Russ.)

9. Mironova, D. D., & Shubina, E. G. (2013). Small business and social responsibility as complementary concepts of a healthy economy. *International Economic Forum*, [updated June 30, 2022]. Available: <https://be5.biz/ekonomika1/r2013/3824.htm> (in Russ.)

10. Newman, C., Rand, J., Tarp, F., & Trifkovic, N. (2020). Corporate social responsibility in a competitive business environment. *The Journal of*

Development Studies, 56(8), 1455-1472. <https://doi.org/10.1080/00220388.2019.1694144>

11. Wang, H., Tong, L., Takeuchi, R., & George, G. (2016). Corporate social responsibility: An overview and new research directions: Thematic issue on corporate social responsibility. *Academy of Management journal*, 59(2), 534-544. <https://doi.org/10.5465/amj.2016.5001>

12. Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. Chicago: University of Chicago Press.

13. Friedman, M. (1970). *The social responsibility of business is to increase its profits*. /New York, Times Magazine.

14. Douglas, J., & Uyl, D. (1984). *The New Crusaders: The Corporate Social Responsibility Debate*. Ohio, Publisher.

15. Baumol, W.J. (1970). *A New rationale for corporate social policy*. N. Y.:McGraw-Hill.

16. Social responsibility of business (2022). Bastam’s business [cited June 28, 2022]. Available: <http://startinfo.kz/buisness/sozialno-v/>

17. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan (2022). «The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness». Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan, [cited June 30, 2022]. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017>

18. Bureau of National Statistics (2021) [cited November 15, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz>

19. List of companies (corporations) of the Republic of Kazakhstan (2022). Kazakhstan Stock Exchange, [update ed June 30, 2022]. Available: <https://kase.kz/en/issuers/>

20. Social projects of ERG Corporation (2022). ERG, [updated June 30, 2022]. Available: <https://www.erg.kz/ru/content/ustoychivoe-razvitie/social-nye-proekty>

21. Heras, I., Boiral, O., & Arana, G. (2019) OHSAS 18001 certification and work accidents: Shedding light on the connection. *Journal of Safety Research*, 68, 33-40. <https://doi.org/10.1016/j.jsr.2018.11.003>

22. International standard iso 14001 - environmental management system. (2022). SGS, [updated June 30, 2022]. Available: <https://www.sgs-caspian.com/ru-ru/news/2019/10/iso-14001-environmental-management-system>

23. Social Accountability 8000 (2022). [updated June 24, 2022]. Available: <https://sa-intl.org/programs/sa8000/>

24. Introduction of international quality systems at enterprises in the Republic of Kazakhstan. (2022). Forbes, [updated June 30, 2022]. Available: https://forbes.kz/news/2013/12/20/newsid_47358

25. Shapkenov, S. (2022) The concept of “zero injuries” has been introduced at 216 enterprises of the country. Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan,

[updated June 30, 2022]. Available: <https://primeminister.kz/ru/news/na-216-predpriyatiyah-strany-vnedrena-koncepciya-nulevogo-travmatizma-s-shapkenov-1553921>

26. State Social Insurance Fund (2022). Information about the amounts of social contributions. State Social Insurance Fund, [updated June 30, 2022]. Available: <https://gfss.kz/ru/indicators/indicators-activity1/>

Information about the authors

Aigerim K. Temirgalinova – PhD candidate, Toraighyrov University, Department of Economics, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: aigerim_temirgalinova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5008-7672>

* **Alexey A. Titkov** – professor, Toraighyrov University, Department of Economics, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: Alexey-pvl@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9126-2337>

Saule Zh. Ibraimova – professor, Kazakh University of Technology and Business, Department of Economics and Management, Astana, Kazakhstan, e-mail: saule_ibraimova_kz@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6506-2446>

Авторлар туралы мәліметтер

Темирғалинова Ә.К. – PhD докторанты, Торайғыров университеті, 140000, Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы, Ломова көшесі 64, экономика кафедрасының, e-mail: aigerim_temirgalinova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5008-7672>

***Титков А.А.** – профессор, Торайғыров университеті, Экономика кафедрасы, Павлодар, Қазақстан, e-mail: Alexey-pvl@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9126-2337>

Ибраимова С.Ж. – профессор, Қазақ технология және бизнес университеті, «Экономика және басқару» кафедрасы, Астана, Қазақстан, e-mail: saule_ibraimova_kz@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6506-2446>

Сведения об авторах

Темирғалинова А.К. – докторант PhD, Торайғыров университет, 140000, Республика Казахстан, город Павлодар, улица Ломова 64, докторант PhD кафедры Экономики. e-mail: aigerim_temirgalinova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5008-7672>

***Титков А.А.** – профессор, Торайғыров университет, кафедра «Экономика», Павлодар, Казахстан, e-mail: Alexey-pvl@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9126-2337>

Ибраимова С.Ж. – профессор, Казахский университет технологии и бизнеса, кафедра «Экономика и управление», Астана, Казахстан, e-mail: saule_ibraimova_kz@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6506-2446>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-133-144>
MPHTI: 06.71.57
JEL: F62, M29, M31

The Current Global Tourism Market Crisis and Overcoming Opportunities

Zhaxat B. Kenzhin^{a*}, Tursynzada K. Kuangaliyeva^a, Khanbibi U. Nursapina^b, Gulsara S. Mukina^c, Yerzhan B. Domalatov^d

^a Academy of Physical Education and Mass Sport, Mangilik el ave., EXPO business center, block B, 010000, Astana, Kazakhstan; ^b West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, 51 Zhangir Khan str., 090009, Uralsk, Kazakhstan; ^cToraighyrov University, 64 Lomova str., 140008, Pavlodar, Kazakhstan; ^d Amanzholov University, 55 Kazakhstan str., 070003, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

For citation: Kenzhin, Zh. B., Kuangaliyeva, T. K., Nursapina, Kh.U., Mukina, G.S., & Domalatov Ye. B. (2023). The Current Global Tourism Market Crisis and Overcoming opportunities. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 133-144, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-133-144>

ABSTRACT

The article deals with the current world tourism market crisis and the opportunities to overcome it. The relevance of the topic and the significance of the study are due to tourism being among the sustainable economic development and social stability factors in any region of the world. This industry has suffered from the pandemic compared to any other one(s). The purpose of the study is to identify trends and patterns of the current international tourism market crisis and to analyze problems and opportunities to solve these. The scientific literature analysis on the modern international tourism market crisis issue has demonstrated that researchers agree on the global significance of the tourism business entities' current losses. At the same time, scientists consider it impossible to reliably predict COVID's final impact on the international tourism industry. The article presents an analysis of the dynamics of the development of the international tourism market over the past ten years and a generalization of the consequences inflicted on the tourism economy in the 2020 crisis year and the first half of 2021. The international organizations-based statistical analysis data made it possible to substantiate the current tourism development directions in the context of the negative factors' influence associated with the spread of new coronavirus infection. On the basis of a survey of the tourists, the travel companies' possibilities to improve their development strategies and to use competitive advantages in new conditions are concretized. The 5P marketing model is, therefore, recommended.

KEYWORDS: economy, tourism, international travel, COVID-19, pandemic, crisis

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources)

Article history:

Received 12 August 2022
Accepted 05 January 2023
Published 30 March 2023

* **Corresponding author:** Kenzhin Zh. B. - PhD, acting associate professor, Academy of Physical Education and Mass Sport, Mangilik el ave., EXPO business center, block B, 010000, Astana, Kazakhstan, 87471075390, e-mail: jaksat_22@mail.ru

Әлемдік туристік нарықтың қазіргі дағдарысы және шығу мүмкіндігі

Кенжин Ж.Б.^{a*}, Қуанғалиева Т.К.^a, Нурсапина К.У.^b, Мукина Г.С.^c, Домалатов Е.Б.^d

^a Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, даң. Мәңгілік ел, ЕХРО бизнес-орталығы, блок В, 010000, Астана, Қазақстан; ^b Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, көш. Жәңгір хан 51, 090009, Орал, Қазақстан; ^c Торайғыров университеті, көш. Ломова 64, 140008, Павлодар, Қазақстан; ^d Аманжолов университеті, көш. Қазақстан 55, 070003, Өскемен, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Кенжин Ж.Б., Қуанғалиева Т.К., Нурсапина К.У., Мукина Г.С., Домалатов Е.Б. (2023). Әлемдік туристік нарықтың қазіргі дағдарысы және шығу мүмкіндігі. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 133-144, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-133-144>

ТҮЙІН

Мақала әлемдік туристік нарықтың қазіргі дағдарысы тақырыбына және одан шығу мүмкіндіктеріне арналған. Тақырыптың өзектілігі мен зерттеудің маңыздылығы туризм әлемнің кез-келген аймағында экономиканың тұрақты дамуы мен әлеуметтік тұрақтылықтың факторларының бірі болып табылатындығына байланысты және бұл пандемия басқаларға қарағанда көбірек зардап шеккен сала. Зерттеудің мақсаты - халықаралық туристік нарықтың қазіргі дағдарыстық жағдайының тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау, проблемалар мен оларды шешу мүмкіндіктерін талдау болып табылады. Қазіргі халықаралық туристік нарықтың дағдарысы туралы ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау, зерттеушілердің туристік бизнес субъектілерінің ағымдағы шығындарының жаһандық маңызы туралы келісетіндігін көрсетті. Сонымен бірге ғалымдар COVID-тің халықаралық туризм индустриясына түпкілікті әсерін сенімді түрде болжау мүмкін емес деп санайды. Мақалада соңғы он жылдағы халықаралық туристік нарықтың даму динамикасын талдау және туризм экономикасына 2020 дағдарыс жылы мен 2021 жылдың бірінші жартысында келтірілген салдарларды жалпылау келтірілген. Зерттеу нәтижелері тұрбиизнес субъектілеріне пайдалы болады және Қазақстанның туристік саласын қайта құрылымдау тұжырымдамасының негізіне алынуы мүмкін. Халықаралық ұйымдардың деректерін статистикалық талдау жаңа коронавирустық инфекцияның таралуына байланысты теріс факторлардың әсері жағдайында туризмді дамытудың өзекті бағыттарын негіздеуге мүмкіндік берді. Туристердің сауалнамасы негізінде туристік компаниялардың даму стратегиясын жетілдіру, жаңа жағдайларда бәсекелестік артықшылықтарды пайдалану мүмкіндіктері нақтыланды. 5P маркетингтік моделін қолдану ұсынылады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, туризм, халықаралық сапарлар, COVID-19, пандемия, дағдарыс

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу демеушілік қолдау көрсеткен жоқ (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 12 Тамыз 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 05 Қаңтар 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Кенжин Ж.Б. – PhD, қауымдастырылған профессор, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, даң. Мәңгілік ел, ЕХРО бизнес-орталығы, блок В, 010000, Астана, Қазақстан, 87471075390, e-mail: jaksat_22@mail.ru

Современный кризис мирового туристического рынка и возможности выхода

Кенжин Ж.Б.^{а*}, Куангалиева Т.К.^а, Нурсапина К.У.^б, Мукина Г.С.^с, Домалатов Е.Б.^д

^аАкадемия физической культуры и массового спорта, пр. Мәңгілік ел, бизнес-центр ЕХРО, блок В, 010000, Астана., Казахстан; ^бЗападно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, ул. Жагир хана 51, 090009, Уральск, Казахстан; ^сУниверситет Торайгырова, ул. Ломова 64., 140008, Павлодар, Казахстан; ^дАманжолов университет, ул. Казахстан 55, 070003, Усть-Каменогорск, Казахстан

Для цитирования: Кенжин Ж.Б., Куангалиева Т.К., Нурсапина К.У., Мукина Г.С., Домалатов Е.Б. (2023). Современный кризис мирового туристического рынка и возможности выхода. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 133-144, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-133-144>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теме современного кризиса мирового туристического рынка и возможностям выхода из него. Актуальность темы и значимость исследования обусловлены тем, что туризм является одним из факторов устойчивого развития экономики и социальной стабильности в любом регионе мира, и именно эта отрасль больше других пострадала в результате пандемии. Цель исследования заключается в выявлении тенденций и закономерностей современного кризисного состояния международного туристического рынка, анализе проблем и возможностей их решения. Проведенный анализ научной литературы по вопросу кризиса современного международного туристического рынка показал, что исследователи сходятся во мнении о глобальном значении текущих потерь субъектов турбизнеса. При этом достоверно спрогнозировать окончательное влияние COVID на индустрию международного туризма ученые считают невозможным. В статье представлен анализ динамики развития международного туристического рынка за последние десять лет и обобщение последствий, нанесенных экономике туризма в 2020 кризисном году и первой половине 2021 года. Результаты исследования будут полезны субъектам турбизнеса и могут быть положены в основу концепции реструктуризации туристической отрасли Казахстана. Статистический анализ данных международных организаций позволил обосновать актуальные направления развития туризма в условиях влияния негативных факторов, связанных с распространением новой коронавирусной инфекции. На основе опроса туристов конкретизированы возможности туркомпаний по совершенствованию стратегии своего развития, использования конкурентных преимуществ в новых условиях. Рекомендовано применение маркетинговой модели 5P.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, туризм, международные поездки, COVID-19, пандемия, кризис

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы)

История статьи:

Получено 12 августа 2022

Принято 05 января 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Кенжин Ж.Б. – доктор PhD, ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, пр. Мәңгілік ел, бизнес-центр ЕХРО, блок В, 010000, Астана, Казахстан, 87471075390, e-mail: jaksat_22@mail.ru

Introduction

Tourism is significant for the world economy since this industry is a favorable environment for small and medium-sized businesses. Moreover, it is promising for attracting foreign investment on a large scale and quickly. Besides, the tourism business stimulates the development of other economic sectors, including construction, trade, transport, agriculture, communications, etc.

The epidemiological situation in 2020 produced a negative impact on international tourism. The travel industry has become one of the industries hardest hit by the COVID-19 pandemic. All the service providers involved in the tourism sector suffered losses due to the current situation: travel operators and agencies, hotels, sanatoriums, rest homes and boarding houses, tour guides, organizations providing recreational services, transport and passenger transportation, and so on. Countless tourist destinations have now ceased to function. The tourism industry is currently in a highly unfavorable situation.

According to WHO, as of January 1, 2020, the number of COVID-19 cases worldwide was about 86.4 million, and the number of deaths was 1.8 million (WHO. Coronavirus (COVID-19). Dashboard. Access mode: <https://covid19.who.int/info>). The resulting unprecedented global travel restrictions have caused some of the worst disruptions in the global economy. Within a few months, the international tourist system structure moved from “super tourism” to an almost complete stop. In such force majeure circumstances, tourists could not reimburse their expenses for pre-purchased travel services, having received only warranty certificates from tour operators with an indefinite period of obligations’ fulfilment.

The relevance of the topic and the significance of the study are due to tourism being among the sustainable economic development and social stability factors in any region of the world. This industry has suffered from the pandemic compared to any other one(s).

The study aims to identify trends and patterns of the current international tourism market crisis and to analyze problems and opportunities to solve these.

Millions of jobs in the global tourism sector were lost due to flight cancellations, hotel reservations, and events. Thus, all subjects of the tourism market have suffered. In this regard, studying the current world tourism market crisis and designing ways out of it is relevant and paramount.

Literature Review

It is still being determined when the international borders will fully function, and the transport communication within the countries will start working to the fullest extent. Therefore, the entire service sector suffered huge losses, and many companies faced bankruptcy risk. Scientists are unanimous (Yeh, 2021) that the tourism sector has undergone the most negative modifications in connection with the current situation.

Thus, Kuščer and a group of researchers noted that in 2019 the number of international arrivals exceeded 1.5 billion: the long evolution of tourism largely depended on the decades of development that had passed since the global financial crisis. Nonetheless, this latest period of unhindered expansion of the tourism industry ended with the onset of the pandemic (Kuščer et al., 2021). Other scientists, Motevalli-Taher and Payda, emphasize that the tourism industry had also been undermined by government measures to contain and combat the pandemic. Borders were closed, travel was prohibited, social and business events were cancelled, and people were encouraged to stay home. In taking these measures, governments worldwide have sought to find a balance between protecting the health and maintaining their economies, preventing dangerous levels of unemployment and bankruptcy (Motevalli-Taher & Paydar, 2021).

Many economists highlighted pricing as a particular problem in the current crisis (Sharma & Sha, 2020; Reis & Pinho, 2021; Bogan, 2021). As many travel operators suffered substantial financial losses in 2020, tax-burdened hospitality and transport companies were forced to compensate for the volatility of the currency. Traffic congestion and hotel occupancy restrictions also affected the tourist products’ cost. Analysis of consumer behavior research (exhibits that the demand for tourism services has become more selectively customized (Li & Song, 2021; Joo et al., 2021; Rudyanto et al., 2021). As a result, the recovery processes would be dynamic after the restrictions are lifted.

By the end of 2020, according to some researchers’ estimates, the tourism sector had begun to recover gradually, mainly in the northern hemisphere regions (Shahzad et al., 2021; Aldao et al., 2021; Roy, 2021). At the same time, travel restrictions had remained in place for most destinations worldwide and business travel, which had been hit hardest.

At the moment, no expert could reliably predict the final impact of COVID on the international tourism industry. Most researchers agreed that the pandemic positively affecting the development of domestic tourism, which could be used by affected travel companies (Robina-Ramirez et al., 2021; Anguera-Torrell et al., 2021; Motevalli-Taher & Paydar, 2021). However, for travel companies specializing in the field of international tourism, such a re-profiling is comparable to running a new business since the situation in the domestic tourism market is entirely different. In addition, practical research (Volgger et al., 2021; Ryakhovsky et al., 2021; Woyo, 2021) showed that domestic tourism during the pandemic is developing slowly due to domestic restrictions. Thus, the study aims to identify trends and patterns of the current international tourism market crisis and to analyze problems and opportunities to solve these.

Methodology

The study uses general scientific methods: analysis, synthesis, comparison, analysis of statistical data, and multiplicative analysis to assess the profitability of the tourism industry

and the production costs' impact on the competitiveness of travel companies. Graphical presentation of summarized data for 2010–2020 made it possible to reflect on the dynamics of the tourism industry development, its contribution to GDP and the crisis changed in 2020.

The study is based on official information by international organizations: the World Bank (WB), the World Tourism Organization (UNWTO), the World Tourism and Travel Council (WTTC), the United Nations (UN), the World Health Organization (WHO), the International Labor Organization (ILO), the International Air Transport Association (IATA).

Case Studies

Modern tourism is defined as a phenomenon of the twentieth century, and the twenty-first century has had every chance of becoming a century of tourism. More than 150 countries out of 195 countries were involved in tourism. Over the past decade, global tourism has shown strong growth. Tourism is important in developing the world economy, occupying a relatively large share of world GDP. This is confirmed by data on tourism's total contribution to world GDP for the last period (Figure 1).

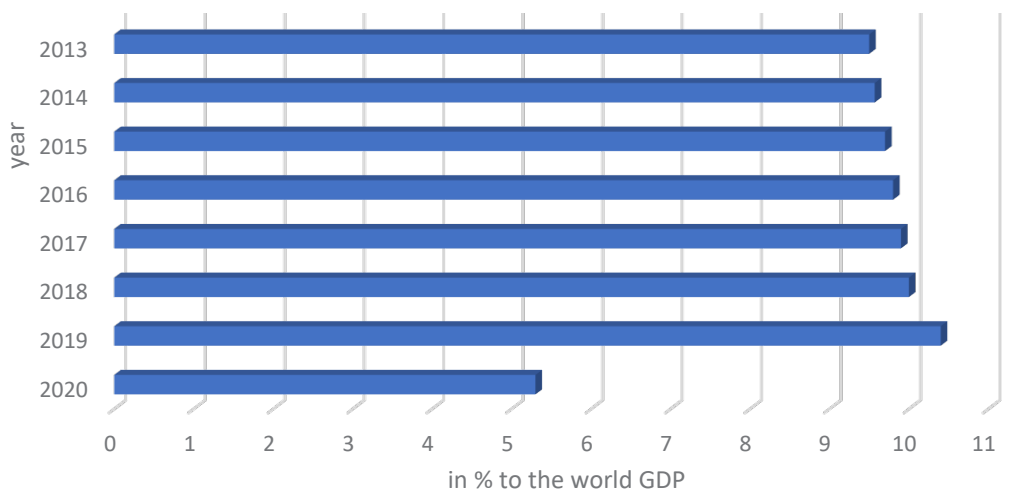

Figure 1 - International tourism contribution to the world economy for 2010-2020

Note: Compiled based on data from World Bank (2021)

Based on the data in Figure 1, we can conclude that the total contribution of world tourism to world GDP has been growing steadily. It is clearly seen that in 2020 it was replaced by a significant - two-fold - drop in income from tourism. International, regional and local travel

restrictions immediately affected various travel industry segments, such as air transport, cruises, public transport, accommodation facilities, cafes and restaurants, festivals, etc. Due to the tourism sector problems, the UN's unfavorable forecast came true - a decline in global GDP by 4.3% (UNCTAD, 2021).

The UN crisis forecast assumed a reduction in foreign tourists by the end of 2020 by 20-30% compared to 2019, but in fact, this value reached 72%. Such a rapid drop is due to restrictive measures on travel abroad, as well as quarantine measures on the territory of the states themselves.

In the past, global tourism has been affected by several crises. Serious, devastating events from 2001 to 2015 include the September 11 terrorist attacks (2001), the severe acute respiratory syndrome outbreak (2003), the global economic crisis (2008-2009), and the Middle East respiratory syndrome (2015). None of them led to a significant decrease in the global

development of tourism, we note only SARS (-0.4%) and the global economic crisis (-4.0%). This suggests that tourism as a system is relatively resilient to external shocks.

International air travel suffered the most. According to the International Air Transport Association, in 2020, the net loss was equal to \$126.4 billion. Total revenue fell by 69%. Against this background, a wave of redundancies arose — 4.8 million aviation industry employees lost their jobs or were sent on leave for an indefinite period without pay.

Figure 2 shows the industry downturn in some countries most affected by the pandemic.

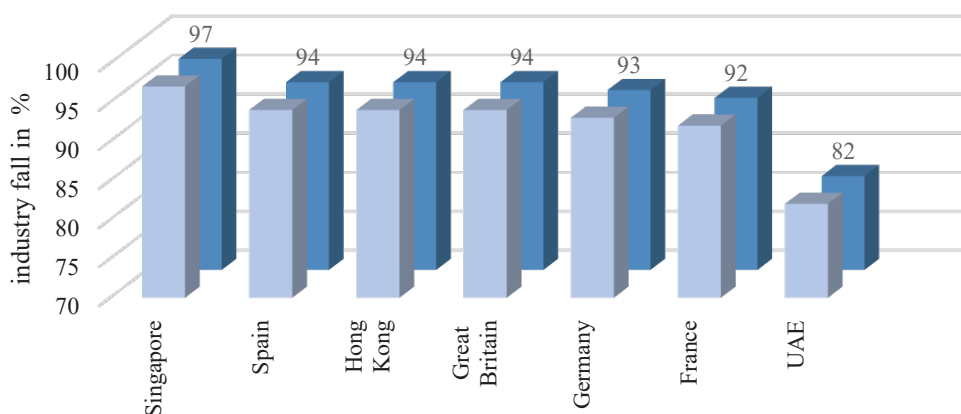

Figure 2 - Aviation industry decline by country in 2020

Note: Compiled based on data from IATA (2021)

Speaking about individual countries, the crisis impacted the tourism industry and the economy of each of them, led to irreversible losses. For small states, especially island states, whose economies were directly dependent on tourism, the tourism sector's total contribution to GDP reached 50% or more. According to the World Travel and Tourism Council, in 2019 the total contribution to the GDP of Macau was 91.3%, Maldives - 56.6%, and Bahamas - 43.3%. At the same time, in 2020, the number of international tourists in small island developing states decreased by 54.4%, and the economy of small island developing states - by 4.7%, compared with 3% in the global economy (Tourism. Pandemic. Countries of the world. World Travel & Tourism Council, 2021).

The world tourist flow until 2020 showed continuous growth. However, already in 2019-

2018 compared with 2017-2018, the growth decreased to 3.8%, which was explained by the trade tensions between the United States and the DPRK, and a decrease in economic growth worldwide.

The decline in international arrivals in 2020 resulted in a loss of 900 million international arrivals compared to 2019 and \$935 billion in international tourism export earnings. It exceeded the loss in 2009 more than ten times due to the global economic crisis. The most significant decline in international tourist arrivals was observed in Spain (10.8 million), Thailand (7.3 million), and Turkey (4.4 million).

The global and market losses due to the pandemic are enormous. However, it is extremely difficult to assess them now due to the sufficient statistical data lack and some companies, industries and governments' reluctance to disclose the economic downturn level.

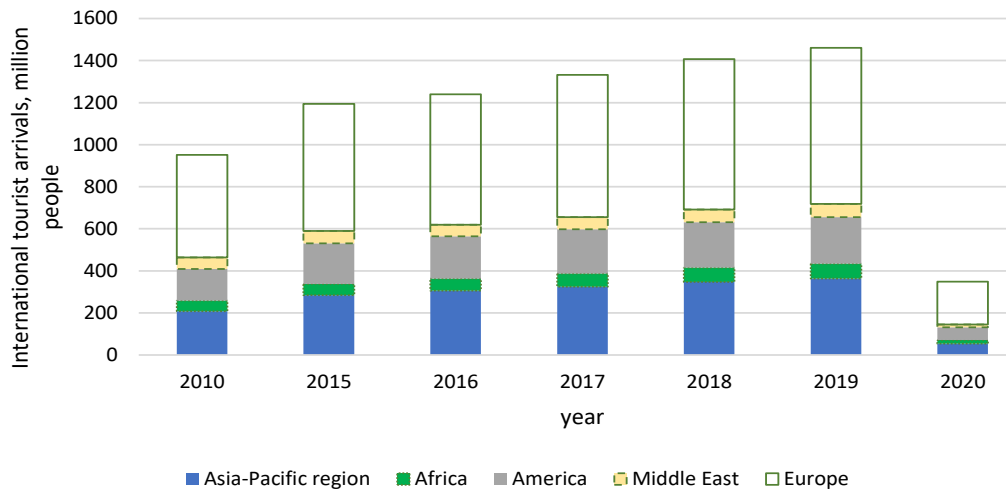

Figure 3 - Dynamics of international tourist arrivals for 2010-2020

Note: Compiled based on data from WTTC (2021)

Nevertheless, there is ample evidence that the impact and recovery from the COVID-19 pandemic will be unprecedented. For comparison: in October 2020, 98 million people (-83%) travelled around the world less than in the same period in 2019. The Asia-Pacific region was the first to suffer from the pandemic, the tourist flow to Asia decreased by 82%, Europe and America ranked second — by 68%, African countries and the Middle East lost 69% and 73% of arrivals (Figure 4).

This significant decline in tourist flows resulted in massive job losses and a sharp decline in foreign exchange earnings and taxes, which limited the state’s ability to support the tourism

industry. The countries being most at risk are those where tourism is the primary source of income. Unlike other business sectors, tourism revenues are irretrievably lost because the unsold capacity (such as in the accommodation area) cannot be realized in subsequent years. As a result, it produces corresponding consequences for employment in this sector.

Until 2020, there was a trend towards an increase in employment in tourism and related industries. In 2019, tourism and related sectors accounted for 330 million jobs globally, equivalent to 10.3% of the world’s total employment. In 2019, the tourism sector generated more than 9 million new jobs, the highest in all years of sustained growth, and 2020, the pandemic resulted in a 22% decline in employment (Figure 5).

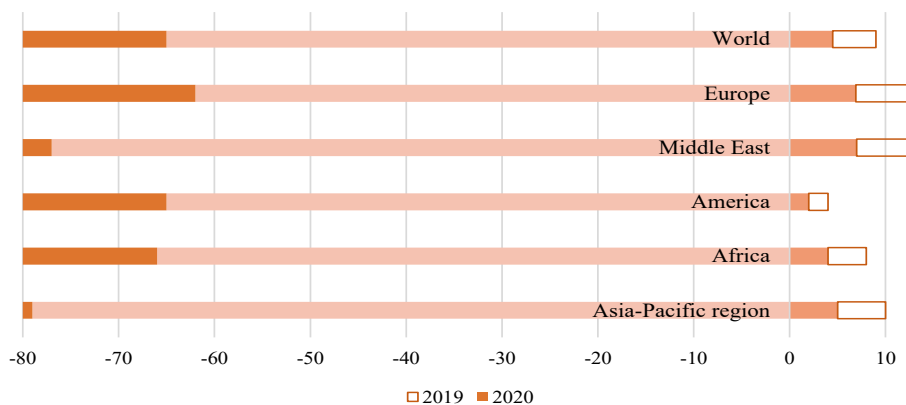

Figure 4 - Growth dynamics in tourists number for 2019 and 2020, in %

Note: Compiled based on data from WTTC (2021)

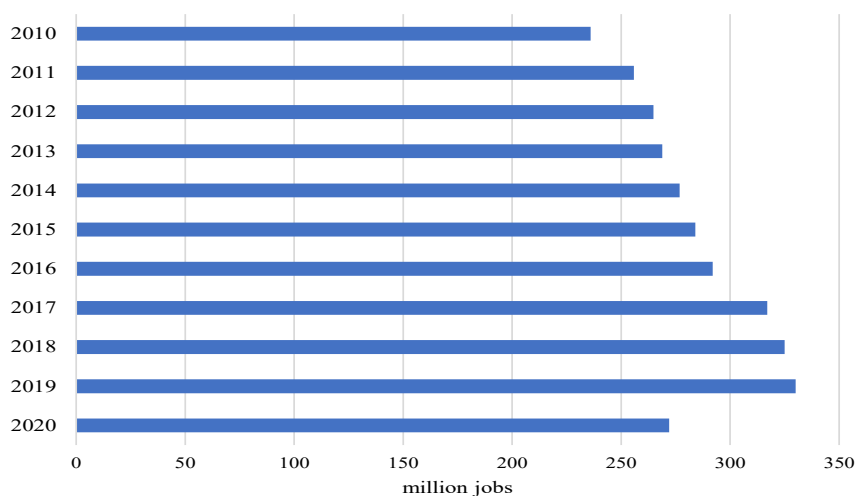

Figure 5 - Dynamics of employment in tourism in the world for 2010-2020

Note: Compiled based on source (Discenza, 2021)

One of the consequences of the decrease in tourist flow in 2020 was a significant increase in unemployment. According to ILO, 120 million professionals in tourism and related industries lost their jobs in the first year of the pandemic. The

job loss in the tourism industry has particularly affected women: by trends 2010-2019, they were in the majority of the number of people employed in world tourism, and in 2020 this figure dropped to less than 50% (Figure 6).

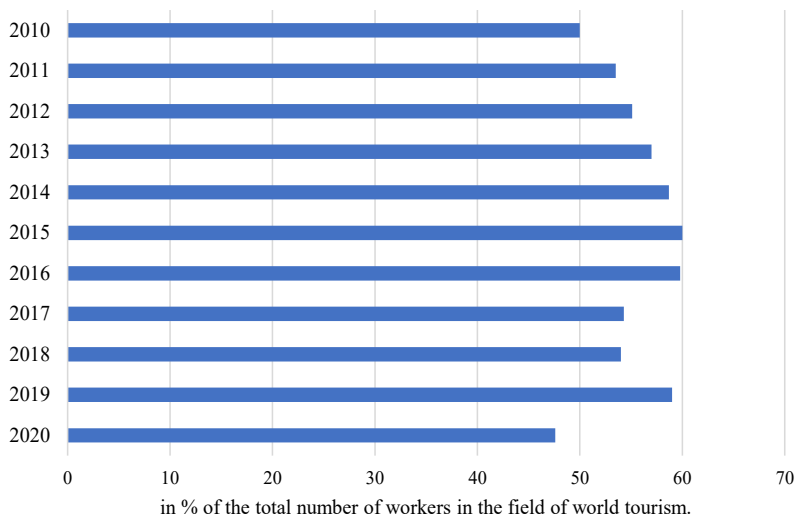

Figure 6 - Dynamics of employment of women in tourism in the world for 2010-2020

Note: Compiled by the author based on the UN Women (2021)

As a rule, they run small travel companies and have much fewer financial resources to deal with the crisis. In addition, women often hold such positions in the tourism industry as maids or receptionists, which puts their health at particular

risk. While the recovery in international tourism has remained slow, only 115 countries (53% of all destinations worldwide) have lifted travel restrictions.

Perspectives

The COVID-19 situation is still relevant, and there is no definite answer to the question of how tourism will develop in the future. Our survey of 35 tour operators showed that, in their opinion, it would take up to 4 years to return to the 2019 level in terms of the number of trips, even after lifting all countries' restrictions on entry and exit.

Based on pre-pandemic data, our calculations show that the tourism industry's long-term profitability can be potentially stable and unaffected by investment in a post-pandemic environment. The return on investment will decline with the introduction a new travel service. Notwithstanding, competitiveness has nothing to do with profit margins and is likely to grow. The results are expected to help guide marketing decisions.

Sales of tourism services may grow by 61.6% in 2022-2023. The calculations confirm that when travel companies spent 89% of their net profit in the pre-pandemic environment, the volume of travel services could not be sustained, and gross value added would fall to 3%. Therefore, to ensure better performance and a more comprehensive range of travel services, the minimum rate of return under ideal conditions should be at least 12.9%, and the value-added tax should not exceed 38.9%.

As the travel industry will recover later than any other one, businesses will be outsiders in the market for a while. In this regard, it is essential to prioritize the development of business tourism, as these trips will be necessary for a recovering economy.

The 5P marketing model (product - price - place - promotion - consumer) can be proposed to optimise the tourism industry activities in the post-pandemic market. The expanded 5P marketing model can serve as the basis of choice for travel business owners, providing a competitive advantage over existing travel market participants. It allows the evaluation of travel services in different market segments through an in-depth analysis of profitability and demand.

Following this marketing model, meetings and events at hotels will generate additional revenue for stakeholders and corporate business travel agencies and improve travel companies' image. Using this model can also improve the quality of tourism services. Typically, large hotel corporations associate themselves with image, not location.

At the level of the business environment, the leadership of the travel industry must ensure the financial indicators' transparency, high-quality management and stimulation assigned to the innovation process, and the reasonableness of optimizing activities in times of crisis. The sustainable competitive advantages of travel companies are based on innovation, quality control service, flexible, adaptive and effective organizational culture, intangible assets (image and business reputation), and consumer behavior management. Consequently, the competitiveness strategy should be more focused on these variables.

In current conditions, the most promising strategies for increasing competitiveness are strategies aimed at ensuring consumer loyalty, eco-innovation and adaptation to the external environment.

The pandemic has affected travellers, as well. Our survey of 185 tourists from different countries showed that it is essential to base the strategy of travel companies on the focus on replacing group tours with individual routes to less busy tourist places.

When choosing accommodation facilities, greater preference (68%) is mainly given to economical options, for example, apartments or apart-hotels, small hotels, glamping and caravanning are gaining popularity.

Tourist trips are expected to become less intense and rarer but also longer. Planning a trip for a 'new' tourist is in the range of 3–14 days before departure. Tourists are more interested in off-season trips (52%) and unusual tourist routes (89%).

A new tourist is more focused on alternative forms such as ecotourism, agritourism, rural tourism, etc. These forms of tourism will focus more on nature and society.

One of the trends in the development of tourism will be the integration of new technologies into the service industry: virtual and augmented reality, the economy of impressions, e-commerce, contactless technologies and other innovations. Overall, tourism will become more sustainable and innovative.

Conclusions

Summing up, the COVID-19 pandemic has caused significant damage to the tourism industry around the world. However, given its scale, there is an urgent need not to return to business as usual after the end of the crisis but to carry out a tourism system's global transformation. The pandemic should be viewed as an opportunity to rethink the tourism market's trajectory critically.

Travel restrictions remain in place in many countries, and consumer confidence is at an all-time low, despite a growing number of territories taking various measures, including imposed safety and health protocols, targeted marketing and advocacy campaigns, tourism recovery plans, practices to stimulate domestic tourism, etc.

The analysis of the international tourism market development dynamics demonstrated its connection with modern trends since the tourism industry is an integral part of the world economy. It was reflected in the decrease in tourist flows and the pandemic's negative impact on employment and income from tourism activities. It is important to note that the crisis has changed a tourist themselves as a consumer. Therefore travel companies should change their strategy, for which it is recommended to use the 5P model.

The pace of vaccination roll-out will drive the recovery in international tourism in 2022 in different countries and regions, coordination between countries regarding travel procedures and the general economic situation in the world. Carrying out mass vaccination of the population against coronavirus will provide an opportunity for further interaction between countries. The tourist market will begin to recover since travel is integral to people's lives.

References

1. Aldo, C., Blanco, D., Espallargas, M.P., & Rubio, S.P. (2021). Modelling the crisis management and impacts of 21st century disruptive tourism events: the COVID-19 pandemic. *Tourism Review*, 76 (4), 929-941. <https://doi.org/10.1108/TR-07-2020-0297>
2. Anguera-Torrell, O., Vives-Perez, J., & Aznar-Alarcón, J.P. (2021). Urban tourism performance index over the COVID-19 pandemic. *International Journal of Tourism Cities*, 17(3), 565-582. <https://doi.org/10.1108/IJTC-09-2020-0206>
3. Bogan, E., Gursoy, D., Nunkoo, R. and Sariisik, M. 2021. *COVID-19 and the Hospitality and Tourism Industry: A Research Companion*. London: Edward Elgar Publishing, 400 p. <https://doi.org/10.4337/9781800376243>
4. Discenza, A.R. (2021). *Walsh Lessons from the COVID-19 pandemic: Global review of impacts of the COVID-19 pandemic on labour force surveys and dissemination*. ILO, Department of Statistics. Geneva.
5. IATA(2021).EconomicsIATA[cited July 20, 2022].Availableat:<https://www.iata.org/en/publications/nomics/?Search=&EconomicsL1=240#searchForm>
6. Joo, D., Xu, W., Lee, J., Lee, C., & Woosnam, K.M. (2021). Residents' perceived risk, emotional solidarity, and support for tourism amidst the COVID-19 pandemic. *Journal of Destination Marketing & Management*, 19, 100553 - 100553. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2021.100553>
7. Khalid, U., Okafor, L.E., & Burzyńska, K. (2021). Does the size of the tourism sector influence the economic policy response to the COVID-19 pandemic? *Current Issues in Tourism*, 24, 2801 - 2820. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1874311>
8. Kuščer, K., Eichelberger, S., & Peters, M. (2021). Tourism organizations' responses to the COVID-19 pandemic: an investigation of the lockdown period. *Current Issues in Tourism*, 25, 247 - 260. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1928010>
9. Li, S., Li, H., Song, H., & Chen, M. (2021). Mitigating Tourism Social Costs during a Pandemic: Evaluating Residents' Perceptions and Behavioral Intentions. *Journal of Travel Research*, 61, 493 - 510. <https://doi.org/10.1177/00472875211000447>
10. Motevalli-Taher, F., & Paydar, M.M. (2021). Supply chain design to tackle coronavirus pandemic crisis by tourism management. *Applied Soft Computing*, 104, 107217 - 107217. <https://doi.org/10.1016/j.asoc.2021.107217>
11. Reis, P., & Pinho, C. (2021). COVID-19 Surprise Effect and Government Response Measures on the Influence on Asset Pricing Risk among European Travel and Airline Sectors. *Pandemics and Travel*. London: Emerald Publishing Limited (pp. 121-139). <https://doi.org/10.1108/978-1-80071-070-220211008>
12. Robina-Ramírez, R., Sánchez, M.S., Jiménez-Naranjo, H.V., & Castro-Serrano, J. (2021). Tourism governance during the COVID-19 pandemic crisis: A proposal for a sustainable model to restore the tourism industry. *Environment, Development and Sustainability*, 24, 6391 - 6412. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01707-3>
13. Roy, H., Micera, R. Maingi, Sh. W. & Gowreesunkar, V. G. (2021). *Tourism Destination Management in a Post-Pandemic Context Global Issues and Destination Management Solutions*. London, Emerald Publishing Limited.
14. Rudyanto, R., Pramono, R., & Juliana, J. (2021). Perception of Knowledge of the Risk of the COVID-19 Pandemic Regarding Touring Intentions and Tourism Travel Recommendations. MedRN: Interdisciplinary Coronavirus & Infectious Disease Related Research (Topic). *Journal of Environmental*

Management and Tourism, 12(4), 929-947. <https://doi.org/10.14505/%2Fjemt.v12.4%2852%29.08>

15. Ryakhovsky, D.I., Zvorykina, T.I., Lagutkina, M.D., Lujin, M., & Meshkov, P.Y. (2021). Development of Domestic Tourism in Pandemic Environment: National Programs of Support for the Industry. *Revista Gestão Inovação e Tecnologias*, 4, 770-781. <https://doi.org/10.47059/REVISTAGEINTEC.V11I4.2145>

16. Shahzad, S.J., Hoang, T.H., & Bouri, E. (2021). From pandemic to systemic risk: contagion in the U.S. tourism sector. *Current Issues in Tourism*, 25, 34 - 40. <https://doi.org/10.1080/13683500.2021.1881050>

17. Sharma, S.S., & Sha, Y. (2020). Part A: Special Section on COVID-19 Research. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56, 3551 - 3553. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2020.1858617>

18. Volgger, M., Taplin, R. & Aebli, A. (2021). Recovery of domestic tourism during the COVID-19 pandemic: An experimental comparison of interventions. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 48, 428-440. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2021.07.015>

19. [24] WHO. Coronavirus (COVID-19). Dashboard. Available at: <https://covid19.who.int/info>

20. Williams, C. C. (2021). Impacts of the coronavirus pandemic on Europe's tourism industry: Addressing tourism enterprises and workers in the undeclared economy. *International Journal of Tourism Research*, 1, 79-88. <https://doi.org/10.1002/jtr.2395>

21. UN Women (2021). Annual report 2010-2020 [cited June 30, 2022]. Available at: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/annual-report>

22. UNCTAD (2021). COVID-19 and Tourism: Assessing the Economic Consequences. [cited June 30, 2022]. Available at: <https://unctad.org/webflyer/covid-19-and-tourism-assessing-economic-consequences>

23. World Bank (2021). The World Bank Group's Response to the COVID-19 (coronavirus) Pandemic [cited July 20, 2022]. Available at: <https://www.worldbank.org/en/who-we-are/news/coronavirus-covid19>

24. Woyo, E. (2021). The Sustainability of using domestic tourism as a post-COVID-19 Recovery strategy in a distressed destination. *Information and Communication Technologies in Tourism*, 1, 476-489. https://doi.org/10.1007/978-3-030-65785-7_46

25. WTTC (2021). World travel and tourism consul data [cited July 20, 2022]. Available at: <https://wttc.org/COVID-19>

26. Yeh, S.S. (2021). Tourism recovery strategy against COVID-19 pandemic. *Tourism Recreation Research*, 2, 188-194. <https://doi.org/10.1080/02508281.2020.1805933>

Information about the authors

* **Zhaxat B. Kenzhin** – PhD, associate professor, Academy of Physical Education and Mass Sport, Astana, Kazakhstan, e-mail: jaksat_22@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>

Tursynzada K. Kuangaliyeva – c.e.s., Associate Professor, Academy of Physical Education and Mass Sport, Astana, Kazakhstan, e-mail: kuantu_80p@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>

Khanbibi U. Nursapina – Master's degree, senior lecturer, West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: khanbibi_n@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7959-4961>

Gulsara S. Mukina – PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2451-4984>

Yerzhan B. Domalotov – master of Economic Sciences, Senior Lecturer; Amanzholov University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan; e-mail: domalotovkz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-9282>

Авторлар туралы мәліметтер

* **Кенжин Ж.Б.** – PhD докторы, қауымдастырылған профессор., Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана., Қазақстан, e-mail: jaksat_22@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>

Куангалиева Т.К. – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы, Астана., Қазақстан, e-mail: kuantu_80p@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>

Нурсапина К.У. – магистр., аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан, e-mail: khanbibi_n@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7959-4961>

Мукина Г.С. – PhD, қауымдастырылған профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, e-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2451-4984>

Домалатов Е.Б. – экономика ғылымдарының магистрі, сениор-лектор, Аманжолов университеті, Өскемен, Қазақстан, e-mail: domalotovkz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-9282>

Сведения об авторах

* **Кенжин Ж.Б.** – доктор PhD, ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан, e-mail: jaksat_22@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-8349>

Куангалиева Т.К. – к.э.н., ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан, e-mail: kuantu_80p@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>

Нурсапина К.У. – магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, Уральск, Казахстан, e-mail: khanbibi_n@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7959-4961>

Мукина Г.С. – PhD, ассоциированный профессор, университет Торайгырова, Павлодар, Казахстан, e-mail: gulsara.dyusembekova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2451-4984>

Домалатов Е.Б. – магистр экономических наук, сениор-лектор; Аманжолов университет Усть-Каменогорск, Казахстан; e-mail: domalotovkz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9955-9282>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-145-164>
MPHTI 06.77.01
JEL: J24, H75, M53

An Analysis and Evaluation of Public and Local Administration Educational Program: the Case of Kazakhstan Universities

Sholpan A. Yessimova^{a*}, Dilzhan N. Yergaliyev^b

^aAstana IT University, EXPO Business Center, block C.1., 010000, Astana, Kazakhstan; ^bSakarya University, Kemalpaşa Esentepe Kampüsü, Üniversite Cd., 54050, Serdivan, Sakarya, Turkey

For citation: Yessimova, Sh. A., & Yergaliyev, D.N. (2023). Analysis and Evaluation of Educational Program Public and Local Administration: the Case of Kazakhstan Universities. *Economics: Strategy and Practice*, 18(1), 145-164, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-145-164>

ABSTRACT

The purpose of the research is to conduct an in-depth analysis and evaluation of existing “the Public and Local Administration” (PA) educational programs across the universities of Kazakhstan. This study was carried out with the support of the Astana Civil Service Hub. The object of the research is 120 universities, 45 of which train personnel in 48 educational programs within the bachelor’s degree (PA), and 38 universities have 73 master’s degree programs in PA major. Only six universities provide eight doctoral educational programs respectively. The Academy of Public Administration (APA) under the President of the Republic of Kazakhstan gives an opportunity to obtain a specialized PhD profile degree in PA. In the course of the study, the number of methods such as: comparative analysis, observation, induction and deduction, logical approach, and interviews were engaged. Current research has analyzed the higher education sources in the field of PA, namely educational programs from the open platforms of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, along with syllabuses, regulatory educational legal acts, legislation in the field of PA and expert interviews. The findings come from calculating the ratio of disciplines according to the components of which the taught disciplines were distributed: management, economics, law, public policy, digital knowledge, and interdisciplinary disciplines. Results indicate that the PA undergraduate programs (39 universities out of 45) are mainly synchronized with economic educational programs. The research will be continued with regard to the assessment of the academic personnel and research capacity of universities within PA educational programs, alongside with an analysis of the APA training programs correspondingly.

KEYWORDS: Educational Program, Public Administration, Analysis, Strategy, University, Kazakhstan, Academic Capacity

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was conducted with the support of the Astana Civil Service Hub

Article history:

Received 27 November 2022

Accepted 24 January 2023

Published 30 March 2023

*Corresponding author: Yessimova Sh.A. – Doctor of Economics, Astana IT University, EXPO Business Center, block C.1, 010000, Astana, Kazakhstan, 87015210410, e-mail: sh.yessimova@gmail.com

Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламаларын талдау және бағалау

Есімова Ш.А.^{a*}, Ерғалиев Д.Н.^b

^a*Astana IT University, Мангілік Ел 55/11, Блок С1, QazExpo, 010000, Астана, Қазақстан;* ^b*Сакарія университеті, Кемалпаша данғ., Есентепе Кампусы 54050, Сердиван, Сакарія, Түркия*

Дәйексөз алу: Есімова Ш.А., Ерғалиев Д.Н. (2023). Қазақстандағы жоғары оқу орындарының «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламаларын талдау және бағалау. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 145-164, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-145-164>

ТҮЙІН

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан университеттеріндегі қолданыстағы «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламаларына терең талдау және бағалау жүргізу. Бұл зерттеу Астана мемлекеттік қызмет хабының қолдауымен жүзеге асырылды. Зерттеу объектісі 120 жоғары оқу орны болып табылады, оның ішінде 45 ЖОО бакалавриат деңгейінде 48 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасы бойынша, 38 ЖОО 73 магистратура бағдарламасы бойынша кадрлар даярлайды. Тек 6 жоғары оқу орны 8 докторантура білім беру бағдарламасы бойынша мамандарды даярлайды, ал Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы «Мемлекеттік және жергілікті басқару» бағыты бойынша PhD докторы дәрежесін алуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында талдау, салыстыру, бақылау, индукция және дедукция, сұхбат әдістері, сонымен қатар логикалық әдіс қолданылды. Зерттеуде мемлекеттік басқару саласындағы жоғары кәсіптік білім туралы дереккөздерді, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ашық платформасындағы білім беру бағдарламаларын, силлабустарды, мемлекеттік басқару саласындағы нормативтік құқықтық актілер мен заңнамаларды, сондай-ақ сарапшылық сұхбаттардың нәтижелерін талдады. Зерттеу нәтижелері оқытылатын пәндер бөлінген құрамдас бөліктерге сәйкес пәндердің арақатынасын есептеу арқылы алынды: менеджмент, экономика, құқықтану, мемлекеттік саясат, цифрлық білім, пәнаралық пәндер. Мемлекеттік жергілікті өзін-өзі басқаруда университеттерде бакалаврларды (45-тің 39-ы) дайындау экономикалық білім беру бағдарламаларымен синхрондалады. Бұл зерттеу басқару пәндері бойынша Қазақстандағы жоғары оқу орындарының кадрлық және ғылыми әлеуетін бағалау, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының оқу бағдарламаларын талдау тұрғысында жалғастырылатын болады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: білім беру бағдарламасы, мемлекеттік және жергілікті басқару, бағалау, талдау, стратегия, академиялық әлеует

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу Астана мемлекеттік қызмет хабының қолдауымен жүргізілді

Мақала тарихы:

Редакцияға түст 27 Караша 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 24 Қаңтар 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

***Корреспонденттік автор:** Есімова Ш.А. – э.ғ.д., Astana IT University, Мангілік Ел 55/11, Блок С1, QazExpo, 010000, Астана, Қазақстан, 87015210410, e-mail: sh.yessimova@gmail.com

Анализ и оценка образовательных программ «Государственное и местное управление» в вузах Казахстана

Есимова Ш. А.^{а*}, Ергалиев Д.Н.^б

^аAstana IT University, Мангилик Ел 55/11, Блок С1, QazExpo, 010000, Астана, Казахстан; ^бУниверситет Сакарья, пр. Кемальпаша, Кампус Есентепе, 54050, Сердиван, Сакарья, Турция

Для цитирования: Есимова Ш. А., Ергалиев Д.Н. (2023). Анализ и оценка образовательных программ «Государственное и местное управление» вузов Казахстана. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 145-164, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-145-164>

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является проведение глубокого анализа и оценки существующих образовательных программ «Государственное и местное управление» в университетах Казахстана. Данное исследование было проведено при поддержке Астанинского Хаба государственной службы. Объектом исследования являются 120 вузов, из них 45 вузов осуществляют подготовку кадров по 48 образовательным программам бакалавриата «Государственное и местное управление», 38 вузов – по 73 магистерским программам. Лишь в 6 университетах осуществляется подготовка по 8 образовательным программам докторантуры, а в Академии государственного управления при Президенте РК предоставляется возможность получить степень доктора PhD по профилю «Государственное и местное управление». В ходе проведения исследования использованы методы анализа, сравнения, наблюдения, индукции и дедукции, логический подход, интервью. В исследовании проведен анализ источников по высшему профессиональному образованию в области государственного управления, образовательных программ из открытых платформ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, силлабусы, нормативно-правовые акты и законодательство в области государственного управления и экспертное интервью. Результаты исследования были получены путем вычисления соотношений дисциплин по компонентам, по которым были распределены преподаваемые дисциплины: управление, экономика, юриспруденция, государственная политика, цифровые знания, междисциплинарные дисциплины. Подготовка бакалавров в вузах (39 из 45) по государственному местному управлению синхронизируется с экономическими образовательными программами. Данное исследование будет иметь свое продолжение в части оценки кадрового и научного потенциала вузов Казахстана по управленческим дисциплинам, а также анализ программ обучения Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: образовательная программа, государственное и местное управление, анализ, стратегия, университет, Казахстан, академический потенциал

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование было проведено при поддержке Астанинского Хаба государственной службы

История статьи:

Получено 27 ноября 2022

Принято 24 января 2023

Опубликовано 30 марта 2023

*Корреспондирующий автор: Есимова Ш. А. – д.э.н., Astana IT University, Мангилик Ел 55/11, Блок С1, QazExpo, 010000, Астана, Казахстан, 87015210410, e-mail: sh.yessimova@gmail.com

Введение

Поколение университетов vs качество образовательных программ. В 2022 году словарь Collins (Collins dictionary, 2022) выбрал слово года «Permacrisis» – перманентный кризис, что означает непрекращающийся коллапс, сменяющийся один кризис другим, который начался с периода COVID 19 и по сей день продолжается. В этой существующей реальности как развиваться вузам Казахстана и мира и какие образовательные программы должны создаваться, что помогло бы экономикам стран решать насущные кризисные проблемы во всех сферах жизнедеятельности.

Многие страны развивают и создают экосистему вузов, соответствующую «Университету 3.0» – модель предпринимательского университета, продвигающую новые креативные знания, ноу-хау, инновационные идеи. Но есть и университеты 4 поколения, называемые «экологический университет», ориентированные на решение вопросов общества и соответствующие потребностям стейкхолдеров (Barnett & Fulford, 2020).

Первое. Если говорить простым языком, то необходимо переосмыслить роль казахстанских университетов и определить их важность и место, которое они могут занять на мировом образовательном рынке, выявить и понять особенности, глубинные проблемы именно наших университетов и каков будет вектор дальнейшего развития. А самое главное - необходима отдельная национальная масштабная Стратегия по пересборке университетов Казахстана (Zhesksembayeva, 2022). Разница между победителями и проигравшими будет заключаться в стратегии. Никто не станет «мировым классом» случайно, тем более в кризисное время.

Второе. Одним из приоритетов в данной стратегии должно являться академическое и исследовательское превосходство, что служит фундаментом для развития других приоритетных направлений как глобальное видение и операционное превосходство.

Поэтому, на наш взгляд, требуется кардинальный аудит и ревизия образовательной деятельности, которая будет затрагивать ключевые аспекты содержания, целевых установок и ожидаемых результатов образовательных программ.

Во-первых, скорее всего необходимо сделать анализ существующих образовательных программ (ОП) государственного и

местного управления, государственной службы по тем или иным направлениям (экономическое, управленческое, политическое, цифровое и т. д.)

Во-вторых, анализ существующих подходов и кадрового потенциала академических кадров в образовательной среде.

С этой целью нам хотелось бы сделать попытку анализа существующих ОП, силлабусов вузов Казахстана по подготовке кадров для государственной службы по образовательным программам «Государственное и местное управление», охватывающего все уровни образования (бакалавриат, магистратура и докторантура). Данное исследование было реализовано при поддержке Астанинского Хаба государственной службы.

Обучение и подготовка государственных служащих. Обучение и подготовка государственных служащих имеет важное значение для наращивания потенциала государственного управления. Успешная программа образования и обучения может способствовать эффективной и инновационной государственной службе, которая будет придерживаться принципов демократического государственного управления.

В последние годы в Казахстане идет заинтересованность в образовании в области госуправления, идет осознание и понимание образовательной программы «Государственное и местное управление» с момента появления его в Классификаторе направлений подготовки кадров с высшим и послевузовским образованием (Казахстан, от 13 октября 2018 года № 569), утвержденным Министерством образования и науки Республики Казахстан (Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2018). В рамках данного анализа исследовано 48 образовательных программ бакалавриата, 73 магистерских программ и 8 докторских программ по государственному и местному управлению.

Исследовательские вопросы:

Данное исследование сфокусировано на вопросах:

1. По каким программам в университетах Казахстана осуществляется подготовка кадров для государственной службы и какова структура и содержание программ в области государственного управления?
2. Что входит в содержание программ и из каких компонентов они состоят?

Ранее проведенные исследования ОЭСР «Сравнительный анализ реформы государственной службы» и Астанинским хабом государственной службы «Global and Regional Trends in Civil Service Development» показали, что последние реформы государственной службы в Казахстане имеют положительный прогресс в создании профессиональной государственной службы и, в некоторой степени, стратегической государственной службы. Поскольку государственная служба стремится к инновациям, то возникает необходимость уделить внимание формированию инновационных способностей и знаний. Растущее значение навыков для профессиональной, стратегической и инновационной государственной службы требует развития на государственной службе и в вузах Казахстана культуры обучения, ориентированной на формирование необходимых управленческих нестандартных навыков, что требует пересмотра образовательных программ, подходов и методов обучения кадров по данному направлению на всех уровнях образования.

Целью данной работы является разработка рекомендаций для высших учебных заведений по образовательной программе «Государственное и местное управление» и дальнейшему развитию школ госуправления в Казахстане.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- проведение анализа образовательных программ вузов Казахстана по подготовке кадров для государственной службы по «Государственному и местному управлению» (бакалавриат, магистратура и докторантура);
- выработка рекомендаций по практическому применению результатов анализа и оценки потенциала образовательной программе «Государственное и местное управление».

Литературный обзор

На сегодняшний день возникает много споров о том, что такое государственное управление и к какой науке оно относится. Если обратиться к истории, то Вудро Вильсон, Ф. Гудню и другие исследователи заложили основу для развития теории государственного управления как самостоятельного научного познания, которая заключалась в дихотомии политики и управления (Wilson, 1887).

Мировые ученые в области государственного управления предлагают на сегодня множество определений и подходов к изучению данной дисциплины. Леонард Д. Уайт продолжил изучение государственного управления, с точки зрения четырех важных предположений, определяющих характер этого предмета. В тексте Уайта управление рассматривается как «единый процесс», и предполагается, что «изучение управления должно начинаться с основ управления, а не с основ права». Кроме того, Уайт предположил, что существует «значительная тенденция» к превращению художественной природы государственного управления в науку. Наконец, Уайт представляет идею о том, что проблема государственного управления станет «сердцем проблемы современного правительств» (Storing, 1965).

Точка зрения Уайта служит примером ортодоксального определения государственного управления, на основе которого была разработана группа теорий управления. Ученые начали включать бюрократическую теорию Макса Вебера (Weber & Max, 1994), а также теорию научного управления Фредерика Тейлора (Taylor et al., 1911) в изучение государственного управления. Принципы управления Лютера Гулика (Gulick, 1937), правила специализации работы и роль исполнительной власти во многом определили сферу исследований государственного управления. Конечной целью классической теории государственного управления была эффективность и действенность.

В «теории государственного управления и разделении властей» Дэвид Розенблум представляет три подхода к государственному управлению: управленческий подход, политический подход и юридический подход. Согласно Розенблуму, каждый из этих подходов имеет отдельное происхождение и разную организационную структуру, взгляды на личность, что отражает конституционное разделение властей. Все эти подходы ценны как для академических исследований, так и для практики государственного управления, и «попытка унифицировать теорию, позволив одному подходу вытеснить другие, будет способствовать развитию государственной бюрократии в самом оскорбительном смысле этого слова» (Rosenbloom, 1983).

Анализируя предыдущие таксономии теорий государственного управления, авторы пришли к выводу, что «важно обсудить тео-

рии и идеалы государственного управления... с точки зрения их влияния на развитие отрасли, риторики, которая оправдывала их принятие общественностью, и факторов, которые их сформировали» (Holzer, 1977; Holzer et al., 2018). «Пять великих идей были предложены Хольцером и Жангом (Holzer & Zhang, 2009), которые отражают: (1) честное, беспристрастное и деловитое правительство, выступающее в качестве фундаментальных понятий для создания поля; 2) классические модели управления, ориентированные на эффективность организации с минимальными потерями энергии, включая модель бюрократии Вебера и научный менеджмент Тейлора; 3) политика и разработка политики, противостоящие деловому правительству и его допущению о дихотомии политики и управления, подчеркивая понимание того, что «бюрократы обязательно являются политиками в такой же степени, как и любые другие участники процесса»; 4) человеческое поведение, которое является еще одной важной школой теории организационного управления, акцентирующей внимание на важности человеческих отношений и личных целей; 5) Эффективность программы, которая определяет область государственного управления как синтез, «та, которая должна уравновешивать конкурирующие, часто противоречащие друг другу ценности и которая открыта для постоянной адаптации и улучшения в стремлении к продуктивной работе» (Holzer, 1977; Holzer & Gabrielian, 1998; Holzer et al., 2009). Некоторые ученые делят область государственного управления на семь теоретических блоков. К ним относятся теории политического контроля над бюрократией, теории бюрократической политики, публично-институциональная теория, теории государственного управления, постмодернистская теория, теория принятия решений, теория рационального выбора и теории управления (Frederickson et al., 2018).

Генри разделяет 6 периодов развития госуправления (Henry, 1975): (1) политико-управленческая дихотомия, предложенная Woodrow Wilson, Frank Goodnow и Leonard White в 1900-1926; (2) принципы госуправления, 1927-37 and вызовы, 1938-50, представленные учеными Luther Gulick, Herbert Simon, and Dwight Waldo; (3) госуправление как политическая наука, 1950-70; (4) госуправление как менеджмент, 1950-70, разделение и их понимание, 1965-

70; (5) госуправление как госуправление, 1970 - по настоящее время; (6) governance, 1990- по настоящее время (Holzer & Zhang, 2009). Похожая книга «Classics of Public Administration», написанная Shafritz and Hyde, классифицируют историю госуправления четырьмя периодами: (1) ранние голоса и первая четверть века, 1880-1920 годы; (2) новый курс до середины века, 1930-1950 годы; (3) John F. Kennedy акцентирует на реформировании госслужбы, 1960-1970 годы; and (4) Ronald Reagan после переизобретения, 1980-2000 годы (Holzer et al., 2018).

Государственное управление определяется как междисциплинарная дисциплина (Holzer et al., 2022). Научный менеджмент в основном заимствован из делового администрирования. Психология применяется при изучении человеческих отношений и мотивации сотрудников в организации. Терри Мо предлагает применять неоклассические экономические теории в исследованиях общественных организаций (Мое, 1984). Рисунок 1 демонстрирует сочетание различных дисциплин, связанных с изучением государственного управления.

Данный ретроспективный анализ приведен для того, чтобы при подготовке программ обучения государственному управлению вузами Казахстана учитывались истоки и подходы развития государственного управления, существующие в мире. Труды последних лет все больше подчеркивают и признают, что государственное управление является междисциплинарным направлением в науке. И опять же возникает вопрос – каково соотношение каждой науки в формировании и разработке программы в данной области.

Рикуччи определял область государственного управления на основе философии познания (Ricucci, 2010). Из-за колебания ценностей и парадигм некоторые ученые предлагают, что имеет место интеллектуальный кризис государственного управления (Kaufman, 1956; Ostrom, 2008; Ostrom & Allen, 2008). Однако Ricucci рассматривает такой «кризис» как форму постмодернистской дисциплины, предполагающей множественные методы исследования, основанные на различных философиях познания (Ricucci, 2010). В ее работе утверждается, что «не существует лучшего способа» для проведения исследований в области государственного управления.

Рисунок 1 - Государственное управление: междисциплинарный подход

Figure 1 - Public Administration: an interdisciplinary approach

Примечание - Составлено авторами по источнику (Frederickson et al., 2018)

Образование и подготовка государственных служащих является ключевым фактором развития потенциала государственного управления, который должен служить обществу и государству. Чтобы определить качество, мы опираемся на понятие «соответствие цели и трансформации» (Ball, 1985; Marbach et al., 2018). Соответствие цели означает, что профессиональное образование способно достигнуть целей и отвечает требованиям государственного управления. Готовность к трансформации — это способность адаптироваться к постоянно меняющейся среде, а также к изменяющимся целям. Профессиональное образование государственных служащих можно считать высококачественным, если оно сохраняет способность к адаптации и вносит существенный вклад в способность государственного управления удовлетворять два типа ожиданий: ожидания общества в отношении государства и его администрации и ожидания государства по отношению к государственным служащим (Marbach et al., 2018).

Система профессионального образования должна воспитывать определенные ценности, передавать определенные знания и способствовать приобретению обучающимся определенных навыков.

- Ценности: ориентация на общественные интересы, лояльность к государству, надежность, правовые и этические основы, такие как верховенство закона, доступность и толерантность.

- Знания: юридические и управленческие базовые знания, методы, понимание причин проблем и контекстов;

- Навыки: способность решать проблемы, способность к обучению, способность справляться с меняющимися и новыми задачами, компетентное управление политическим процессом, ключевые компетенции в области управления и коммуникации, ведение переговоров и регулирования.

Методы исследования

Для того чтобы понять, в какой степени и как профессиональное образование пытается передать необходимые ценности, знания и навыки, мы использовали литературу по профессиональному образованию в области государственного управления, оценивали учебные программы, силлабусы, нормативно-правовые акты и законодательство в области государственного управления и проводили интервью с экспертами.

В Казахстане насчитывается 120 вузов, из них около 45 высших учебных заведений,

где осуществляется подготовка кадров по программе бакалавриат по 48 образовательным программам «Государственное и местное управление», 38 университетах осуществляют подготовку кадров по 73 магистерским программам, и всего 6 университетов имеют 8 ОП (Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Университет Нархоз, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, университет КИМЭП, Центрально-Азиатский университет) и Академия государственного управления при Президенте РК предоставляют возможность получить степень доктора PhD по профилю «Государственное и местное управление». Для получения информации о целях профессионального образования мы опирались на образовательные программы, syllabus, учебные планы и положения об академической деятельности, а также консультировались со специалистами кафедр, факультетов университетов. Те же эксперты также

проинформировали нас о том, как осуществляется образование, в том числе о методах обучения, подборе и подготовке преподавателей, а также о связи между теорией и практикой и том опыте, который наработан с момента появления специальности «Государственное и местное управление» в Классификаторе направлений подготовки кадров с высшим и послевузовским образованием (Казахстан, от 13 октября 2018 года № 569), утвержденным Министерством образования и науки Республики Казахстан (Order of the Minister MES RK, 2018).

Анализ образовательных программ по «Государственному и местному управлению» показал наличие различных подходов к обучению по данной специальности для бакалавров. Тем самым позволил разделить 45 вузов на группы университетов по критериям компонентов, по которым были распределены преподаваемые дисциплины: управление, экономика, юриспруденция, государственная политика, цифровые знания, междисциплинарные дисциплины (Рисунок 2).

Рисунок 2 - Оценка бакалаврских образовательных программ по компонентам

Figure 2 - Evaluation of Bachelor's Degree Programs by Components

Примечание - Составлено авторами

Первая группа университетов, ориентированных на управленческий компонент ОП (37–62%), – 21 университет. Вторая группа университетов, ориентированных на экономические дисциплины ОП (27–60%), – 39 вузов.

Для программ магистратуры выделены 5 направлений, по которым были распределены преподаваемые дисциплины, формирующие научно-исследовательские компетенции: управление, экономика, цифровые знания и междисциплинарные направления (Рисунок 3).

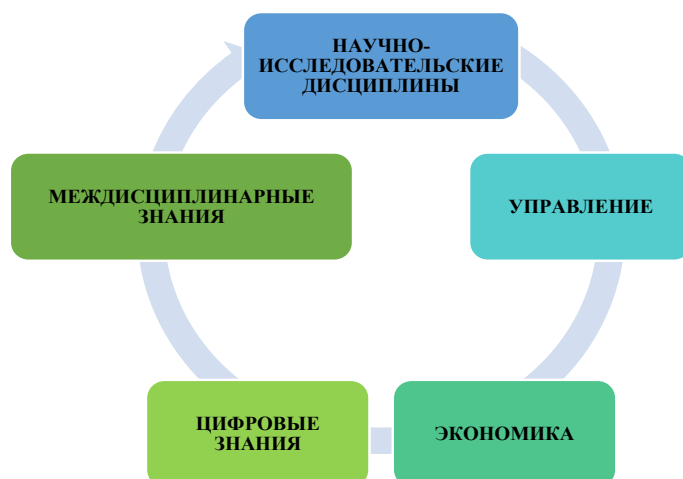

Рисунок 3 - Оценка магистерских и докторских образовательных программ по компонентам
Figure 3 - Evaluation of Master's and Doctoral Educational Programs by Components

Примечани - Составлено авторами

В связи с этим, во внимание было взято исследование ОП научно-педагогической магистратуры и три программы профильной магистратуры (по причине отсутствия двух-годичных программ в данных ВУЗах). В данном анализе исследователь выделил четыре группы университетов, на предмет соответствия поставленных задач в данном исследовании образовательных программ. В первой группе представлены 16 университетов, которые преодолели порок 10% в научно-исследовательском компоненте. Вторая группа университетов - ориентированные на управленческие дисциплины ОП (73,5%) – 25 вузов. Третья группа университетов - ориентированные на экономический компонент ОП (26,4%) – 9 вузов. Четвертая группа университетов, в которых отсутствует инновационный (цифровые знания) компонент (26,4%) – 9 вузов.

Для анализа образовательных программ послевузовского образования, в частности уровня докторантуры, исследователем было выделено 5 направлений, по которым были распределены, преподаваемые дисциплины, формирующие научно-исследовательские компетенции: управление, экономика, цифровые знания и междисциплинарные направление. На сегодняшний день, согласно Реестру образовательных программ портала ЕСУВО, в Казахстане всего 6 университетов, в которых разработаны ОП по направлению докторантура по специальности “Государ-

ственное и местное управление”. В раскладке можно увидеть, что по сравнению уровня бакалавриата и магистратуры в докторантуре преобладают дисциплины, формирующие научно-исследовательские компонент (37,9%), управленческие дисциплины (32,7%), экономические (21,1%). Междисциплинарному направлению университеты выделяют в среднем 1,6% и 6,5% дисциплин вложено в инновационный компонент цифровых знаний.

Результаты и обсуждение исследования

Анализ образовательных программ по бакалавриату. Целью образовательной программы для системы государственного и местного управления является подготовка специалистов, которые могут работать в государственных органах на самых разных должностях, ориентированных на оказание качественных государственных услуг. Основной целью является сформировать «управленческих универсалов». Следовательно, подготовка предусматривает передачу глубоких знаний в области применения и реализации закона, сопровождаемых управлением и организаторскими способностями, а также коммуникативными навыками. Основными ценностями, которым должны учиться студентов, являются приверженность верховенству закона и вера в его правоту, ориентация на благосостояние и оказание услуг.

Анализ образовательных программ «Государственное и местное управление» был проведен среди 45 университетов Казахстана, которые осуществляют подготовку кадров для государственной службы и для всей системы государственного и местного управления, сегодня 0,5% госслужащих от численности населения. Данная образовательная программа не была самостоятельной, а всегда входила в состав экономической специальности «экономика и управление народным хозяйством». В этой связи хотелось бы рассмотреть контент ОП и какие дисциплины входят в состав данной программы, насколько они соответствуют глобальным трендам и какие ожидаемые результаты будут получены по итогам подготовки бакалавров и послевузовских

студентов. ОП «Государственное и местное управление» состоит содержательно из двух блоков: государственное управление на центральном уровне и местное управление, то есть данная программа должна быть ориентирована не только на центральный уровень, но и на региональное развитие. Нами выделены 6 компонентов, по которым были распределены преподаваемые дисциплины: управление, экономика, юриспруденция, государственная политика, цифровые знания, междисциплинарные дисциплины. Ниже приведена таблица, в которую были включены все 45 университетов Казахстана и оценены включенные дисциплины в ОП по 6 компонентам.

На рисунке 4 приведены усредненные данные по всем вузам Казахстана.

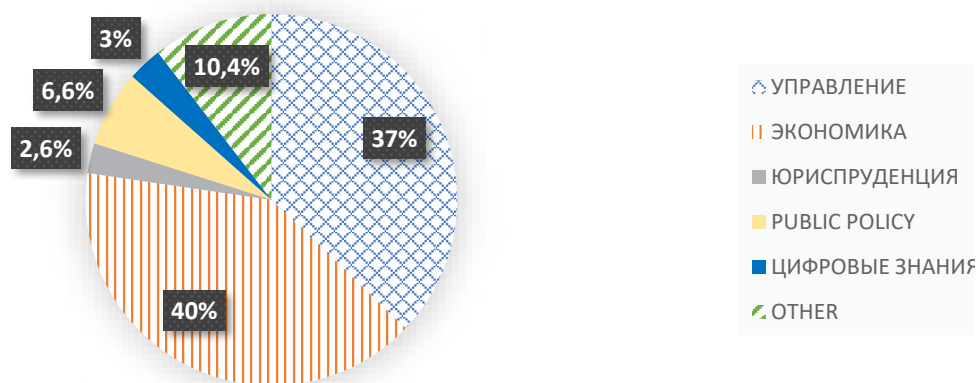

Рисунок 4 - Компоненты образовательной программы по направлениям
Figure 4 - Components of the Educational Program in the Following Areas

Примечание - Составлено авторами

В программу включены порядка 40% экономических дисциплин, 37- управленческих, и правовой блок состоит из 2,6% дисциплин, госполитика порядка 7% и цифровой блок состоит из 3% дисциплин, междисциплинарный компонент составляет 10,4%. Ранее мы раскрывали историю развития обучению государственному управлению, и мы понимаем, что эта область является междисциплинарной. Зарубежный опыт подготовки бакалавров по данной образовательной программе показывает следующее соотношение дисциплин: управленческие дисциплины на уровне 45–50%, экономика – 27–30%, правовой блок 17–

20%, политика – 9% и самоменеджмент – 2%. Полученные средние показатели по компонентам ОП не совсем дают объективную картину и нам бы хотелось детализировать результаты анализа. Получена группа университетов, которая акцентируют свое внимание больше на управленческие дисциплины, и они варьируются в пределах 37–60% (Рисунок 5).

Анализ программ в части соотношения soft and hard skills дисциплин и ориентация на региональное развитие. Средний показатель соотношения мягких и жестких навыков составляет 23 и 77% соответственно. Дисциплины, включенные в программу по

развитию регионов, местного управления и самоуправления, составляют 6,4%, т.е. приходится примерно 3 дисциплины в каждую программу. 17 вузов из 45 включают дисциплины, которые не свойственны устройству нашей системы государственного управления, такие как муниципальный менеджмент, муниципальный аудит, управление муниципальным хозяйством, этика

государственного и муниципального управления, муниципальная собственность, зарубежный опыт государственного и муниципального управления, муниципальное администрирование, муниципальное управление структурой. Полученные показатели формально соответствуют всем соотношениям по мягким и жестким навыкам, но содержание дисциплин и их актуальность оставляют желать лучшего.

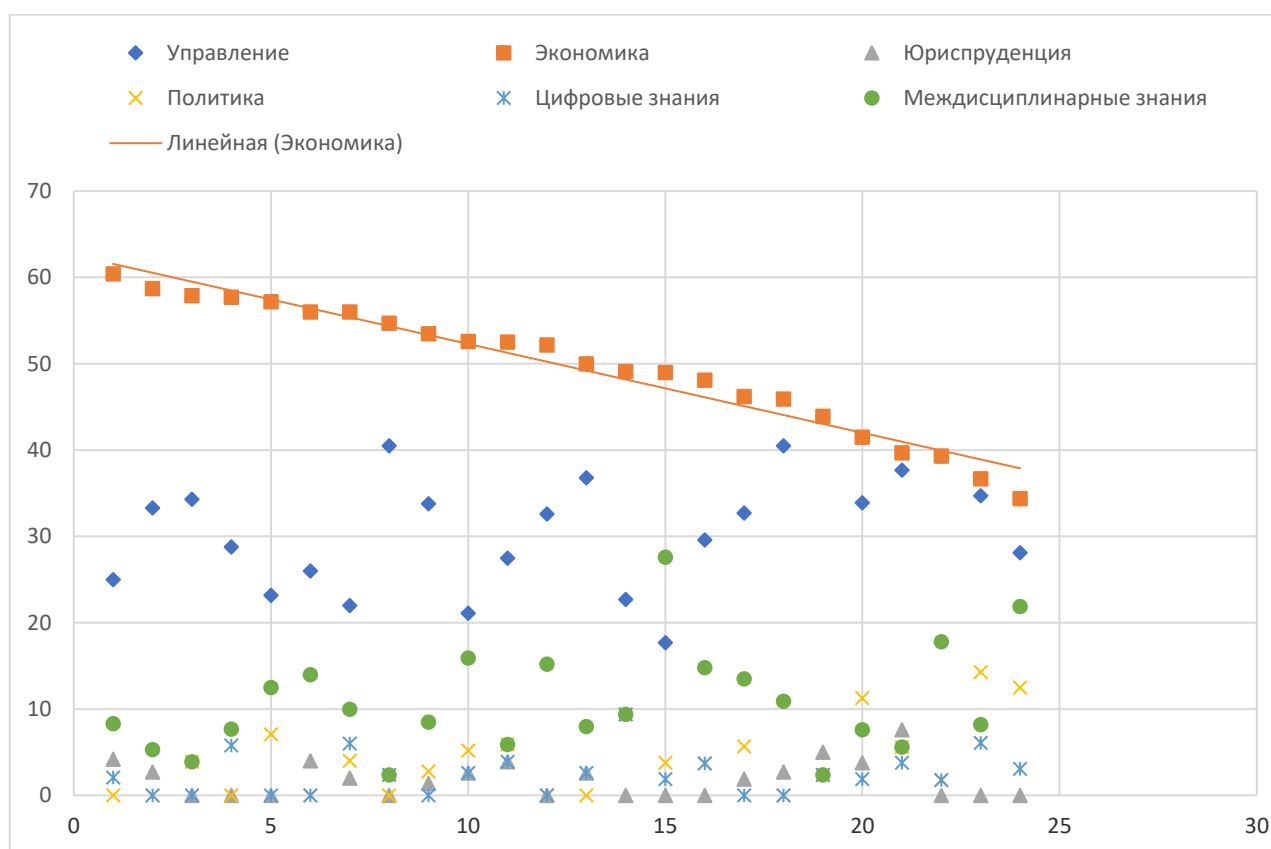

Рисунок 5 - Точечная диаграмма группы университетов, ориентированные на экономические дисциплины ОП (34--60%) -24 вуза

Figure 5 - Dot diagram of the group of universities focused on economic disciplines of the EP (34--60%) - 24 universities

Примечание - Составлено авторами

12 университетов Казахстана включают в свои образовательные программы 40–62% дисциплин по управлению. Но при этом необходимо также проанализировать, какого порядка эти дисциплины и на сколько они соответствуют глобальным трендам, насколько они ориентированы на решение проблем государственной службы, всей системы

государственного управления и в том числе ориентированы на проблемы регионального развития и местного управления.

Анализ все же показывает, что не все университеты соответствуют этим параметрам и только единицы таковы. Например, хотелось бы выделить КИМЭП в данном контексте, заявленная цель ОП соответствует

содержанию предлагаемых дисциплин. Хорошо раскрыты исследовательские навыки и хорошо представлен блок исследовательских дисциплин. При этом хотелось бы отметить, что практически 80–90 % вузов не включены дисциплины по цифровым знаниям и областям. Также недостаточно вузами включены дисциплины: госслужба, Governance, Fintech, искусственный интеллект, управление большими данными, инновационное госуправление, электронное правительство, стратегическое госуправление, оценка деятельности госорганов, smart сити, управление городами, регионами, региональное развитие и т. д.

Автором приведены цели ОП по данной группе университетов и хотелось бы заметить, что, если даже данные программы включают больше управленческих дисциплин в свои ОП, все же остается вопрос ориентации их студентов на экономическое образование и экономическую политику и экономическое развитие. Данные программы ориентированы на подготовку кадров для государственной службы, но ожидаемые результаты, приведенные в каждой ОП, не позволяют этого сделать, так как они ориентированы на изучение финансов и экономики, решение вопросов экономического порядка, совершенно не направлены на систему госуправления, а тем более местного управления. Приведенные дисциплины по управлению не отражают дисциплин глобальных трендов. Правовой блок ограничивается 2–3 дисциплинами по предпринимательскому праву, трудовому праву. Очень интересным моментом остается то, что множество вузов Казахстана включает дисциплины по муниципальному управлению, муниципальному менеджменту что не присуще для казахстанской системы. Муниципалитеты существуют в России. В некоторых программах университета есть дисциплина «система территориального планирования», которая включает такую тему как «Органы государственной и муниципальной власти в субъектах РК: структура и порядок формирования». Также хотелось бы отметить, что недостаточно включены дисциплины для регионального развития, такие как: управление городом, управление регионом, smart сити и т. д.

Следующая группа университетов ориентирована на экономические дисциплины ОП (34–60%), их 24 вуза из 45 (Приложение 1). Например, программа университета

Восточно-Казахстанского университета им. С. Аманжолова предлагает «цель ОП - подготовка экономистов-управленцев, обладающих социально-значимыми личностными установками и ценностями, профессиональными компетенциями, соответствующими современным требованиям локального и глобального рынков труда, государственной службы, имеющих навыки применения современных цифровых технологий в сфере экономики, бизнеса, государственного и местного управления». На наш взгляд, у многих университетов еще нет полного понимания данного направления и какие главные цели и задачи данной специальности. Программы не включают дисциплины, которые могли бы формировать понимание госуправления, госслужбы, деятельности госорганов. В программах наблюдается полное отсутствие дисциплин, ориентированных на современные тренды развития госуправления и госслужбы и вопросов глобальных проблем. Цифровые знания ограничиваются только одной или несколькими дисциплинами (цифровая экономика, электронное правительство, госуслуги). Правовой блок минимальный и практически не формирует приверженность верховенству закона и веру в его правоту, ориентацию на благосостояние и оказание услуг. Очень небольшой набор дисциплин, ориентированных на региональное развитие, такие как: управление городом, управление регионом, smart сити и т. д.

Анализ образовательных программ по магистратуре. Для анализа образовательных программ послевузовского образования, в частности уровня магистратуры, исследователями было выделено 5 направлений, по которым были распределены преподаваемые дисциплины: дисциплины формирующие научно-исследовательские компетенции, управление, экономика, цифровые знания и междисциплинарные направления. Целью данной части анализа ОП магистратур является выявить ВУЗы, которые в большей степени направлены на изучение управленческих и научно-исследовательских дисциплин. В связи с этим, во внимание было взято исследование ОП научно-педагогической магистратуры и три программы профильной магистратуры (по причине отсутствия двухгодичных программ в данных ВУЗах). Ниже приведена общая таблица с процентным соотношением по 34 ВУЗам, где оценены

включенные дисциплины в ОП по 5 компонентам, также на графике указаны средние данные по 5 компонентам.

В раскладке можно увидеть, что по сравнению с уровнем бакалавриата в магистратуре преобладают управленческие дисциплины порядка 38,2%, экономические 23,4%. Междисциплинарному направлению

университеты выделяют в среднем 20,4%, тогда как в научно-исследовательский компонент - около 11%. Меньше всего дисциплин вложено в инновационный компонент цифровых знаний 6,5%.

На рисунке 6 представлен обзорный график компонентов образовательных программ по направлениям.

Рисунок 6 - Обзорный график компонентов образовательных программ по направлениям
Figure 6 – Overview Graph of Components for Educational Programs in the Following Areas

Примечание - Составлено авторами

Во второй группе представлены ВУЗы, которые делают акцент на управленческий компонент своих ОП. Это 25 университетов, где порог 50% преодолели всего четыре университета Алматы менеджмент университет (63,1%), Казахский национальный университет им.аль-Фараби (52,3%), Алматинский технологический университет (52,1%), Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова (50%).

Третья группа, в которой разработчики ОП сделали акцент на подготовку экономистов-управленцев. В общей сложности было определено 9 университетов, придерживающихся данной политики. 61,5% экономических дисциплин включили

университет «Туран-Астана» и Казахский национальный педагогический университет имени Абая ОП соответственно.

В последней группе выявлены также 9 университетов, которые не увидели необходимости модернизировать свои ОП в пользу инновационных цифровых знаний, не придерживающихся мировых тенденций развития технологий и инноваций в системе государственного управления.

Хотелось бы выделить единственный университет из 34 ВУЗов, который уделил 26,1% своих дисциплин компоненту инноваций и цифровых знаний - Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави.

Что касается междисциплинарного направления, университеты в меньшей степени уделяют внимание правовым дисциплинам. В данном направлении оказался один университет, который готовит специалистов права в государственном управлении. Им оказался частный Международный университет Астана, где конкретно в своей цели ОП указал: *Образовательная программа направлена на подготовку конкурентоспособных кадров в области права и государственного управления, обладающих концептуальными знаниями, практическими навыками решения юридических задач путем научно-практических исследований в процессе правотворческой, правореализующей и правоохранительной деятельности в области права и государственного управления.* Соответственным образом была разработана образовательная программа, которая состоит почти на 90% из правовых дисциплин.

Анализ образовательных программ по докторантуре. Для анализа образовательных программ послевузовского образования, в частности уровня докторантуры, исследователями было выделено 5 направлений, по которым были распределены преподаваемые дисциплины: дисциплины, формирующие научно-исследовательские компетенции, управление, экономика, цифровые знания и междисциплинарные направления. Целью данной части анализа ОП докторантуры, также как и направления магистратуры, было проанализировать ВУЗы, которые в большей степени направлены на изучение управленческих и научно-исследовательских дисциплин. На сегодняшний день, согласно Реестру образовательных программ портала ЕСУВО, в Казахстане всего 6 университетов, в которых разработаны ОП по направлению докторантура по специальности “Государственное и местное управление”.

Ниже приведена общая таблица с процентным соотношением по 6 ВУЗам, где оценены включенные дисциплины в ОП по 5 компонентам, также на графике указаны средние данные по 5 компонентам (Таблица 1).

Таблица 1 - Информация по университетам, разработавших ОП по направлению PhD (Доктор философии по направлению «Государственное и местное управление»)

Table 1 - Information on Universities that have developed an EP in the direction of PhD (Doctor of Philosophy in “Public and Local Administration”)

№	Университет	Наименование программы	Дата регистрации в Реестре	Вид ОП
1	Университет Нархоз	8D04101 Государственное и местное управление	09.08.2019	Действующая ОП
		8D04108 Государственное управление	27.07.2021	Новая ОП
2	Кызылординский университет имени Коркыт Ата	8D04139 Государственное и местное управление	06.04.2020	Новая ОП
3	Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясави	8D04114 Государственное и местное управление	18.08.2019	Новая ОП
4	Казахский национальный университет им.аль-Фараби	8D04103 Государственное и местное управление	12.08.2019	Действующая ОП
		8D03109 Государственное управление и общественная безопасность	02.07.2021	Новая ОП
5	Университет КИМЭП	8D04101 Государственное и местное управление	13.07.2020	Новая ОП
6	Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза	8D04103 Государственное и местное управление PhD	09.07.2019	Действующая ОП (Обновленные ОП)

Примечание - Составлено авторами

Анализ образовательных программ по докторантуре демонстрирует недостаточный объем дисциплин, которые позволяют развивать исследовательские навыки. Например, МКТУ имени Х.Ясави включили 5 дисциплин: академическое письмо, дизайн исследований, количественные методы исследования, качественные методы исследования, прикладные методы исследования. В Университете Нархоз также включили Академическое письмо, Методы научных исследований, Методы научных исследований в социальных науках, Актуальные вопросы исследований в управленческих науках. Оставшиеся 6 вузов включили в программы по 2

дисциплины, такие как Академическое письмо для докторантов в области социальных наук, Методы исследования, Методология экономических исследований, Дизайн и анализ исследования системы государственного управления и безопасности, Методология современных политических исследований. Образовательные программы не дают достаточных навыков по исследованию. В зарубежной практике практически не менее 7–8 дисциплин по исследованию включены в ОП.

На рисунке 7 представлен график компонентов образовательной программы по направлениям.

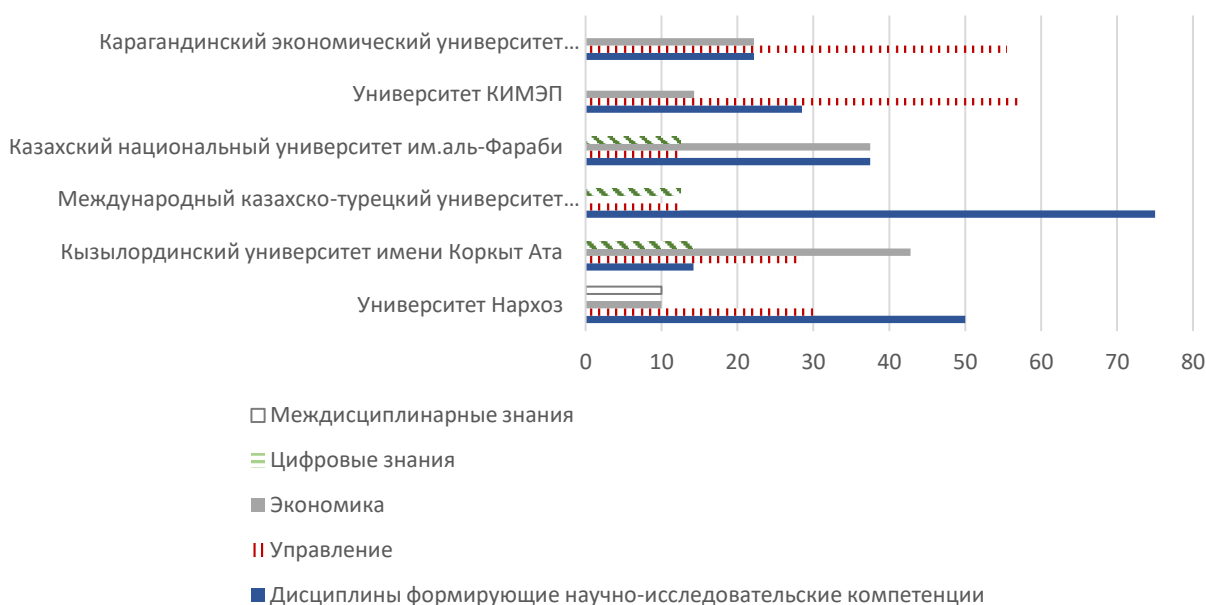

Рисунок 7 - График компонентов образовательной программы по направлениям
Figure 7 - Chart of Components of the Educational Program in the Following Areas

Примечание - Составлено авторами

В раскладке можно увидеть, что по сравнению с уровнем бакалавриата и магистратуры в докторантуре преобладают дисциплины формирующие научно-исследовательские компоненты 37,9%, управленческие дисциплины порядка 32,7%, экономических – 21,1%. Междисциплинарному направлению университеты выделяют в среднем 1,6% и 6,5% дисциплин вложено в инновационный компонент цифровых знаний.

Согласно приведенной таблицы можно отметить Международный казахско-турецкий

университет им. Х.А.Ясави, который сделал акцент на научно-исследовательский компонент при разработке ОП в 75%. Университет КИМЭП в своей ОП выделяет управленческий компонент 57,2%, что делает его лидером среди других ВУЗов. Кызылординский университет имени Коркыт Ата уделяет почти 43% своих дисциплин экономическому компоненту, что также делает его лидером в этом направлении среди других университетов. Цифровые знания отсутствуют в трех университетах, тогда как междисциплинар-

ный компонент присутствует только в одном из представленных ВУЗов – Университете Нархоз, выделившему 10%.

Цели ОП достаточно в полной мере отражают поставленные задачи, но в одной из программ (Университет Нархоз) цель прописывает: *Подготовка докторов философии, способных управлять инновационными научными проектами, используя современную методологию исследования, теории и концепции в области государственного управления, и эффективно отвечать на новые вызовы государственного управления.* Хотя в ОП нет ни одной дисциплины, отражающей компонент инновационных цифровых знаний.

Заключение

Обучение государственному управлению в Казахстане может считаться относительно новым самостоятельным направлением. В последние десятилетия реформы в государственном управлении и государственной службе внесли в обучение государственному управлению некоторые управленческие элементы, требующие определенных компетенций государственных служащих в различных областях жизнедеятельности общества и в разнообразных условиях и обстоятельствах.

Особенно сочетание практического обучения и образовательных программ в университетах может быть интересным подходом. Внедрение полноценной дуальной системы обучения и образования является необходимым сегодня для данного направления подготовки кадров для государственной службы. Ученые делятся на две группы: те, кто считает, что образование в области государственного управления должно делать упор на научную строгость и методы исследования; и те, кто выступает за лучшее понимание правительства, государственных услуг и междисциплинарного характера государственного управления (Marbach et al., 2018). Этот научный спор о науке и профессии начался в 1960-х годах и хорошо известен как противоречие Саймона – Вальдо в изучении государственного управления. Учебные программы университетского уровня сосредоточены на преподавании теории, а исследования касаются как теоретических, так и прикладных задач.

Чтобы построить всеобъемлющую интеллектуальную основу учебные программы по государственному управлению должны интегрировать знания как из теории, так и

из исследований. Учитывая неортодоксальность и междисциплинарный характер, Марбах (Marbach et al., 2018) разделяет науку на четыре основные интеллектуальные традиции: практическая мудрость, практический опыт, научное знание и релятивистские взгляды. Он называет эти четыре точки зрения подходом, который требует совместной работы ученых и практиков. Вклад практиков не менее важен для обогащения образования в области государственного управления (Godwin & Meek, 2016).

Рассматривая образовательные программы по госуправлению в казахстанских вузах, выявлено множество проблем, которые требуют решения.

В-первую очередь, необходимы понимание данного направления и формирование собственной модели обучения госуправлению, а также уточнения содержания и из каких компонентов они должны состоять. А также, каким должно быть соотношение дисциплин по экономике, управлению, госполитике, правовому блоку, цифровым знаниям и междисциплинарности. Требуется общая координация и разработка конкретных мер по изменению образования по государственному управлению и формированию понимания данной специальности.

Во-вторых, необходимо определение основных приоритетов и задач ОП «Государственное и местное управление», что возможно путем определения модели компетенции обучению по данной программе.

В-третьих, требуется укрепление связей между образовательными программами (бакалавриат, магистратура, докторантура) и определение содержания данных программ по государственному и местному управлению. Усиление роли анализа на основе фактических данных и оценки эффективности программы обучения по государственному и местному управлению.

В-четвертых, необходим постоянный мониторинг и изучение передового опыта развития государственного управления и государственной службы.

В-пятых, требуется модернизация роли университетов в подготовке данной специальности. Разработка новых подходов к образовательной программе, а также формирование дискуссионной площадки по обсуждению содержания и системы компетенций, необходимых для государственных служащих центрального и местного уровня.

В-шестых, Агентству по делам государственной службы при Президенте Республики Казахстан совместно с Академией госуправления при Президенте Республики Казахстан необходимо координировать данную работу и обсудить с вузами Казахстана данную ОП по ее улучшению и совершенствованию.

В-седьмых, необходимо создание ассоциации государственного управления, которая бы помогала совместно с Астанинским хабом госслужбы вузам по повышению эффективности ОП и организации серии тренингов для профессорско-преподавательского состава и наращиванию их потенциала.

Обучение государственному управлению в Казахстане может считаться относительно новым самостоятельным направлением. В последние десятилетия реформы в государственном управлении и государственной службе внесли в обучение государственному управлению некоторые управленческие элементы, требующие определенных компетенций государственных служащих в различных областях жизнедеятельности общества и в разнообразных условиях и обстоятельствах.

References

1. Ball, C. (1985). What the hell is quality. *Fitness for purpose: Essays in higher education*, 96-102.
2. Barnett, R., & Fulford, A. (2020). *Philosophers on the University*. New York, Springer.
3. Collins dictionary (2022). Permacrisis definition and meaning Collins English Dictionary. [cited November 17, 2022]. Available: <https://www.collinsdictionary.com/>
4. Frederickson, H. G., Smith, K. B., Larimer, C. W., & Licari, M. J. (2018). *The public administration theory primer*. Routledge.
5. Godwin, M. L., & Meek, J. W. (2016). The scholarly practitioner: Connections of research and practice in the classroom. *Teaching Public Administration*, 34(1), 54-69.
6. Gulick, L., & Urwick, L. (1937). *Papers on the science of administration*. New York, Institute of Public Administration, Columbia University
7. Holzer, M. (1977). *Alternative Approaches to Effective Public Administration*. New York, Center for Productive Public Management.
8. Holzer, M., Flug, J., Meyer, S. J., Xu, C., & McAuliffe, L. (2022). Research Resources in Public Administration a Companion Guide to the PA Gateway [cited November 17, 2022]. Available: <https://www.aspanet.org/ASPA/ASPA/Student-New-Professionals/PA-Gateway/Welcome.aspx>

[aspanet.org/ASPA/ASPA/Student-New-Professionals/PA-Gateway/Welcome.aspx](https://www.aspanet.org/ASPA/ASPA/Student-New-Professionals/PA-Gateway/Welcome.aspx)

9. Holzer, M., Gabrielyan, V., & Yang, K. (2018). Five great ideas in American public administration. In *Handbook of public administration* (pp. 49-101). Routledge.
10. Holzer, M., & Zhang, M. (2009). Introduction to the special issue on comparative Chinese/American public administration. *Public Administration Review*, 69, S5-S12.
11. Kaufman, H. (1956). Emerging conflicts in the doctrines of public administration. *American Political Science Review*, 50(4), 1057-1073.
12. Marbach, R., Steffens, C., Herr, M., & Ziekow, J. (2018). Forming Civil Servants: Elements of Success and Ideas for Transfer Based on Germany's Dual Public Administration Education [cited November 20, 2022]. Available: https://dopus.uni-speyer.de/frontdoor/deliver/index/docId/3883/file/InVR_Forming_Civil_Servants_20181206.pdf
13. Moe, T. M. (1984). The new economics of organization. *American journal of political science*, 28(4), 739-777. <https://doi.org/10.2307/2110997>
14. Henry, N. (2015). *Public administration and public affairs*. Routledge.
15. Order of the Minister MES RK (2018). Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan "On approval of the Classifier of areas for training personnel with higher and postgraduate education" dated October 13, 2018, No 569. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017565>
- Ostrom, V. (2008). *The intellectual crisis in American public administration*. University of Alabama Press.
16. Ostrom, V., & Allen, B. (2008). *The political theory of a compound republic: Designing the American experiment*. Lexington Books.
17. Riccucci, N. M. (2010). *Public administration: Traditions of inquiry and philosophies of knowledge*. Georgetown University Press.
18. Storing, H. J. (1965). Leonard D. White and the study of public administration. *Public Administration Review*, 25(1), 38-51.
19. Taylor, F. W. (1911). *The Principles of Scientific Management*. New York, Harper Brothers.
20. Weber, M. (1994). *Weber: political writings*. Cambridge University Press.
21. Wilson, W. (1887). The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, 2(2), 197-222.

Список литературы (транслитерация)

1. Ball, C. (1985). What the hell is quality. *Fitness for purpose: Essays in higher education*, 96-102.
2. Barnett, R., & Fulford, A. (2020). *Philosophers on the University*. New York: Springer.
3. Collins dictionary (2022). Permacrisis definition and meaning Collins English Dictionary. [cited November 17, 2022]. Available: <https://www.collinsdictionary.com/>
4. Frederickson, H. G., Smith, K. B., Larimer, C. W., & Licari, M. J. (2018). *The public administration theory primer*. Routledge.
5. Gulick, L., & Urwick, L. (1937). *Papers on the science of administration*. New York, Institute of Public Administration, Columbia University
6. Godwin, M. L., & Meek, J. W. (2016). The scholarly practitioner: Connections of research and practice in the classroom. *Teaching Public Administration*, 34(1), 54-69.
7. Holzer, M. (1977). *Alternative Approaches to Effective Public Administration*. New York, Center for Productive Public Management.
8. Holzer, M., Flug, J., Meyer, S. J., Xu, C., & McAuliffe, L. (2022). Research Resources in Public Administration a Companion Guide to the PA Gateway [cited November 17, 2022]. Available: <https://www.aspanet.org/ASPA/ASPA/Student-New-Professionals/PA-Gateway/Welcome.aspx>
9. Holzer, M., Gabrielyan, V., & Yang, K. (2018). Five great ideas in American public administration. In *Handbook of public administration* (pp. 49-101). Routledge.
10. Holzer, M., & Zhang, M. (2009). Introduction to the special issue on comparative Chinese/American public administration. *Public Administration Review*, 69, S5-S12.
11. Kaufman, H. (1956). Emerging conflicts in the doctrines of public administration. *American Political Science Review*, 50(4), 1057-1073.
12. Marbach, R., Steffens, C., Herr, M., & Ziekow, J. (2018). Forming Civil Servants: Elements of Success and Ideas for Transfer Based on Germany's Dual Public Administration Education. [cited November 20, 2022]. Available: https://dopus.uni-speyer.de/frontdoor/deliver/index/docId/3883/file/InVR_Forming_Civil_Servants_20181206.pdf
13. Moe, T. M. (1984). The new economics of organization. *American journal of political science*, 28(4), 739-777. <https://doi.org/10.2307/2110997>
14. Henry, N. (2015). *Public administration and public affairs*. Routledge.
15. Order of the Minister MES RK(2018). Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan "On approval of the Classifier of areas for training personnel with higher and postgraduate education" dated October 13, 2018, No 569. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017565> (In Russ.)
16. Ostrom, V. (2008). *The intellectual crisis in American public administration*. University of Alabama Press.
17. Ostrom, V., & Allen, B. (2008). *The political theory of a compound republic: Designing the American experiment*. Lexington Books.
18. Riccucci, N. M. (2010). *Public administration: Traditions of inquiry and philosophies of knowledge*. Georgetown University Press.
19. Storing, H. J. (1965). Leonard D. White and the study of public administration. *Public Administration Review*, 25(1), 38-51.
20. Taylor, F. W. (1911). *The Principles of Scientific Management*. New York, Harper Brothers.
21. Weber, M. (1994). *Weber: political writings*. Cambridge University Press.
22. Wilson, W. (1887). The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, 2(2), 197-222.

Information about the authors

***Sholpan A. Yessimova** – Doctor of Economic Sciences, Professor, Creative Industry School, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, e-mail: sh.yessimova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7438-919X>

Dilzhan N. Yergaliyev – PhD candidate, Sakarya University, Sakarya, Turkey, e-mail: dilzhan.nursultan@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1873-5369>

Авторлар туралы мәліметтер

***Есімова Ш.А.** – экономика ғылымының докторы, профессор, Astana IT University, Шығармашылық индустрия мектеб, Астана, Қазақстан, e-mail: sh.yessimova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7438-919X>

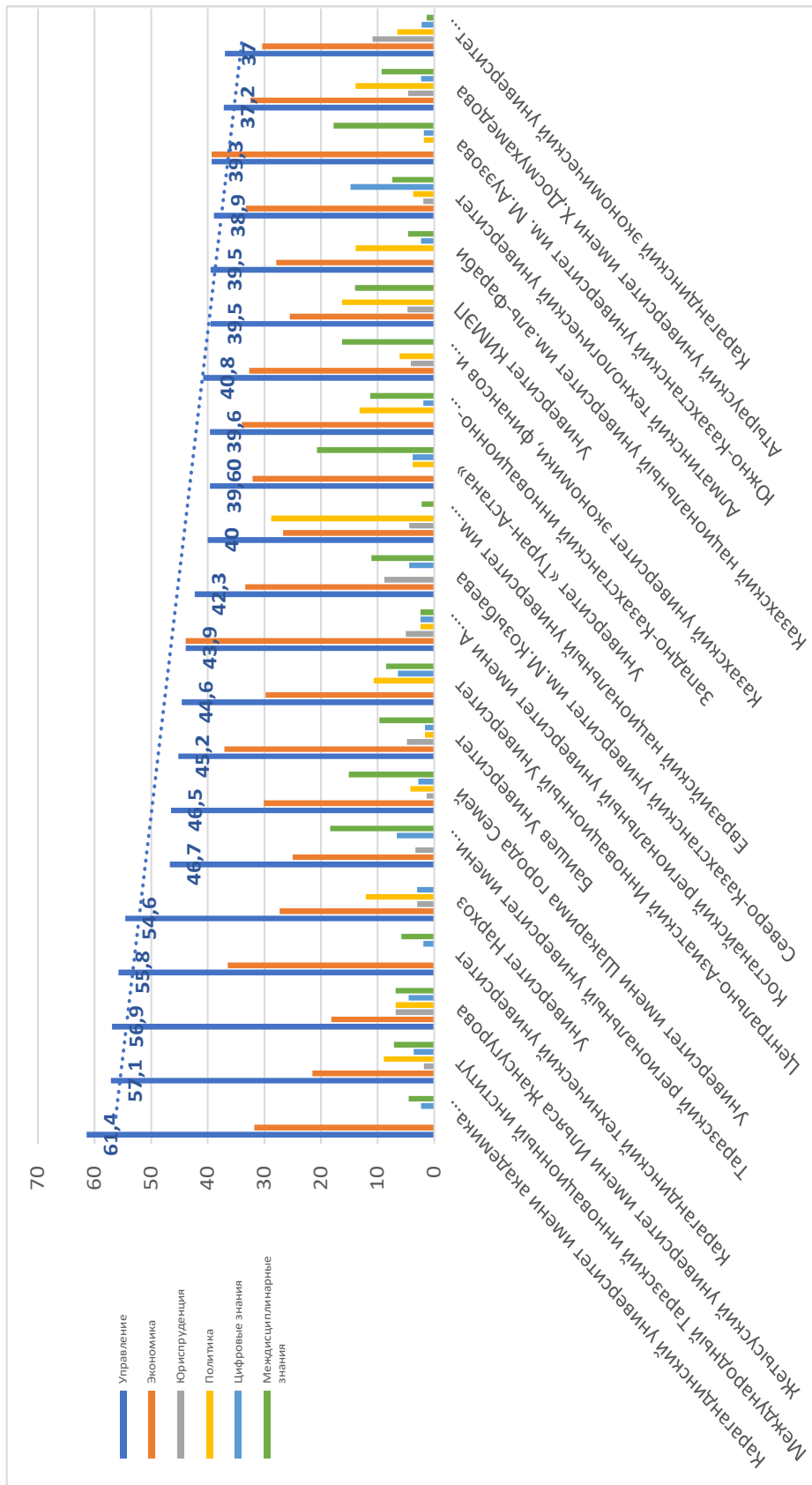
Ерғалиев Д.Н. – PhD докторанты, Сакарья университеті, Сакарья, Түркия, e-mail: dilzhan.nursultan@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1873-5369>

Сведения об авторах

***Есимова Ш.А.** - доктор экономических наук, профессор, Школа креативной индустрии, Astana IT University, Астана, Казахстан, e-mail: sh.yessimova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7438-919X>

Ерғалиев Д.Н. – PhD докторант, университет Сакарья, Сакарья, Турция, e-mail: dilzhan.nursultan@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1873-5369>

Группа университетов, ориентированные на управленческий компонент ОП (45–62%) – 21 университет
 Group of universities focused on the management component of the EP (educational program) (45–62%) – 21 universities

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-165-179>
MPHTI: 06.81.12
JEL: M12, D81, C53, I21

Management Decisions under Uncertainty Using Controlling Tools

Natalya V. Koshkina ^a, Olga V. Koshkina ^{b*}, Boris A. Tkhorikov ^c

^a Almaty Management University, 227 Rozybakiev str., 050060, Almaty, Kazakhstan; ^b al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., A17B2Y21, Almaty, Kazakhstan; ^c Belgorod State National Research University, st. Pobedy, 85308015, Belgorod, Russia

For citation: Koshkina, N.V., Koshkina O.V., & Tkhorikov, B.A. (2023). Management Decisions under Uncertainty Using Controlling Tools. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 165-179, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-165-179>

ABSTRACT

The management decision performs three critical functions: guiding, organizing and motivating. It is obvious that the growth of the university's potential largely depends on management processes and on the effectiveness of management decisions made in the activities of the staff of the educational organization. As practice shows in modern conditions, not many domestic leaders are familiar with the theory of development and adoption of managerial decisions. The study analyzes the main approaches to the process of making managerial decisions at the university. The expected results are related to the study of theoretical approaches and the determination of the possibility of using controlling tools. The study was conducted based on primary data that were collected through a questionnaire. The survey of respondents was conducted among the teaching staff at Almaty Management University. To solve the problem, the classic Pareto Chart tool and the modern Tree Diagram tool were used, which showed different results. In the course of the study, hypotheses were put forward, some of which needed practical confirmation. The results showed that there is no standard algorithm for the process of making managerial decisions in all universities in Kazakhstan. The resulting decision-making algorithm is not ideal and, with mass implementation, will lead to an increase in risks in the personnel management of educational organizations. However, the method of building control itself can be used by other universities since the scheme of primary and new controlling methods considered by the authors is quite flexible.

KEYWORDS: Management Decisions, Controlling, Problem, Strategy, Decision-Making Tools, Methods, Kaizen

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest.

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources).

Article history:

Received 15 January 2023
Accepted 26 February 2023
Published 30 March 2023

***Corresponding author: Koshkina O.V.** – Senior Lecturer al-Farabi Kazakh National University, Ave. al-Farabi 71, A17B2Y21, Almaty, Kazakhstan 87057773055, e-mail: ovkoshkina08@gmail.com

Басқару құралдарын пайдалана отырып, белгісіздік жағдайында басқару шешімдерін қабылдау

Кошкина Н.В.^а, Кошкина О.В.^{б*}, Тхориков Б.А.^с

^аАлматы Менеджмент Университеті, көш. Розыбакиев, 227, 050060, Алматы, Қазақстан; ^{б*}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, даң. әл-Фараби даңғылы 71, А17В2У21, Алматы, Қазақстан; ^сБелгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, көш. Победы, 85308015, Белгород, Ресей

Дәйексөз үшін: Кошкина Н.В., Кошкина О.В., Тхориков Б.А. (2023). Басқару құралдарын пайдалана отырып, белгісіздік жағдайында басқару шешімдерін қабылдау. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 165-179, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-165-179>

ТҮЙІН

Басқару шешімі үш маңызды функцияны орындайды: бағыттаушы, ұйымдастырушы және ынталандырушы. Университет әлеуетінің артуы көбінесе басқару процестеріне және білім беру ұйымы ұжымының қызметінде қабылданған басқару шешімдерінің тиімділігіне байланысты екені анық. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, қазіргі заманғы жағдайларда, отандық көшбасшылардың көпшілігі басқарушылық шешімдерді әзірлеу және қабылдау теориясымен таныс емес. Зерттеудің негізгі мақсаты – университеттегі басқарушылық шешімдерді қабылдау үдерісінің негізгі тәсілдерін талдау. Күтілетін нәтижелер теориялық тәсілдерді зерттеуге және бақылау құралдарын пайдалану мүмкіндігін анықтауға байланысты. Зерттеу сауалнама арқылы жиналған алғашқы деректер негізінде жүргізілді. Респонденттерге сауалнама Алматы Менеджмент Университетінің оқытушылар құрамы арасында жүргізілді. Мәселені шешу үшін классикалық Парето диаграммасы құралы және қазіргі заманғы ағаш диаграммасы құралы пайдаланылды, олар әртүрлі нәтижелерді көрсетті. Зерттеу барысында гипотезалар алға тартылды, олардың кейбіреулері практикалық растауды таппады. Нәтижелер Қазақстанның барлық университеттерінде басқарушылық шешімдерді қабылдау процесінің стандартты алгоритмі жоқ екенін көрсетті. Алынған шешім қабылдау алгоритмі идеалды емес және жаппай іске асыру кезінде білім беру ұйымдарының персоналды басқаруындағы тәуекелдердің артуына әкеледі. Дегенмен, бақылауды құру әдісін басқа университеттер де қолдана алады, өйткені авторлар қарастырған негізгі және жаңа бақылау әдістерінің схемасы айтарлықтай икемді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: басқару шешімдері, контроллинг, проблема, стратегия, шешім қабылдау құралдары, әдістері, кайзен

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 15 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 26 Ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Кошкина О.В. – аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, даң. әл-Фараби даңғылы 71, А17В2У21, Алматы, Қазақстан, 87057773055, e-mail: ovkoshkina08@gmail.com

Принятие управленческих решений в условиях неопределенности с использованием инструментов контроллинга

Кошкина Н.В.^а, Кошкина О.В.^{б*}, Тхориков Б.А.^с

^аАлматы Менеджмент Университет, ул. Розыбакиева, 227, 050060, Алматы, Казахстан;

^{б*}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби 71, А17В2У21, Алматы, Казахстан; ^сБелгородский государственный национальный исследовательский университет, ул. Победы, 85308015, Белгород, Россия

Для цитирования: Кошкина Н.В., Кошкина О.В., Тхориков Б.А. (2023). Принятие управленческих решений в условиях неопределенности с использованием инструментов контроллинга. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 165-179, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-165-179>

АННОТАЦИЯ

Управленческое решение выполняет три важные функции: направляющую, организующую и мотивирующую. Очевидно, что рост потенциала университета во многом зависит от управленческих процессов и от эффективности принимаемых управленческих решений в деятельности персонала организации образования. Однако, как показывает практика в современных условиях не многие отечественные руководители знакомы с теорией разработки и принятия управленческих решений. В исследовании проводится анализ основных подходов к процессу принятия управленческих решений в университете. Предполагаемые результаты связаны с исследованием теоретических подходов и определением возможности использования инструментов контроллинга. Исследование проводилось на основе первичных данных, которые были собраны путем анкетирования. Опрос респондентов проводился среди преподавательского состава в Алматы Менеджмент Университета. Для решения поставленной задачи были использованы классический инструмент «Диаграмма Парето» и современный инструмент «Древовидная диаграмма», которые показали разные результаты. В ходе исследования были поставлены гипотезы, часть из которых не нашла практического подтверждения. Результаты показали, что нет стандартного алгоритма процесса принятия управленческих решений во всех университетах Казахстана. Полученный алгоритм принятия решения не является идеальным и при массовом внедрении приведет к увеличению рисков в управлении персоналом организаций образования. Однако сама методика построения контроллинга может применяться другими университетами, так как рассмотренная авторами схема базовых и новых методик контроллинга достаточно гибкая.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: управленческие решения, контроллинг, проблема, стратегия, инструменты принятия решений, методы, кайдзен

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

История статьи:

Получено 15 января 2023

Принято 26 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

***Корреспондирующий автор:** Кошкина О.В. – старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби 71, А17В2У21, Алматы, Казахстан 87057773055, e-mail: ovkoshkina08@gmail.com

Introduction

One of the features of administrative activity is the creation and approval of executive conclusions, representing the choice of an alternative from various options. Also, an indicator of the activity of any leader is his ability to make correct and effective decisions. The ability to make correct and prompt decisions is the sphere of managerial art. The management team acquires the main job qualifications, such as knowledge and abilities in the course of their professional activities.

Many scientists consider employers as active stakeholders in the quality training of specialists and indicate that employers occupy a border position between internal and external university stakeholders. On the one hand, employers are customers and consumers of the educational services of the university, on the other hand, they are directly involved in the training of specialists (Pratt, 1999; Boyd et al., 2011).

On the other hand, this information, in turn, allows us to draw conclusions about problem areas in the organization of the educational process at the university. Thus, the university management creates a holistic indicative basis for improving the quality of the educational process's target, content and technological components, bringing this process in line with the requirements of all stakeholders (primarily students and teachers). In some studies, the tool that is more often used is the development and adjustment of questionnaires among students, criteria were determined for assessing the quality of training of university graduates. Other studies are conducted on the basis of a survey of university professors. The authors of this paper decided to follow this path and conduct a survey among teachers (Gillespie et al., 2001; Putra & Ali, 2022). At the root of any decision, there is always a critical question - a problem. To solve a problem is to choose among many objectively available courses of action and translate this choice into a realistic reality. After all, from what decision the leader makes, the result of the last activity of the entire company will be determined from this.

In the modern university management and decision-making system, more and more attention is paid to the kaizen system. It deserves particular attention to how this system solves the problems that have arisen, what is the role of the leader and what tools can be used to reveal the situation and determine ways to solve it (Mizuno & Bodek, 2020; Herbert, 1978).

Making effective decisions is possible only with the correct identification of the problem. This problem is successfully handled by the Kaizen system, which starts with a problem or, more precisely, with the recognition that it exists. Where it does not exist, there is no potential for improvement and the development of new approaches to making managerial decisions. In business, a problem is anything that causes inconvenience to those lower down the business process chain. Where there is a problem, there is also the potential to improve the situation and refine management decisions and existing approaches (Imai, 2004; Von Neumann & Morgenstern, 1970; Peters & Waterman, 1986).

The survey on the Kaizen system, organized as a means of managing the quality of the educational process at the university, allows to most fully and promptly take into account the requirements of the labor market and harmonize the needs of all parties interested in the quality training of specialists with higher education. This article aims to show that using two approaches, namely the use of classical and modern controlling tools to solve the problem that the kaizen system offers, will allow us to more fully reveal the causes and consequences of its occurrence and choose the right managerial decision.

Literature review

A modern leader must always try to improve the quality of his decisions, and the scientific approaches of well-known researchers in the field of management can help him in this. The main task facing the company's leaders is to accurately understand the actual situation, evaluate, give an accurate formulation of the problem and try to develop several alternative options. All leaders know that only some issues that arise in actual practice are worth spending time and effort on. It is worth noting that in small organizations, it is not always possible to turn to well-known scientific methods. Therefore, the "Advanced Management Methodology" helps to give an answer on what measures to take to improve the quality of management in the current and challenging situation. Modern managers, in their work, use a standard, classical approach to the process of making managerial decisions (Mizuno & Bodek, 2020). But at the same time, some leaders orient themselves in the current situation, while others manage them ahead of events, one might say, using preventive methods. As practice shows, the latter achieve effective results (Imai, 2004; Vorobieva, 2017; Bhardwaj & Sharma, 2021).

Thus, the work of any organization is a whole course of development, preference and implementation of various approaches in the decision-making process. Groups of problems are reduced to a generalized problem which indicates the effectiveness of the tasks being implemented. Usually, the solution aims to reduce the issue to the initially specified level. Reducing the problem can be achieved in other ways, mainly by changing the situation by adjusting the goal.

The significance of the problems associated with decision-making attracts the attention of a wide range of scientists and practitioners, representing sometimes widely separated areas of scientific knowledge, such as innovation management, big data analytics, mathematics, logic, economics, online education, technical sciences (Pelissari et al., 2021; Pietronudo et al., 2022). The decision-making thesis as an independent scientific field originates from the works of von Neumann and Morgenstern (1970). It did not develop by a sequential and gradational generalization of experimental data, bringing them to the development of the most general conclusions and provisions. On the contrary, it had the practical significance of a systematic approach. There have been attempts to describe the critical elements of the decision-making process based on formal-logical and precise ways (Von Neumann & Morgenstern, 1970; Zvonarev, 2019).

It is worth recalling the theory of utility by Neumann and Morgenstern (1940), thanks to which the characterizing preferences of a person acting rationally were determined. In the paper, it was said that the choice under risk is necessary to find the most appropriate solution that will lead to increased productivity. Of course, it will be required to consider the fact that the leader has his own subjective vision and, based on previous experience and theoretical training, analyzes the situation. Further, mathematical knowledge was used for modelling, which was accurate but did not consider the human factor in production (Kiker et al., 2021; Treffers, 2012).

In the modern concept, in the totality of decision-making methods, not only exclusively scientific ones are mixed, but also such approaches that characterise the ability to make decisions, i.e. organizational, mental and psychological abilities and experience of people. A decision is a situation of choice. The problem of choice has always existed, but its significance has increased significantly for several factors in recent decades. Under these conditions, the idea of

rationality is considered from the point of view of recognizing the consideration of human ties and psychological aspects in management (Van den Groenendaal et al., 2022).

Rationality in choosing decisions leads to the search for optimal ways to achieve the set goal. The accuracy of the plan makes it possible to make effective decisions on the implementation of practical actions. There is the concept of "Absolute rationality of managerial decision-making". In classical economic theory, this implies choosing the best course of action from all possible (while optimizing the selection criterion). In practice, in most cases, most people's decision-making is associated with the automatic choice of an appropriate alternative to solve the problem that has arisen. Situations, where the manager has to look for or calculate a solution are rather exceptional. At the same time, the decision made should be as rational as possible (Kiker et al., 2021; Quinlan, 1986).

Chernyak changed the postulate of strict rationality with the condition of "minimal rationality", according to which the subject evaluates not all probable alternatives but only those "which are suitable." This approach needs to be more constructive. At the same time, its advantages include taking into account the limited potential of a person in information processing and the assumption of the ability of dual and inconsistent preferences of the subject (Herbert, 1978).

Decisions concerning the company's work are made at the level of ordinary employees who are interested in the company's development in the same way as the management. Logically, managers have more information, which means their managerial decisions are more thought out. However, heads of departments, departments, affiliates and other decision-makers, according to Simon (1997), have their own limit of knowledge, which sometimes interferes with making rational decisions. Moreover, some leaders still need to have the desire to learn something new. Stereotypes of thinking, traditions and internal attitudes lead to company stagnation [Simon, 1997).

The theory of bounded rationality provides for the shortcomings of human cognitive capabilities. Still, it allows us to get closer to some perfect concept of making rational decisions through improvements in the leader's activities.

There is a characteristic of rational models:

- professionals do not always make rational decisions;

- extreme rationality manifests itself in an unfavourable position and does not consider the existence of experiments since errors affect the company's finances negatively and lead to costs;
- healthy internal competition is impossible in the nationalist world (Peters & Waterman, 1986; Demin, 2020; Baldin et al., 2022).

In order to maintain its own competitive advantages, the organization should not abuse the settlement of issues from rationalistic positions. Qualified managers who can make the best use of theory, practice and experience are more successful in making managerial decisions. However, the lack of necessary, legitimate information can lead to a decrease in performance, and to prevent this from happening, one of the considered approaches can be used. It is also worth remembering that many managers may know about all kinds of ways to solve a problem and listen to helpful advice, but at the same time, act in their way, based on their subjective ideas about the development of upcoming events, their assessment of the current situation (Mpanga & Idowu, 2021; Thomran et al., 2021; Ivanov et al., 2020).

The process of making managerial decisions in the current conditions requires using new approaches and tools that help make rational choices and find a unique solution to the problem, which can be subjective. The ratio of objective and personal in the course of managerial decision-making is a significant problem which many scientists are actively studying.

In this connection, the study's primary purpose is to study the possibility of using classical and modern controlling tools to track management activities at the university.

Therefore, this article relies on the following hypotheses:

H1: Using old and new tools will help to choose the right approach for analytical problem-solving and effective management decisions.

H2: Low wages lead to staff turnover at universities.

H3: The teacher performance appraisal system does not affect university staff turnover.

Methodology

To substantiate the assertion that the use of classical and modern tools will help solve the identified problem and make an effective management decision, we propose the following actions:

- Choose an object and formulate a problem;

- Determine the classical and modern tools for making managerial decisions;
- Apply selected tools to solve the problem;
- Analyze the results obtained (controlling);
- Make a conclusion (make a decision).

The methodological basis of this article is to study the work of scientists involved in developing management decisions and using control and execution tools. The main methodological research tools were statistical methods: observations, groupings of factors, questioning, GAP analysis, comparative analysis, and a systematic approach.

To solve the problems of the university, the heads of departments use two approaches: classical and modern. The difference between these approaches is the amount of information available. The first approach is used when much quantitative data can be mathematically or statistically processed and analyzed. These include issues related to production. The second approach to controlling tools is a little more complicated since decisions must be made in limited information conditions.

These groups are shown in more detail in the figure.

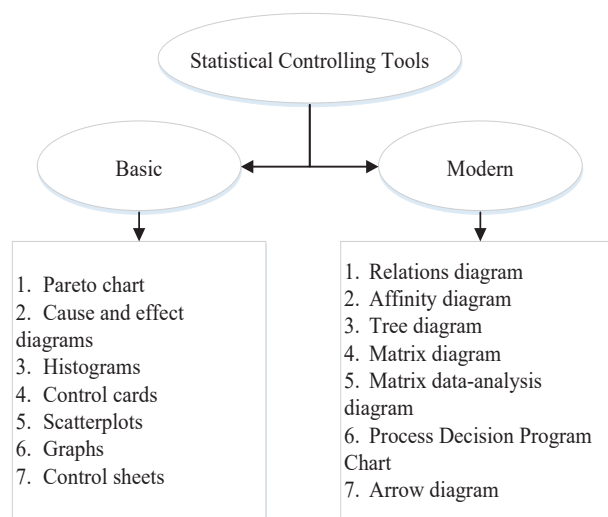

Figure 1 - Groups of statistical controlling tools

Note – Compiled by authors

The first group presents the primary statistical controlling tools in more detail. Pareto charts classify problems by manifestations and causes.

Let us consider in more detail the characteristics of the classical controlling tools presented by the first group.

The Pareto chart breaks down all the factors that caused the problem into three categories. The first category is the most important in solving the situation that has arisen and requires a solution in the first place. The visualization of problems in this tool in the form of a bar chart shows in percentage the importance of solving these problems.

The Ishikawa diagram reveals the causes and consequences of the problem and is used to analyze the characteristics of the process, the situation and the factors influencing them. The chart is also called the “fish skeleton”, in the tail, they write the only decision accepted for implementation.

The histogram is used to identify problems by analyzing the data and the mean of the resulting factor. The highest value on the graph outlines the problem areas in solving the problem, by what amount deviations from the maximum allowable values go.

Control charts, a tool for visually determining deviations from planned indicators. They must indicate the upper and lower limits of variations. This is a kind of red line, which is not recommended to go beyond if a positive solution to the problem is essential for us.

A scatter plot helps see how the results are distributed relative to the planned activities. The relationship between results shows the relationship between relevant data and factors.

The checklists are designed to tabulate the results of an ongoing situation review. This tool is used for the visual presentation of quantitative data. Using classic controlling tools, we visualize the results obtained using bar charts, line charts, and pie charts, then analyze and make a decision.

Modern controlling tools are presented in the second group, and their application feature is still being determined since there needs to be more information to make a decision. The relations diagram shows the relationship between factors describing the causes of a problem with determining the consequences of their manifestation. The affinity diagram is a group work with much information on its distribution into the same categories. This diagram allows the collection of many problems, then they are grouped according to criteria, analyzed and proposed solutions.

A tree diagram is a visual tool that allows systematising the causes of problems and details

the cause of their occurrence at different levels. A matrix diagram is a controlling tool that establishes the relationship between the characteristics of an object. Visually, this table includes factors between which a connection is established to study the problem.

A matrix data-analysis diagram is a controlling tool that allows the processing of much information obtained when building matrix diagrams. This tool analyses the information received and gave a quantitative result. Flowchart of the decision-making process PDPC (Process Decision Program Chart), a controlling tool that launches a continuous planning mechanism. It is used in solving complex problems, estimating the timing of the execution of work and correcting them.

An arrow diagram is a controlling tool that helps to plan the timing of tasks to achieve the goal. The peculiarity of using this tool is that it is helpful after identifying a problem. Using it after working out at least one modern tool is recommended.

To understand the depth of the problem and select a practical solution, it will be necessary to choose one tool from each group and compare the results. Visualization will be an effective control tool for the management decision selected.

In management practice, various approaches are used to justify difficult decisions, such as “Modeling and forecasting the situation”, “Analysis of the consequences of decisions made”, and others. Based on the approaches provided, we see that it is more effective and correct, in our opinion, to use and apply the approach in the development and adoption of managerial decisions, this is the “Behavioral Decision Theory”.

This theory proposes the realization of three behavioural functions.

- the function of foresight - builds a direction of activity, determine the actions of people who are ready to take part in solving the problem;
- explanation function—prescribes algorithms of human actions
- practical process - a tool for optimizing personal and organizational decisions.

To improve the properties of organizational decisions, “advanced management” was developed. The peculiarity of this approach is that it focuses on managers of different levels of management who offer different approaches to solving managerial problems (Ivanov et al., 2020).

The main content of advanced control is the use of systematized information processing methods. These methods include “causal

analysis”, “decision making”, “plan analysis”, and “situation review”. It is necessary to pay special attention to the fact that a complete solution to the problem is possible only with a deep analysis of the cause of the problem, its symptoms and consequences. Also, decision-makers should be aware that to correct the situation, it is permissible to influence the symptoms. These actions usually lead only to a temporary improvement in the current situation (Tebekin, 2022; Postnikov, 2020).

The method of cause-and-effect analysis includes formulating the problem, identifying the causes of the pain, and searching for deviations from the given norms, plans and standards. This is the most crucial method and should be used when understanding the problem’s essence and content.

The decision-making method includes the process of analyzing and solving problems in situations where the success of a case depends primarily on the correct assessment of alternatives. Here the emphasis is on the action, on its comparison with the future. The main actions carried out at this stage are the correct setting of the goal of the solution; setting decision criteria; separation of standards; development of alternatives; risk definition; risk analysis (probability, severity) and decision making.

The plan analysis method is necessary to assess the consequences and risks of implementing each alternative and choosing the implementation of the alternative that will solve this problem. Plan analysis is an algorithm of actions that includes a list of the main tasks that must be solved to achieve the main result.

The analysis of the plan is based on the identification of possible problems and potential opportunities that the manager can expect in the course of implementing the plan. The research of the plan includes a summary of the following points; analysis of the stages of the plan and detection of problems; identification potential problems and opportunities; identification of possible factors of origin of potential issues, and development of appropriate measures.

A situation review is based on finding and addressing problems; defining tasks to be implemented; determining the importance of solving each problem; explain control points of the analysis.

With proactive management, managers can start the cycle with any process in the future, following a logical sequence of actions. Suppose forward control begins with a cause-and-effect analysis. In that case, the final element is

adopting a specific decision on what must be done to eliminate the problem. If the cycle begins with a decision, then, naturally, it will form the basis for developing a work plan.

Analysis and diagnostics of the situation should be carried out when there are several problems in the organization, many of which are related to the solution to some issues. In this case, the leader in this current situation must first find out the priorities for their solution.

An even more important priority for any organization is continuous improvement. The Kaizen system allows not only to improve of the process of making managerial decisions but, through the use of its main tools, to influence the result of management positively.

The authors compiled a questionnaire consisting of 10 questions. The questions were not open-ended, and for each question, three possible answers were offered: “yes”, “no”, or “don’t know”. The survey was conducted online during the 2021-2022 academic year.

The survey involved 43 respondents (N=43). The respondents were teachers from Almaty Management University, belonging to two faculties: “Management” (about 24 teachers) and “Economics and Finance” (about 26 teachers). The sample was 86% of the total number of teachers who received the questionnaire. The age of the interviewed teachers ranged from 25 to 65 years.

Results and discussions

The biggest problem for universities is the unreasonably high rate of faculty turnover. In our study, we decided to study the causes and consequences of this problem, as it leads to a decrease in the potential of the university, an increase in staff costs and a reduction in the quality of education. Before choosing classical and modern tools for making managerial decisions, we need a clear picture of why this indicator tends to increase in education. The authors compiled a questionnaire consisting of 10 questions. The questions were not open-ended and for each question, three possible answers were offered: “yes”, “no”, or “don’t know”. The survey was conducted online during the 2021-2022 academic year. The survey was attended by teachers with work experience at the university for at least one year. The results obtained during the study are shown below in Table 1.

Table 1 – The reasons turnover of teaching staff

No.	Question	Poll results, N		
		Yes	No	Don't know
1	Do you think that you are paid according to your qualifications?	23	12	7
2	Do you think that the salary at your university is low?	37	3	3
3	Do you think that the unhealthy climate in the university staff is the reason for the departure of your colleagues?	26	13	4
4	Do you think conflicts with immediate supervisors are the reason for the dismissal of teachers?	20	17	4
5	Do you think that the reason for leaving is an unfair assessment of the performance of the teaching staff?	30	9	5
6	Do you think that the reason for leaving is the excessive requirements for the activities of teaching staff?	18	20	4
7	Do you think the reason for leaving needs more logistical support?	12	28	3
8	Do you think the reason for leaving is the lack of effective motivational programs for teaching staff?	34	6	4
9	Do you think that the reason for leaving is the tight control over the work of the teaching staff?	24	12	8
10	Do you think that conflicts with students are the reason for leaving?	8	23	12
Note - compiled by the authors				

According to the data obtained, it can be concluded that there are three important reasons for the growth of the university staff turnover rate. The first is the low level of wages, the second is an unfair assessment of the activities of the teaching staff, and the third is the lack of effective motivational programs.

To describe the problem, the classic tool “Pareto Chart” and the modern tool “Tree Diagram” are used, the authors of which are V. Pareto and M. Lorenz. The primary purpose of this method is to identify problems that need to be addressed first. This method allows to specification of various influencing factors and impact elements of particular importance for achieving the goal and, in this regard, have a high priority.

A table of factors was compiled to apply this method, and the frequency of manifestation of this factor was indicated. A positive response to the identified factors is necessary so that can use the data presented in Table 2.

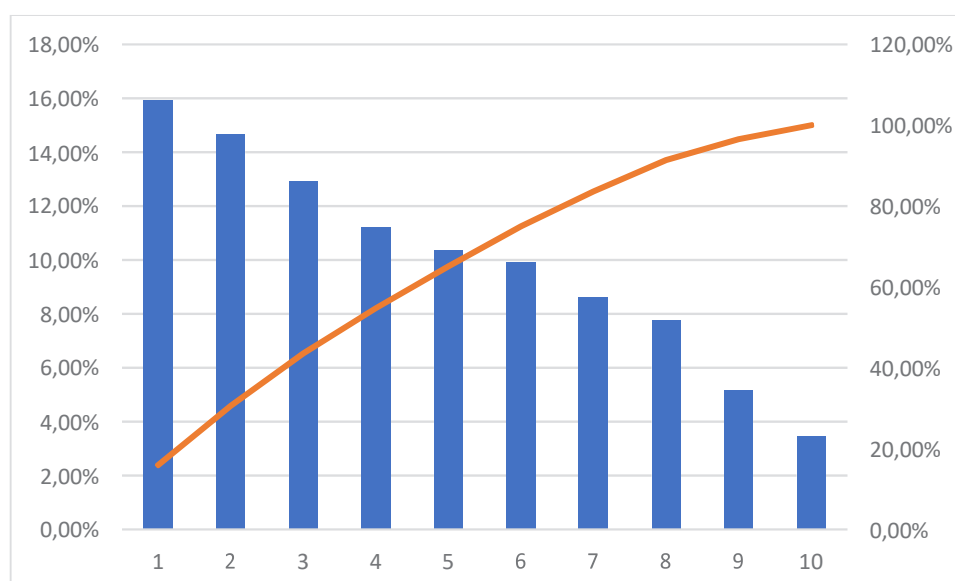
Analyzing the data obtained, we can conclude that the final frequency is 232 positive answers, which is the reason for the turnover of the teaching staff. The most influential factor, “Low wages”, is 15.9%. It is also worth paying particular attention to the factor of the lack of effective motivational programs, its value is also high and amounts to 14.7%. The least significant factor is “Conflicts with students”, which is 3.4%.

Next, a graphical interpretation of the areto Chart will be carried out. When constructing a Pareto chart, all factors are divided into three groups: A, B, and C. The first group ombines three factors superior to all others and arranged in descending order. The following three factors are entered into the second group, also in descending order, and the third group is all the remaining reasons. Figure 2 below shows the Pareto Chart.

Table 2 - Cause/factor of staff turnover

No.	Cause	Frequency	Percentage
1	Salary does not match qualifications	23	9.9
2	Low pay	37	15.9
3	The unhealthy climate in the university staff	26	11.2
4	Conflicts with immediate supervisors	20	8.6
5	Unfair assessment of the performance of teachers	30	12.9
6	Exaggerated requirements for the activities of the teacher	18	7.6
7	Lack of logistics	12	5.2
8	Strict control over the work of teachers	34	14,7
9	Lack of effective motivational programs for professional and personal growth	24	10.3
10	Conflicts with students	8	3.4
	Total	232	100

Note - compiled by the authors

Figure 2 - Pareto diagram of the reasons for the turnover of the teaching staff. Note - compiled by the authors

In the presented diagram, we see the causes of fluidity in descending order of their frequency. The first three reasons in the total amount to 43.5%, and this category is A, which deserves special attention and active response to its constituent components. The following three components form category B, which makes up 31.4% and includes: an unhealthy climate in the university staff, strict control over the work of teachers and salaries that do not correspond to qualifications. To solve these problems, delibe-

rate, balanced solutions require a detailed study of development and implementation. And the last category, C, is 25.1% and includes conflicts with immediate supervisors, excessive demands on the activities of a teacher, defective material and technical support, and conflicts with students. This category is characterized by a situational approach to solving the problem, which is probably why it is necessary to pay special attention to categories A and B to reduce the frequency of negative causes of component C.

Analysing the data obtained, it can be concluded that group A includes such important factors for the dismissal of the faculty as low wages, lack of effective motivational programs and unfair assessment of the faculty results.

Therefore, universities, first of all, need to pay attention to these factors in order to reduce the rate of staff turnover.

When using modern controlling tools, we offer can stop attention on the tree diagram shown in Figure 3.

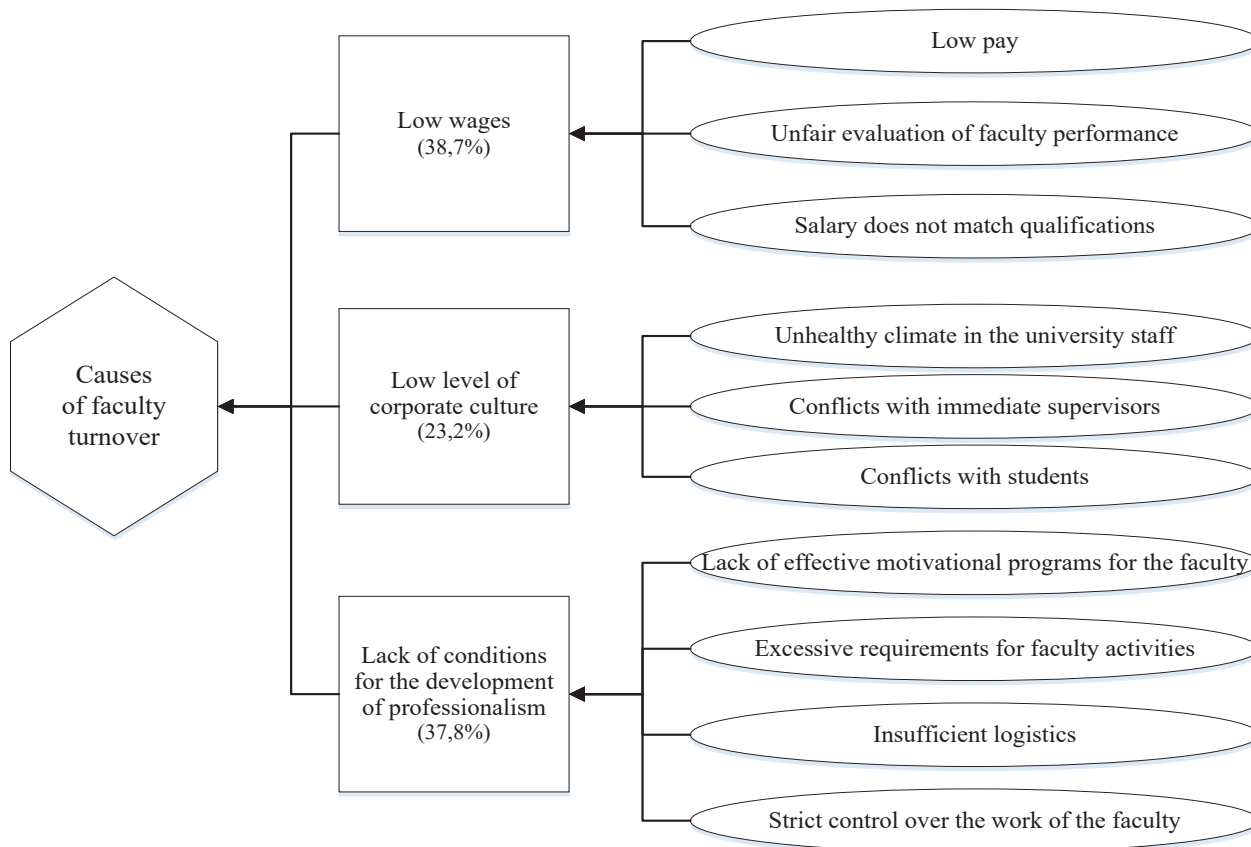

Figure 3 - Tree diagram

Note - compiled by the authors

Using the survey results, three critical areas for improving the activities of university teachers were formulated. Each direction has a set of reasons that determine the importance of its decision to reduce the turnover of teachers in the faculty. Summing up the value of each factor, we obtain a quantitative characteristic of each direction. As a result, we get that the factor of low wages, including an unfair assessment, is 38.7%.

As a result, as well as when using a standard controlling tool, we see that the main reason for faculty turnover is low wages and an incorrect system for evaluating the performance of the teaching staff. It is also worth noting that the lack

of opportunities for professional development reduces performance and increases the risk of leaving qualified teachers. The value of this component is 37.8%, and the most significant reason is the lack of effective motivational programs (14.7%), which, even if they exist, are more aimed at controlling than motivating.

The last block of reasons is low corporate culture, the value of which is 23.2% and is responsible for the consequences of the decisions made, which most often develop into conflicts and unwillingness to be accountable for the results obtained.

Conclusion on the hypotheses of the study:

H1: The active use of old and new tools will help to choose the right approach for analytical problem-solving and effective management decisions - confirmed.

H2: Low wages lead to staff turnover at universities – confirmed.

H3: The teacher performance assessment system does not affect university staff turnover – rejected.

Conclusions

Based on the study, the following conclusion can be drawn. The above case study shows that the active use of old and new tools helps to choose the right approach for analytical problem-solving and effective management decisions. The use of the Pareto chart helped to identify the most significant problem areas in the management of the university personnel, such as low wages (15.9%), poor motivation (14.7) and unfair assessment of performance (12.9). The modern tool “Tree Diagram” confirmed that the compensation system is imperfect because universities do not have an effective method for evaluating performance.

In this case, based on the survey and the use of two tools, we can decide that universities need to revise the system for assessing the quality of the work of teaching staff, introduce a more effective motivation mechanism that provides human resources and ensure a differentiated approach to remuneration of teachers who are in one position. However, the result obtained does not mean that such a tandem of instruments is ideal. It may be necessary to analyze a combination of other tools in order to get a clear picture of the current problem and only then make a management decision regarding the existing situation.

With the recognition of the problem and the choice of classical and modern tools for making managerial decisions, an algorithm of actions was built to lead to the intended goal and control the success of the chosen direction. The selected tools not only provide guidance on what to do and when but also act as control tools in solving the problem that has arisen. In addition, the combination of classical and modern tools is the personal choice of the leader, and the correct choice of Kaizen methods depends on the professionalism and skills of the leader. Important to note that the plans have advantages and disadvantages.

This study’s limitation was that the survey was conducted based on one business university in Kazakhstan. Future research may include this toolkit when conducting a study of employees of universities of different profiles.

References

1. Atilgan, D., & Kaplan, T. (2022). Investigation of the relationship among crisis management, decision-making and self-confidence based on sports managers in Turkey. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 49-67. <https://doi.org/10.25307/jssr.997060>
2. Alvarez, P. A., Ishizaka, A., & Martinez, L. (2021). Multiple-criteria decision-making sorting methods: A survey. *Expert Systems with Applications*, 183, 115368. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2021.115368>
3. Baldin, K., Utkin, V., & Vorobyov, S. (2022). *Management decisions*. Liters.
4. Bhardwaj, N., & Sharma, P. (2021). An advanced uncertainty measure using fuzzy soft sets: Application to decision-making problems. *Big Data Mining and Analytics*, 4(2), 94-103. <https://doi.org/10.26599/BDMA.2020.9020020>
5. Boyd, D., Grossman, P., Ing, M., Lankford, H., Loeb, S., & Wyckoff, J. (2011). The influence of school administrators on teacher retention decisions. *American educational research journal*, 48(2), 303-333. <https://doi.org/10.3102/0002831210380788>
6. Demin, G. A. (2020). *Management decisions*, Perm.
7. Imai, M. (2004). Kaizen: the key to success of Japanese companies. *M.: Alpina Business Books*.
8. Ivanov, D., Sokolov, B., Serova, E., & Yusupov, R. (2020). Combined approach to the complex objects control and stability analysis of management decisions. *International Journal of Risk Assessment and Management*, 23(1), 106-118.
9. Herbert, S. (1978). Rationality as Process and as Product of Thought. *American Economic Review*, 68(2), 1-16.
10. Kiker, G. A., Bridges, T. S., Varghese, A., Seager, T. P., & Linkov, I. (2005). Application of multicriteria decision analysis in environmental decision making. *Integrated environmental assessment and management: An international journal*, 1(2), 95-108. https://doi.org/10.1897/IEAM_2004a-015.1
11. Mizuno, S., & Bodek, N. (2020). *Management for quality improvement: The seven new QC tools*. Productivity press.
12. Mpanga, I. K., & Idowu, O. J. (2021). A Decade of Irrigation Water use trends in Southwestern USA: The Role of Irrigation Technology, Best Management Practices, and Outreach Education Programs. *Agricultural Water Management*, 243, 106438. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2020.106438>

13. Pelissari, R., Oliveira, M. C., Abackerli, A. J., Ben-Amor, S., & Assumpção, M. R. P. (2021). Techniques to model uncertain input data of multi-criteria decision-making problems: a literature review. *International Transactions in Operational Research*, 28(2), 523-559. <https://doi.org/10.1111/itor.12598>
14. Peters, T., & Waterman, R. (1986). *In search of effective management*. Moscow, Progress.
15. Plunkett, L., & Hale, G. (1984). *Plunkett Lorne. Development and adoption of managerial decisions*. The proactive manager: Proactive management, Abbr.
16. Postnikov, V. M. (2020). Analysis of approaches to the formation of an expert group focused on the preparation and adoption of managerial decisions. *Science and education*, 5, 333.
17. Pratt, M., Margaritis, D., & Coy, D. (1999). Developing a research culture in a university faculty. *Journal of higher education policy and management*, 21(1), 43-55. <https://doi.org/10.1080/1360080990210104>
18. Putra, R., & Ali, H. (2022). Organizational behavior determination and decision making: analysis of skills, motivation and communication (literature review of human resource management). *Dinasti International Journal of Digital Business Management*, 3(3), 420-431. <https://doi.org/10.31933/djdbm.v3i3.1168>
19. Pietronudo, M. C., Croidieu, G., & Schiavone, F. (2022). A solution looking for problems? A systematic literature review of the rationalizing influence of artificial intelligence on decision-making in innovation management. *Technological Forecasting and Social Change*, 182, 121828. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121828>
20. Quinlan, J. R. (1986). Induction of decision trees. *Machine learning*, 1(1), 81-106. <https://doi.org/10.1007/BF00116251>
21. Simon, H. A. (1997). *Models of bounded rationality: Empirically grounded economic reason*. MIT press.
22. Tebekin, A. (2022). *Methods of making managerial decisions*. Textbook for academic baccalaureate. Litres.
23. Thomran, M., Beshada, T., Alshebami, A. S., Alzain, E., Ahmed, S., & Hamed, M. (2021). Factors influencing management decisions of manufacturing companies in Ethiopia. *SMART Journal of Business Management Studies*, 17(2), 86-93.
24. Treffers, A. (2012). *Three dimensions: A model of goal and theory description in mathematics instruction—The Wiskobas Project*. Springer Science & Business Media.
25. Van den Groenendaal, S. M. E., Freese, C., Poell, R. F., & Kooij, D. T. (2022). Inclusive human resource management in freelancers' employment relationships: The role of organizational needs and freelancers' psychological contracts. *Human Resource Management Journal*, 33, 224-240. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12432>
26. Von Neumann, D., & Morgenstern, O. (1970). *Game theory and economic behavior*. The science.
27. Vorobieva, D. A. (2017). *Management decision-making methods: a short course of lectures for*. Saratov, Saratov State Agrarian University.
28. Zvonarev, S. V. (2019). *Fundamentals of mathematical modeling: a tutorial*. Yekaterinburg, Ural University Press.

**Список использованных источников
(транслитерация)**

1. Atilgan, D., & Kaplan, T. (2022). Investigation of the relationship among crisis management, decision-making and self-confidence based on sport managers in Turkey. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 49-67. <https://doi.org/10.25307/jssr.997060>
2. Alvarez, P. A., Ishizaka, A., & Martinez, L. (2021). Multiple-criteria decision-making sorting methods: A survey. *Expert Systems with Applications*, 183, 115368. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2021.115368>
3. Baldin, K., Utkin, V., & Vorobyov, S. (2022). *Management decisions [Upravlencheskie resheniya]*. Liters. (In Russ.)
4. Bhardwaj, N., & Sharma, P. (2021). An advanced uncertainty measure using fuzzy soft sets: Application to decision-making problems. *Big Data Mining and Analytics*, 4(2), 94-103. <https://doi.org/10.26599/BDMA.2020.9020020>
5. Boyd, D., Grossman, P., Ing, M., Lankford, H., Loeb, S., & Wyckoff, J. (2011). The influence of school administrators on teacher retention decisions. *American educational research journal*, 48(2), 303-333. <https://doi.org/10.3102/0002831210380788>
6. Demin, G. A. (2020). *Management decisions [Upravlencheskie resheniya]*. Perm. (In Russ.)
7. Imai, M. (2004). Kaizen: the key to success of Japanese companies. *M.: Alpina Business Books*.
8. Ivanov, D., Sokolov, B., Serova, E., & Yusupov, R. (2020). Combined approach to the complex objects control and stability analysis of management decisions. *International Journal of Risk Assessment and Management*, 23(1), 106-118.
9. Herbert, S. (1978). Rationality as Process and as Product of Thought. *American Economic Review*, 68(2), 1-16.
10. Kiker, G. A., Bridges, T. S., Varghese, A., Seager, T. P., & Linkov, I. (2005). Application of multicriteria decision analysis in environmental decision making. *Integrated environmental assessment and management: An international journal*, 1(2), 95-108. https://doi.org/10.1897/IEAM_2004a-015.1
11. Mizuno, S., & Bodek, N. (2020). *Management for quality improvement: The seven new QC tools*. Productivity press.
12. Mpanga, I. K., & Idowu, O. J. (2021). A Decade of Irrigation Water use trends in Southwestern

USA: The Role of Irrigation Technology, Best Management Practices, and Outreach Education Programs. *Agricultural Water Management*, 243, 106438. <https://doi.org/10.1016/j.agwat.2020.106438>

13. Pelissari, R., Oliveira, M. C., Abackerli, A. J., Ben-Amor, S., & Assumpção, M. R. P. (2021). Techniques to model uncertain input data of multi-criteria decision-making problems: a literature review. *International Transactions in Operational Research*, 28(2), 523-559. <https://doi.org/10.1111/itor.12598>

14. Peters, T., & Waterman, R. (1986). *In search of effective management [V poiskah effektivnogo upravleniya]*. Moscow: Progress. (In Russ.)

15. Plunkett, L., & Hale, G. (1984). *Plunkett Lorne. Development and adoption of managerial decisions: Anticipatory management [Vyrabotka i prinyatie upravlencheskih reshenij: Operezhdayushchee upravlenie]*. The proactive manager: Proactive management: Abbr. (In Russ.)

16. Postnikov, V. M. (2020). Analysis of approaches to the formation of an expert group focused on the preparation and adoption of managerial decisions. *Science and education [Nauka i obrazovanie]*, (5), 333. (In Russ.)

17. Pratt, M., Margaritis, D., & Coy, D. (1999). Developing a research culture in a university faculty. *Journal of higher education policy and management*, 21(1), 43-55. <https://doi.org/10.1080/1360080990210104>

18. Putra, R., & Ali, H. (2022). Organizational behavior determination and decision making: analysis of skills, motivation and communication (literature review of human resource management). *Dinasti International Journal of Digital Business Management*, 3(3), 420-431. <https://doi.org/10.31933/dijdbm.v3i3.1168>

19. Pietronudo, M. C., Croidieu, G., & Schiavone, F. (2022). A solution looking for problems? A systematic literature review of the rationalizing influence of artificial intelligence on decision-making in innovation management. *Technological Forecasting and Social Change*, 182, 121828. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121828>

20. Quinlan, J. R. (1986). Induction of decision trees. *Machine learning*, 1(1), 81-106. <https://doi.org/10.1007/BF00116251>

21. Simon, H. A. (1997). *Models of bounded rationality: Empirically grounded economic reason*. MIT press.

22. Tebekin, A. (2022). *Methods of making managerial decisions [Metody prinyatiya upravlencheskih reshenij. Uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata]*. Textbook for academic baccalaureate. Litres. (In Russ.)

23. Thomran, M., Beshada, T., Alshebami, A. S., Alzain, E., Ahmed, S., & Hamed, M. (2021). Factors influencing management decisions of manufacturing companies in Ethiopia. *SMART Journal of Business Management Studies*, 17(2), 86-93.

24. Treffers, A. (2012). *Three dimensions: A model of goal and theory description in mathematics instruction—The Wiskobas Project*. Springer Science & Business Media.

25. Van den Groenendaal, S. M. E., Freese, C., Poell, R. F., & Kooij, D. T. (2022). Inclusive human resource management in freelancers' employment relationships: The role of organizational needs and freelancers' psychological contracts. *Human Resource Management Journal*, 33, 224-240. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12432>

26. Von Neumann, D., & Morgenstern, O. (1970). *Game theory and economic behavior [Teoriya igr i ekonomicheskoe povedenie]*. The science. (In Russ.)

27. Vorobieva, D. A. (2017). *Management decision-making methods: a short course of lectures for [Metody prinyatiya upravlencheskih reshenij: kratkij kurs lekcij dlya]*. Saratov: Saratov State Agrarian University. (In Russ.)

28. Zvonarev, S. V. (2019). *Fundamentals of mathematical modeling: a tutorial [Osnovy matematicheskogo modelirovaniya: uchebnik]*. Yekaterinburg: Ural University Press. (In Russ.)

Information about authors

Natalya V. Koshkina – Senior Lecturer of AlmaU School of Management, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: knb_ntu@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6229>

***Olga V. Koshkina** – Senior Lecturer of University, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: o.koshkina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0847-3537>

Boris A. Tkhorikov – Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Management and Marketing, Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia e-mail: tkhorikov@bsu.edu.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6451-1123>

Авторлар туралы мәліметтер

Кошкина Н.В. – AlmaU, Алматы Менеджмент Университеті Менеджмент мектебінің аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Алматы, Қазақстан, e-mail: knb_ntu@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6229>

***Кошкина О.В.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, e-mail: o.koshkina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0847-3537>

Тхориков Б.А. – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университетінің менеджмент және маркетинг кафедрасының меңгерушісі, Белгород, Ресей Федерациясы, e-mail: tkhorikov@bsu.edu.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6451-1123>

Сведения об авторах

Кошкина Н.В. – Старший преподаватель Школы менеджмента AlmaU, Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан, e-mail knb_ntu@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6229>

***Кошкина О.В.** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: o.koshkina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0847-3537>

Тхориков Б.А. – доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой менеджмента и маркетинга, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Белгород, Россия, e-mail: tkhorikov@bsu.edu.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6451-1123>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-180-195>
MPHTI 06.81.23
JEL: C89, O30, O34

The Concept of Human Capital: Categorical Analysis of the Evolution of Approaches

Irina D. Turgel^a, Damir Fazylzhan^{b*}

^a Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education Ural Federal University named after the first President of Russia B.N. Yeltsin, Yekaterinburg, Russia; ^b al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan

For citation: Turgel, I.D., & Fazylzhan, D. (2023). The Concept of Human Capital: Categorical Analysis of the Evolution of Approaches. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 180-195, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-180-195>

ABSTRACT

The concept of human capital is being actualized in the conditions of global turbulence. Both classics of political economy and modern economic scientists have significantly contributed to the conceptualization of human capital over the centuries. In the period of global uncertainty and the transformation of economic relations, one can notice the lack of a specific approach to the concept. In the global economy, human capital plays a role that determines and reveals the true causes of various economic and social phenomena. Economists consider human capital as a category of economic science, which is at the origins of economic well-being and development. The purpose of this study is to explicate various approaches to the study of the concept of human capital that can have a significant impact on further research. The article reviews and attempts to categorize theoretical interpretations of the concept of human capital. When writing the article, the method of retrospective analysis of research on the concept of human capital was used to categorize various schools and directions. The analysis allowed us to identify four main categories of approaches in research on human capital. Based on this, the authors noted the need to introduce semantic additions to the concept, considering modern realities. Based on the results obtained, the authors attempted to conceptualize human capital in the latest conditions. The analysis carried out in the article showed that the study of the concept of human capital requires a modern interpretation, including all previous theoretical developments and new aspects related to the requirements of the time.

KEYWORDS: Human Capital, Education, Development, Competence, Worker, Kazakhstan

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was conducted within the framework of program-targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (BR10965247 «Study of factors, features, and dynamics of demographic processes, migration, urbanization in Kazakhstan, development of digital maps and forecasts»)

Article history:

Received 12 February 2023
Accepted 15 March 2023
Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Fazylzhan D.** - PhD candidate, al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan, 87014449293, e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru

Адами капитал тұжырымдамасына көзқарастардың эволюциясын категориялық талдау

Тургель И.Д.^а, Фазылжан Д.^{б*}

^а Ресейдің Тұңғыш Президенті Б.Н. Ельцин атындағы Орал федералды университеті Жоғары кәсіптік білім берудің федералды мемлекеттік автономды білім беру мекемесі, Екатеринбург, Ресей; ^б әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, даң. әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Тургель И.Д., Фазылжан Д. (2023). Адами капитал тұжырымдамасына көзқарастардың эволюциясын категориялық талдау. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 180-195, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-180-195>

ТҮЙІН

Жаһандық дүрбелең жағдайында адами капитал тұжырымдамасының өзектілігі артып отыр. Адами капиталды тұжырымдамалауға ғасырлар бойы саяси экономиканың классиктері де, қазіргі заманғы ғалым-экономистер де айтарлықтай үлес қосты. Жаһандық белгісіздік пен экономикалық қатынастардың өзгеруі кезеңінде тұжырымдамаға нақты көзқарастың жоқтығын байқауға болады. Әлемдік экономикада адами капитал әртүрлі экономикалық және әлеуметтік құбылыстардың нақты себептерін анықтайтын және ашатын рөл атқарады. Экономистер адами капиталды экономикалық әл-ауқат пен дамудың бастауында тұрған экономикалық ғылымның категориясы ретінде қарастырады. Бұл зерттеудің мақсаты - әрі қарайғы зерттеулерге айтарлықтай әсер ете алатын адами капитал тұжырымдамасын зерттеудің әртүрлі тәсілдерін қолдану. Мақалада шолу жасалып, адами капитал тұжырымдамасының теориялық түсіндірмелерін санаттарға бөлуге әрекет жасалды. Мақала жазу кезінде әртүрлі мектептер мен бағыттарды санаттарға бөлу үшін адами капитал тұжырымдамасына бағытталған зерттеулерді ретроспективті талдау әдісі қолданылды. Талдау адами капиталды зерттеудегі тәсілдердің төрт негізгі категориясын анықтауға мүмкіндік берді. Осыған сүйене отырып, авторлар қазіргі шындықты ескеретін тұжырымдамаға мағыналық толықтырулар енгізу қажеттілігін атап өтті. Алынған нәтижелер негізінде авторлар адами капиталды жаңа жағдайда тұжырымдамалауға тырысты. Мақалада жүргізілген талдау адами капитал тұжырымдамасын зерттеу барлық алдыңғы теориялық әзірлемелерді және уақыт талаптарына байланысты жаңа аспектілерді қамтитын заманауи түсіндіруді қажет ететінін көрсетті.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: адами капитал, білім, даму, құзыреттілік, жұмысшы, Қазақстан

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде жүргізілді (BR10965247 «Қазақстандағы демографиялық процестердің, көші-қон, урбанизация ерекшеліктері мен динамикасын, факторларын зерттеу, цифрлық карталар мен болжамдарды әзірлеу»)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 12 Ақпан 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 15 Наурыз 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Фазылжан Д. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, даң. әл-Фараби 71, 050040, Алматы, Қазақстан, 87014449293, e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru

Категориальный анализ эволюции подходов к концепции человеческого капитала

Тургель И.Д.^а, Фазылжан Д.^б

^а ФГАОУ ВО «УрФУ имени первого Президента России Б.Н. Ельцина», Екатеринбург, Россия; ^б Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Казахстан

Для цитирования: Тургель И.Д., Фазылжан Д. (2023). Категориальный анализ эволюции подходов к концепции человеческого капитала. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 180-195, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-180-195>

АННОТАЦИЯ

Концепция человеческого капитала актуализируется в условиях глобальной турбулентности. Весомый вклад в концептуализацию человеческого капитала вносили на протяжении веков как классики политической экономии, так и современные ученые-экономисты. В период глобальной неопределенности и трансформации экономических отношений можно заметить отсутствие конкретного подхода к концепции. В мировой экономике человеческий капитал играет роль, определяющую и раскрывающую истинные причины различных экономических и социальных явлений. Экономисты рассматривают человеческий капитал, как категорию экономической науки, которая находится у истоков экономического благосостояния и развития. Целью данного исследования является экспликация различных подходов к изучению концепции человеческого капитала, способных оказать существенное влияние для проведения дальнейших исследований. В статье проведен обзор и сделана попытка категоризации теоретических интерпретаций концепта человеческого капитала. При написании статьи был использован метод ретроспективного анализа исследований, посвященных концепции человеческого капитала, для категоризации различных школ и направлений. Анализ позволил выделить четыре основных категории подходов в исследованиях о человеческом капитале. Исходя из этого, авторами была отмечена необходимость привнесения смысловых дополнений в концепцию, учитывающих современные реалии. На основе полученных результатов авторами была проведена попытка концептуализации человеческого капитала в новейших условиях. Проведенный в статье анализ показал, что исследование концепции человеческого капитала требует современной интерпретации, включающей в себя все предыдущие теоретические разработки и новые аспекты, связанные с требованиями времени.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: человеческий капитал, образование, развитие, компетенция, рабочий, Казахстан

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование проведено в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан проекта BR10965247 «Исследование особенностей и динамики, факторов демографических процессов, миграции, урбанизации в Казахстане, разработка цифровых карт и прогнозов»

История статьи:

Получено 12 февраля 2023

Принято 15 марта 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Фазылжан Д. – PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби 71, 050040, Алматы, Казахстан, , 87014449293, e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru

Введение

За относительно недолгий промежуток времени концепция человеческого капитала наполнилась различными теориями и методологическими подходами. В условиях глобальной экономической, геополитической нестабильности эта концепция становится все более актуальной для исследователей. В мировой экономике человеческий капитал играет роль, определяющую и раскрывающую истинные причины различных экономических и социальных явлений. Экономисты рассматривают человеческий капитал, как категорию экономической науки, которая находится у истоков экономического благосостояния и развития. Классики политической экономии и их современные сторонники придерживаются мнения, что человеческий капитал – это инвестиции в образование, здравоохранение отдельного субъекта, то есть удовлетворение личных потребностей за счет финансовых вложений, которые в будущем окупаются в виде жалования.

Современные исследования в области экономики показывают, что человеческий фактор – это движущая сила экономического развития организации или государства. Вокруг концепции человеческого капитала также наблюдается конфликт интересов различных научных направлений. Несмотря на высокую степень изученности, а так же сформулированные теоретические идеи, можно утверждать, что теория человеческого капитала актуализируется, становится одной из важнейших экономических категорий. По сей день наблюдаются определенные преимущества в понимании данной концепции, например, большинство исследователей убеждено в том, что государства, имеющие в распоряжении качественный человеческий капитал, являются мировыми лидерами в области науки и научно-технического развития. Целью данного исследования является выявление возможности формулировки нового подхода к изучению человеческого капитала, посредством категоризации существующих подходов. В статье поставлены следующие задачи: 1) выполнить категоризацию основных подходов в изучении концепции человеческого капитала; 2) раскрыть возможность формирования нового подхода для исследования данной концепции в современных условиях. Основываясь на принципах, вытекающих из задач, авторы вы-

двинули гипотезу (1) о том, что можно рассматривать четыре основных категории подходов к изучению человеческого капитала («инвестиционный подход», «фондовый подход», «человеческий капитал – фактор производства», «человеческий капитал – актив»); 2) существует необходимость внесения дополнительных интерпретаций к концептуализации человеческого капитала в современных реалиях.

Литературный обзор

В научных трудах таких классических исследователей политической экономии, как Джон С. Милль, Адам Смит, Уильям Петти, Карл Маркс можно заметить основы идеи человеческого капитала. Они подчеркивали важность взаимоотношений между работодателем, работником и обществом, при этом старались найти основные причины продуктивной деятельности человека, а именно: его трудовые навыки, знания, опыт и компетенции. Известный британский ученый Адам Смит, обращая внимание на «рациональные действия человека, то есть на желание во всю пользоваться своими навыками, сформулировал «прорывную» модель человека в экономике, который эгоцентричными действиями принимал непосредственное участие в экономическом развитии и улучшении благосостояния (Smith, 1962). В трудах Карла Маркса наблюдается акцентирование на простой труд, чем на личностные качества работника. По его мнению, специализированный труд не может рассматриваться, как особая категория в экономике. В качестве примера К. Маркс приводит сравнение между трудом, сделанным прядильщиком, и трудом ювелира. Он утверждает, что объем труда, которая компенсирует только стоимость его рабочей силы, не будет качественно отличаться от объема дополнительного труда, которая создает его избыточную стоимость (Marx, 1951). Однако Маркс также не стал отрицать значимость научно-технических открытий, которые требовали от рабочих особые знания и навыки. Благодаря К.Марксу, термин «капитал» в экономической науке является основой теории прибавочной стоимости. Политэкономисты в своих трудах заложили фундамент для исследований теории человеческого капитала. Они смогли доказать значимость и ценность человеческих знаний, навыков и компетенций, способности чело-

века к развитию в повышении национального благосостояния.

Основываясь на трудах вышеупомянутых ученых можно обозначить следующие постулаты: во-первых, особая значимость качеств отдельного человека; во-вторых, производительность общественного труда зависит от отдельного хозяйствующего субъекта, а так же от степени его «участия» в общественном производстве. В этой связи стоит отметить научные подходы Альфреда Маршалла, основателя Исследовательской школы Кембриджа. Ученый предложил рассматривать не только физический капитал, но и человеческий, так как знания и умения человека, хоть и не являются частной собственностью, могут приносить доход, форсировать производство (Marshall, 1993).

А. Маршалл в своем труде «Принципы экономической науки» приводит научные доказательства доходности от инвестиций в образование человека. Ученый считал, что инвестиции в качественное образование могут окупиться, если станут причиной становления таких же выдающихся личностей, как Исаак Ньютон, Л.Бетховен, А.Эйнштейн (Marshall, 1993).

К середине двадцатого столетия стала более явной роль достижений человечества в области техники и науки в системе факторов производства. В 60-х годах американский экономист Теодор Шульц, а так же его сторонники Гари Беккер, Бартон Вайсборн, Ли Хансен, Джордж Минцер ввели в научный оборот термин «человеческий капитал» как категорию теории труда (Schultz, 1963; Becker, 2003). Шульц и его последователи в своих трудах доказали, что в экономику США доходы поступали больше от человеческого капитала, нежели от материального. Т.Шульц обратил особое внимание на человеческое желание получать лучшее образование, иметь хорошее здоровье, то есть удовлетворять свои потребности. Однако, по его мнению, вопрос куда глубже, чем просто в потребности – вложение средств в образование и здравоохранение в будущем могло привести к получению дохода в виде заработной платы. Если перефразировать вышесказанное, то вложения в образование и здоровье должны перейти из категории «потребление» в «инвестиции». Сторонником такого подхода можно считать голландского экономиста Марка Блауга, который считал, что инвестируя в собственное образование,

здоровье и повышение квалификации, человек намеревается не только удовлетворять свои потребности на текущий момент, но и намеревается получить в перспективе прибыль (Blaug, 2004). На основе вышесказанного, можно предположить, что финансовые расходы людей на личные потребности (здоровье, образование, улучшение навыков) являются инвестициями в собственное свободное, с большими возможностями выбора места работы и жительства будущее.

В связи с вышесказанным возникает необходимость в подробном рассмотрении основных методологических положений и научных определений концепции человеческого капитала. Как было упомянуто выше, концепция человеческого капитала была впервые рассмотрена в работах Т. Шульца, однако его последователи продолжили изучение (Schultz, 1971; Schultz, 1981). Свое развитие эта концепция нашла в научном труде Г. Беккера «Человеческий капитал». Ученый смог определить основные компоненты человеческого капитала, а именно знания, производственные навыки и мотивацию. Автор также привнес в экономическую науку такие термины, как «общие» и «реальные» инвестиции, доказал, что инвестирование в человека является необходимым для экономического роста организации, государства (Becker, 1964). Ожидаемая прибыль определяет экономическую рациональность инвестиций в образование. К примеру, инвестирующее лицо сделает свое вложение, сопоставляя имеющиеся альтернативы, то есть банковские проценты, потенциальную прибыль от ценных бумаг и др. В свою очередь, элементами сопоставления относительно инвестиций в образование служат дальнейшее получение образования или же прекращение обучения.

Г.Беккер сформулировал отличия между фактическими и обобщенными человеческими ресурсами. Фактические человеческие ресурсы создаются человеком непосредственно благодаря специфическим знаниям и опыту формируются в зависимости от специальных знаний и навыков, которые он получил в процессе работы на ту или иную организацию. В этом случае и работодатель, и рабочий имеют общий интерес в приобретении этих знаний, навыков. Рабочий может применять полученные общие знания у всех заинтересованных работодателей. По мнению автора, человек, получая низкое жало-

вание в первое время трудоустройства, косвенным образом оплачивает полученные за это время знания. Как только человек наполняет свой «капитал знаний», для него открываются новые возможности в получении дополнительной прибыли. Касательно фактических знаний, они оплачиваются уже работодателем, который также заинтересован в приобретении их рабочим, так как сам получает от этого прибыль. Г.Беккер рассматривает человеческий капитал, как прямые инвестиции в образование, улучшение здоровья, повышение компетенций, владение особыми навыками и умениями (Becker, 1964).

По мнению российского ученого Хмелевой Г.А. человеческий капитал приобретает особую актуальность из-за повышенной интеллектуализации труда. Она пытается развеять обобщенное мнение об относительной новизне концепции человеческого капитала, как фактора экономического роста (Khmeleva, 2012). По ее мнению, в истоках теории человеческого капитала находится методологический индивидуализм, иными словами основной причиной всех социальных процессов является индивидуальное поведение человека (Khmeleva, 2012). Хмелева Г.А. и ее коллеги считают, что оправданность или неоправданность вложений в человеческий капитал необходимо рассценивать посредством воздействия специальных экономических агентов. Такой вывод можно также отнести и к категории инвестиций, направленных на улучшение здоровья. Главную идею концепции человеческого капитала можно найти в востребованности человека на получение образования и дальнейшего обучения, которые непосредственно связаны с плюсами и минусами расходов на образование. Ученые также отмечают, что одной из основных причин стремления человека к получению качественного образования является его происхождение, семейный статус. Казахстанские ученые А.Ж. Панзабековат и А.А. Сатыбалдин считают, что факторы с удовлетворительным уровнем развития человеческого капитала представляют проблемы в определенной сфере жизни, а игнорирование последствий будет столь же разрушительным, как игнорирование факторов с «отрицательным» индикатором, но для их решения потребуется меньше мер (Panzabekova et al., 2019).

На основании вышеизложенного можно отметить, что в Казахстана выбранная тема исследования практически не рассматривалась и требует глубокого анализа. Поэтому целью данного исследования является экспликация различных подходов к изучению концепции человеческого капитала, способных оказать существенное влияние для проведения дальнейших исследований. Далее, предлагаем перейти к описанию методологии исследования.

Методология

В настоящее время проблема человеческого капитала актуализируется, обусловившись глобальной турбулентностью не только в геополитике, но и в экономике. Требования к компетенциям и знаниям людей для развития экономики становятся все более высокими. В данной обзорной статье был проведен ретроспективный анализ подходов к изучению человеческого капитала для категоризации различных школ и направлений в исследовании этого феномена. Несмотря на то, что термин «человеческий капитал» появился относительно недавно (1962 г.), для ученых становится все более очевидным, что данная категория является одним из основных драйверов, движущих экономику отдельно взятого государства и мира в целом.

Исследование проводилось в два этапа: 1) был выполнен сбор данных, проведен анализ полученных материалов. На основе анализа была проведена категоризация подходов к исследованию человеческого капитала. 2) Базируясь на полученных результатах первого этапа исследования, была сделана попытка выявления слабых сторон каждой из категорий подходов, а также предложен новый подход к изучению человеческого капитала. В качестве метода исследования был выбран нарративный, описательный обзор. Научные обзоры классифицируются в зависимости от содержания, использованной литературы, от стиля подачи материала, проведенного анализа в исследовании, а также от методологии. Следовательно, методика обзорного типа исследований может быть разнообразной. Некоторые ученые предлагают рассматривать два вида обзорных исследований: 1) классический описательный, нарративный, несистематизированный обзор; 2) систематизированный обзор с проведением или же без проведения глубинного анализа данных

(Raitskaya & Tikhonova 2020). Применение такого метода позволяет раскрыть степень изученности темы, выявить проблемные зоны, определить направление для будущих исследований.

В статье рассмотрены подходы к изучению человеческого капитала различных исследователей, начиная с классиков политической экономии, заканчивая современными экономистами. Приведены данные из Отчета по человеческому развитию Программы развития Организации объединенных наций (Human Development Report UNDP). Согласно этим исследованиям, в последние годы во многих странах наблюдается снижение Индекса человеческого развития. Во многом это связано с пандемией коронавируса, вооруженными конфликтами, изменением климата, природными бедствиями и т.д. В совокупности все эти факторы приводят к необходимости стремления к новым социальным преобразованиям. Люди все больше отчуждаются от политических институтов своих государств. Наблюдается комплекс неопределенности, что становится преградой в развитии человека.

Обсуждение и результаты

Исследователи человеческого капитала развили концепцию и стали рассматривать ее с позиции теории спроса на произвольные знания, что можно объяснить значимостью предугадывания тех или иных социально-экономических процессов. Голландский экономист Марк Блауг также внес свою лепту в развитие теории человеческого капитала. Он предложил ввести в теорию две важные критерии: первое, прогнозирование общего спроса на добровольное обучение; второе, прогнозирование спроса на конкретные области обучения в старшей школе и прогнозирование прибытия людей в различные институты высшего образования (Blaug, 2004).

Научные подходы отечественных ученых относительно концепции человеческого капитала характеризуются четким различием сущности, содержания, видов условий формирования, воспроизводства и накопления человеческого капитала (Maidyurova, 2008; Meldakhanova, 2012; Temirova, 2004; Shaukenova, 2014). Например, в коллективной монографии Института философии, политологии и религиоведения человеческий капитал определяется не только как ка-

чественный и продуктивный труд, фактор экономического развития, но и основной фактор формирования и развития интеллекта, здоровья, качества жизни, инновационной экономики и экономики знаний как следующего высшего этапа в развитии человеческого общества. Авторы монографии считают, что следует подчеркнуть, что анализируемое объяснение исследуемой категории может быть несколько сложным для восприятия обычным человеком. Кроме того, подобные определения именно этой категории позволяют признать ее универсальной, исторической.

Эволюция подходов к интерпретации концепта человеческого капитала обусловлена детализированием самого понятия как категории социально-экономической науки. Современное производство находится в корреляционной зависимости с научно-техническими, инновационными открытиями, что способствует преобразению физического капитала в капитал знаний. В качестве примера такого преобразования можно назвать цифровые технологии на современных предприятиях, как Интернет вещей (цифровые датчики), искусственный интеллект и большие данные, которые требуют от работников специальных знаний. В социальной и юридической сферах жизнедеятельности приобретает глобальный характер такое понятие, как «право на интеллектуальную собственность». Люди перестают воспринимать понятие «собственность» как физические активы, наполняя его интеллектуальными, то есть не материальными активами.

Российский исследователь Симкина считает необходимым рассматривать виды пополнений человеческой работы на разных стадиях производства (Simkina, 2010). Человеческая активность постоянно должна дополняться качественно новыми знаниями для движения в ногу с научно-техническим прогрессом. Необходимо, чтобы вложения нефизических активов в человеческий капитал происходили непрерывно для стимуляции повышения качества жизнедеятельности общества. По мнению ученого, следует понимать усиленную интеллектуализацию, выступающую фактором увеличения использования, как человеческого капитал. Основываясь на видах пополнений человеческой активности, Симкина дает определение виду конкретного человеческого капитала, в качестве простого труда и умственной

активности человека. Такую интерпретацию человеческого капитала можно применять в изучении как отдельно взятой личности, так и в исследованиях взаимоотношений различных субъектов.

Воронин подходит к изучению человеческого капитала с причинно-следственной точки зрения, а именно через призму человеческих действий для развития личностных качеств. С точки зрения знаний, он рассматривает получение общего и специализированного образования, квалификации и компетенции, стремление мыслить творчески. Касательно здоровья, автор считает важным учитывать не только физическое здоровье, но и ментально-психическое (Voronin, 2011). Можно заметить основную мысль ученых, которая заключается в крепкой взаимосвязи экономического, социально-экономического развития с качественной интеллектуализацией, развитием научной и научно-технической грамотности общества. Исходя из этого, можно предположить, что источниками активов в человеческом капитале служат институты здравоохранения, образовательные и научные заведения, центры по повышению квалификации.

В отечественной научной литературе стоит отметить исследование теории человеческого капитала Мухамбетовой (Mukhambetova, 2017). Как и вышеупомянутые специалисты, она придерживается мнения о доходности знаний человека. Костюк дает определение человеческому капиталу как индивидуальной способности человека, которая позволяет ему успешно действовать в условиях неопределенности (Kostyuk, 1997). Ученый полагает, что теория должна считать в себе такие критерии, как плодотворно взаимовлияющие и устанавливающие уровень результативности деятельности человека. В случае нехватки уровня компетенции и квалифицированности, для человека нужно подходить к работе творчески.

Ученые Добрынин и Дятлов посвятили свой труд исследованию отдельной социально-экономической формы человеческого капитала (Dobrynin et al., 1999). Ими было дано следующее определение термину человеческий капитал – это матрица проявления полезных сил человека в рыночной экономике, то есть форма системы полезных сил человека, включенная в порядок общественно ориентированной рыночной экономики, как

ведущее, созидательное условие общественного воспроизводства. Исходя из данного определения, экономисты рассматривают человеческий капитал как фонд, сочетающий в себе знания, навыки, здоровье, умения, что можно капитализировать. Рассмотрим что под этим подразумевается – во первых, формирование аккумуляционных запасов человеческих умений, разделив их на стадии жизненных процессов; во вторых, формирование запасов умений, которые способствуют повышению уровня производительности труда; в-третьих, увеличение жалования сотрудника в соответствии с повышением уровня производительности труда; в-четвертых, мотивация сотрудника на вложение в собственный человеческий капитал для повышения того же уровня производительности труда.

Авторы, раскрывая сущность человеческого капитала и обозначив предпосылки его капитализации, определяют концепт следующим образом: человеческий капитал – это определенный запас здоровья, знаний, навыков, способностей, мотивации, сформированный в результате инвестиций и накопленный человеком. Они эффективно используются в процессе труда, способствуя росту производительности и заработной платы человека (Dobrynin et al., 1999).

Экономисты начали изучать человеческий капитал в качестве инвестиции после того, как основоположники этой концепции доказали доходность от вложений в образование и последующие за ними дивиденды в виде жалования. Согласно этой точки зрения, можно сказать, что государственное инвестирование в человеческий капитал тоже может быть прибыльным. Такие экономисты, как Г.Беккер, Дж.Минцер доказали, что США за определенный отрезок времени получали больше всего доходов именно от инвестирования в человеческий капитал, а не в материальный. Беккер, используя статистические показатели, изучал рентабельность образования. В качестве объекта исследования он взял показатели доходности работников с высшим образованием и работников со специальным образованием. Автор при этом ввел в оборот такой термин, как «потерянная прибыль», что означало неполученные доходы во время получения образования. Исследования Беккера показали, что инвестиции в образование США окупались больше, чем

инвестиции, вложенные в производственные предприятия. Стоит отметить, что американская общественная позиция по получению качественного образования оценивается как рациональная (Becker, 2003).

В современных реалиях метод рассмотрения человеческого капитала, как инвестиции является актуальным в силу того, что помогает конструктивно оценивать рентабельность вложений. Развитие инвестиционного метода изучения концепции человеческого капитала нашло в трудах экономистов неоклассиков, которые утверждают, что необходимо изучать некоторые социальные структуры (здравоохранение, семейный институт, образование и т.д.) через призму экономических способов исследования. Причиной является то, что эти структуры нуждаются в дополнительном инвестировании из имеющегося капитала, для приобретения прибыли в перспективе (Karpelyushnikov, 1998). Говоря обобщенно, то человек может получить прибыль от своих инвестиций только в том случае, когда он накопит необходимый для определенного рынка объем интеллектуального капитала. Например, предприятие нанимает работников по определенным требованиям за определенную заработную плату, а потенциальные работники смогут трудоустроиться только в случае соответствия их знаний, навыков, опыта и компетенций с требованиями предприятия. Исходя из подобного подхода к изучению концепции, можно сделать следующее заключение: человеческий капитал является запасом (фондом) навыков, умений и знаний, полученных человеком в теории или на практике (Dolan, 1992). Прибыль от нематериальных инвестиций можно приобретать с применением разных видов человеческого капитала. Дальнейшее развитие изучения концепции, а именно переход к исследованиям составных частей человеческого капитала, является тому подтверждением. Согласно этому, Тугускина предлагает отдельно рассмотреть понятие «человеческого потенциала». По ее мнению человеческий потенциал включает в себя совокупность таких характеристик, как творческое мышление, стимул, особые знания, моральные ценности, коммуникабельность, адаптация к новшествам, высокая культура труда и т.д. (Tuguskina, 2009). Так как вышеупомянутые характеристики потенциально являются активами, способными принести прибыль, то

их можно также рассматривать как человеческий капитал (Соболева, 2009).

Синтез подхода к изучению концепции человеческого капитала как запаса или фонда позволяет сделать следующий вывод: человеческий капитал является совокупностью всех происшествий в жизни человека. Обзор концепции в качестве активов позволяет целесообразно изучать такие социальные структуры, как здравоохранение, образование, культурыне, моральные и коммуникационные ценности (Stroombergen et al., 2002).

В предлагаемой нами категоризации концепции человеческого капитала последней категорией идет человеческий капитал как причина производства. Большинство современных ученых предлагают рассматривать человеческий капитал как один из факторов производства в целом (Aslanov, 2010; Timchishin, 2009; Ustinova, 2015). В условиях четвертой промышленной революции и глобальной цифровизации человеческий капитал является основной движущей силой экономики и социальных процессов.

Рассматривая человеческий потенциал, а именно компетенции предпринимателя, австро-американский экономист Йозеф Шумпетер утверждает, что им не может стать кто-угодно, так как это требует особых навыков, а именно умение объединять производственные факторы и сам процесс производства (Bazilevich, 2006; Schumpeter, 2017). Международные организации, ученые со всего мира, а так же несколько фундаментальных исследований доказали, что человеческий капитал является важнейшей категорией всех экономических уровней («макро», «микро», «мезо»). Согласно данным Отчета по человеческому развитию Программы развития ООН, среди всех активов из которых состоит национальное богатство, человеческий капитал имеет наивысшие показатели, и в различные годы он составлял от 55 до 70 процентов (UNDP, 2022).

Исходя из данных, изложенных в статье, мы предлагаем следующую категоризацию подходов, методологий к исследованию концепции человеческого капитала (рисунок 1).

• Т. Шульц, Г. Беккер, Б. Вайсборн, Ли Хансен, Дж. Минцер	Инвестиционный подход к концепции "человеческий капитал"
• Р. Капелюшников, А. Добрынин, А. Майдырова, С. Дятлов, Т. Мясоедова и другие	"Фондовый" подход к человеческому капиталу
• Й. Шумпетер, Ю. Корчагин, Д. Тимшин, Д. Асланов и другие.	Подход к человеческому капиталу, как к фактору производства
Х. Ксенофонтова и другие	"Активный" подход к человеческому капиталу

Рисунок 1 - Категоризация научных подходов к определению концепции человеческого капитала

Figure 1 - Categorization of scientific approaches to the definition of the concept of human capital

Примечание - Составлено авторами

Инвестиционный подход позволяет рассматривать концепцию «человеческого капитала» через призму инвестиций в образование, здоровье, повышение квалификации, которые через определенное время могут принести человеку дивиденды в виде заработной платы. Подход к концепту, как к «фонду» исследует его как «запас» навыков, умений, способностей человека, которые он получает за свою жизнь. Приверженцы подхода к человеческому капиталу, как к фактору производства обращают особое внимание к компетенциям человека, которые являются основной движущей силой производства и экономики в целом. «Активный» подход в исследовании человеческого капитала предлагает рассматривать совокупность физических и нефизических активов, из которых состоит сам человеческий капитал. Мы придерживаемся подхода к концепту человеческого капитала, как к инвестициям и предлагаем следующее определение: Человеческий капитал – совокупность умений, навыков, знаний, полученных посредством инвестиций в образование, здравоохранение, повышение квалификации, использующихся для получения прибыли как отдельным человеком, так и обществом в целом.

В дополнении к вышеперечисленным исследовательским подходам к концепции человеческого капитала, хотелось бы отметить Индекс человеческого развития Программы развития Организации объединенных наций, который публикуется ежегодно, начиная с 1990 года. Связь человеческого капитала с человеческим развитием обусловлена

показателями, которые используются в их измерении (Koshanov & Chulanova, 2021). Например, при подсчете Индекса человеческого развития учитываются три показателя: 1) ожидаемая продолжительность жизни (подразумевает собой качество здравоохранения, экологии и т.д.); 2) уровень грамотности населения (индекс образования, ожидаемые годы обучения, средние годы обучения, место в рейтинге стран по уровню образования ПРООН); 3) уровень жизни, оценённый через ВНД на душу населения по паритету покупательной способности (ППС) в долларах США (UNDP, 2022). На рисунке 2 представлена Карта мира по уровню индекса человеческого развития за 2021 год.

Согласно Индексу человеческого развития ПРООН за 2021 год первое место в рейтинге занимает Швейцария, Российская Федерация – 52, Республика Казахстан – 56, самой последней в рейтинге страной (191-место) является Южный Судан (табл.1).

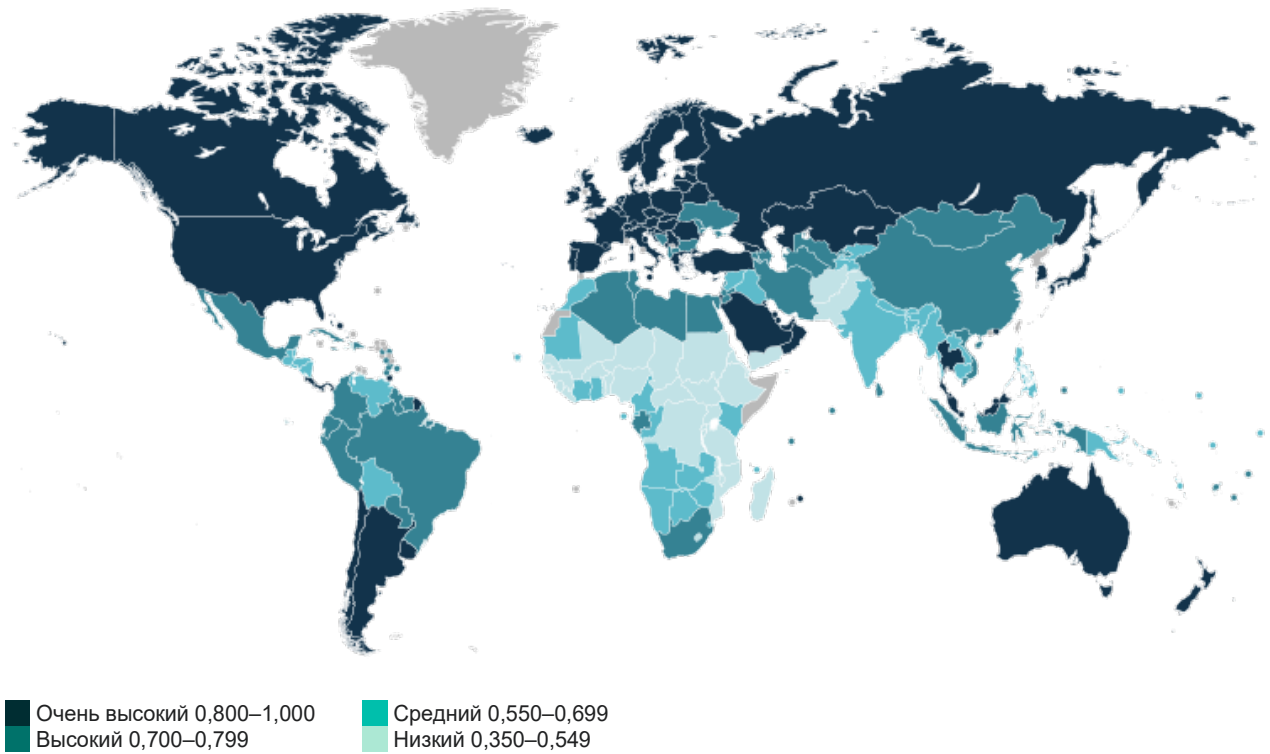

Рисунок 2 - Карта мира по уровню индекса человеческого развития в 2021
Figure 2 - Map of the world by the level of the human development index for 2021

Примечание - Составлено авторами по источнику Human Development Index (2022)

Таблица 1. Индекс человеческого развития по странам за 2021
Table 1. Human Development Index by the country for 2021

Место		Страна	ИЧР	
в 2021 (доклад 2022)	Разница с предыдущим периодом		Индекс 2021 (доклад 2022)	Разница с предыдущим периодом
1	▲ (2)	Швейцария	0,962	▲ 0,006
2	▼ (1)	Норвегия	0,961	▲ 0,002
3	▼ (1)	Исландия	0,959	▲ 0,002
4	—	Гонконг	0,952	▲ 0,003
5	—	Австралия	0,951	▲ 0,004
6	▼ (1)	Дания	0,948	▲ 0,001
7	▲ (2)	Швеция	0,947	▲ 0,005
8	—	Ирландия	0,945	▲ 0,002
9	▼ (2)	Германия	0,942	▼ 0,002
10	—	Нидерланды	0,941	▲ 0,002
52	▼ (3)	Россия	0,822	▼ 0,008
56	▲ (3)	Казахстан	0,811	▼ 0,003
191	—	Южный Судан	0,385	▼ 0,001

Примечание - Составлено авторами по источнику Human Development Index (2022)

В таблице 2 приведены показатели стран для сравнения за два предыдущих периода публикации Отчета о развитии человечества. Можно заметить, что показатели Казахстана и России достаточно близки. Так, ожидаемая продолжительность жизни за два года сократилось - в России на 3,2 года, в Казахстане на 4,2 года, в то время как в первой стране рейтинга, Швейцарии она повысилась на 0,2 года, в последней стране, Южном Судане 2,9 (однако ожидаемая продолжительность жизни является низкой - 57,9 лет). По показателям уровня образования наблюдается небольшой прогресс в Казахстане, в России, и в Швейцарии. В Южном Судане заметен регресс. За два года ожидаемые годы обучения в Казахстане выросли на 0,2; в России на

0,8; в Швейцарии на 0,2; в Южном Судане сократились на 0,2 лет; средние годы обучения выросли в Казахстане на 0,4; в России на 0,6; в Швейцарии на 0,5; в Южном Судане сократились на 0,9 лет. Объем валового национального дохода на душу населения увеличился в Казахстане (на 1086 долл.США), в России (на 1009 долл.США), в Южном Судане (на 1235 долл.США); сократился в Швейцарии (на 2461 долл.США). Подытоживая, можно сказать, что показатели Казахстана и России за последние два периода выпуска Индекса человеческого развития не сильно изменились, за исключением сокращения ожидаемой продолжительности жизни. Здесь необходимо учитывать, что это усредненные значения, которые не учитывают

Таблица 2. Показатели Российской Федерации и Республики Казахстан за 2019 и 2021 года
Table 2. Indicators of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan for 2019 and 2021

Страны	2019			2021		
	Ожидаемая продолжительность жизни (лет)	Уровень грамотности населения	Уровень жизни, оценённый через ВНД на душу населения по паритету покупательной способности (ППС) в долларах США	Ожидаемая продолжительность жизни (лет)	Уровень грамотности населения	Валовой национальный доход (ВНД) на душу населения в долларах США
Россия	72.6	Ожидаемые годы обучения - 15.0; Средние годы обучения – 12,2.	26,157	69.4	Ожидаемые годы обучения - 15.8; Средние годы обучения – 12,8.	27,166
Казахстан	73.6	Ожидаемые годы обучения - 15.6; Средние годы обучения – 11,9.	22,857	69.4	Ожидаемые годы обучения - 15.8 ; Средние годы обучения – 12,3.	23,943

Примечание - Составлено авторами по источнику Human Development Index (2022)

* Из-за пандемии Covid-19 отсутствуют данные за 2020

Вместе с тем необходимо отметить, что данный подход к оценке человеческого капитала подвергается критике со стороны экспертного сообщества. В основном критика связана с усредненными показателями, которые используются в индексировании. В связи с которыми у экспертов возникают следующие вопросы: насколько в действительности средние года потраченные на обучение отражают уровень грамотности населения? ИЧР

также не учитывает такие факторы, как неравенство (включая гендерное) и бедность. Страна с высоким значением ВВП на душу населения указывает на развитую страну, но что, если этот ВВП достигается за счет маргинализации определенных полов или этнических классов или же достигается небольшим процентом богатого населения, а бедное население остается не в счет (Sanderson et al., 2018)? В этой связи возникает

необходимость в создании нового подхода к изучению развития человеческого капитала. Концепция требует новой интерпретации, включающей в себя такие факторы формирования человеческого капитала, как цифровизация, «lifelong learning» (непрерывное образование), инновационные технологии и др.

Заключение

Резюмируя вышеизложенные подходы к концепции человеческого капитала можно сделать вывод, что данная социально-экономическая категория за относительно недолгое время стала рассматриваться учеными и общественностью, как важнейшая в мировой, региональной экономике. Проведенное исследование способствует формированию понятия о различных методах исследования человеческого капитала в научной среде. Знания, навыки, опыт, компетенции, здоровье, культура, приобретаемые человеком в процессе жизнедеятельности, приносящие прибыль, являются активами человеческого капитала.

Стоит отметить, что исследователи человеческого капитала в большей степени ориентируются на доходе от активов, нежели на том, как эти активы были приобретены. Концепция человеческого капитала, в условиях постоянно меняющегося мира, предоставляет исследователям широкий спектр возможностей для проведения фундаментальных исследований. Как можно заметить, имеющиеся на сегодняшний день подходы, отличаются по сущности и методологии. Однако, невзирая на это, имеются точки соприкосновения, намекающие на необходимость рассматривать концепцию отдельно на каждом уровне экономики.

В статье человеческий капитал на микроуровне определяется не только как капитал отдельного работника, но и в то же время капитал группы работников частной компании. В данном случае необходимо рассматривать человеческий капитал как индивидуальные качества человека, получившие развитие в результате вложений в образование, повышение квалификации, здоровье и т.д. Особое внимание стоит обратить на индивидуальные качества человека, которые являются базисом для последующего формирования человеческого капитала. Изучение человеческого капитала на макроуровне должно характеризоваться

региональным, государственным уровнем и рассматривать такие социальные явления, как качество жизни населения, экономически активное население, средний возраст продолжительности жизни, качество среднего и высшего образования, уровень здравоохранения и т.д.

References

1. Aslanov, D. (2010). Human capital is the most important factor of economic growth. *Proceedings of the Ural State University of Economics. Yekaterinburg*, 28(2), 71-75.
2. Bazilevich, V. (2006). *The Unorthodox theory of J.A. Schumpeter*. Kyiv, Znannya.
3. Becker, G. (1964). *Human Capital*. New York, Columbia University Press. Direct text.
4. Becker, G. (2003). *Human behavior: an economic approach. Selected works on economic theory*. Moscow, Higher School of Economics.
5. Blaug, M. (2004). *Methodology of economic science, or How economists explain*. New York, Cambridge University Press.
6. Dobrynin, A., Dyatlov, S., & Tsyrenova, E. (1999). *Human capital in a transitive economy: formation, evaluation, efficiency of use*. Saint Petersburg, Nauka.
7. Dolan, E. (1992). *Market: microeconomic model*. Saint Petersburg, Printing Yard.
8. Human Development Index (2022). United Nations Development Programme Human Development [cited 10 January 2023]. Available: <http://www.report.hdr.undp.org>
9. Kapelyushnikov, R. (1993). Gary Becker's economic approach to human behavior. Institute of Freedom Libertarianism. [cited 10 January 2023]. Available: <http://www.libertarium.ru/68397>
10. Kapelyushnikov, R. (1998). Fundamentals of the theory of human capital. Humanitarian portal: politics: encyclopedia news. [cited 20 December 2022]. Available: <https://gtmarket.ru/library/articles/3227>
11. Khmeleva, G. (2012). *Human capital as a condition for the formation of the innovative economy of the region: a monograph*. Samara, SAGMU Publishing House.
12. Korchagin, Y. (2016). *Human capital as a factor of growth and development or stagnation, recession and degradation: monograph*. Voronezh, CIRE.
13. Koshanov, A., & Chulanova Z. (2021). Some approaches to assessing the state of human capital (on the example of Kazakhstan). *Bulletin of the Moscow University. Series 6, Economics*, 4, 49-72. <https://doi.org/10.38050/01300105202143>
14. Kostyuk, V. (1997). *History of economic studies: Textbook*. Moscow, Center.

15. Ksenofontova, H. (2010). Scientific views on the development of human capital. *Bulletin of the Voronezh State University. Series: Economics and Management, 1*, 9-14.
16. Maidirova, A. (2008). *The human capital of the nation in the conditions of the formation of the information society: Methodological aspect: monograph*. Astana, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan.
17. Marx, K. (1951). *Capital. The second book. The process of capital circulation*. Saint Petersburg, Printing Yard.
18. Marshall, A. (1993). *Principles of economic science: in 3 volumes*. Moscow, Progress.
19. Meldakhanova, M. (2012). *Human capital in the conditions of ensuring the competitiveness of the national economy: modern concept, priorities and implementation mechanisms*. Almaty, Institute of Economics CS MES RK.
20. Mukhambetova, L. (2017). *Theoretical, methodological and applied aspects of the formation of human capital in the context of industrial and innovative development of Kazakhstan: monograph*. Astana, Magistr Po. Astana.
21. Panzabekova, A., Satybalidin, A., Alibekova, G., & Abilkayir, N. (2019). Human capital for sustainable development: a comparative analysis of regions of the Republic of Kazakhstan. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 317, 012013. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/317/1/012013>
22. Raitskaya, L., & Tikhonova E. (2020). Review of reviews as a tool for identifying trends in the field of knowledge under study. *Higher education in Russia, 29*(3), 37-57. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2020-29-3-37-57>
23. Sanderson, W., Scherbov, S., & Ghislandi, S. (2018). The best country to live in might not be Norway after all. [cited 20 December 2022]. Available: <https://qz.com/1456012/the-3-key-problems-with-the-uns-human-development-index>
24. Schultz, T. (1963). *The Economic Value of Education*. New York, Columbia University Press.
25. Schultz, T. (1971). *Investment in Human Capital: the Role of Education and of Research*. New York, Free Press.
26. Schultz, T. (1981). *Investing in People: The Economics of Population Quality*. London, University of California Press.
27. Schumpeter, J. (2017). *The Nature and Essence of Economic Theory*. New York, Routledge.
28. Shaukenova, Z. (2014). *Human capital as the basis for the formation of innovative culture of Kazakhstan society (socio-philosophical analysis). Collective monograph*. Almaty, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MES RK.
29. Simkina, L. (2010). *Economic theory*. Saint Petersburg, Piter.
30. Smith, A. (1962). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Moscow, Sotsekgiz.
31. Smirnov, V., Soshkov, I., Romanchin, V., & Skoblyakova I. (2005). *Human capital: cooperation and type of urgencies, evaluation and stimulation: monograph*. Orel, Orelgtu.
32. Soboleva, I. (2009). *Paradoxes of measuring human capital*. Moscow, Institute of Economics.
33. Stroombergen, A., Rose, D., & Nana, G. (2002). Review of the Statistical Measurement of Human Capital. Statistics New Zealand, Wellington.
34. Temirova, Z. (2004). *Development and effective use of human capital in the conditions of economic growth of the Republic of Kazakhstan (on the example of the South Kazakhstan region)*. Almaty, South Kazakh State University named after M.O. Auezov.
35. Timchishin, D. (2009). Human capital as a factor of production. *Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Economics, 1*, 34-38
36. Tuguskina, G. (2009). Modeling of the structure of human capital. *Personnel management, 9*, 12-20.
37. Ustinova, K., Gubanova, E., & Leonidova, G. (2015). *Human capital in the innovative economy: monograph*. Vologda, Institute of Socio-Economic Development of Territories of the Russian Academy of Sciences.
38. Voronin, V. (2011). Intellectual capital: as a factor of increasing the competitiveness of business and investing in the future. *Young scientist, 4* (27), 142-145.

Список литературы (транслитерация)

1. Aslanov, D. (2010). *Chelovecheskij kapital – vazhnejshij faktor ekonomicheskogo rosta [Human capital is the most important factor of economic growth]*. *Yekaterinburg, 28*(2), 71-75. (in Russ.)
2. Bazilevich, V. (2006). *Neortodaksal'na teoriya J.A. SHumpetera [The Unorthodox theory of J.A. Schumpeter]*. Kyiv, Znannya.
3. Becker, G. (1964). *Human Capital*. New York, Columbia University Press. Direct text.
4. Becker, G. (2003). *Chelovecheskoe povedenie: ekonomicheskij podhod [Human behavior: an economic approach]*. Selected works on economic theory. Moscow, Higher School of Economics. (in Russ.)
5. Blaug, M. (2004). *Methodology of economic science, or How economists explain*. New York, Cambridge University Press.
6. Dobrynin, A., Dyatlov, S., & Tsyrenova, E. (1999). *Human capital in a transitive economy: formation, evaluation, efficiency of use [Chelovecheskij kapital v tranzitivnoj ekonomike: formirovanie, oценка, effektivnost' ispol'zovaniya]*. Saint Petersburg, Nauka. (in Russ.)
7. Dolan, E. (1992). *Market: microeconomic model Rynok: mikroekonomicheskaya model'.* Saint Petersburg, Printing Yard. (in Russ.)

8. Human Development Index (2022). United Nations Development Programme Human Development [cited 10 January 2023]. Available: <http://www.report.hdr.undp.org>
9. Kapelyushnikov, R. (1993). *Gary Becker's economic approach to human behavior* [Ekonomicheskiy podhod Geri Bekkera k chelovecheskomu povedeniyu]. Institute of Freedom Libertarium. [cited 10 January 2023]. Available: <http://www.libertarium.ru/68397> (In Russ.)
10. Kapelyushnikov, R. (1998). *Fundamentals of the theory of human capital* [Osnovy teorii chelovecheskogo kapitala]. Humanitarian portal: politics: encyclopedia news. [cited 20 December 2022]. Available: <https://gtmarket.ru/library/articles/3227> (In Russ.)
11. Khmeleva, G. (2012). *Human capital as a condition for the formation of the innovative economy of the region: a monograph* [Chelovecheskiy kapital kak uslovie formirovaniya innovacionnoj ekonomiki regiona: monografiya J. Samara, SAGMU Publishing House. (In Russ.)
12. Korchagin, Y. (2016). *Human capital as a factor of growth and development or stagnation, recession and degradation: monograph* [Chelovecheskiy kapital kak faktor rosta i razvitiya ili stagnacii, recessii i degradacii: monografiya]. Voronezh, CIRE. (In Russ.)
13. Koshanov, A., & Chulanova Z. (2021). Some approaches to assessing the state of human capital (on the example of Kazakhstan), *Bulletin of the Moscow University. Series 6, Economics* [Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6. E'konomika], 4, 49-72. (In Russ.) <https://doi.org/10.38050/01300105202143>
14. Kostyuk, V. (1997). *Istoriya ekonomicheskikh uchenij: Uchebnoe posobie* [History of economic studies: Textbook]. Moscow, Center. (In Russ.)
15. Ksenofontova, H. (2010). Scientific views on the development of human capital. *Bulletin of the Voronezh State University. Series: Economics and Management* [Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: E'konomika i menedzhment], 1, 9-14. (In Russ.)
16. Maidyrova, A. (2008). *The human capital of the nation in the conditions of the formation of the information society: Methodological aspect: monograph* [Chelovecheskiy kapital natsii v usloviyah formirovaniya informacionnogo obshchestva: metodologicheskij aspekt: monografiya]. Astana, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. (In Russ.)
17. Marx, K. (1951). *Capital. The second book. The process of capital circulation* [Kapital. Vtoraya kniga. Process obrashcheniya kapitala]. Saint Petersburg, Printing Yard. (In Russ.)
18. Marshall, A. (1993). *Principles of economic science: in 3 volumes* [Principy ekonomicheskoy nauki: v 3 tomah]. Moscow, Progress. (In Russ.)
19. Meldakhanova, M. (2012). *Human capital in the conditions of ensuring the competitiveness of the national economy: modern concept, priorities and implementation mechanisms* [Chelovecheskiy kapital v usloviyah obespecheniya konkurentosposobnosti nacional'noj ekonomiki: sovremennaya koncepciya, priority i mekhanizmy realizacii]. Almaty, Institute of Economics CS MES RK. (In Russ.)
20. Mukhambetova, L. (2017). *Theoretical, methodological and applied aspects of the formation of human capital in the context of industrial and innovative development of Kazakhstan: monograph* [Kazakstannyn industriyalyk-innovatsionnyy damuy zhagdajynda adam kapitalyn kalyptastyrudyn teoriyalyk, adistemelik zhane koldanbaly aspektleri: monografiya]. Astana, Magistr Po. Astana. (In Russ.)
21. Panzabekova, A., Satybaldin, A., Alibekova, G., & Abilkayir, N. (2019). Human capital for sustainable development: a comparative analysis of regions of the Republic of Kazakhstan. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 317, 012013. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/317/1/012013>
22. Raitskaya, L., & Tikhonova E. (2020). Review of reviews as a tool for identifying trends in the field of knowledge under study. *Higher education in Russia*, 29(3), 37-57. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2020-29-3-37-57>
23. Sanderson, W., Scherbov, S., & Ghislandi, S. (2018). The best country to live in might not be Norway after all. [cited 20 December 2022]. Available: <https://qz.com/1456012/the-3-key-problems-with-the-uns-human-development-index>
24. Schultz, T. (1963). *The Economic Value of Education*. New York, Columbia University Press.
25. Schultz, T. (1971). *Investment in Human Capital: the Role of Education and of Research*. New York, Free Press.
26. Schultz, T. (1981). *Investing in People: The Economics of Population Quality*. London, University of California Press.
27. Schumpeter, J. (2017). *The Nature and Essence of Economic Theory*. New York, Routledge.
28. Shaukenova, Z. (2014). *Human capital as the basis for the formation of innovative culture of Kazakhstan society (socio-philosophical analysis). Collective monograph* [Chelovecheskiy kapital kak osnova formirovaniya innovacionnoj kul'tury kazhastanskogo obshchestva (social'no-filosofskij analiz)]. Almaty, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MES RK. (In Russ.)
29. Simkina, L. (2010). *Economic theory* [Ekonomicheskaya teoriya]. Saint Petersburg, Piter. (In Russ.)
30. Smith, A. (1962). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Moscow, Sotsekgiz.
31. Smirnov, V., Soshkov, I., Romanchin, V., & Skoblyakova I. (2005). *Human capital: cooperation and type of urgencies, evaluation and stimulation:*

monograph [Chelovecheskij kapital: sodержanie i vidy, ocenka i stimulirovanie: monografiya]. Orel, Orelgtu. (In Russ.)

32. Soboleva, I. (2009). *Paradoxes of measuring human capital [Paradoksy izmereniya chelovecheskogo kapitala]*. Moscow, Institute of Economics. (In Russ.)

33. Stroombergen, A., Rose, D., & Nana, G. (2002). *Review of the Statistical Measurement of Human Capital*. Statistics New Zealand, Wellington.

34. Temirova, Z. (2004). *Development and effective use of human capital in the conditions of economic growth of the Republic of Kazakhstan (on the example of the South Kazakhstan region) [Razvitie i effektivnoe ispol'zovanie chelovecheskogo kapitala v usloviyah ekonomicheskogo rosta Respubliki Kazakhstan (na primere YUzhno-Kazhastanskoy oblasti)]*. Almaty, South Kazakh State University named after M.O. Auezov. (In Russ.)

35. Timchishin, D. (2009). Human capital as a factor of production. *Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Economics [Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: E'konomika]*, 1, 34-38. (In Russ.)

36. Tuguskina, G. (2009). Modeling of the structure of human capital. *Personnel management [Upravlenie personalom]*, 9, 12-20. (In Russ.)

37. Ustinova, K., Gubanov, E., & Leonidova, G. (2015). *Human capital in the innovative economy: monograph [Chelovecheskij kapital v innovacionnoj ekonomike: monografiya]*. Vologda, Institute of Socio-Economic Development of Territories of the Russian Academy of Sciences. (In Russ.)

38. Voronin, V. (2011). Intellectual capital: as a factor of increasing the competitiveness of business and investing in the future. *Young scientist [Molodoj uchenyj]*, 4 (27), 142-145. (In Russ.)

Information about the authors

Irina D. Turgel - Doctor of Economics, Professor, Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education Ural Federal University named after the first President of Russia B.N.Yeltsin, Yekaterinburg, Russia, e-mail: i.d.turgel@urfu.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8647-7739>.

* **Damir Fazylzhan** – PhD candidate, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan, e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3743-506X>

Авторлар туралы мәліметтер

Тургель И.Д. - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Ресейдің Тұңғыш Президенті Б.Н. Ельцин атындағы Орал федералды университеті Жоғары кәсіптік білім берудің федералды мемлекеттік автономды білім беру мекемесі, e-mail: i.d.turgel@urfu.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8647-7739>.

* **Фазылжан Д.** – PhD докторанты, ҚР ҒЖБМ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, Алматы, Қазақстан, e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3743-506X>

Сведения об авторах

Тургель И.Д. - доктор экономических наук, профессор, ФГАОУ ВО УрФУ имени первого Президента России Б.Н. Ельцина, Екатеринбург, Россия, e-mail: i.d.turgel@urfu.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8647-7739>.

* **Фазылжан Д.** – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: damir.fazylzhan@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3743-506X>

Research paper / Оригинальная статья

<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-196-209>

MPHTI: 05.21.39

JEL: : B41, J13, J18

Social Policy Model for Improving the Demographic Situation in Kazakhstan

Dana M. Kangalakova^{a*}, Assel Ilyas^b, Sharbanu K. Turdalina^a

^a *Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko Str., A25K1B0, Almaty, Kazakhstan;* ^b *Almaty Technological University, 100 Tole bi Str., 050012, Almaty, Kazakhstan*

For citation: Kangalakova, D. M., Ilyas, A. & Turdalina, Sh. K. (2023). Social Policy Model for Improving the Demographic Situation In Kazakhstan. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 196-209, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-196-209>

ABSTRACT

Among the long-term factors in developing the country's economy and its regions is the development of human capital. However, the country's human capital has a different level of physical and mental development. In this regard, the study of social policy is most relevant to improve the demographic situation in the country. The article considers the main tasks of the demographic development of Kazakhstan in recent years in connection with the level of social policy development. The issue of the effectiveness of social policy is particularly important for Kazakhstan, which is associated with the inevitability of population aging and the rapid increase in the burden on the able-bodied population, as well as a decrease in the number of young people and the number of women at the peak of fertility. This entails a decrease in the population in the future. The purpose of this article is to develop social policy mechanisms to improve the demographic situation in the country. The development of social infrastructure—education, healthcare, culture, sports, and other similar systems—could improve the demographic situation in Kazakhstan. The research method is a systematic and integrated approach that can develop recommendations in social policy to increase the population. The results of the study cover recommendations for social services and the development of social infrastructure. The theoretical significance of the study lies in the use of this material in textbooks, and the practical significance lies in the use of recommendations by authorities.

KEYWORDS: Economics, Social Policy, Social Infrastructure, Social Services, Strategy, Kazakhstan

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was conducted within the framework of program-targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (BR10965247 «Study of factors, features, and dynamics of demographic processes, migration, urbanization in Kazakhstan, development of digital maps and forecasts»)

Article history:

Received 19 January 2023

Accepted 28 February 2023

Published 30 March 2023

***Corresponding author: Kangalakova D.M.** – Ph.D., Institute of Economics CS MSHE RK, RK, 28 Shevchenko Str., A25K1B0, Almaty, Kazakhstan, 87016277060, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru

Қазақстандағы демографиялық жағдайды жақсартуға арналған әлеуметтік саясат моделі

Кангалакова Д.М.^{a*}, Ильяс А.^b, Турдалина Ш.К.^a

^a ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, көш. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Қазақстан; ^b Алматы технологиялық университеті, көш.Төле би 100, 050012, Алматы, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Кангалакова Д.М., Ильяс А., Турдалина Ш.К. (2023). Қазақстандағы демографиялық жағдайды жақсартуға арналған әлеуметтік саясат моделі. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 196-209, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-196-209>

ТҮЙІН

Ел экономикасы мен оның өңірлерінің дамуының ұзақ мерзімді факторларының бірі адами капиталды дамыту болып табылады. Алайда, елдің адами капиталы физикалық және ақыл-ой дамудың әртүрлі деңгейіне ие. Осыған байланысты елдегі демографиялық жағдайды жақсарту мақсатында әлеуметтік саясатты зерттеу ең өзекті мәселе болып табылады. Мақалада әлеуметтік саясаттың даму деңгейіне байланысты Қазақстанның соңғы жылдардағы демографиялық дамуының негізгі міндеттері қарастырылады. Әлеуметтік саясаттың тиімділік мәселесі Қазақстан үшін ерекше маңызды, бұл халықтың қартаюының еріксіз жүзеге асыуымен, еңбекке қабілетті халыққа жүктеменің тез артуымен, сондай-ақ туу шыңында жастар мен әйелдер санының азаюымен байланысты. Бұл болашақта халық санының азаюына әкеледі. Бұл мақаланың мақсаты - елдегі демографиялық жағдайды жақсарту үшін әлеуметтік саясат тетіктерін әзірлеу. Әлеуметтік инфрақұрылымды — білім беруді, денсаулық сақтауды, мәдениетті, спортты және басқа да осындай жүйелерді дамыту Қазақстандағы демографиялық жағдайды жақсарту алар еді. Зерттеу әдісі – бұл халықты көбейту мақсатында әлеуметтік саясат саласында ұсыныстар жасауға мүмкіндік беретін жүйелі және кешенді тәсіл. Зерттеу нәтижелері әлеуметтік қызметтер мен әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту бойынша ұсыныстарды қамтиды. Зерттеудің теориялық маңыздылығы – бұл материалды оқулықтарда қолдану, ал практикалық маңыздылығы - билік органдары ұсыныстарда қолдана алады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, әлеуметтік саясат, әлеуметтік инфрақұрылым, әлеуметтік қызметтер, стратегия, Қазақстан

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде жүргізілді (BR10965247 «Қазақстандағы демографиялық процестердің, көші-қон, урбанизация ерекшеліктері мен динамикасын, факторларын зерттеу, цифрлық карталар мен болжамдарды әзірлеу»)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 19 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 28 Ақпан 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

*Хат-хабаршы авторы: Кангалакова Д.М. – PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, көш.Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Қазақстан, 87016277060, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru

Модель социальной политики для улучшения демографической ситуации в Казахстане

Кангалакова Д.М.^{а*}, Ильяс А.^б, Турдалина Ш.К.^а

^а Институт экономики КН МНВО РК, ул. Шевченко 28, А25К1В0, Алматы, Казахстан; ^б Алматинский технологический университет, ул. Толе би 100, 050012 Алматы, Казахстан

Для цитирования: Кангалакова Д.М., Ильяс А., Турдалина Ш.К. (2023). Модель социальной политики для улучшения демографической ситуации в Казахстане. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 196-209, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-196-209>

АННОТАЦИЯ

Одним из долгосрочных факторов развития экономики страны и ее регионов является развитие человеческого капитала. Однако человеческий капитал страны имеет разный уровень физического и умственного развития. В связи с этим изучение социальной политики наиболее актуально с целью улучшения демографической ситуации в стране. В статье рассматриваются основные задачи демографического развития Казахстана за последние годы в связи с уровнем развития социальной политики. Вопрос эффективности социальной политики особенно важен для Казахстана, что связано с неизбежностью старения населения и стремительным увеличением нагрузки на трудоспособное население, а также снижением численности молодежи и числа женщин на пике рождаемости. Это влечет за собой сокращение численности населения в будущем. Целью данной статьи является разработка механизмов социальной политики для улучшения демографической ситуации в стране. Развитие социальной инфраструктуры — образования, здравоохранения, культуры, спорта и других подобных систем — могло бы улучшить демографическую ситуацию в Казахстане. Метод исследования представляет собой системный и комплексный подход, который позволяет разрабатывать рекомендации в области социальной политики с целью увеличения численности населения. Результаты исследования охватывают рекомендации по социальным услугам и развитию социальной инфраструктуры. Теоретическая значимость исследования заключается в использовании этого материала в учебниках, а практическая значимость заключается в использовании рекомендаций органами власти.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, социальная политика, социальная инфраструктура, социальные услуги стратегия, Казахстан

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование проведено в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан проекта BR10965247 «Исследование особенностей и динамики, факторов демографических процессов, миграции, урбанизации в Казахстане, разработка цифровых карт и прогнозов».

История статьи:

Получено 19 января 2023

Принято 28 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

*Корреспондирующий автор: Кангалакова Д.М. — PhD, Институт экономики КН МНВО РК, ул. Шевченко 28, А25К1В0, г. Алматы, Казахстан, 87016277060, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru

Introduction

The social situation of a country is a vulnerable part of any country on the way to economic and social development. The demographic case in Kazakhstan demonstrates a high sensitivity to social policy. The current demographic situation indicates the need to improve people's level and quality of life in most regions of Kazakhstan.

To create an effective demographic policy, three vectors should be distinguished: economic groups (monetary benefits, pensions, superannuation, etc.), administrative and legal groups (separation of property, marriage, etc.), and socio-psychological groups (social policy, social infrastructure, social services, etc.). The article aims to develop a model of social policies to improve the demographic situation in Kazakhstan.

There is an increase in the socially vulnerable segment of the population in the country, thereby putting a more significant burden on social policy, internal social infrastructure, and social services, which include the development of health systems, education, culture, and others. Financing of the social policy increases the availability of social infrastructure and social services for the population, thereby creating new opportunities for demographic behaviour, understood as a result of the interaction of physiological and psychological characteristics of an individual, his living conditions, as well as spiritual norms and values of the surrounding social groups and society as a whole. The study of the demographic state and parameters of demographic change in this period of the country's development is relevant due to their continuous transformation. Reproductive behaviour (generative, procreative), as part of the concept of "demographic behaviour," includes actions and relationships related to the implementation of the complete reproductive cycle, as well as what prevents the onset of each link of the reproductive cycle. The ratio of the standard of living to the level of need for children impacts reproductive behaviour. Criteria for assessing living conditions vary based on people's attitudes, including national and religious ones.

The size of the population and its age structure are significant demographic factors affecting social infrastructure. The current demographic situation indicates the need to improve people's level and quality of life in most regions of Kazakhstan. By increasing the level and quality of life of the population, the demographic leap increases, which leads to the modernization of current social policy, the improvement of social infrastructure, and the renewal of

social services according to the requirements of modern development in the world. An essential condition for reproducing a healthy, highly educated population is the development of the spheres of health, education, culture, physical culture, and sports. All this determines the development of the leading resource of any territory—human capital. The country's human capital is being transformed thanks to the activities of medical, educational, cultural, and leisure institutions. The totality of these areas forces us to turn to the concept of "social infrastructure," which is the foundation for improving the demographic situation. The level of social infrastructure development largely determines the processes of population reproduction, the choice of residence, life expectancy, and other demographic characteristics.

Another undivided part of social policy is social services. One of the signs of a civilized society is the ability to use a system of social services, such as information, transportation, cultural, educational, medical, etc. In our community, social services have the character of providing social services to a socially unprotected society the population. Furthermore, in other post-industrial countries, social services are essential not only for the poorest segments of the population but for the majority of society. The purpose of social services is to promote or provide a person with a decent life and free development. In addition, social services have the function of ensuring the maximum possible well-being for all family members, which the family itself cannot make up for.

However, in addition to the positive aspects of social policy, the negative side can also be noted. The abundant supply of social services and improved social infrastructure lead to social dependency. According to the demographic situation in the country, social policy is necessary since the demographic crisis, although it has a positive trend, has yet to have a demographic boom.

Literature review

Scientific research in the field of social policy in Kazakhstan is still in its initial stages. There is thoroughness to this topic about the social development of Kazakhstan. The lack of scientific results and guidelines in the presence of political miscalculations in social policy over the past decade is today a decisive destabilizing factor that slows down the demographic growth of the population. It is impossible to solve the

problem of social protection forever; it reproduces, changes, and requires non-standard approaches. Absolute security, that is, the guarantee of the safety of social rights in any circumstance under real-world conditions, is impossible. This destroys the link between existing economic opportunities and social protection (Grigorieva, 2003).

There is an early study of this issue abroad. Duckett explores the relationship between neoliberalism, social policy, and authoritarian politics in modern China. The article describes the economic policy that leads to an increase in the population's standard of living. This was reflected in the accrual of minimum cash benefits to the people for old-age social insurance and medical insurance for specific population segments. This policy has contributed to reducing the difference in living standards between residents of urban and rural settlements. However, there were negative aspects of this policy, but the authoritarian regime of government was held by factors that could increase the differences between living standards in different cities and villages; thus, the study provides positive aspects of social policy for the development of society as a whole. Earlier studies of social policy issues noted that social policy is a component of democracy, which characterizes various types of state intervention in market relations between the population and the state to influence the distribution of resources in society and the resulting social stratification (Esping-Andersen, 1990; Kaufmann, 1997). According to his "social security regime" approach, various ideal types of social security regimes can be distinguished: liberal, conservative, and social democratic (Esping-Andersen, 1990). The basic tenet of social policy is that the government and the population must support each other to achieve the same goal: the economic and sustainable development of the country (Etzerodt & Eriksen, 2017; Hall & Gingerich, 2009; Schröder, 2019).

In the 1990s, many European countries began introducing social programs aimed at improving the well-being of children (Knijn, T. & Kremer, M. 1997). The research supports trends in the development of social infrastructure and social services. According to research, in the early 1990s, it was more popular to put forward the idea of a family model with two breadwinners than a conservative model, where a family with one breadwinner was supported. This trend was partly due to the conceptual shift from the citizen

as a family member to the citizen as a person in society, even if the concept of the citizen as a family member is still relevant in many welfare states (Frericks & Hoppner, 2019).

Research on social infrastructure dates back to the 2000s. Urbanists raised this problem. Urban geographers have long been interested in how neighbourhoods are arranged and how a certain urban environment allows people to thrive and distribute available opportunities and resources (Simone, 2004; Simone, 2021). Generally speaking, there are four ways to use the concept of social infrastructure. The first relates to the argument that people are infrastructure - relationships between people. When there is no physical relationship in the form of water distribution, energy supply, telecommunications, or transport, a different relationship is formed between people. It is an approach to social infrastructure that is interested in how social energy and effort can function as an infrastructure without infrastructural provision. Physical relationships characterize the second approach; people create an environment for maintaining life (MacFarlane & Silver, 2017).

Further, in the third approach, social infrastructure includes facilities such as hospitals, schools, nursing homes, and mental health services—facilities that provide a wide range of specific functions but are understood as collectively providing care for several vulnerable people. It was important for this work to understand how much of the work in these types of services is performed by women and is often underpaid and underestimated (Hall & Sarah, 2020; Strauss & Kendra, 2020). In the fourth approach, social infrastructure is understood as the accessibility of the population to sidewalks, churches, shops, cafes, and parks. In urban geographic studies, social infrastructure is considered critically important for cities' public life (Latham & Layton, 2019) and represents spaces vulnerable to underfunding and neglect (Penny, 2020; Shaw, 2019). Table 1 presents the main essence of previous studies with their contribution.

Table 1 – The main essence of previous studies

Author	Contribution of the study
Esping-Andersen & Gøsta (1990); Kaufmann (1997)	Social policy is a component of democracy, the relationship between the population and the state to influence the distribution of resources in society and the resulting social stratification.
Knijn & Kremer (1997)	Social policy should be aimed at improving the welfare of children.
Simone (2004)	The social infrastructure allows people to thrive and distribute available opportunities and resources.
McFarlane & Silver, 2016; 2017	The social infrastructure consists of physical infrastructure, people create an environment to support life.
Latham & Layton, (2019), Penny (2020); Shaw (2019)	Social infrastructure is critical to the public life of cities and represents spaces vulnerable to underfunding and neglect.
Duckett (2020)	The relationship between neoliberalism, social policy, and authoritarian politics.

Methodology

In this study, we proceeded from the scientific assumption that to improve the demographic situation in Kazakhstan, the country’s social policy should be improved by considering social infrastructure and social services. The research methods used in this article include the analysis of the literature review and comparison and analogy with other

countries, and this study is based on an integrated approach to identify identifyingl recommendations for improving social policy in the Republic of Kazakhstan.

It is proposed to consider a logically constructed method of conducting scientific research, which will create prerequisites for the exact achievement of the article’s purpose in Figure 1.

Figure 1. Stages of the study

Note: compiled by authors

Thus, the research process will be divided into three important phases, including several steps.

The first stage, selection, and definition is theoretical or conceptual and is based on a literature review.

In the second stage, the structure of social policy is identified, including social infrastructure and social services.

In the third stage, the development of recommendations to improve the demographic situation in the Republic of Kazakhstan.

The main part

The social policy of the state is the highest degree of statehood, which seeks not only economic growth by supporting human capital but also the development of civilization. The

state's social policy makes it possible to ensure the maximum possible uniform distribution of material benefits and to level the starting conditions of all citizens to a certain extent, thereby contributing to the preservation of social stability in society. The high level of social policy implementation determines the level of trust and mutual understanding between the

state and society. A highly civilized society creates opportunities for population growth, leading to a demographic increase in people.

In this regard, the current social policy of the Republic of Kazakhstan should be considered.

Table 2 shows the state programs and national projects that contribute to the effective implementation of the State social policy of the Republic of Kazakhstan.

Table 2 - State programs and national projects included in the social system of the Republic of Kazakhstan

State programs and national projects					
Employment-2020	Affordable housing-2020	«Nurly Zhol»	National Plan «Active Longevity» 2025	National project «Quality Education « Educated Nation»	National project «Quality and affordable healthcare for every citizen «Healthy Nation»
IMPLEMENTATION PERIOD					
2011- 2020	2012 - 2020	2015 - 2019	2021-2025	2021-2025	2021-2025
Involvement of the self-employed, unemployed, and persons from the target population groups in productive employment. Development of human resources for the implementation of the state programs. Improvement of the social assistance system	Comprehensive solution to development problems housing construction that provides further increase in housing affordability for population level	Modernization (reconstruction and construction) of housing and communal services infrastructure and heating, water supply and sanitation systems and development of education infrastructure	The Action Plan provides for 38 activities in 9 areas.	Ensuring access and equality in education; Creating an enabling environment for learning; Improving the quality of education; Improving the efficiency of management and financing of education	Improving the availability and quality of medical services; Developing human resources and scientific medicine; Creating a healthy lifestyle
389 billion tenge	2 trillion tenge	7.6 trillion tenge	0	1.9 trillion tenge	3.6 trillion tenge
Note: compiled by authors					

In 2008, there was a financial crisis all over the world. This situation affected developed not only countries but also affected the economies of developing countries. The post-crisis period worsened the quality of life of the population worldwide, Kazakhstan was no exception. Due to the deterioration of the social situation in the country, since 2010, state programs have been actively developed to stimulate the improvement of the social life of the population. All state programs cover the social policy of Kazakhstan. In 2011, the state program “Employment 2020” was adopted. This program has set itself a social goal: involvement of self-employed, unemployed, and persons from the target population groups in productive employment and development of

human resources for the implementation of the state programs and improvement of the social assistance system. The budget for this program was 389 billion tenge with a subsequent increase. In this regard, let's look at Table 3, which shows the indicators of the labor market and employment. In 2010, the unemployment rate was 5.8%, and in 2021 it was 4.9%. The number of employed people has increased from 8114.2 thousand people to 8807.113 thousand people over the past ten years. The employed population increased by 692.9 thousand people. The effectiveness of the state program is estimated on average at about 70%. According to the state Employment 2020 program, 1 million people are supposed to be provided with work.

Table 3 – Social indicators of the population of Kazakhstan for 2010-2021

Indicator	2010	2015	2019	2020	2021
Employed population, thousand people	8114.2	8433.3	8780,829	8732.04	8807,113
Unemployed population, thousands of people	496.5	454.2	440.652	448.805	449.644
The unemployment rate, %	5.8	5.1	4.8	4.9	4.9
Number of recipients of targeted social assistance, people	196266	38244	2177176	936189	990539
The monthly amount of targeted social assistance, tenge	1183.7	2179	12188	6602,522	6736,233
Minimum size pensions, tenge	12344	23692	36108	40441	43272.01
The average monthly amount of assigned pensions, tenge	21238.09	38932.5	57622.39	63936.92	67432.5
Note: compiled by authors					

The Affordable Housing program aims to comprehensively solve the problems of housing construction development, ensuring a further increase in housing affordability for the population. The program “Affordable Housing 2020”, provides for the construction of 69050 thousand square meters of housing by 2020 and several areas of housing construction: 1. Through Zhilstroysberbank, it is planned to increase the volume of housing construction to 530 thousand square meters of housing by 2015; 2. Construction of rental housing through the Kazakhstan Mortgage Company to 530 thousand square meters per year; 3. Construction of rental housing for waiting lists, from 2014. to build 275 thousand square meters of housing. However, this program indirectly influenced the increase in housing in the secondary and primary housing markets. The Nurly Zhol program aims 2020-2025 to improve the condition by 95% by 2025. As part of these works, by the end of 2020, the condition of the local network has been improved to 75%. In 2021, the total amount of financing for developing the local network from the republican budget and considering the local budget at funding parity is 301 billion tenge. 3 billion tenges for roads of regional and district significance and 138 billion tenges for the cities of republican significance Astana, Almaty, and Shymkent.

After retirement, the older generation has a lack of communication, and loss of active social ties, while educational needs in most cases do not decrease, and sometimes they increase. Based on this, there is a need to develop a system of educational and socio-cultural rehabilitation of elderly citizens through the preservation and development of their physical, creative, and intellectual potential, allowing feeling needed and attractive to others. The Action Plan provides

for 38 events in 9 areas. The document includes such areas as “Respect for the rights and dignity of older citizens”, “Financial situation of older citizens”, “Increasing employment of older citizens”, “Support for families with the elderly”, etc.

The national project “Quality Education” Educated Nation” aims to improve students’ education quality at all levels of education. Also, this project aims to achieve the following indicators. Investments in fixed assets in the education sector -174.8%, in the education sector – 4,830,498.43 million tenge, the number of jobs created due to construction (extensions)/ opening of educational facilities by 2025 – 103,905. The amount of funding for the total period of the project is 1.9 trillion tenge.

The national project “Quality and Affordable Healthcare for every Citizen “Healthy Nation” aims to provide quality and affordable healthcare for every citizen. The expected social effect of the project is to increase the life expectancy of citizens from 71.37 years in 2020 to 75 years in 2025 and also to increase the population’s satisfaction level with the quality of medical services from 53.3% in 2020 to 80% in 2025.

Based on the above, it can be concluded that since 2010, social policy has contributed to improving the population’s quality of life. The Nurly Zhol-2020 program received more support. Further, the state pays more attention to the healthcare system. Since Independence, the fixed capital and the central fund for medical equipment and instruments have not been thoroughly updated, and the research devices and equipment are old. Covid-19 showed that the health care system is the weakest social policy system. Further, the state solves housing and educational problems. However, the field of education is like an investment project. The central core of the social policy system should be the education system.

Figure 2 presents the dynamics of the growth of social assistance indicators.

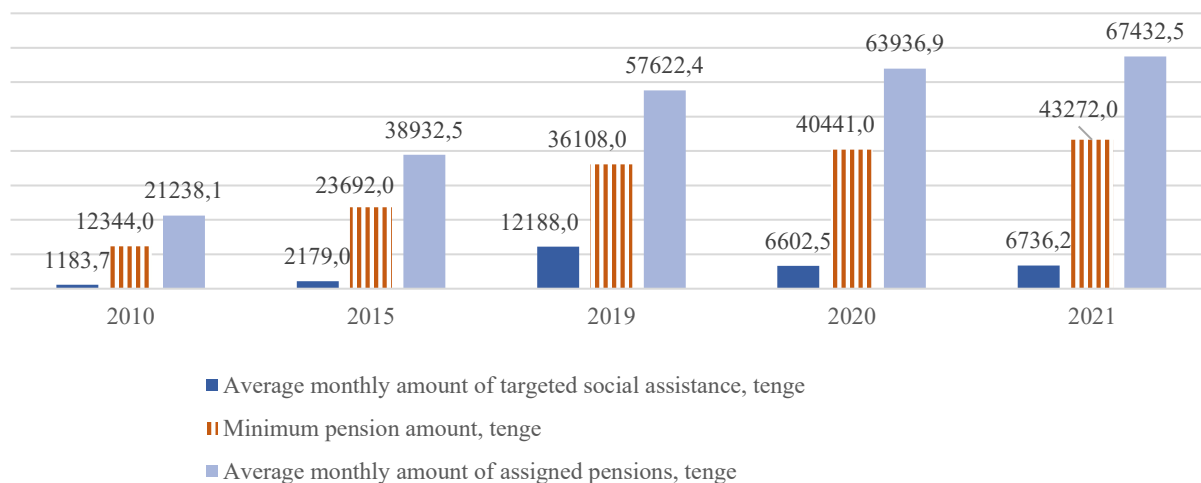

Figure 2 – Indicators of social assistance of Kazakhstan for 2010-2021

Note: compiled by authors

In 2010, the average monthly amount of targeted social assistance was 1183.7 tenge, in 2021, it increased by 5.6 times to 6736.233 tenge. The minimum pension in 2010 was 12344 tenge, by 2021 it increased by 350% and amounted to 43272.01 tenge. The average monthly amount of assigned pensions in 2010 was 21238.09 tenge, in 2021 it became 67432.5, increasing by 317% over the past ten years.

Summing up the analysis of the current situation of social policy, it can be concluded that over the past ten years, the state has made a significant contribution to improving the social life of the population. The labor market, education and healthcare, housing, and road infrastructure of social life were covered. Conceptually, all spheres of social life were covered, but the time has come when it is necessary to consider and support social spheres in the country in more detail.

There are different models of social policy in the world. Some pursue conservative views, where the state does not help average statistical families care for children and elderly family members. There are also models where the state and society strive to support each other to create a more advanced social society. Concerning Kazakhstan, the state's social policy is compromised, and the most acceptable of all models is a public or social democratic model of a social state. In this model, the state ensures a decent level of quality and accessibility of all social services and social infrastructure. At the same

time, it always adheres to the principles of solidarity and "social citizenship." The state is an operator that ensures equality in the field of social protection for absolutely all citizens. Next, consider Figure 3.

The authors proposed a universal model for developing social policy in a democratic state. The model includes two priority areas: social infrastructure and social utility services.

Social infrastructure creates social connections that create and support access to social infrastructure and have real material benefits and consequences. Access to the social infrastructure should be open and universal. With the inaccessibility and non-functioning of social infrastructure, there will be a lack of public confidence in state bodies, a lack of civility in society, and a degradation of society. To fully understand social infrastructure, it should be considered from the point of view of physical infrastructure and cultural and leisure infrastructure. Infrastructure data provides a comprehensive understanding of social infrastructure. The physical infrastructure includes networks of water supply, electricity, heat supply, housing, transport, and the first needs of people. The physical infrastructure is aimed at creating comfortable conditions, which makes it possible to form a shift in demography, increase the level of education, ensure optimal housing and living conditions for human life, etc.

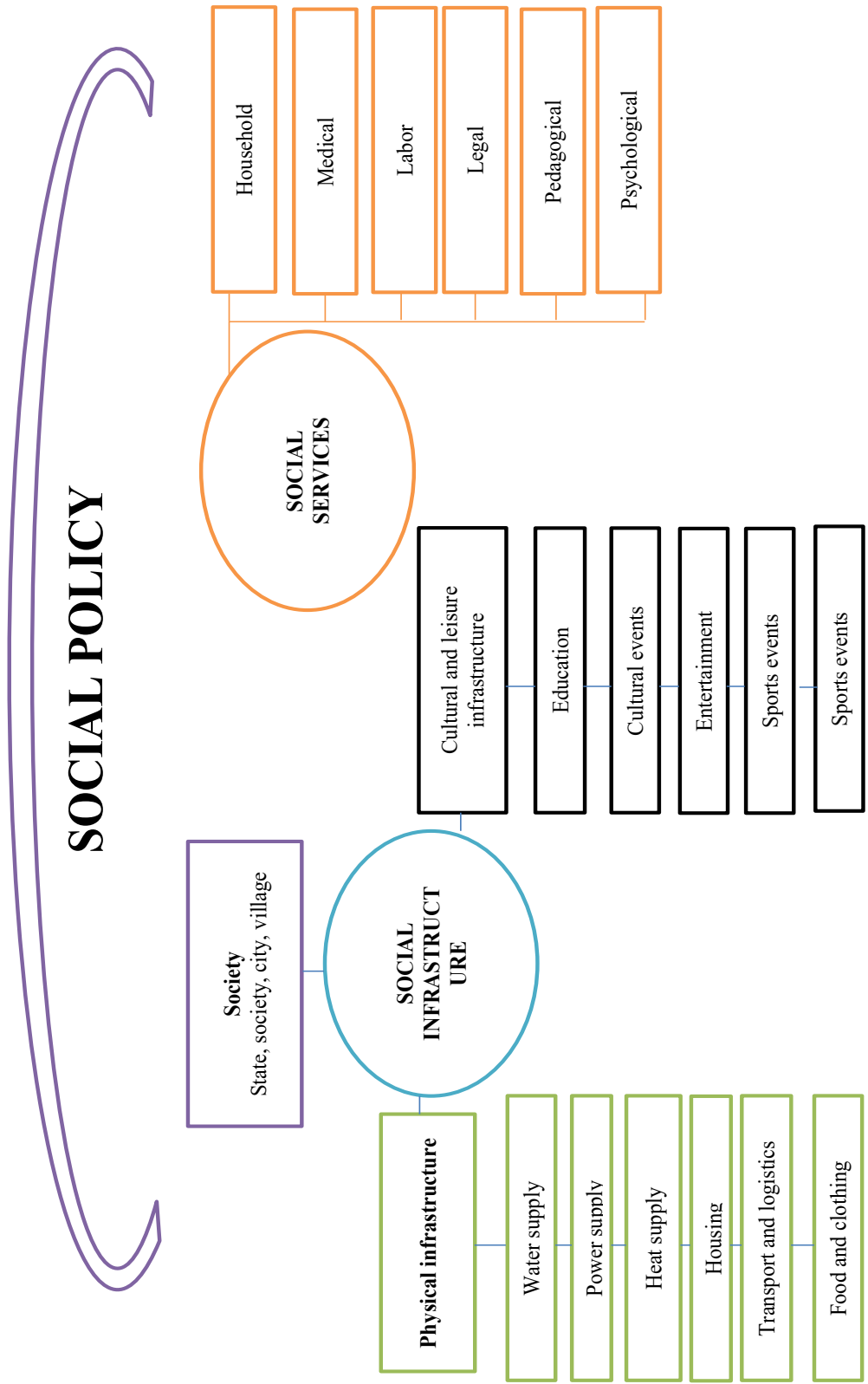

Figure 3 – A model of Kazakhstan’s social policy to improve the demographic situation

Note: compiled by authors

The physical infrastructure allows a person to make his life easier and creates conditions for rest; rest contributes to human capital development. In this regard, while social infrastructure improves the physical and psychological health of the population, physical infrastructure creates conditions for increasing the population. The possibilities of social infrastructure in creating comfortable conditions depend on the capacity of the country's economic potential. The main component element of the economic potential of social infrastructure is fixed assets (buildings and structures, communications (roads, communication lines, etc.), technical equipment of buildings, structures, and communications). The cost of fixed assets in social infrastructure is more than a third of the cost of fixed assets in the economy. The primary purpose of the functioning of social infrastructure facilities is the complete and comprehensive development of a person by satisfying his domestic, spiritual, and cultural needs.

By the end of 2021, access to water supply services in the country amounted to 96%, including 98.1% in cities and 93% in villages. According to MIIR data for the last year, there are 6302 villages in the country, 4759 of them have access to water supply, and 4128 villages have access to the central one. To ensure access to water, according to the minister, 215 billion tenge was provided from the republican budget in 2022, including 120 billion tenge in cities and 95 billion tenge in villages. However, the water supply of settlements is not carried out everywhere as initially planned. To create a developed and civilized society, 100% support for water supply is required, in addition, the problem lies in the obsolescence of water supply pipes, which do not give full access to water.

Concerning heat supply, 37 thermal power plants of various forms of ownership operate in Kazakhstan. Of these, 22 are privately owned - 59%, 15 - in the state. 28 CHP plants have been in operation for over 50 years - 76%, and the remaining 9 CHP plants have a service life of over 30 years - 24%. The main problem of heat supply is the wear of the leading equipment of the CHP, which averages 66%. At the same time, the wear of the power equipment of the thermal power plants of the cities of Uralsk, Taraz, Kentau, Kyzylorda, and Stepnogorsk exceeds 80%.

The length of highways of regional and district significance in the Republic of Kazakhstan is 71.6 thousand km. By the end of 2020, 71% will be in good and satisfactory technical condition. The situation with the state of regional

and district roads in the context of regions is uneven.

In the structure of social infrastructure, there is a cultural and leisure infrastructure aimed at developing human capital and the intellectual potential of the country's population. Human capital development leads to an increase in demographics in various aspects, such as conscious parenthood, prevention of risks during childbirth, quality treatment, and prolongation of children's lives, etc.

At the beginning of the 2021-2022 academic year, there were 7,6 thousand schools in the country. Of these, 2,3 thousand are located in urban areas and 5,3 thousand in rural areas. 3,6 million people study there - 3,3% more than a year earlier. 2,1 million students go to school in cities, 1,5 million in villages. There is still a shortage of places in schools. The condition of existing schools and their emergency condition, which is unsafe for children to study, also remains a problem.

According to the Bureau of National Statistics, in 2021, the number of hospital organizations in Kazakhstan amounted to 773 units, and the number of doctors of all categories was 78,227 people. The number of beds is designed for 125 thousand places. However, this area of the country's social life also has problems. The primary fund and medical equipment are outdated, there are not enough doctors in the villages. There is a practice of the absence of doctors in villages. Cultural and leisure infrastructure includes lifestyle, cultural events, entertainment, and recreation. In addition, there are cultural events that have a positive impact on the demographic situation in the country. Cultural events allow the state to develop the public education system, finance culture, meet the population's minimum needs for medical care, provide social protection for citizens, and increase their social security. Budget expenditures on social and cultural events have not only social but also economic significance. Being the financial basis for the exercise of social rights—for education, medical care, social protection, etc.—these expenses simultaneously indirectly affect social production, contributing to improving the quality of the workforce and creating conditions for increasing labor productivity based on the use of scientific achievements and accelerating scientific and technological progress.

There is a trend toward a healthy lifestyle in Kazakhstan. Sports events are created for adults and children to maintain and improve the population's physical health. By the end of 2021,

6,534,919 people will be systematically engaged in physical education and sports in the republic, which is 34.28% of the country's population. Of these, 2,048,284 are engaged in physical education and sports in rural areas. Compared to 2020, the number of people involved in sports has increased by 581,084 people. One of them is the ART-Sport program, which was launched last year. Its coverage is for children all over the country, from 4 to 17 years old. All of them could study for free in sports clubs and various sections. However, the share of 34.28% is tiny to maintain the entire nation's physical health, and this area requires more attention.

Due to the deterioration of the world's environmental situation, the population's health is deteriorating, and the number of people in need of social assistance and support is increasing. Consequently, this situation led the state to rethink social policy in the country and create social services. The objective need of the population has led to the creation of a network of state institutions designed to provide specialized services for a given number of the population. The base of social services in Kazakhstan should undergo serious modernization. Increasing the number of groups in the social structure of society requires both modernization and optimization of the entire system of social services, as well as the introduction of new technologies and models of social mechanisms. Also, social services can be considered part of social services. Social services have similar functions to social infrastructure. The structure of social services includes, as indicated in Figure 1, household, medical, legal, pedagogical, and psychological social services. Also, in some models, care for the elderly is singled out separately. Social support for the elderly puts an additional burden on the economic and budgetary state of the country. Thus, a universal social policy will be able to improve the demographic situation in Kazakhstan.

Conclusions

First, it should be noted that there is a positive relationship between social policy and the demographic situation in the country. Social policy is the practical implementation of the tasks assigned to the state within the framework of a demographic increase in the population. The mechanism for directly solving these tasks implies the formation of special state programs to control the quality of public services and improve the quality of life. However, we observe the current situation in which there is

no such state program, and the direct practical implementation of tasks is entrusted to several already existing bodies and programs.

To improve the demographic situation, the following mechanisms should be identified when drawing up social policy in Kazakhstan:

- economic mechanisms (increase paid parental leave up to three years; loans, credits, tax, and housing benefits—to increase the birth rate; provision of land plots; benefits for large families to increase fertility; the introduction of a direct or indirect tax on childlessness or something like its analogue - to stimulate the birth rate and increase it, etc.

- administrative and legal mechanisms (family code; legislative protection of a woman in labor; the property status of the mother and children during the dissolution of marriage; working women's work regime.

However, according to recent studies in demographic science, experts believe that developing demographic policy is unnecessary and that social policy measures are sufficient to improve the demographic situation.

In addition to those identified by the mechanism, Kazakhstan's social policy should consider other tasks that can preserve and improve the current demographic situation. Such tasks include reducing the mortality rate of citizens, reducing maternal and infant mortality, strengthening the reproductive health of the population, the health of children and adolescents, preserving and strengthening the health of the population, increasing the duration of active life, creating conditions and motivation for a healthy lifestyle, strengthening the institution of the family, reviving and preserving the spiritual and moral traditions of family relations, regulating internal and external migration, etc.

Thus, to improve the demographic situation in the country, it is necessary to focus on the social policy which is aimed at women and children. In addition, the state should allocate priorities of budget funds in favor of the social policy. We know that Kazakhstan allocates a large share of funding for developing innovation, digitalization, and raw materials industries and social policy remains for a long time. The advantages of the correct conduct of social policy will lead to, firstly, the expansion of access to education and health care, ensuring the accumulation of human and social capital. Secondly, significantly improving employment conditions and increasing wages will be possible. Thirdly, by raising

wages, the state, as the largest employer, gives an impetus to the overall strengthening of the position of skilled labor in the labor market, including outside the budget sector. Thus, mechanisms will be launched to gradually overcome the social crisis, restore public confidence in the state and create prerequisites for normal civilized development.

References

1. Duckett, J. (2020). Neoliberalism, authoritarian politics and social policy in China. *Development and Change*, 51(2), 523-539. <https://doi.org/10.1111/dech.12568>
2. Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. New Jersey, Princeton University Press.
3. Etzerodt, S. F., & Eriksen, J. (2017). Varieties of capitalism and varieties of welfare state capitalism: An empirical assessment of economic growth. https://vbn.aau.dk/ws/files/263372910/Varieties_of_Capitalism_and_Varieties_of_Welfare_State_Capitalism.pdf
4. Frericks, P., & Höppner, J. (2019). Self-responsibility readdressed: Shifts in financial responsibility for social security between the public realm, the individual, and the family in Europe. *American Behavioral Scientist*, 63(1), 65-84.
5. Grigorieva, I. A. (2003). Social policy: basic concepts. *Journal of Social Policy Research*, 1(1), 29-44.
6. Hall, P. A., & Gingerich, D. W. (2009). Varieties of capitalism and institutional complementarities in the political economy: An empirical analysis. *British journal of political science*, 39(3), 449-482. <https://doi.org/10.1017/S0007123409000672>
7. Hall, S. M. (2020). Social reproduction as social infrastructure. *Soundings*, 76(76), 82-94. <https://doi.org/10.3898/SOUN.76.06.2020>
8. Kaufmann, F. X. (1997). *Herausforderungen des Sozialstaates*. Suhrkamp.
9. Knijn, T., & Kremer, M. (1997). Gender and the caring dimension of welfare states: toward inclusive citizenship. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 4(3), 328-361. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.sp.a034270>
10. Latham, A., & Layton, J. (2019). Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces. *Geography Compass*, 13(7), e12444. <https://doi.org/10.1111/gec3.12444>
11. McFarlane, C., & Silver, J. (2017). The political city: "Seeing sanitation" and making the urban political in Cape Town. *Antipode*, 49(1), 125-148. <https://doi.org/10.1111/anti.12264>
12. McFarlane, C., & Silver, J. (2017). Navigating the city: Dialectics of everyday urbanism. *Transactions of the Institute of British*

Geographers, 42(3), 458-471. <https://doi.org/10.1111/tran.12175>

13. Penny, J. (2020). 'Defend the Ten': Everyday dissensus against the slow spoiling of Lambeth's libraries. *Environment and Planning D: Society and Space*, 38(5), 923-940. <https://doi.org/10.1177/0263775819893685>
14. Schröder, M. (2019). Varieties of Capitalism and Welfare Regime Theories: Assumptions, Accomplishments, and the Need for Different Methods. *Kölner Zeitschrift für Soziologie & Sozialpsychologie*, 71, 53-73 <https://doi.org/10.1007/S11577-019-00609-7>
15. Shaw, I. G. (2019). Worlding austerity: The spatial violence of poverty. *Environment and Planning D: Society and Space*, 37(6), 971-989. <https://doi.org/10.1177/0263775819857102>
16. Simone, A. (2004). People as Infrastructure: Intersecting fragments in Johannesburg. *Public Culture*, 16(3), 407-429. <https://doi.org/10.1215/08992363-16-3-407>
17. Simone, A. (2021). Ritornello: "people as infrastructure". *Urban Geography*, 42(9), 1341-1348. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1894397>
18. Strauss, K. (2020). Labour geography III: Precarity, racial capitalisms and infrastructure. *Progress in Human Geography*, 44(6), 1212-1224. <https://doi.org/10.1177/0309132519895308>

Список литературы (транслитерация)

1. Duckett, J. (2020). Neoliberalism, authoritarian politics and social policy in China. *Development and Change*, 51(2), 523-539. <https://doi.org/10.1111/dech.12568>
2. Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. New Jersey: Princeton University Press.
3. Etzerodt, S. F., & Eriksen, J. (2017). Varieties of capitalism and varieties of welfare state capitalism: An empirical assessment of economic growth.
4. Frericks, P., & Höppner, J. (2019). Self-responsibility readdressed: Shifts in financial responsibility for social security between the public realm, the individual, and the family in Europe. *American Behavioral Scientist*, 63(1), 65-84.
5. Grigorieva, I. A. (2003). Social policy: basic concepts. *Journal of Social Policy Research*, [Zhurnal issledovaniy social'noj politiki], 1(1), 29-44. (In Russ.)
6. Hall, P. A., & Gingerich, D. W. (2009). Varieties of capitalism and institutional complementarities in the political economy: An empirical analysis. *British journal of political science*, 39(3), 449-482. <https://doi.org/10.1017/S0007123409000672>
7. Hall, S. M. (2020). Social reproduction as social infrastructure. *Soundings*, 76(76), 82-94. <https://doi.org/10.3898/SOUN.76.06.2020>

8. Kaufmann, F. X. (1997). *Herausforderungen des Sozialstaates*. Suhrkamp.
9. Knijn, T., & Kremer, M. (1997). Gender and the caring dimension of welfare states: toward inclusive citizenship. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 4(3), 328-361. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.sp.a034270>
10. Latham, A., & Layton, J. (2019). Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces. *Geography Compass*, 13(7), e12444. <https://doi.org/10.1111/gec3.12444>
11. McFarlane, C., & Silver, J. (2017). The poolitical city: "Seeing sanitation" and making the urban political in Cape Town. *Antipode*, 49(1), 125-148. <https://doi.org/10.1111/anti.12264>
12. McFarlane, C., & Silver, J. (2017). Navigating the city: Dialectics of everyday urbanism. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 42(3), 458-471. <https://doi.org/10.1111/tran.12175>
13. Penny, J. (2020). 'Defend the Ten': Everyday dissensus against the slow spoiling of Lambeth's libraries. *Environment and Planning D: Society and Space*, 38(5), 923-940. <https://doi.org/10.1177/0263775819893685>
14. Schröder, M. (2019). Varieties of Capitalism and Welfare Regime Theories: Assumptions, Accomplishments, and the Need for Different Methods. *Kölner Zeitschrift für Soziologie & Sozialpsychologie*, 71, 53-73 <https://doi.org/10.1007/S11577-019-00609-7>
15. Shaw, I. G. (2019). Worlding austerity: The spatial violence of poverty. *Environment and Planning D: Society and Space*, 37(6), 971-989. <https://doi.org/10.1177/0263775819857102>
16. Simone, A. (2004). People as infrastructure: Intersecting fragments in Johannesburg. *Public culture*, 16(3), 407-429. <https://doi.org/10.1215/08992363-16-3-407>
17. Simone, A. (2021). Ritornello: "people as infrastructure". *Urban Geography*, 42(9), 1341-1348. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1894397>
18. Strauss, K. (2020). Labour geography III: Precarity, racial capitalisms and infrastructure. *Progress in Human Geography*, 44(6), 1212-1224. <https://doi.org/10.1177/0309132519895308>

Information about the authors

- ***Dana M. Kangalakova** – Ph.D., Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>
- Assel Nyas** - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan, email: asselilyas26@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1368-1429>
- Sharbanu K. Turdalina** – Ph.D. candidate, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: shturdalina@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9291-6144>

Авторлар туралы мәліметтер

- ***Қангалақова Д.М.** – PhD, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>
- Ильяс А.А.** – э.ғ.к., аға оқытушы, доцент, Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: asselilyas26@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1368-1429>
- Турдалина Ш.** – PhD докторант, ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: shturdalina@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9291-6144>

Сведения об авторах

- ***Қангалақова Д.М.** - PhD, Институт экономики КН МНВО РК, ул. Щевченко 28, А25К1В0, г. Алматы, Казахстан, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>
- Ильяс А.А.** – к.э.н., старший преподаватель, Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан, e-mail: asselilyas26@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1368-1429>
- Турдалина Ш.** – PhD докторант, ғылыми қызметкер, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: shturdalina@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9291-6144>

Research paper / Оригинальная статья

<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-210-226>

MPHTI: 06.77.65

JEL: J11, J61, F22

The Influence of Economic Indicators of the Country on Youth International Migration: a Comparative Analysis

Alina Y. Kultanova^{a*}, Gulnar T. Kunurkulzhayeva^a, Zhanat K. Abzhan^b

^a K. Zhubanov Aktobe Regional University (Zhubanov University), A.Moldagulova ave.34, 030000, Aktobe, Kazakhstan; ^b Esil University, 7 Zhubanov str., 010010, Astana, Kazakhstan

For citation: Kultanova, A. Y., Kunurkulzhayeva, G. T., & Abzhan, Zh. K. (2023). The Influence of Economic Indicators of the Country on Youth International Migration: a Comparative Analysis. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 210-226, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-210-226>

ABSTRACT

Human capital represented by young people is becoming an important potential for the country's development. To reduce young people's migration flows, it is necessary to know what influences their decision to leave the country. The purpose of this work is to study economic factors of youth migration globally through the literature review and to conduct a comparative analysis of economic indicators between the member-states of the Eurasian Economic Community. The methodology is based on the most similar and the most diverse systems, which are widely used in comparative studies. Accordingly, a small number of cases were selected based on similar models used. An analysis of similarities and identified differences between countries was carried out. The study included three stages: literature review, indicators selection and comparative analysis. Comparative analysis was based on four indicators, such as public spending on R&D, the total number of emigrants, the share of remittances in GDP and the unemployment rate. The data was collected from open sources. According to the literature review, investment in R&D was found to have a strong influence on the decision of emigrants, especially young people, to migrate. The analysis showed strong similarities between Armenia, Kyrgyzstan and Belarus regarding unemployment and educational indicators. The results for Russia and Kazakhstan confirmed the assumption of utility theory, according to which young people usually leave for the sake of better educational programs. The results of this study can be used to improve and adjust the youth and migration state policy, which may reduce the migration of young people abroad.

KEYWORDS: Foreign Migration, Comparative Analysis, Economics, Youth Migration, Economic Indicators, Education, R&D, Strategy

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest.

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources).

Article history:

Received 17 January 2023

Accepted 18 February 2023

Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Kultanova A.Y.** – PhD candidate, K.Zhubanov Aktobe Regional University (Zhubanov University), 34 A.Moldagulova ave., 030000, Aktobe, Kazakhstan, 87770312738, e-mail: kultanova.a@bk.ru

Елдің экономикалық көрсеткіштерінің жастардың халықаралық көші-қонына әсері: салыстармалы талдау

Култанова А.Е.^а, Кунуркульжаева Г.Т.^а, Әбжан Ж.Қ.^б

^а Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, даң. А.Молдагулова 34, 030000, Ақтөбе, Қазақстан; ^б Esil University», көш. Жұбанов 7, 010010, Астана, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Култанова А.Е., Кунуркульжаева Г.Т., Әбжан Ж.Қ. (2023). Елдің экономикалық көрсеткіштерінің жастардың халықаралық көші-қонына әсері: салыстырмалы талдау. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 210-226, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-210-226>

ТҮЙІН

Жастар негізіндегі адами капитал ел дамуының маңызды әлеуетінің біріне айналуда. Жастардың көші-қон ағынын азайту үшін олардың елден кету туралы шешіміне не әсер ететінін білу қажет. Бұл жұмыстың мақсаты әдеби шолу арқылы әлемдегі жастар көші-қонының экономикалық факторларын зерделеу және Еуразиялық Экономикалық одаққа кіретін елдер арасындағы экономикалық көрсеткіштерге салыстырмалы талдау жүргізу болып табылады. Зерттеу әдістемесі салыстырмалы зерттеулерде кеңінен қолданылатын ең ұқсас жүйелерді жобалау және әртүрлі жүйелерді жобалау принциптеріне негізделген. Тиісінше, істердің аз саны қолданылды. Елдер арасындағы ұқсастықтар мен анықталған айырмашылықтарға талдау жасалды. Зерттеу үш кезеңде жүргізілді: әдеби шолу, көрсеткіштерді таңдау және салыстырмалы талдау. Салыстырмалы талдау мемлекеттік ҒЗТКЖ шығындары, эмигранттардың жалпы саны, ЖІӨ-дегі ақша аударымдарының үлесі және жұмыссыздық деңгейі сияқты төрт өлшемге негізделген. Деректер ашық көздерден жиналды. Әдебиеттерді шолуға сәйкес, ҒЗТКЖ инвестициялары эмигранттардың, әсіресе жастардың көші-қон туралы шешіміне қатты әсер ететіні анықталды. Талдау Армения, Қырғызстан және Беларусь арасында жұмыссыздық көрсеткіші мен білім беру көрсеткіші бойынша қатты ұқсастық бар екенін көрсетті. Ресей мен Қазақстан бойынша нәтижелер пайдалылық теориясының ұстанымын растады, оған сәйкес жастар әдетте үздік білім беру бағдарламалары үшін кетеді. Бұл зерттеудің нәтижелерін елдің жастар және көші-қон саясатын жетілдіру және түзету үшін пайдалануға болады, бұл жастардың басқа елдерге көші-қонын төмендетуі мүмкін.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: шетелдік көші-қон, салыстырмалы талдау, экономика, жастардың көші-қоны, экономикалық көрсеткіштер, білім, ҒЗТКЖ, стратегия

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 17 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 18 Ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

* Хат-хабаршы авторы: Култанова А.Е. – PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, А.Молдагулова даңғылы 34, 030000, Ақтөбе, Қазақстан, 87770312738, e-mail: kultanova.a@bk.ru

Влияние экономических показателей страны на международную миграцию молодежи: сравнительный анализ

Култанова А.Е.^а, Кунуркульжаева Г.Т.^а, Абжан Ж.К.^б

^а Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, пр. А.Молдагуловой 34, 030000, Актюбе, Казахстан; ^б Esil University, ул. Жубанова 7, 010010, Астана, Казахстан

Для цитирования: Култанова А.Е., Кунуркульжаева Г.Т., Абжан Ж.К. (2023). Влияние экономических показателей страны на международную миграцию молодежи: сравнительный анализ. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 210-226, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-210-226>

АННОТАЦИЯ

Человеческий капитал в лице молодежи становится одним из важных потенциалов развития страны. Для того, чтобы снизить миграционные потоки молодежи необходимо знать, что влияет на их решение покинуть страну. Цель данной работы состоит в том, чтобы исследовать экономические факторы молодежной миграции в мире через литературный обзор, и провести сравнительный анализ экономических показателей между странами, входящих в Евразийский экономический союз. Методология исследования основана на принципах проектирования наиболее похожих систем и проектирования самых разных систем, которые широко используются в сравнительных исследованиях. Соответственно, было использовано небольшое количество случаев. Был проделан анализ сходств и выявленных различий между странами. Исследование проводилось в три этапа: литературный обзор, выбор показателей и сравнительный анализ. Сравнительный анализ базировался на четырех показателях, таких как государственные расходы на НИОКР, общее число эмигрантов, доля денежных переводов в ВВП и уровень безработицы. Данные были собраны из открытых источников. Согласно обзору литературы, было выявлено, что инвестиции в НИОКР оказывают сильное влияние на решение эмигрантов, особенно на решение молодежи мигрировать. Анализ показал, что существует сильное сходство между Арменией, Кыргызстаном и Белорусии по показателю безработицы и по образовательному показателю. Результаты по России и Казахстану подтвердили положение теории полезности, согласно которому молодые люди обычно уезжают ради лучших образовательных программ. Результаты данного исследования можно использовать для совершенствования и корректировки молодежной и миграционной политики страны, что возможно снизит миграцию молодежи в другие страны.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: зарубежная миграция, сравнительный анализ, экономика, миграция молодежи, экономические показатели, образование, НИОКР, стратегия

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы)

История статьи:

Получено 17 января 2023

Принято 18 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Култанова А.Е. – PhD докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, пр. А.Молдагуловой 34, 030000, Актюбе, Казахстан, 87770312738, e-mail: kultanova.a@bk.ru

Introduction

Human capital is the most important capital of any state and society, with which you can create a national profile, which depends on its quality and quantity. In addition, with the help of human capital, progress and sustainable development of the country can be achieved. The role of youth in human capital is important and has a certain weight at the state level and globally. But provided that she has the opportunity to receive a quality education and knowledge, there will be conditions and opportunities for development and self-realization. And when there are no such conditions or insufficient, young people have to migrate from their country to other countries in search of better conditions and life. Young people live in an era of globalization, in an era of constant change, and realizing this, they leave in search of better economic opportunities and a better life, on the one hand, and political stability, on the other, including in order to avoid armed conflicts, violence and discrimination, and climate change and natural disasters.

There are 1.2 billion young people aged 15 to 24 in the world today, representing 16 per cent of the world's population. The number of young people in 2030, according to UN forecasts, will increase by 7 per cent and reach almost 1.3 billion people (UN, 2020). According to the World Bank, almost a third of the migration flow from developing countries comprises young people aged 12 to 24 (WB 2020). These numbers are likely to increase in the coming years, given population dynamics and the lack of development and employment opportunities, especially in rural areas, as well as climate change.

The number of foreign migrants worldwide has risen to 169 million, which is three per cent more than in 2017. The authors of the paper estimate that in 2019, foreign migrant workers made up nearly five per cent of the global workforce. More than two-thirds of foreign migrant workers work in high-income countries: 63.8 million (37.7 per cent) in Europe and Central Asia and 43.3 million (25.6 per cent) in the Americas. Thus, together, Europe, Central Asia and the Americas receive 63.3 per cent of all migrant workers worldwide. The youth share in the foreign labor force increased globally from 8.3 per cent in 2017 to 10 per cent in 2019 (ILO, 2020). And by 2020, the share of international migrants comprised 281 million migrants or 3.6% of the global population (IOM, 2022).

The number of international migrants is growing every year in the world, which is

confirmed by official data. Unlike refugees, they change their place of residence in search of a more comfortable standard of living. Every year, millions of young people worldwide decide to leave their native lands and move to other countries. The reasons for migration are studying abroad (mainly in developed countries - in Europe, the USA), job offers or job searches, and family reunification. There is much debate about the po migration's positive and negative aspects in the donor and receiving countries. Economists worldwide refer to the first argument in favor of such a process as additional funds in the form of remittances that migrants send home. Remittances help increase the population's income and improve the general standard of living in the country from which the migrant came. Secondly, international migration attracts cheap labor or, conversely, skilled human resources ("brain drain") to the host country. Although for the countries where the sought-after specialists leave, this process may have negative consequences in the future. Thirdly, in some developed countries of the world, mainly in European and developed Asian countries, such as Japan and South Korea, the share of the working-age population is declining every year. While the demand for labor remains the same. Moreover, developing countries that function as donor countries suffer from a loss of intellectual potential.

Early research on migration focused primarily on the potential for innovation and dissemination of knowledge among scientific or educational migrants in host countries. It has been proven that a lack of resources will prevent scientists from doing good research or publishing high-quality publications (Breschi et al., 2020). Some scholars suggest that in order to reduce educational migration, it is necessary to develop a research infrastructure (Ledeneva et al., 2021). Initially, studies on migration after the collapse of the USSR were associated with the processes of innovation potential (Dzhoosbekova et al., 2022). Also, the studies conducted in Kazakhstan use a questionnaire and interviews to determine the causes of youth migration (Iskakova et al., 2022). Different researchers considered different indicators and research methods.

The study's novelty lies in the methodology: the analysis of youth migration globally and within the EAEU member countries based on the most similar and the most diverse systems, which are widely used in comparative studies based on economic indicators. Also in the contribution

of new knowledge to research dedicated to youth migration. Therefore, there is a need to find out the causes and factors influencing the migration of young people to correctly develop a youth policy and adjust its timing to reduce the level of migration in the country. The research question is to identify what economic factors influence youth migration. This paper aims to study the economic factors of international youth migration through a literature review and conduct a comparative analysis of economic indicators between Eurasian Economic Union member-states.

Literature review

Various works are focused on migration externalities and consequences. For instance, former Soviet Union countries regarded migration as an opportunity. Although for women, it was more of a risky step as few reliable official institutions assisted migrants in the early 1990s (Krassinets & Tiuriukanova, 2001). Apart from economic factors, employment and age are also considered important factors. Thus, it was observed that the migration rate decreases as potential migrants become older. The stumbling era was even defined, where migration dynamics among the population of 40+ is very low. The consequences of migration have a direct impact on the human capital and intellectual potential of a country. At the same time, the positive outcome is reflected in positive remittance. While working abroad, migrants tend to provide financial support to their families or invest in property in their home countries. Especially those students who had previous experience in migration (e.g., working abroad) tend to migrate abroad after graduation (Aidis et al., 2005).

Migration is regarded as a negative trend with negative consequences for receiving and sending countries, especially in terms of skilled migration, e.g., healthcare. Record & Mohiddin (2006) in their study stated that migration positively impacts poverty reduction in developing countries, especially at the micro level. This is provided by money transfers by migrants, who send financial support to their families. Moreover, the influence of money transfers on poverty reduction is more significant than the financial support of official organizations, e.g. foreign investments (Record & Mohiddin, 2006). There is also a possibility for receiving countries to improve their competitiveness. Migrants are usually characterized as skilled workers with financial reserves. Therefore, they are regarded

as potential individual entrepreneurs, their businesses differ in creativity, and they are less expected to break laws (Poot, 2008). At the same time, entrepreneurs and educational migrants form the highly skilled population of donor countries, and such “brain drain” also leads to the loss of financial capital (Mishchuk et al., 2019).

Latova (2012) in her study defined the following factors of migration among scientists specific to countries with developing economies. Moreover, she stated that the transition to the market economy had led to high dynamics in migration. The identified factors are low wages and social prestige, poorly equipped laboratories, weak state policy for science support and housing opportunities for scientists (Latova, 2012). A link was also identified between PhD production and scientists emigration, which can negatively impact economic development (Ganguli, 2014).

In the studies of Thomas & Inkpen (2017), the age range in the analysis included between 15-29. They studied the relationship between several variables to identify the main reasons for migration among youth. First, they stressed a difference in migration dynamics among youth between migrants from countries with economies in transition and developed countries. Moreover, countries with low income and employment rates experience high levels of migration. However, if a country's government increases investment in education, the migration rate decreases, which is explained by the government providing educational grants (Thomas & Inkpen, 2017).

In developed countries, international migration has an indirect influence on internal migration. Due to the low affordability of studying abroad, students pay attention to the educational curriculum of universities, which is regarded as the main factor for educational youth internal migration (Davletshina et al., 2017). Konstantinova (2016) and Kaliaskarova (2019) divided factors which prevent emigrants from coming back into several groups: socioeconomic, academic, political, natural and environmental. Socioeconomic factors include weak social policy. Moreover, scientists expressed concern about the unstable social protection in retirement caused by the low level of trust in local authorities. Academic factors are poor support of science by the government as low salaries, high bureaucracy and poorly provided technological support. Political factors talk about authoritarian regimes and low levels of safety. Natural and environmental factors

discuss severe weather conditions and pollution, respectively (Konstantinova, 2016; Kaliaskarova, 2019). Early migration studies primarily focused on the potential of innovation and knowledge distribution among scientific or educational migrants in receiving countries. In the case of reverse migration, when migrants return to low-quality life conditions in their home countries, there is the possibility of human capital deterioration among scientific migrants. This is because a lack of resources will prevent scientists from doing good research or high-quality publications (Breschi et al., 2020). Some scientists suggest that in order to reduce educational migration, research infrastructure needs to be developed (Ledeneva et al., 2021).

Azadi et al. (2020) divided drivers of outward migration into four groups in their study. The first group included factors that were developing for a time or which have accumulated effect. It includes low-income levels, repressions by the government, social norms, religion, secularism, individualism and labor mobility. The second group are economic drivers, including inflation, low economic development, high corruption and crime, low trust in government and state institutions, and air pollution. The third group of drivers is related to the Iran-Iraq war, as well as government collapse, natural disasters, economic sanctions, and monetary shocks (Azadi et al., 2020).

The dynamics of international migration in post-Soviet governments were observed after the collapse of the USSR (Dzhooshebekova et al., 2022). Initially, studies on migration were related to the potential innovation processes. As developing countries moved on to the transition process from the traditional administrative-command economy to the market economy, the migration of human capital started to increase in line. Accordingly, the mobility of the labor force started to increase, and people began paying more attention to the level of quality of life in developed countries.

The conducted literature review showed that the opportunity to find a job and make better earnings for a living are the most important factors among migrants. Migrants are usually motivated by the opportunity to have higher salaries despite the nature of their occupation. Therefore service industry is prevalent for migrants from developing countries. They are pushing factors such as a high unemployment rate and low opportunities to find a job and gain professional skills significantly influence the

decision to migrate. Therefore, it is essential to look at the interaction between these economic drivers and their role in migration.

Methodology

Current research predicts providing statistical analysis of cases with a set of variables. The research methodology is based on the Most Similar Systems Design framework and the Most Different Systems Design, widely used in comparative research. The advantage of this method is that it can describe and account for complex socio-economic processes. In addition, it allows for the exclusion indicators necessary for further quantitative analysis of a particular phenomenon, in this case, migration. Accordingly, there will be used a small number of cases (countries) selected based on similar patterns. There will be provided analysis of similarities and identified differences between the cases (countries).

The research design will include several three stages. The first stage includes the selection of variables according to the conducted literature review. Table 1 presents variables used in various research.

The table includes articles from the literature review, which provided quantitative research or identified drivers of migration abroad among youth. It is clear that the majority of the studies state that economic factors have a higher level of importance than social or cultural ones, especially for emigrants from developing countries. Based on a critical literature review, it can be concluded that four leading indicators influence young people's decision to migrate. These indicators are Remittance as a share of GDP, Unemployment rate, and Research and Development expenditure as a share of GDP, shown in Table 2.

The data was collected from open sources. The limited number of variables is due to data limitations. The second stage includes the selection of countries by methodology, which is based on one major similarity. This will help to limit the number of cases. If there are unlimited or significant number of cases, the results make it difficult to analyze the interaction effect between variables to explain the phenomena. Therefore, there were selected member-states of the Eurasian Economic Union: Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia. The third stage includes comparing cases and identifying interaction effects between variables and overall analysis of international migration.

Table 1 –Review of migration factors used in various research

No.	Article details	Factors	Receiving country	Donor country
1	2	3	4	5
1	Krassinets & Tiuriukanova, 2001	Low wages; Low prestige and social respect toward their profession.	All countries	Lithuania
2	Record & Mohiddin, 2006	Professional “brain drain” (healthcare, science)	All countries	Malawi
3	Latova, 2012	Low wages of young scientists and teachers; Lack of housing opportunities; Lack of a modern laboratory base and conditions for research; Lack of prospects and the unpredictability of an academic career; Low social prestige of scientific work; No clear policy of the Russian State to remedy the situation.		
4	Ganuli, 2014	Economically active population, Regional budget, R&D organizations, number of PhD students/ PhD graduates/Admissions to PhD programs	USA, England, France, Germany, Israel, Western Europe, other countries	Post-Soviet Russia
5	Konstantinova, 2016	Socioeconomic; Academic; Political; Natural and environmental factors.	USA	Russia, Eastern Europe, post-Soviet governments, China
6	Thomas & Inkpen, 2017	Population age/proportion; Fertility rate; GPD per capita; FDI flows; Urban population	USA	Asia, Europe, Africa, Latin America, the Carribean (LAC), other regions
7	Davletshina et al., 2017	Search for more interesting and modern training programs; attractive salaries; opportunity for self-development.	All countries	Republic of Tatarstan
8	Mishchuk et al., 2019	Number of students; Number of scientific and pedagogical staff; Graduates of higher education.	All countries	Ukraine
9	Azadi et al., 2020	Low income; Underdeveloped civil law and society; Cultural and religious impact; Low quality of education; Rise of labor mobility; Urbanization; Individualism, and secularism; Unemployment; Economic stagnation, inflation, devaluation; Decay of the government institutions; Corruption and crime; Environmental challenges in megacities; Internet access.	USA, Canada, Germany, United Kingdom, Sweden, Turkey, other countries	Iran

1	2	3	4	5
10	Ledeneva et al., 2021	1) Economic factors: high unemployment, limited employment opportunities, low wages, lack of jobs in certain professions. 2) The situation in the field of education: low level of education, corruption in the field of education, poor material and technical equipment of universities, low level of qualification of teaching staff. 3) Political factors: the level of confidence in the future, personal security, the ability to plan their lives and the lives of their children.	The Russian Federation	Kazakhstan
11	Labor Market of Kazakhstan, Development in a New Reality, 2021	National Testing; Corruption, bureaucracy, impunity and irresponsibility of officials and inefficient public administration; Professional lack of demand; Lack of prospects for self-realization and career.	All countries	Kazakhstan
12	Lazaretou, 2022	Employment; Income; Quality life; Education.	Germany, Europe, other countries	Greece
Note - compiled by authors				

Table 2 – List of selected determinants: economic determinants for comparative analysis

No	Determinant	period	Source of information
1	Total number of emigrants	1990-2020	Our world in data [https://ourworldindata.org/migration]
2	Remittance as a share of GDP	1995-2018	Our world in data [https://ourworldindata.org/migration]
3	Unemployment rate	2009-2021	World bank open data
4	Research and Development expenditure as a share of GDP	2009-2020	World bank open data bank [https://data.worldbank.org/]
Note - compiled by authors			

Analysis and Results

The analysis of the migration development in the member-states of the Eurasian Economic Union

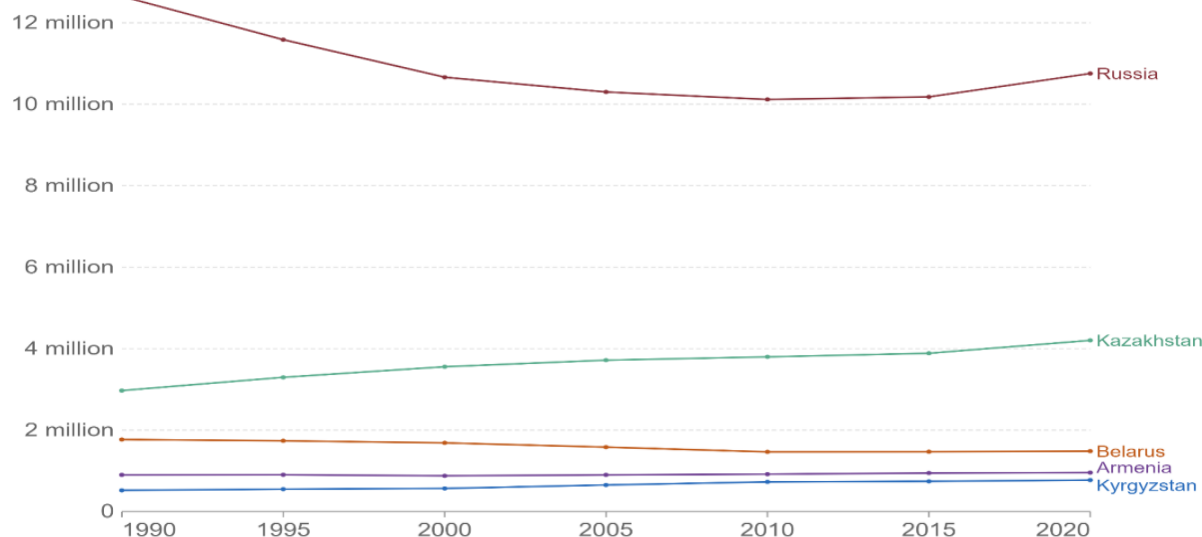
The overall trend for the emigration rate observed an upward trend at the beginning of the period. This could be related to the fact that in the early 90s, the collapse of the Soviet Union enlarged border limits for countries, including current members of the Eurasian Economic Union. At the beginning of the period, the number of emigrants from Kyrgyzstan and Armenia comprised less than one million, 522,574 and 899,678, respectively. Belarus (1,77 million) was for about one million emigrants less than

Kazakhstan, with almost 3 million emigrants (2,97 million) and Russia had more than 12 million emigrants in 1990. However, the emigration dynamics in Russia and Belarus decreased by more than two million and 290 thousand emigrants. The rest two countries showed an insignificant increase from Armenia (958,190) and Kyrgyzstan (774,377). The number of emigrants in Kazakhstan increased significantly (by more than one million) and reached 4,20 million emigrants.

In figure 2 there is presented data on the unemployment rate of Eurasian Economic Union member-states.

Total number of emigrants

Total number of people that have left the country.

Source: United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA)

CC BY

Figure 1 – Total number of emigrants in the Eurasian Economic Union member-states for 1990-2020
 Note - compiled by authors

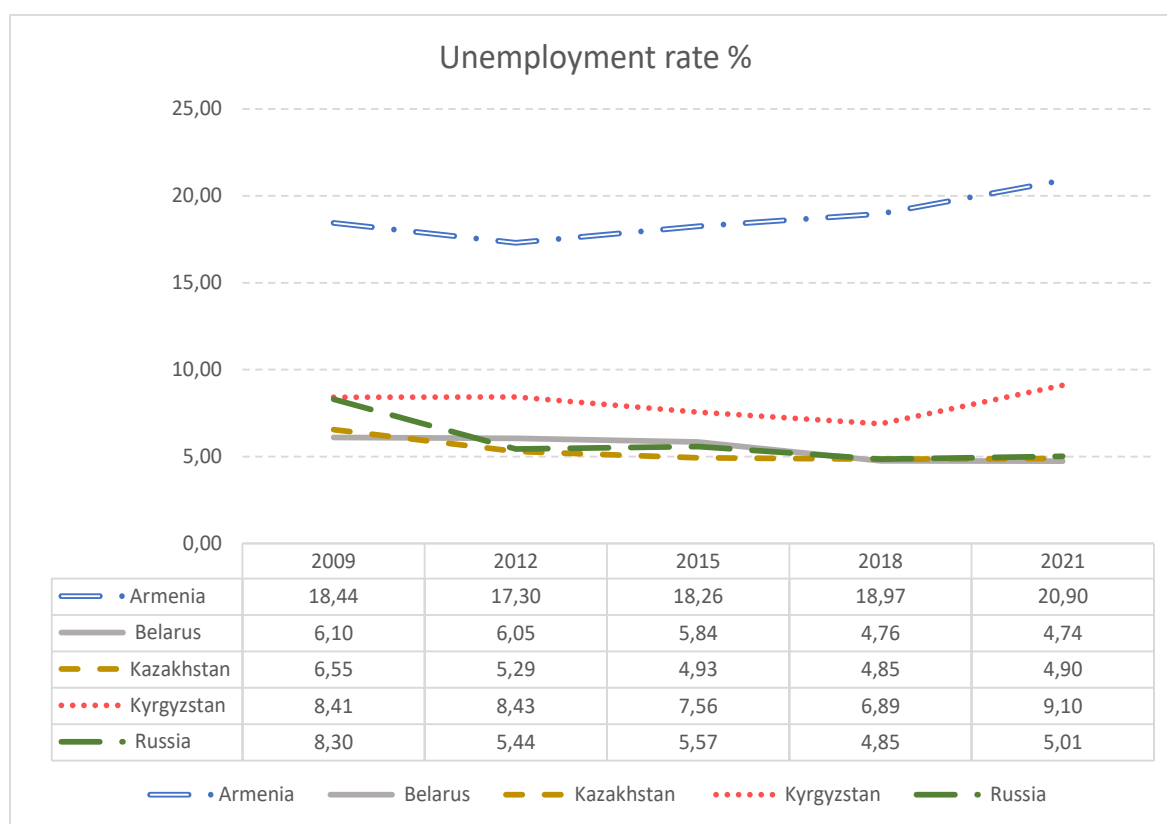

Figure 2 – The unemployment rate in the Eurasian Economic Union member-states for 2009-2021
 Note - compiled according to source [World bank, 2022]

Unemployment is one of the key drivers of international migration as people from developing countries move in search of income. The number of unemployed people in Armenia and Kyrgyzstan increased by the end of the period by just above 2% and made up 20.90% and 9.10%, respectively. Accordingly, they comprise countries with high unemployment among countries of the Eurasian Economic Union. The

unemployment rate in Belarus and Kazakhstan decreased insignificantly by about 1,60% and comprised 4,47% and 4,90%, respectively. In Russia, the unemployment rate decreased significantly compared to the rest countries by 3,29%, making up 5,01% of the unemployment rate in 2021.

Figure 3, there is presented information on the remittance as a share of GDP in Eurasian Economic Union member-states.

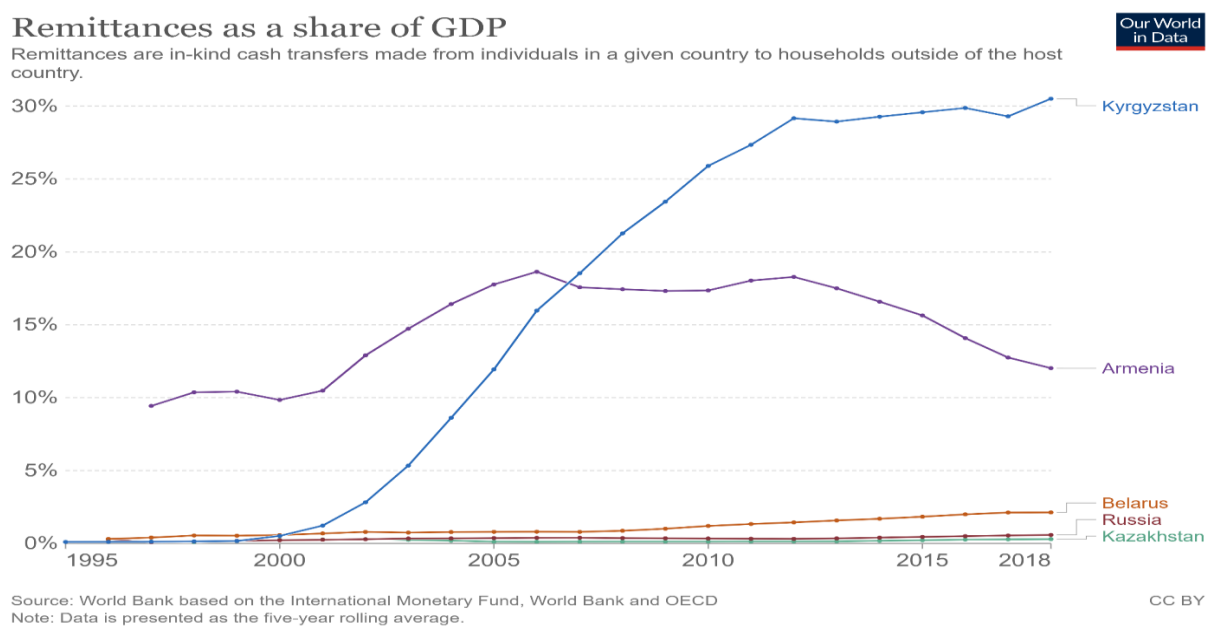

Figure 3 – Remittance as a share of GDP in Eurasian Economic Union member-states, 1995-2018

Note - compiled by authors

As one of the major reasons for migration was a low employment rate and low salaries, people wanted to move to other countries to support their families. Therefore, as the migration rate started increasing, the amount of received cash by individual households also increased. The unemployment rate in Armenia was the highest. Accordingly, the share of remittance for Armenia made up 9,43% and gradually increased up to 12,02% share of GDP, while for the rest of the member-states, it was less than one per cent. Throughout the period, the share of remittance for Kazakhstan (0,29%) and Russia (0,58%) remained relatively the same, except for Belarus, which increased more than two times and was 2,13% in 2018. The share of cash transfers made by Kyrgyzstan increased dramatically and was more than two times the remittance share of Armenia's GDP and reached 30,51%.

To sum up the interaction effect of economic drivers, it is clear that in a country with low employment opportunities, there is a high demand to move to another country to make for living and support families in their home countries, which is explained by the high rate of cash transfers. This explains the process of migration for Kyrgyzstan, Armenia and Belarus.

Although Russia and Kazakhstan showed a high rate of emigrants throughout the period, a low remittance and unemployment rate was observed. Therefore, according to the provided literature review, it can be assumed that emigrants from Russia and Kazakhstan mostly migrate for socio-cultural benefits.

Next, figure 4 presents data on research and development expenditure in Eurasian Economic Union member-states.

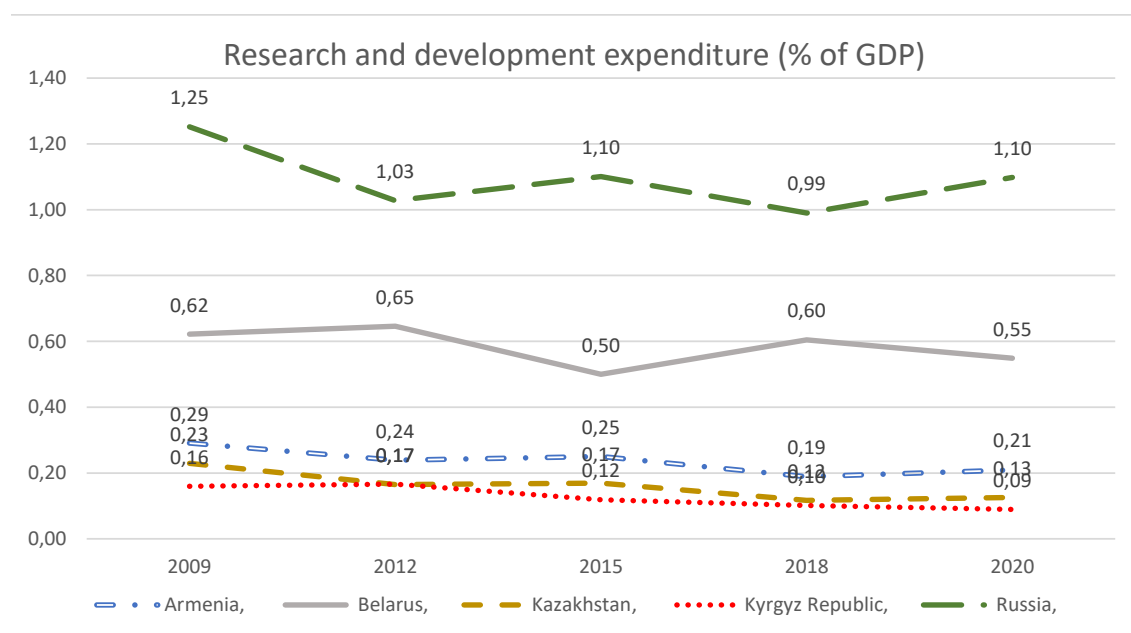

Figure 4 – Research and development expenditure in Eurasian Economic Union member-states, 2009-2020

Note - compiled according to source [World bank, 2021]

The graph on R&D expenditures among Eurasian Economic Union member-states showed a gradual downward trend for Kazakhstan, Kyrgyzstan, Belarus and Armenia. Kazakhstan, Kyrgyzstan and Armenia made up less than 0,30% of expenditure on R&D in 2009. Throughout the period, there was an insignificant decrease in expenses on R&D in Armenia (0,13%) and expenses in Kazakhstan and Kyrgyzstan decreased almost two times, 0,13% and 0,29%, respectively. Belarus spent about on R&D 0,60% throughout the period, with an insignificant decrease in 2020 and was 0,55%. The expenditures on R&D in the beginning of the period in Russia was 1,25%, which decreased gradually to 1,10% in 2020. Nevertheless, Russia kept spending on R&D more than two times more than the rest countries.

Provided literature review stated that if governments spend more on education, the emigration rate among youth decreases, as educational migration is related to a variety of educational curricula. This supports the prediction that the majority of emigrants from Belarus, and especially from Armenia and Kyrgyzstan are driven by the need to support financially their families. At the same time, it can be predicted

that Russian and Kazakh emigrants are driven by the utility theory. Thus they move to gain more professional skills or are more interested in different educational opportunities.

Analysis of the current situation on youth migration in the world and in Kazakhstan.

Half of all migrating natives of 20 countries where India is the leader - 17.5 million citizens of this country are scattered worldwide. In second place is Mexico, which became the country of origin for 11.8 million migrants. Like to move in search of better conditions and the Chinese. 10.7 million people left the country. Slightly fewer Russians moved - almost 10.5 million people. In fifth place is Syria, from which about 8.2 million are left. A sufficient number of representatives of Bangladesh (7.8 million people migrated), Pakistan (6.3 million), and the Philippines (5.4 million) did not want to stay in their country of origin. Ukraine (5.9 million), Afghanistan (5.1 million), Indonesia (4.5 million), Poland (4.4 million), Great Britain (4.3 million) and Germany (4 million). Figure 5 shows the situation of youth migration in 2020.

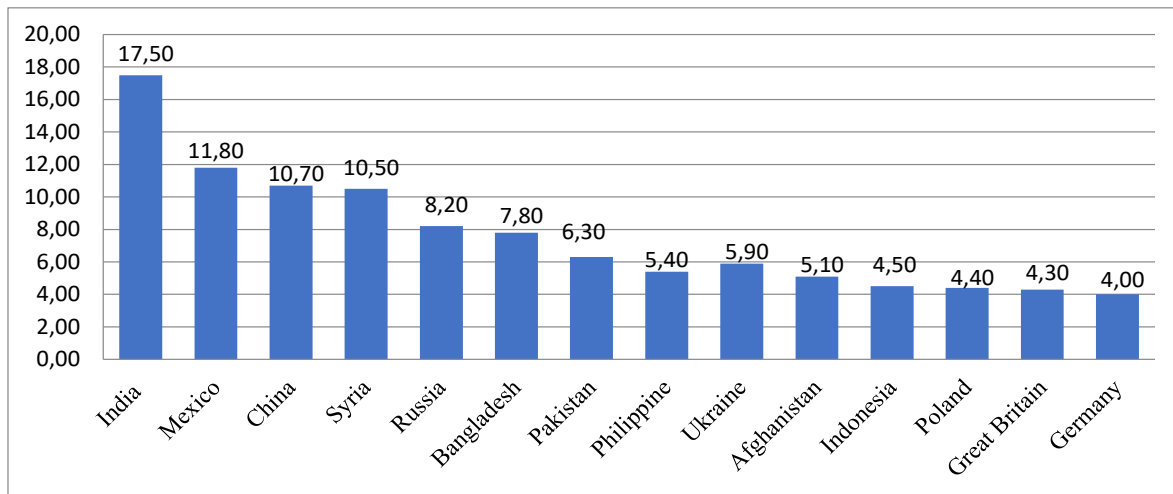

Figure 5 - Top 10 countries of youth migration in 2020, in million people

Note - compiled according to source [World bank, 2021]

Other 20 countries receive more than 65% of all international migrants. The leader in the number of accepted migrants is the United States. In the middle of 2019, 50.7 million people from different regions of the world lived in the country. The share of migrants in the total population was about 15,4%. The second country which is attractive for migrants was Germany - 13.13 million people, which is almost 16% (15,7%) of the total population of the country. Migrants are particularly interested in Saudi Arabia, as 13.12 million migrants moved there. They accounted for about 38% of the total population. The fourth place belongs to the closest neighbour of Kazakhstan - the Russian Federation, where 11.6 million migrants lived (8% of the total

population) in 2020. On the fifth line of the rating in terms of the number of migrants is the United Kingdom. She sheltered 9.6 million people (14,1% of all residents). The second top five is opened by the United Arab Emirates, which received 8.6 million migrants. The share of migrants in the UAE was almost 88% (87,9%) of the total population of this country. The next are France and Canada, which were homes to 8.3 million (12,8% of the total population) and about 8 million immigrants (21,3%), respectively. Australia and Italy closed the top ten countries of interest in migration. The number of migrants in these countries reached 7.6 million and 6.3 million people. The share of migrants in the countries' total population is 30 and 10,4%, respectively (Figure 6).

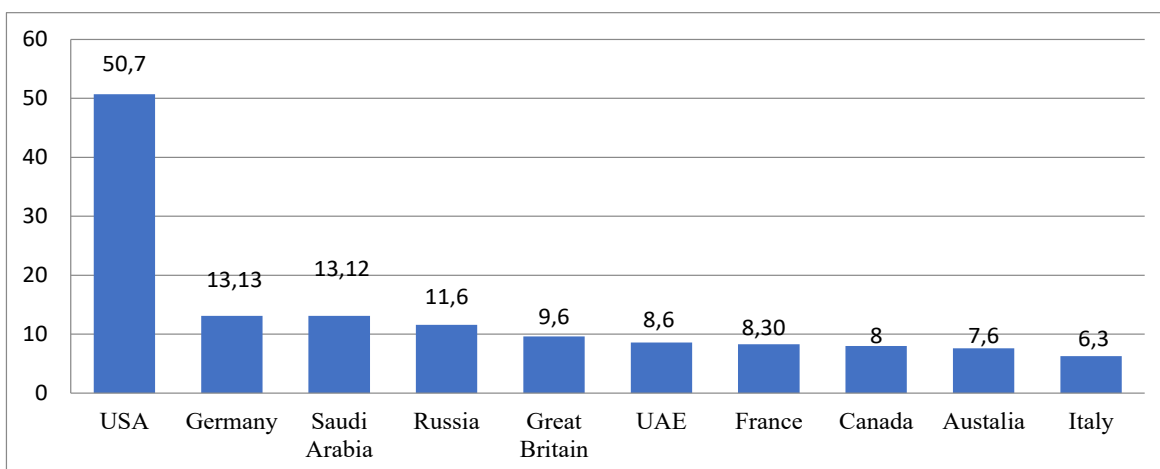

Figure 6 - Top 10 host countries, million people, 2020

Note - compiled according to source [World bank, 2021]

Kazakhstan ranked 16th in the world in terms of the number of migrants. The country received 3.7 million international migrants, according to the UN. Almost 68% of the total number of international migrants were citizens of the Russian Federation - 2.5 million people. 353 thousand people moved from Ukraine to the republic, 294 thousand from Uzbekistan, 72.2 thousand from Belarus, 50.6 thousand from Azerbaijan, 16.5 thousand from Tajikistan, 9.6 from Armenia thousand, from Moldova - 12.6 thousand, from Kyrgyzstan - 7 thousand, from Georgia - 3.4 thousand, from Estonia - 1.2 thousand, from Latvia - almost 1.2 thousand, from Turkmenistan - 1 thousand. The number of figures given is certainly surprising, but it is worth remembering the features of the calculation methodology mentioned above. The number of migrants from neighbouring China amounted

to 2.3 thousand people, about 49 thousand from Turkey. Young Kazakhstanis travel to almost all countries of the world. However, the leaders are - the Russian Federation, the United States and China. In 2015-2020, 87% of the total number of emigrants moved to Russia.

The following factors explain such a large percentage of emigration to Russia: the possibility of free movement and employment; there is no language barrier; repatriation of citizens to their historic homeland, which is also facilitated by the state migration policy of Russia to attract “compatriots”. So, according to the results of 2020 alone, more than 40 thousand Kazakhstanis received Russian citizenship.

From 2015 to 2019, the negative balance of youth migration increased by almost four times. At the same time, the number of those who left increased by 3%, while the number of arrivals decreased by 37% (Figure 7).

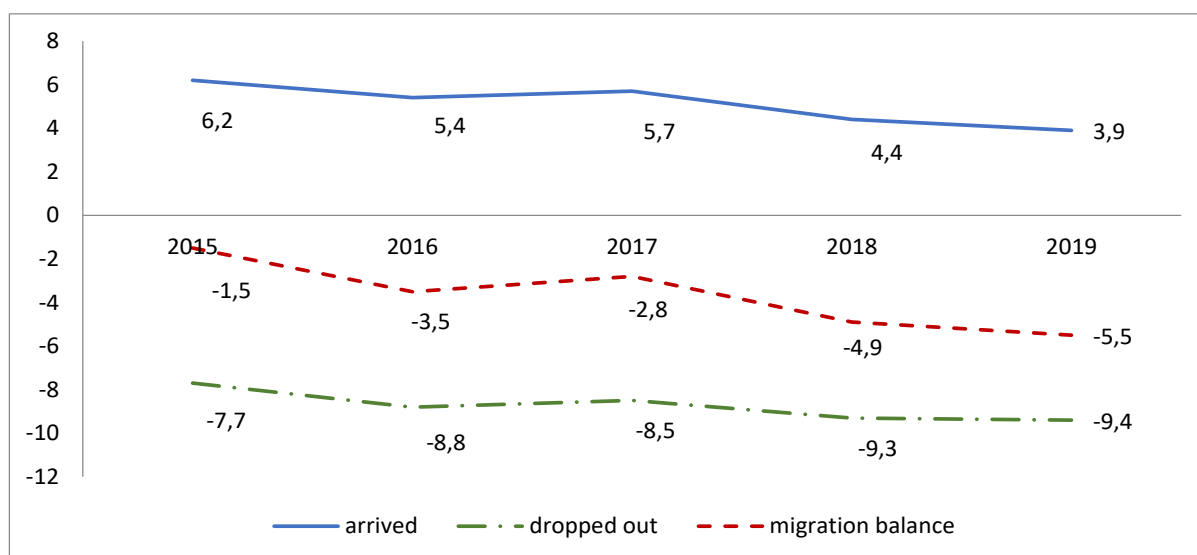

Figure 7 - Youth migration in Kazakhstan from 2015 to 2019, thousand people

Note - compiled according to source [Bureau of National Statistics, 2020]

The main reason for the educational migration of young Kazakhs is that there is no need to take the UNT abroad. In addition, young people who have already formed a point of view were motivated to leave the country by corruption, bureaucracy, impunity and irresponsibility of officials, and inefficient public administration. Also, professionals lack demand and lack prospects for self-realization and career (IOM, 2022).

Solving equality between supply and demand in the labor market becomes possible

thanks to migrants from other countries. For example, according to The Wall Street Journal, South Korea issues about 45,000 visas per year for labor migrants from Pakistan and Nepal in order to fill the shortage of personnel in manufacturing, fishing and other sectors of the economy. Taiwan’s Migrant Bill supports the recruitment of foreigners who can help care for the sick. The main argument against international migration is the increase in tension (political, economic or social) that migrants can cause in the host country and the resulting risk of

conflict. Another reason is the additional burden on the state budget through social payments for migrants. Another argument of the opponents of the global process is related to the increase in competition for jobs in the host country, which may affect (downwards) the level of wages. It should be noted that migrants often work in areas where residents do not aspire and for a salary that locals do not agree to. In most cases, this is work that does not require high qualifications.

Conclusions

This paper aims to study the economic factors of international youth migration through a literature review and conduct a comparative analysis of economic indicators between Eurasian Economic Union member-states. The literature review identified four factors influencing youth migration: government spending on R&D, the total number of emigrants, the share of remittances in GDP, and the unemployment rate. The current study provided analysis based on similarities and differences in economic factors among Eurasian Economic Union member-states. According to the literature review, it was revealed that investment in R&D strongly impacts the decision of emigrants, especially youth, to migrate.

Next, it was stated that emigrants are driven mainly by the need for better earnings to support their family members. This is usually conditioned to low employment rates and low salaries. Accordingly, increased cash transfers from abroad to individual host hold must be observed.

The analysis showed that there is a substantial similarity between Armenia and Kyrgyzstan, where the development of the migration process based on the analyzed drivers supports the literature review assumptions. First of all, there is a high unemployment rate in both countries. As the number of emigrants started increasing, the number of cash transfers to home countries also increased. The educational factor showed that there had been little investment in R&D. Therefore, higher education infrastructure is not developed, which is crucial for young specialists especially.

The results for Russia and Kazakhstan supported the utility theory position, in which people usually travel for better educational programs, better professional opportunities and higher income. The results showed that Russia and Kazakhstan have higher numbers of emigrants, low rates of unemployment and a number of cash transfers.

In the number of emigrants and cash transfers, Belarus showed similar results as Armenia and Kyrgyzstan. However, the results for the rest two drivers were similar to Russia in the unemployment rate and expenditures on R&D. It can be concluded that economic factors have a higher impact on the decision to move among the working-age population. Therefore local government must improve the opportunities for graduates to find a job and increase average salaries.

However, educational factors are also of high importance. The analysis showed that Kazakhstan had decreased the amount of financial support to develop scientific infrastructure. This reduces the interest in science in Kazakh youth. Due to this, they move to other countries in search of more interesting educational programs which give more opportunities in the labor market to students after graduation. Moreover, the low level of R&D in Kazakhstan also supports the fact that the education system and interaction of higher educational institutions with students and businesses are on a low level. Thus, it increases the possibility of migration among youth.

The main limitation of this study was the limited data. This prevented from providing a broad analysis of economic factors such as income rate or level of industrial development in selected countries. Therefore, future studies can enlarge the set of variables and provide a more profound analysis.

Youth can play an important role in development if they are given the knowledge and opportunities they need to realize their potential. In particular, young people should receive the education and skills necessary to contribute to the development of the economy, and they need access to labor markets.

The results obtained in the course of this study may be useful for the state policy of youth in the EurAsEC countries. Since today the issue of youth migration outside the country is acute. And this leads to a decrease in human capital, which is also one of the reasons for the poor economic development of the country. Therefore, states need to consider the indicators that have been studied and improve them so that young people are not tempted to leave the country.

References

1. Aidis, R., Krupickaitė, D., & Blinstrubaitė, L. (2005). The loss of intellectual potential: Migration tendencies amongst university students in Lithuania. *Geografija*, 41(2), 33-40.
2. Azadi, P., Mirramezani, M., & Mesgaran, M. B. (2020). Migration and brain drain from Iran. *Stanford Iran*, 2040, 1-30.
3. Breschi, S., Lawson, C., Lissoni, F., Morrison, A., & Salter, A. (2020). STEM migration, research, and innovation. *Research Policy*, 49(9), 104070. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.104070>
4. Center for Human Resources Development “Labor Market of Kazakhstan, Development in a New Reality”, (2021), [cited December 20, 2022]. Available at: <https://iac.enbek.kz/ru/node/1179> (In Russ.)
5. Davletshina, Ya. M., Mukhametzhanova, L. K., & Khizbullina, R. R. (2017). In the purposes and directions of purposeful youth in the Republic of Tatarstan: the results of empirical research. News of higher educational institutions. *Volga region. Social Sciences*, 1(41), 111-118. (In Russ)
6. Dzhoshbekova, A., Chynykeeva, G., Abduvapova, A., Turdubaev, K., Elchibekov, U., Arstanov, S., Satybaldieva Ch., Osmonova S., Sulaimanov E., Abduvapova A., Osmonova B. & Abdullaeva, Z. (2021). External Migration Problems of Kyrgyzstan Population in the Post-Soviet Period. *Advances in Applied Sociology*, 11(3), 113-129. <https://doi.org/10.4236/aasoci.2021.113009>
7. Ganguli, I. (2014). Scientific brain drain and human capital formation after the end of the Soviet Union. *International Migration*, 52(5), 95-110. <https://doi.org/10.1111/imig.12165>
8. ILO (2020). International Labour Organization. X How to Facilitate the Recognition of Skills of Migrant Workers. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_748721.pdf
9. IOM (2022). International Organization for Migration World Migration Report. Geneva. <https://www.un.org/development/desa/dspd/2022/10/migration-families/>
10. Iskakova, D., Abetova, Z., Jussibaliyeva, A., & Iskakova, D. (2022). Regulation of Educational and Labour Migration of Kazakhstan Youth Abroad. *Migration Letters*, 19(5), 615-627. <https://doi.org/10.33182/ml.v19i5.2356>
11. Kaliaskarova, G., & Zhanpeiisova, K. (2019). THE STATE OF INTELLECTUAL migration of youth in the Republic of Kazakhstan. *Bulletin d'EUROTALENT-FIDJIP*, 1, 67-70.
12. Konstantinovna, G. L. (2016). The role of intellectual work migration solving the problems of competitive economy development. *Scientific almanac of the Black Sea countries*, 1 (5), 30-33.
13. Krassinets, E., & Tiuriukanova, E. (2001). Potentials of Labour Out-migration from Russia: two surveys. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 92(1), 5-17. <https://doi.org/10.1111/1467-9663.00135>
14. Latova, N. V., & Savinkov, V. I. (2012). The influence of academic migration on the intellectual potential of Russia. *European Journal of Education*, 47(1), 64-76. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2011.01508.x>
15. Lazaretou, S. (2022). The Greek brain drain: the new pattern of Greek emigration during the recent crisis. *Bank of Greece Economic Bulletin*, 43, 31-53.
16. Ledeneva, V. YU., Lomakina, O. V., Dzhunusov, A. M., & Begasilov, B. T. (2021). Educational policy of Kazakhstan in terms of youth registration. *Higher education in Russia*, 6, 156-168. (In Russ)
17. Mishchuk, H., Roshchik, I., Sulowska, J., & Vojtović, S. (2019). Prospects of assessing the impact of external student migration on restoring country's intellectual potential (the case study of Ukraine). *Economics & Sociology*, 12(3), 209-219. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-3/14>
18. Migration (2020) Our world in data [cited January 5, 2022]. Available at: <https://ourworldindata.org/migration>
19. Poot, J. (2008). Demographic change and regional competitiveness: the effects of immigration and ageing. *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 4(1-2), 129-145. <https://doi.org/10.1504/IJFIP.2008.01691>
20. Record, R., & Mohiddin, A. (2006). An economic perspective on Malawi's medical" brain drain. *Globalization and health*, 2, 1-8. <https://doi.org/10.1186/1744-8603-2-12>
21. Thomas, K. J., & Inkpen, C. (2017). Foreign student emigration to the United States: Pathways of entry, demographic antecedents, and origin-country contexts. *International Migration Review*, 51(3), 789-820. <https://doi.org/10.1111/imre.12265>
22. Van Mol, C. (2016). Migration aspirations of European youth in times of crisis. *Journal of youth studies*, 19 (10), 1303-1320. <http://dx.doi.org/10.1080/13676261.2016.1166192>
23. World Bank (2021). World Development Report 2021 [cited January 5, 2022]. Available at: <https://data.worldbank.org>

Список литературы (транслитерация)

1. Aidis, R., Krupickaitė, D., & Blinstrubaitė, L. (2005). The loss of intellectual potential: Migration tendencies amongst university students in Lithuania. *Geografija*, 41(2), 33-40.
2. Azadi, P., Mirramezani, M., & Mesgaran, M. B. (2020). Migration and brain drain from Iran. *Stanford Iran*, 2040, 1-30.
3. Breschi, S., Lawson, C., Lissoni, F., Morrison, A., & Salter, A. (2020). STEM migration, research, and innovation. *Research Policy*, 49(9), 104070. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.104070>
4. Center for Human Resources Development “Labor Market of Kazakhstan, Development in a New Reality”, (2021), [cited December 20, 2022]. Available at: <https://iac.enbek.kz/ru/node/1179> (In Russ.)
5. Davletshina, Ya. M., Mukhametzyanova, L. K., & Khizbullina, R. R. (2017). In the purposes and directions of purposeful youth in the Republic of Tatarstan: the results of empirical research. *News of higher educational institutions. Volga region. Social Sciences [Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. Obshchestvennye nauki]*, 1(41), 111-118. (In Russ)
6. Dzhoozbekova, A., Chynykeeva, G., Abdurapova, A., Turdubaev, K., Elchibekov, U., Arstanov, S., Satybaldieva Ch., Osmonova S., Sulaimanov E., Abdurapova A., Osmonova B. & Abdullaeva, Z. (2021). External Migration Problems of Kyrgyzstan Population in the Post-Soviet Period. *Advances in Applied Sociology*, 11(3), 113-129. <https://doi.org/10.4236/aasoci.2021.113009>
7. Ganguli, I. (2014). Scientific brain drain and human capital formation after the end of the Soviet Union. *International Migration*, 52(5), 95-110. <https://doi.org/10.1111/imig.12165>
8. ILO (2020). International Labour Organization. X How to Facilitate the Recognition of Skills of Migrant Workers. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---migrant/documents/publication/wcms_748721.pdf
9. IOM (2022). International Organization for Migration World Migration Report. Geneva. <https://www.un.org/development/desa/dspd/2022/10/migration-families/>
10. Iskakova, D., Abetova, Z., Jussibaliyeva, A., & Iskakova, D. (2022). Regulation of Educational and Labour Migration of Kazakhstan Youth Abroad. *Migration Letters*, 19(5), 615-627. <https://doi.org/10.33182/ml.v19i5.2356>
11. Kaliaskarova, G., & Zhanpeiisova, K. (2019). THE STATE OF INTELLECTUAL migration of youth in the Republic of Kazakhstan. *Bulletin d'EUROTALENT-FIDJIP*, 1, 67-70.
12. Konstantinovna, G. L. (2016). The role of intellectual work migration solving the problems of competitive economy development. *Scientific almanac of the Black Sea countries [Nauchnyj al'manah stran Prichernomor'ya]*, 1 (5), 30-33. (In Russ)
13. Krassinets, E., & Tiuriukanova, E. (2001). Potentials of Labour Out-migration from Russia: two surveys. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 92(1), 5-17. <https://doi.org/10.1111/1467-9663.00135>
14. Latova, N. V., & Savinkov, V. I. (2012). The influence of academic migration on the intellectual potential of Russia. *European Journal of Education*, 47(1), 64-76. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2011.01508.x>
15. Lazaretou, S. (2022). The Greek brain drain: the new pattern of Greek emigration during the recent crisis. *Bank of Greece Economic Bulletin*, 43, 31-53.
16. Ledeneva, V. YU., Lomakina, O. V., Dzhunusov, A. M., & Begasilov B. T. (2021). Educational policy of Kazakhstan in terms of youth registration. *Higher education in Russia [Vysshye obrazovaniye v Rossii]*, 6, 156-168. (In Russ)
17. Mishchuk, H., Roshchuk, I., Sułkowska, J., & Vojtovič, S. (2019). Prospects of assessing the impact of external student migration on restoring country's intellectual potential (the case study of Ukraine). *Economics & Sociology*, 12(3), 209-219. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2019/12-3/14>
18. Our world in data “Migration” (2020). [cited January 5, 2022]. Available at: <https://ourworldindata.org/migration>
19. Poot, J. (2008). Demographic change and regional competitiveness: the effects of immigration and ageing. *International Journal of Foresight and Innovation Policy*, 4(1-2), 129-145. <https://doi.org/10.1504/IJFIP.2008.01691>
20. Record, R., & Mohiddin, A. (2006). An economic perspective on Malawi's medical brain drain”. *Globalization and health*, 2, 1-8. <https://doi.org/10.1186/1744-8603-2-12>
21. Thomas, K. J., & Inkpen, C. (2017). Foreign student emigration to the United States: Pathways of entry, demographic antecedents, and origin-country contexts. *International Migration Review*, 51(3), 789-820. <https://doi.org/10.1111/imre.12265>
22. Van Mol, C. (2016). Migration aspirations of European youth in times of crisis. *Journal of youth studies*, 19(10), 1303-1320. <http://dx.doi.org/10.1080/13676261.2016.1166192>
23. World Bank (2021). World Development Report 2021 [cited January 5, 2022]. Available at: <https://data.worldbank.org>

Information about the authors

***Alina Y. Kultanova** – PhD candidate, K.Zhubanov Aktobe Regional University (Zhubanov University), Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kultanova.a@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8605-5915>

Gulnar T. Kunurkulzhayeva – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University (Zhubanov University), Aktobe, Kazakhstan, e-mail: gtk63@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0042-7341>

Zhanat K. Abzhan – PhD, Esil University, Astana, Kazakhstan, e-mail: zhanetta.kalieva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9673-2107>

Авторлар туралы мәліметтер

***Култанова А.Е.** – PhD докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: kultanova.a@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8605-5915>

Кунуркульжаева Г.Т. – э.ғ., қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: gtk63@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0042-7341>

Әбжан Ж.Қ. – PhD, Esil University, Астана, Қазақстан, e-mail: zhanetta.kalieva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9673-2107>

Сведения об авторах

***Култанова А.Е.** – PhD докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: kultanova.a@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8605-5915>

Кунуркульжаева Г.Т. – к.э.н., ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, Казахстан, e-mail: gtk63@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0042-7341>

Абжан Ж.К. – PhD, Esil University, Астана, Казахстан, e-mail: zhanetta.kalieva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9673-2107>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-227-240>
MPHTI: 06.61.33
JEL: I25, J16, J31

Analysis of the Gender Segregation of Labor in Higher Education of Kazakhstan: Regional Aspect

Anna A. Kredina^{a*}, Laszlo Vasa^b, Kuralay O. Nurgaliyeva^a

^a *Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, 8a Abay Ave., 050010, Almaty, Kazakhstan;*

^b *Szent István University, Gödöllő, Hungary*

For citation: Kredina, A. A., Vasa, L., & Nurgaliyeva, K. O. (2023). Analysis of the Gender Segregation of Labor in Higher Education of Kazakhstan: Regional Aspect. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 227-240, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-227-240>

ABSTRACT

Gender inequality remains a pressing issue in Kazakhstan, with vertical and horizontal segregation resulting in unequal pay and the representation of men and women in different professions. To achieve equal access to labor, social and institutional resources, the state's economic policy aims to address this problem. Data collected from 2016-2021 from the electronic portal of the Bureau of National Statistics of Kazakhstan showed that women dominate public education schools and higher education institutions. However, there have been minor changes in the percentage of male and female teachers and faculty members. The Duncan index, which measures gender segregation, showed a difference of 17.1 percentage points between the proportion of male and female teachers in general education schools and male and female faculty members in higher education institutions. At the same time, the field of education is one of the lowest paid in Kazakhstan. The article's main results highlight the unequal opportunities for women compared to men. Occupational segregation can also be geographically considered, taking into account the burden of housekeeping. Rural women experience more occupational discrimination than their urban counterparts. Addressing the gender disparity in higher education faculty is essential to promoting diversity, equity, and inclusion in academia and beyond. Gender equality in higher education is critical for social and economic progress, as research and education are the primary drivers of innovation and development.

KEYWORDS: Economics, Education, Gender Segregation of Labor, Women, Gender Gap, Kazakhstan

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest.

FINANCIAL SUPPORT: the research has funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant "Development Strategy of Kazakhstan Regional Potential: Assessment of Socio-Cultural and Economic Potentials, Roadmap, Models and Scenarios Planning" No. BR18574240).

Article history:

Received: 16 January 2023

Accepted: 20 February 2023

Published: 30 March 2023

Corresponding author: Kredina A.A. – PhD candidate, K.Sagadiyev University of International Business, 8A Abay Ave., 050010, Almaty, Kazakhstan, 87012862176, e-mail: anna.kredina@uib.kz

Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы еңбектің гендерлік сегрегациясын талдау: аймақтық аспект

Кредина А.А.^{а*}, Васа Л.^б, Нурғалиева К.О.^а

^аКенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, даң. Абай 8А, 050010, Алматы, Қазақстан; ^бӘулие Стивен университеті, Годолло, Венгрия

Дәйексөз үшін: Кредина А.А., Васа Л., Нурғалиева К.О. (2023). Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы еңбектің гендерлік сегрегациясын талдау: аймақтық аспект. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 227-240, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-227-240>

ТҮЙІН

Қазақстанда гендерлік теңсіздік өзекті мәселе болып қала береді, тік және көлденең сегрегация нәтижесінде әртүрлі кәсіптердегі ерлер мен әйелдердің жалақысы мен өкілдігі тең емес. Еңбек, әлеуметтік және институционалдық ресурстарға тең қолжетімділікке қол жеткізу үшін мемлекеттің экономикалық саясаты осы мәселені шешуге бағытталған. 2016-2021 жылдар аралығында ҚР Ұлттық статистикалық бюросының электронды порталынан жиналған деректер жалпы білім беретін мектептерде де, жоғары оқу орындарында да әйелдердің басым екенін көрсетті, дегенмен ерлер мен әйелдердің оқытушылар мен оқытушылар құрамының үлес салмағында аздаған өзгерістер болды. жылдар. Гендерлік сегрегацияны өлшейтін Дункан индексі жалпы білім беретін мектептердегі ерлер мен әйелдердің және жоғары оқу орындарындағы ерлер мен әйелдердің оқытушыларының үлесі арасында 17,1 пайыздық тармаққа айырмашылықты көрсетті. Бұл ретте білім беру саласы Қазақстандағы ең төмен жалақы алатын салалардың бірі болып табылады. Мақаланың негізгі нәтижелері ер адамдармен салыстырғанда әйелдердің мүмкіндіктерінің теңсіздігін көрсетеді. Үй шаруашылығының ауыртпалығын ескере отырып, кәсіптік сегрегацияны географиялық тұрғыдан да қарастыруға болады. Ауылдық әйелдер қалалық әйелдерге қарағанда кәсіптік кемсітушілікке көбірек ұшырайды. Жоғары білім беру факультетіндегі гендерлік теңсіздікті шешу академиялық ортада және одан тыс жерлерде әртүрлілікті, теңдікті және инклюзияны ілгерілету үшін маңызды. Жоғары білім берудегі гендерлік теңдік әлеуметтік және экономикалық прогрес үшін де маңызды, өйткені зерттеулер мен білім беру инновациялар мен дамудың негізгі драйверлері болып табылады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, білім, гендерлік еңбек сегрегациясы, әйелдер, гендерлік алшақтық, Қазақстан

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақстанның өңірлік әлеуетін дамыту стратегиясы: әлеуметтік-мәдени және экономикалық әлеуетті бағалау» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған. , жол картасын, модельдер мен даму сценарийлерін әзірлеу» BR18574240.

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 16 Қаңтар 2023

Жариялау туралы шешім қабылданды 20 Ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

*Хат-хабаршы авторы: Кредина А.А. – PhD докторанты, Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, даң. Абай 8А, 050010, Алматы, Қазақстан, 87012862176, e-mail: anna.kredina@uib.kz

Анализ гендерного разделения труда в высшем образовании Казахстана: региональный аспект

Кредина А.А.^{а*}, Васа Л.^б, Нургалиева К.О.^а

^а Университет международного бизнеса имени К.Сагадиева, пр. Абая, 8А, 50010, Алматы, Казахстан; ^б Университет Святого Иштвана, Гёдёллё, Венгрия

Для цитирования: Кредина А.А., Васа Л., Нургалиева К.О. (2023). Анализ гендерного разделения труда в высшем образовании Казахстана: региональный аспект. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 227-240, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-227-240>

АННОТАЦИЯ

Гендерное неравенство остается актуальной проблемой в Казахстане, при этом вертикальная и горизонтальная сегрегация приводит к неравной оплате и представительству мужчин и женщин в разных профессиях. Для достижения равного доступа к трудовым, социальным и институциональным ресурсам экономическая политика государства направлена на решение этой проблемы. Данные, собранные за 2016-2021 годы с электронного портала Бюро национальной статистики Казахстана, показали, что женщины преобладают как в общеобразовательных школах, так и в высших учебных заведениях, хотя произошли небольшие изменения в процентном соотношении мужчин и женщин среди преподавателей и преподавателей за годы. Индекс Дункана, измеряющий гендерную сегрегацию, показал разницу в 17,1 п.п. между долей учителей-мужчин и женщин-учителей общеобразовательных школ и мужчин и женщин-преподавателей в высших учебных заведениях. При этом сфера образования является одной из самых низкооплачиваемых в Казахстане. Основные результаты статьи подчеркивают неравные возможности женщин по сравнению с мужчинами. Профессиональную сегрегацию также можно рассматривать по географическому признаку, принимая во внимание бремя ведения домашнего хозяйства. Сельские женщины в большей степени подвергаются профессиональной дискриминации, чем их городские коллеги. Решение проблемы гендерного неравенства среди преподавателей высших учебных заведений имеет важное значение для поощрения разнообразия, справедливости и интеграции в академических кругах и за их пределами. Гендерное равенство в высшем образовании также имеет решающее значение для социального и экономического прогресса, поскольку исследования и образование являются основными движущими силами инноваций и развития.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, образование, гендерная сегрегация труда, женщины, гендерный разрыв, Казахстан

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

ФИНАНСИРОВАНИЕ: статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Стратегия развития регионального потенциала Казахстана: оценка социально-культурных и экономических потенциалов, разработка дорожной карты, модели и сценариев развития» BR18574240.

История статьи:

Получено 16 января 2023

Принято 20 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

*Корреспондирующий автор: Кредина А.А. – PhD докторант, Университет международного бизнеса имени К.Сагадиева, пр. Абая, 8А, 50010, Алматы, Казахстан, 87012862176, e-mail: anna.kredina@uib.kz

Introduction

Gender equality is an essential aspect of social progress. Studying gender issues in higher education is part of a broader effort to promote gender equality and combat discrimination in all areas of society. Gender stereotypes can influence career choices and limit both men's and women's career options. By studying gender issues in higher education, we can help to challenge and break down these stereotypes, allowing students to make career choices based on their interests and abilities rather than societal expectations.

The issues of manifestation of gender inequality in the field of education are relevant at present since individual manifestations of gender inequality have not yet been abolished. Gender vertical and horizontal segregation in the form of unequal pay and unequal representation of men and women in various professions is still an acute problem in Kazakhstan. The macroeconomic policy aimed at achieving equal access to labor, social, and institutional resources is one of the state's economic policy goals. As part of the Presidential Address 2022, the state strives to ensure equality of opportunity for all population segments. However, there are still a number of problems associated with the economy's dependence on raw materials, low labor productivity, insufficient innovation, the provision of low-quality jobs, and uneven distribution of income in education and other areas.

Women are underrepresented in leadership positions in academia, including department heads, deans and university presidents. There is a gender pay gap in academia, with women earning less than men in the same positions and experience levels. Women are less likely to get jobs or promotions than their male counterparts, which can have long-term implications for their employment and financial stability. Gender bias in hiring practices may result in fewer women being hired for academic positions, especially in STEM. Gender stereotypes and prejudices can also influence the assessment of the quality of teaching and research, leading to unfair evaluations of women scientists.

Research has shown that when girls and women have access to education, it leads to increased economic growth, poverty reduction, and improved health and well-being (Spankulova et al., 2019). Therefore, addressing gender inequality in education is critical for achieving sustainable development goals. The manifestation of gender inequality in education is relevant because it affects the personal, societal, and

economic development of individuals and nations. Addressing these issues is crucial for achieving gender equality and promoting social and economic progress. The above explains the relevance of the study of the gender gap in professions in various fields, but especially in the field of "education". In addition, the goal of society is to improve the population's well-being, avoid poverty and achieve equal access to resources, regardless of gender.

This study aims to study the professions in the field of "Education", as well as the development of measures and recommendations to reduce occupational segregation in Kazakhstan. In order to achieve the aim of the study, the following steps will be taken:

1. Data collection for six years: 2016-2021 from the electronic portal of the Bureau of National Statistics of Kazakhstan;
2. Identification of problem areas for the remuneration of workers in the field of education in Kazakhstan;
3. Analysis of the level of wages by types of economic activity with emphasis on the field of "education"
4. Calculation index Duncan
5. Development of conclusions and recommendations.

By studying gender issues, any existing barriers or inequalities are identified and eliminated, and work to create a more inclusive and fair system. Gender diversity in higher education is important for developing a diverse and skilled workforce. Studies have shown that companies with more diverse workforces perform better and are more innovative, and this is also likely to be true in the education sector.

Literature review

There are many studies in the world aimed at studying the factors of feminization of certain professions. The role of men and women in professions goes against the ideology of individual economic spheres. For example, studies on the lifestyle of healthcare workers (pharmacists) have proved unfounded the notion that women have to work part-time while they are raising their children (Muzzin et al., 1994). Other studies, on the contrary, have shown that a patriarchal society leaves an imprint on the cultural ethno-thinking of women and men. Hence, women deliberately seek professions combining childcare and work (Chernova, 2012). In Kazakhstan, most women entered the education and healthcare sectors because of the opportunity

to combine these professions with family life, childcare and the elderly (Meurs et al., 2021; Malanyina, 2019).

Despite the progress towards gender equality, women are still underrepresented in specific fields, such as STEM (science, technology, engineering, and math). Studies have shown that societal norms and stereotypes about gender roles and abilities significantly steer girls away from these fields. For example, a study found that parents were more likely to encourage their sons to pursue math and science, while girls were encouraged towards humanities and social sciences (Blickenstaff, 2005).

This gender gap in STEM fields has necessary implications for the economy and society as a whole. These fields are among the fastest-growing and highest-paying, and the lack of diversity can lead to a lack of innovation and creativity. It is therefore essential to encourage and support women's participation in STEM fields through mentorship programs, scholarships, and outreach to schools and communities. In addition to the gender gap in STEM, there are also gender disparities in pay and leadership positions across all professions. Women continue to earn less than men for the same work, and are underrepresented in top positions in the public and private sectors. This is despite evidence showing that diverse leadership teams lead to better decision-making and improved organizational performance (Teasdale et al., 2011). It is clear that there is still much work to be done in achieving gender equality in the workforce. This requires a concerted effort from individuals, organizations, and governments to challenge gender norms and stereotypes and create a more inclusive and equitable workplace for all.

Research also shows that since the beginning of the 20th century, there have been some female medical "semi-professions", such as nursing, nursing professions, which required fewer skill levels, and training time, and had to support male professions (Adams, 2010). There is also an opinion that gender segregation in educational professions, as it exists in the world at the moment, is positive since the social role of an educator suits a woman. The scholar argues that the masculinization of education and the segregation of boys and girls is more worrying than the feminization of teaching staff (Griffiths, 2006).

The researchers also note that men often occupy leadership positions: directors, deans, doctors, dentists, managers, etc. As a result, these types of professions are highly paid, so there is

also vertical segregation. Even when male candidates initially want to enter the teaching profession, they are focused on leadership and career growth in the future, unlike women who are not interested in developing leadership qualities and moving up the career ladder. Interestingly, in some families, parents are opposed to boys choosing to teach but are supportive when they realize that it will be easier to get a job (Bongco & Ancho, 2020; Ariogul & Can, 2010; Lahelma, 2000).

Gender segregation in Kazakhstan is present in various areas of economic activity. Of course, the uneven division of men and women in professions can be explained by the fact that men can more easily cope with heavy physical labor. On the other hand, there are professions in which low wages are combined with part-time work. Women are more likely to work in these professions. The authors revealed not only the presence of segregation but also an increase in the level of segregation in the non-productive sphere towards women and the sphere of production - towards men. Reducing discrimination is one of the main directions of the state macroeconomic policy and opens equal access to resources for women and men (Kireyeva, 2015; Bayuzakova & Isakov, 2019; Malanyina, 2019).

Educational professions continue to be one of the most female professional fields in the world. However, despite the increase in the number of women in these professions, the prestige and social status of teachers and other education workers are still low. State programs to attract women to these professions are often not financially secure, especially for schools in rural areas. Under such conditions, teachers often have to perform additional non-professional work, negatively affecting the quality of their main work. Despite the fact that in recent years women have become more actively and massively involved in the field of education, they still face discrimination and restrictions. In several countries, for example, women are prohibited from teaching certain subjects or working in higher education institutions. These issues greatly affect the professional development of women in education and require additional support and protection measures (Mim, 2020). In addition, women teachers often face problems with work-family balance, as well as low pay and limited career opportunities.

Research Methods

The segregation index is a statistical measure used to quantify the level of segregation in a given population or area. It is usually calculated by examining the distribution of a particular characteristic, such as race or gender, across different geographical units or social spaces, such as neighbourhoods, schools, or workplaces. The index is based on the idea that if a feature is evenly distributed across different groups or spaces, the segregation index will be low. In contrast, if the feature is concentrated in certain groups or spaces, the segregation index will be high. For example, a gender segregation index for higher education can be calculated by examining the proportion of male and female students in different faculties or in different fields of study.

However, the index is not universal or universal. It depends on parameters: the territory of residence of the population (city-village), the level of education of the population, nationality, and most recently on gender. All these calculations show the correct result for one territory but must be corrected in another (Yao, 2019). For example, a gender segregation index for higher education can be calculated by examining the proportion of male and female students in different faculties or in different fields of study.

However, for this study, university and school teachers, female and male, were studied to calculate the segregation index. In addition, the study was carried out in dynamics over several years. This will reveal trends in the degree of change in segregation over time. It should be pointed out that there are several types of segregation indices: the dissimilarity index and its spatial analogues. In this paper, the most widely used index of dissimilation is Duncan's index (DI). It is usually defined as half the sum of the differences (with a positive sign) between the shares of men and women employed in each occupation. This index shows what percentage of workers of one sex would have to change their occupations, assuming that workers of the other sex remain in their jobs so that there is an equal distribution of men and women across occupations. Thus, the segregation indices can calculate by formula (1):

$$DI = \frac{1}{2} * \sum \left| \frac{F_i}{F} - \frac{M_i}{M} \right|, \quad (1)$$

where F is the number of women in the labor force;

M - is the number of men in the labor force;

F_i - is the number of women in the profession i ;

M_i - is the number of men in the profession i ;
 i - changes from one to a number equal to the number of professions.

The index ranges from 0 to 1, with higher values indicating greater levels of occupational segregation. A value of 0 means that men and women are equally represented in all occupations. In contrast, a value of 1 indicates complete segregation where men and women are concentrated in different occupations with no overlap. The Duncan index is a widely used measure of gender segregation in many countries and has been used to study the changing patterns of gender segregation over time. It is important to note that the Duncan index considers the quality of jobs or the pay level in different occupations, only the proportion of men and women in each occupation.

The category of workers in the sphere of "Education" is considered in more detail. In Kazakhstan, there are several problems related to the gender wage gap and the social status of teachers. In 2019, the Law "On the Status of a Teacher" (2019) was adopted, which recognized the "special status of a teacher" and provided conditions for the implementation of his professional activities. According to this law, material and administrative penalties are provided for showing disrespect for a teacher in the performance of his official duties. This measure influenced the increase in the importance of the teaching profession among the population. Also, from that time to the present, the state motivates teachers financially through the growth of wage increases.

Secondary data (data sampling)

The source of secondary data is the Bureau of National Statistics of Kazakhstan. The data on the average monthly nominal salary of one worker in the field of education for 2016-2021 provides insights into the financial compensation earned by teachers and other education professionals in Kazakhstan.

Secondary data The Bureau of National Statistics of Kazakhstan can help you get an idea of the average salary of teachers and other specialists in the field of education in Kazakhstan. These data can be used to identify problem areas in the payment of education workers in Kazakhstan and to compare the wages of education workers in Kazakhstan with wages in other countries. In addition, secondary data can help determine trends in the salary of education specialists over time, providing information for developing

recommendations for improving the financial remuneration of teachers and other education specialists in Kazakhstan.

Analysis and Results

In general, by analyzing wages in various sectors, policymakers and researchers can identify areas where workers are underpaid and take measures to address this problem, for example, enacting minimum wage laws or providing employers with incentives to raise wages. In addition, understanding the economic value of various sectors can help make decisions about investments and resource allocation, affecting employment opportunities and wages in these sectors. Thus, studying various economic spheres can help determine the average monthly salary. This is necessary because different branches of

the economy have different levels of profitability and economic value. Technology and financial sectors tend to be more profitable and have higher wages, while wages tend to be lower in other sectors, such as education, medicine, and social services.

The information can help identify any discrepancies or disparities in pay among education professionals, including potential differences between men and women. It can also help policymakers evaluate the effectiveness of current remuneration policies and take steps to improve the financial compensation of education professionals in the country. If consider in more detail the category of workers in the “Education” sphere, it can be seen that this category in terms of wages is still one of the lowest paid. Figure 1 below presents data on average wages by country in descending order.

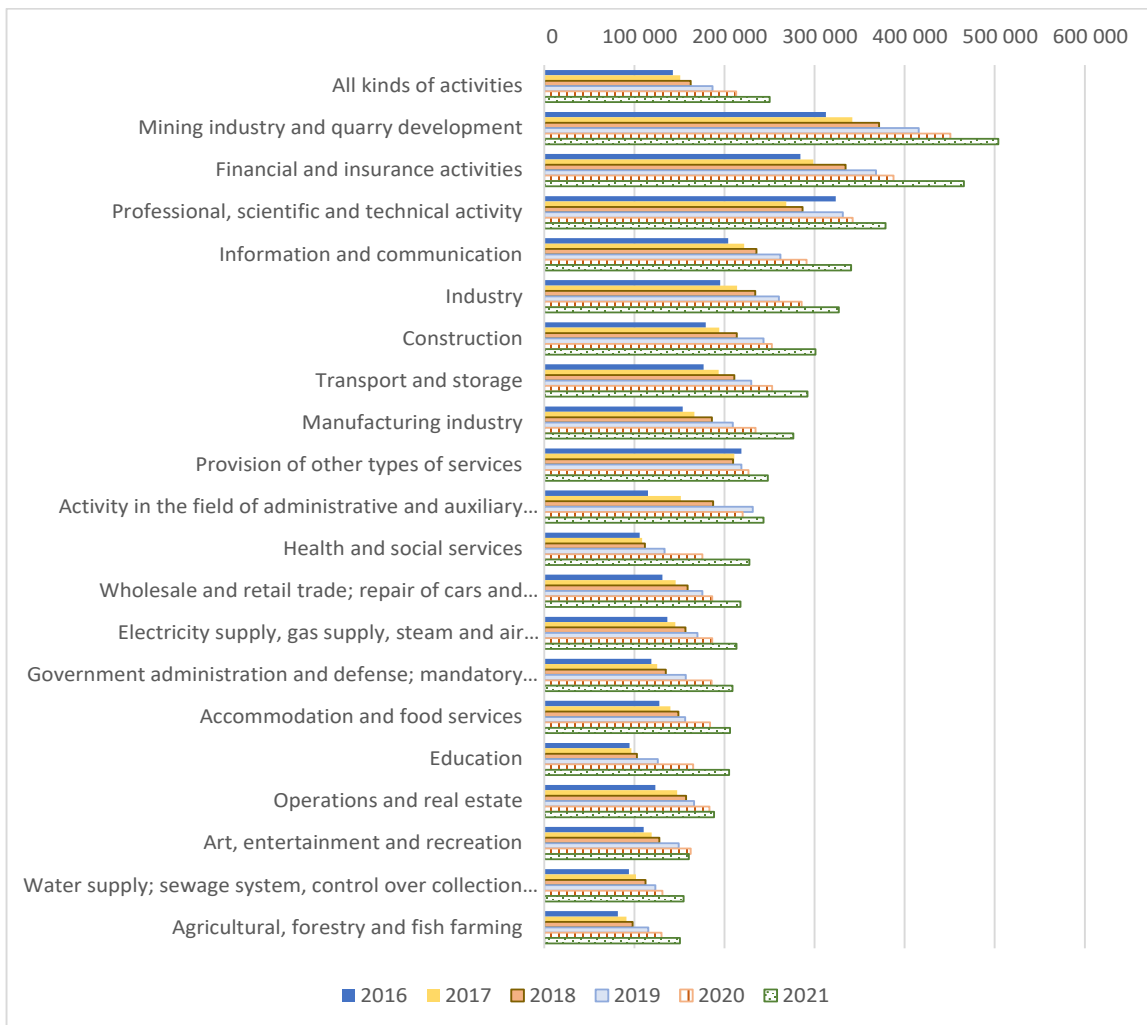

Figure 1 - Average monthly salary by type of economic activity by 2016-2021

Note: compiled by source Bureau of National Statistics (2021)

The information can help identify any discrepancies or disparities in pay among education professionals, including potential differences between men and women. It can also help policymakers evaluate the effectiveness of current remuneration policies and take steps to improve the financial compensation of education professionals in the country. If consider in more detail the category of workers in the “Education” sphere, it can be seen that this category, in terms of wages, is still one of the lowest paid.

According to the data, the average monthly nominal salary of one worker in the field of “education” increased from 94 542 in 2016 to 205 183 in 2021. This represents a significant increase of approximately 117% over six years. The education sector also saw the highest growth in average monthly wages from 2016 to 2021, surpassing all other types of economic activity in terms of growth rates. This indicates that the education sector has been experiencing positive development and growth in recent years, which is reflected in higher employee wages. As you can see, the category of workers in the field of “Education” does not represent the leading positions on salary.

However, it is important to note that this growth is still lower than in many other types of economic activity, such as the mining industry, financial and insurance activities, and professional, scientific and technical activities, which have a higher average monthly salary.

In addition, it should also be noted that the education sector has one of the lowest average monthly salaries among all the listed types of economic activity, which can be considered a negative point. This suggests that higher wages may be needed for those who work in the field of education to attract and retain highly qualified specialists.

In addition, it can also have consequences for the quality of education provided since low wages can lead to a less motivated and less qualified workforce, which ultimately can affect the quality of education students receive. Therefore, it is essential to solving the problem of low wages in the field of education in order to ensure the attraction and retention of highly qualified specialists in this field and, ultimately, to improve the quality of the education provided.

Table 1 provides information on the number of women teachers in general education schools in Kazakhstan, as well as in each region of the country, for the years 2016/17 to 2020/21.

Table 1. Number of women teachers in general education schools, in thousands

Region	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21
Kazakhstan	259 032	270 578	274 346	281 209	297 280
Akmola	12 644	12 638	12 516	12 544	12 996
Aktobe	13 712	14 619	14 585	14 703	15 620
Almaty	29 875	31 412	32 055	34 092	36 072
Atyrau	9 300	9 702	9 739	10 112	10 787
West Kazakhstan	11 436	11 666	11 936	11 896	12 655
Zhambyl	19 441	19 881	21 060	21 123	22 328
Karaganda	17 547	17 602	17 173	17 343	18 075
Kostanay	11 302	11 482	11 311	11 260	11 576
Kyzylorda	14 805	15 527	16 020	16 595	17 253
Mangistau	8 904	9 671	10 105	10 776	11 891
Pavlodar	10 691	10 706	10 458	10 439	10 860
North Kazakhstan	9 786	9 746	9 427	9 239	9 493
Turkestan	18 838	19 487	19 188	40 898	43 214
East Kazakhstan	35 110	38 393	39 342	19 190	19 716
Astana city	7 169	7 861	8 332	8 999	10 116
Almaty city	16 079	17 361	17 692	17 965	19 399
Shymkent city	12 393	12 824	13 407	14 035	15 229

Note: compiled by source Bureau of National Statistics (2021)

In 2016/17, there were 259 032 female teachers in public education schools nationwide. This number increased to 270 578 in 2017/18 and further to 274 346 in 2018/19. By 2019/20, the number of women teachers had reached 281 209, and by 2020/21, the number had increased to 297 280. The data is also presented for each region of Kazakhstan. Akmola had the lowest number of women teachers in all five years, ranging from 12 516 in 2018/19 to 12 996 in 2020/21.

The region with the highest number of women teachers in all five years was Almaty, with the number increasing from 29 875 in

2016/17 to 36 072 in 2020/21. Turkestan saw a significant increase in the number of women teachers, from 18 838 in 2016/17 to 43 214 in 2020/21. The three major cities of Kazakhstan, Astana, Almaty, and Shymkent, all saw an increase in the number of women teachers over the five years.

Overall, the data provide insight into the representation of women in the teaching profession in Kazakhstan and highlight differences in the numbers across the country's various regions. Table 2 provides the number of female teachers in Kazakhstan's technical, vocational, and post-secondary education organisations from 2016 to 2021.

Table 2. Number of women teachers in technical and vocational, post-secondary education organizations

Region	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Kazakhstan</i>	37 063	37 807	37 404	36 881	36 610	36 083
Akmola	1 605	1 606	1 584	1 540	1 556	1 516
Aktobe	1 991	1 982	2 005	1 889	1 859	1 820
Almaty	2 642	2 667	2 674	2 686	2 533	2 497
Atyrau	1 294	1 265	1 288	1 221	1 226	1 213
West Kazakhstan	1 552	1 517	1 530	1 514	1 504	1 466
Zhambyl	2 053	2 056	1 978	1 811	1 700	1 644
Karaganda	3 408	3 160	3 102	3 039	2 993	3 012
Kostanay	1 779	1 795	1 761	1 655	1 603	1 575
Kyzylorda	1 803	1 860	1 796	1 796	1 760	1 717
Mangistau	1 303	1 399	1 423	1 365	1 339	1 345
Pavlodar	1 764	1 814	1 794	1 717	1 787	1 780
North Kazakhstan	1 035	1 017	981	977	1 012	970
Turkestan	2 470	2 626	2 745	2 935	2 587	2 547
East Kazakhstan	3 169	3 105	3 157	3 246	3 134	3 149
Astana city	1 438	1 512	1 433	1 465	1 848	1 823
Almaty city	4 890	5 360	5 105	5 343	5 395	5 192
Shymkent city	2 867	3 066	3 048	2 682	2 774	2 817

Note: compiled by source Bureau of National Statistics (2021)

In 2016, there were 37 063 women teachers in technical and vocational post-secondary education organizations in Kazakhstan, which slightly increased to 37 807 in 2017 before decreasing to 37 404 in 2018. The number further decreased to 36 881 in 2019, 36 610 in 2020, and 36 083 in 2021. The regions with the highest number of women teachers in technical and vocational, post-secondary education organizations in 2021 were

Almaty city (5 192), Shymkent city (2 817), and East Kazakhstan (3 149), while the regions with the lowest number were North Kazakhstan (970), Atyrau (1 213), and Kyzylorda (1 717). The data in Table 3 provides insights into the trends and distribution of women teachers in Kazakhstan's technical and vocational post-secondary education organizations over the past six years.

Table 3 presents data on the number of workers in the field of education in Kazakhstan from 2016 to 2021. The data covers the number of teachers in general education schools and the

number of faculty members in higher education organizations. The numbers are given as a percentage of the total number of workers in Kazakhstan's education field.

Table 3. Number of employees in the Education sector

Year	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Number of teachers in general education schools</i>						
Kazakhstan, 100%	319 167	334 205	338 755	347 052	366 666	369 696
Male, %	32,9	27,5	29,9	29,1	26,7	30,4
Female, %	82,9	77,5	79,9	79,1	76,7	80,4
DI	17,1	22,5	20,1	20,9	23,3	19,6
<i>Number of faculty members of higher education organizations</i>						
Kazakhstan, 100%	38 241	38 212	38 275	38 470	36 307	36 378
Male, %	35,9	35,6	34,9	36,0	35,7	34,4
Female, %	64,1	64,4	65,1	64,0	64,3	65,6
DI	14,1	14,4	15,1	14,0	14,3	15,6

Note: compiled by authors

For general education schools, the number of teachers increased steadily from 319 167 in 2016 to 369 696 in 2021. However, there is a gender disparity in the teaching profession, with a higher percentage of female teachers than male teachers. In 2016, 82,9% of teachers were female, while only 32,9% were male. This trend continued throughout the years, with females representing over 76% of teachers yearly. The percentage of male teachers in public education schools decreased from 2016 to 2020, with the lowest percentage recorded in 2020 at 26,7%. However, in 2021, there was a slight increase in the percentage of male teachers to 30,4%.

For higher education organizations, the number of faculty members remained relatively stable from 2016 to 2019, with a slight decrease in 2020 and 2021. Similar to general education schools, there is a gender disparity in the faculty, with a higher percentage of female faculty members than male faculty members. The percentage of female faculty members remained consistently above 64%, while the percentage of male faculty members was below 36%. The percentage of male faculty members in higher education organizations showed a slight increase from 35,9% in 2016 to 36% in 2019, followed by a decrease to 35,7% in 2020 and 34,4% in 2021.

The Duncan Index (DI) measures gender inequality that reflects the percentage point difference between the proportion of males and females in a particular group or category. The

table provided shows the DI for the number of teachers in general education schools and the number of faculty members of higher education organizations.

For example, in 2016, the DI for the number of teachers in general education schools in Kazakhstan was 17,1. This means there is a 17,1-percentage point difference between the proportion of males (32,9%) and females (82,9%) who are teachers in general education schools. Similarly, in 2016, the DI for the number of faculty members of higher education organizations in Kazakhstan was 14,1, indicating a 14,1-percentage point difference between the proportion of males (35,9%) and females (64,1%) who are faculty members in higher education organizations.

The DI is a helpful tool for measuring gender inequality in various fields and can be used to track changes in gender balance over time. Overall, the data shows a gender disparity in the field of education in Kazakhstan, with women being overrepresented in public education schools and higher education organizations. However, there are also slight changes in the percentages of male and female teachers and faculty members over the years.

Conclusions and recommendations

Based on the study results, it can be concluded that care professions in Kazakhstan are gender segregated. Prejudices regarding the division of labor along gender lines exist among both employers and employees. Speaking about professions in the field of “Education”, the word “teacher” and “educator” is more often used, although the official name of the professions is “teacher” and “educator”.

According to social stereotypes, “male professions” are mainly interpreted as professions that require hard physical or intellectual labor. However, “female professions” should be related to motherhood, guardianship, care, etc. Men are more often perceived as leaders, employees of the management team, and women as non-ambitious workers who can adapt. Also, in many countries of Central Asia, men are more likely to hold leadership positions than women, who are more likely to be involved in official work during the economic growth in the country. During crises, women are the first to lose their jobs. It is this segment of the population that is not socially protected.

For example, during the COVID-19 pandemic, some enterprises in Kazakhstan were closed, and those who continued to work switched to online mode. Children did not go to school, they studied online, and accordingly, the burden of care increased on women. Women were forced to combine work for hire, housework and home care for loved ones. At the same time, it was social workers could come to people with disabilities and provide physical and moral assistance.

Following conclusions:

(1) Segregation in higher education among teaching staff is a persistent issue, with a disproportionate representation of men in STEM fields and women in humanities and social sciences.

(2) Gender stereotypes and biases are major factors contributing to this segregation, both at the individual and institutional levels. Discrimination and unequal treatment based on gender negatively affect the career advancement and opportunities of women in higher education.

(3) Diversity and inclusion policies and initiatives in higher education institutions are not always effective in addressing gender segregation.

Following recommendations:

(1) Raise awareness and educate students, faculty, and staff about gender stereotypes and biases and their negative impact on academic and professional success.

(2) Develop and implement diversity and inclusion policies and initiatives that address gender segregation and discrimination in higher education.

(3) Increase the representation of women in STEM fields through targeted recruitment and retention strategies, mentorship programs, and supportive work-life policies.

(4) Provide equal opportunities for career advancement and professional development for women and men in higher education, including access to leadership positions and decision-making roles.

(5) Conduct regular assessments and evaluations of diversity and inclusion policies and initiatives to ensure their effectiveness and identify areas for improvement.

The main results of the article show the situation of unequal opportunities for women compared to men. Considering the burden on housekeeping, the issue of occupational segregation can be considered geographically. In addition, rural women experience more occupational discrimination than urban women. Addressing the gender disparity among higher education faculty is critical to promoting diversity, equity and inclusion in academia. Gender equality in higher education is also essential for achieving social and economic progress, as research and education are the main drivers of innovation and development.

References

1. Adams, T. L. (2010). Gender and feminization in health care professions. *Sociology compass*, 4(7), 454-465. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00294.x>
2. Ariogul, S., & Can, N. (2010). Teaching is a female profession in the eyes of a beholder” or is it? *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 629-633. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.075>
3. Bayuzakova, G. I., & Isakov, K. I. (2019). Gender specifics of the sectoral structure of employment in the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University*, 19(7), 19-22.
4. Blickenstaff, C. J. (2005). Women and science careers: leaky pipeline or gender filter? *Gender and education*, 17(4), 369-386. <https://doi.org/10.1080/09540250500145072>

5. Bongco, R. T., & Ancho, I. V. (2020). His Story in the feminized teaching profession in the Philippines. *Journal of Contemporary Eastern Asia*, 19(2), 197-215. <https://doi.org/10.17477/JCEA.2020.19.2.197>
6. Bureau of National Statistics (2021). [cited December 30, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
7. Chernova, J. V. (2012). Balance of family and work: policies and individual strategies of mothers. *Journal of Social Policy Research*, 10(3), 295-308.
8. Griffiths, M. (2006). The feminization of teaching and the practice of teaching: Threat or opportunity? *Educational Theory*, 56(4), 387-405. <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.2006.00234.x>
9. Griffiths, P. (2006). *Introduction to English semantics and pragmatics*. Edinburgh university press.
10. Lahelma, E. (2000). Lack of male teachers: A problem for students or teachers? *Pedagogy, Culture and Society*, 8 (2), 173 -186. <https://doi.org/10.1080/1468136000200093>
11. Lipovka, A. V. (2018). Gender labor segregation in higher education in Kazakhstan. Registration certificate No. 9099-Zh dated 25.03. 2008 issued by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, the Committee for Information and Archives by the Order of the Committee for Control in the Sphere of Education and Science.
12. Jacobi, J. (2000). Modernization Through Feminization? On the History of Women in the Teaching Profession. *European Education*, 32(4), 55-78. <https://doi.org/10.2753/EUE1056-4934320455>
13. Kireyeva, A. A. (2015). Directions for improving gender policy to curb the growth of the gender pay gap. *Actual problems of the humanities and natural sciences*, 10(2), 41-45.
14. Malanyina, A. A. (2019). Problems of professional segregation in the labor market of Kazakhstan. *Economics and Management: Current Trends*, 19-23. <https://doi.org/10.31483/r-32369>
15. Malanyina, A. A. (2019). Gender discrimination in the level of remuneration in the labor market of Kazakhstan. *Economics and Entrepreneurship*, 1, 358-363.
16. Meurs, M., Nugmanova, M., Salimzhanova, A., & Marvin, S. (2021). Gender Regime and Women's Employment in Kazakhstan. *Comparative Economic Studies*, 63(4), 603-622.
17. Mim, S. (2020). Feminization of Teaching in Bangladesh: Exploring the Influence of State, Market, and Family. *Journal of Education, Teaching and Learning*, 5(1), 1-7.
18. Muzzin, L. J., Brown, G. P., Hornosty, R. W., & Features Submission, H. C. (1994). Consequences of feminization of a profession: the case of Canadian pharmacy. *Women & Health*, 21(2-3), 39-56. https://doi.org/10.1300/J013v21n02_03
19. Najibi, P., & McLachlan, C. (2023). Moving towards a sustainable future for women in Afghanistan through increased tertiary education participation: challenges and possibilities. *Inclusion, Equity, Diversity, and Social Justice in Education: A Critical Exploration of the Sustainable Development Goals*, 245-259. https://doi.org/10.1007/978-981-19-5008-7_17
20. Spankulova L.S., Chulanova Z.K., & Ibraimova S.Z. (2019). Influence of innovative activity, human capital, knowledge spillovers on regions's economic growth. *Economics: the strategy and practice*, 14(4), 53-66.
21. Teasdale, S., McKay, S., Phillimore, J., & Teasdale, N. (2011). Exploring gender and social entrepreneurship: women's leadership, employment and participation in the third sector and social enterprises. *Voluntary sector review*, 2(1), 57-76. <https://doi.org/10.1332/204080511X560620>
22. Yao, J., Wong, D. W., Bailey, N., & Minton, J. (2019). Spatial segregation measures: A methodological review. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 110(3), 235-250. <https://doi.org/10.1111/tesg.12305>

Список литературы (транслитерация)

1. Adams, T. L. (2010). Gender and feminization in health care professions. *Sociology compass*, 4(7), 454-465. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00294.x>
2. Ariogul, S., & Can, N. (2010). Teaching is a female profession in the eyes of a beholder" or is it? *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 629-633. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.075>
3. Bayuzakova, G. I., & Isakov, K. I. (2019). Gender specifics of the sectoral structure of employment in the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University [Vestnik Kyrgyzsko-Rossijskogo slavjanskogo universiteta]*, 19(7), 19-22. (In Russ.)
4. Blickenstaff, C. J. (2005). Women and science careers: leaky pipeline or gender filter? *Gender and education*, 17(4), 369-386. <https://doi.org/10.1080/09540250500145072>
5. Bongco, R. T., & Ancho, I. V. (2020). HisStory in the feminized teaching profession in the Philippines. *Journal of Contemporary Eastern Asia*, 19(2), 197-215. <https://doi.org/10.17477/JCEA.2020.19.2.197>
6. Bureau of National Statistics (2021). [cited December 30, 2022]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
7. Chernova, J. V. (2012). Balance of family and work: policies and individual strategies of mothers. *Journal of Social Policy Research [Zhurnal issledovanij social'noj politiki]*, 10(3), 295-308. (In Russ.)
8. Griffiths, M. (2006). The feminization of teaching and the practice of teaching: Threat or

opportunity? *Educational Theory*, 56(4), 387-405. <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.2006.00234.x>

9. Griffiths, P. (2006). *Introduction to English semantics and pragmatics*. Edinburgh university press.

10. Lahelma, E. (2000). Lack of male teachers: A problem for students or teachers? *Pedagogy, Culture and Society*, 8(2), 173-186. <https://doi.org/10.1080/14681360000200093>

11. Lipovka, A. V. (2018). Gender labor segregation in higher education in Kazakhstan. Registration certificate No. 9099-Zh dated 25.03. 2008 issued by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, the Committee for Information and Archives by the Order of the Committee for Control in the Sphere of Education and Science [Registracionnoe svidetel'stvo № 9099-Zh ot 25.03. 2008g. vydano Ministerstvom kul'tury i informacii Respubliki Kazahstan, Komitetom informacii i arhivov Prikazom Komiteta po kontrolju v sfere obrazovaniya i nauki]. (In Russ.)

12. Jacobi, J. (2000). Modernization Through Feminization? On the History of Women in the Teaching Profession. *European Education*, 32(4), 55-78. <https://doi.org/10.2753/EUE1056-4934320455>

13. Kireyeva, A. A. (2015). Directions for improving gender policy to curb the growth of the gender pay gap. *Actual problems of the humanities and natural sciences [Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk]*, 10(2), 41-45. (In Russ.)

14. Malanyina, A. A. (2019). Problems of professional segregation in the labor market of Kazakhstan. In *Economics and Management: Current Trends [Jekonomika i upravlenie: sovremennye tendencii]*, 19-23. <https://doi.org/10.31483/r-32369>

15. Malanyina, A. A. (2019). Gender discrimination in the level of remuneration in the labor market of Kazakhstan. *Economics and Entrepreneurship [Jekonomika i predprinimatel'stvo]*, 1, 358-363. (In Russ.)

16. Meurs, M., Nugmanova, M., Salimzhanova, A., & Marvin, S. (2021). Gender Regime and Women's Employment in Kazakhstan. *Comparative Economic Studies*, 63(4), 603-622.

17. Mim, S. (2020). Feminization of Teaching in Bangladesh: Exploring the Influence of State, Market, and Family. *Journal of Education, Teaching and Learning*, 5(1), 1-7.

18. Muzzin, L. J., Brown, G. P., Hornosty, R. W., & Features Submission, H. C. (1994). Consequences of feminization of a profession: the case of Canadian pharmacy. *Women & Health*, 21(2-3), 39-56. https://doi.org/10.1300/J013v21n02_03

19. Najibi, P., & McLachlan, C. (2023). Moving towards a sustainable future for women in Afghanistan through increased tertiary education participation: challenges and possibilities. *Inclusion, Equity, Diversity, and Social Justice in Education: A Critical Exploration of the Sustainable Development Goals*, 245-259. https://doi.org/10.1007/978-981-19-5008-7_17

20. Spankulova L.S., Chulanova Z.K., & Ibraimova S.Z. (2019). Influence of innovative activity, human capital, knowledge spillovers on regions's economic growth. *Economics: the strategy and practice*, 14(4), 53-66. (In Russ.)

21. Teasdale, S., McKay, S., Phillimore, J., & Teasdale, N. (2011). Exploring gender and social entrepreneurship: women's leadership, employment and participation in the third sector and social enterprises. *Voluntary sector review*, 2(1), 57-76. <https://doi.org/10.1332/204080511X560620>

22. Yao, J., Wong, D. W., Bailey, N., & Minton, J. (2019). Spatial segregation measures: A methodological review. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 110(3), 235-250. <https://doi.org/10.1111/tesg.12305>

Information about the authors

***Anna A. Kredina** – PhD candidate, University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan, e-mail: anna.kredina@uib.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2727>

Laszlo Vasa – PhD, Professor, Senior Lecturer, Szent István University, Faculty of Economics and Social Sciences, Gödöllő, Hungary, e-mail: vasa.laszlo@gtk.szie.hu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-0244>

Kuralay O. Nurgaliyeva – Candidate of Economic Sciences, University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurgaliyeva.k@uib.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8735-667X>

Авторлар туралы мәліметтер

***Кредина А.А.** – PhD докторанты, К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: anna.kredina@uib.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2727>

Васа Л. – PhD, профессоры, аға оқытушы, Сент Иштван университеті, экономика және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Годолло, Венгрия, e-mail: vasa.laszlo@gtk.szie.hu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-0244>

Нурғалиева К.О. – э.ғ.к., К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: nurgaliyeva.k@uib.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8735-667X>

Сведения об авторах

* **Кредина А.А.** – PhD докторант, Университет международного бизнеса имени К. Сағадиева, Алматы, Казахстан, e-mail: anna.kredina@uib.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-2727>

Васа Л. – PhD, профессор, старший преподаватель, Университет Святого Иштвана, факультет экономики и социальных наук, Гёдёллэ, Венгрия, e-mail: vasa.laszlo@gtk.szie.hu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-0244>

Нурғалиева К.О. – к.э.н., Университетт международного бизнеса имени К. Сағадиева, Алматы, Казахстан, e-mail: nurgaliyeva.k@uib.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8735-667X>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-241-255>
MPHTI: 06.71.47
JEL: I15, P36, P46

The Current State of Human Resources of Healthcare: Problems and Prospects of Development

Saule M. Akhtayeva^{a*}, Elvira B. Tlessova^a, Aigul Zh. Zeinullina^b

^a L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Z19A0K6, Astana, Kazakhstan;

^b Shakarim University, 1 Tanirbergenov str., F17H8A6 (071410), Semey, Kazakhstan

For citation: Akhtayeva, S.M., Tlessova, E.B. & Zeinullina, A.Zh. (2023). The current state of human resources of healthcare: problems and prospects of development. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 241-255, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-241-255>

ABSTRACT

One of the most important areas of state policy is to improve the quality of medical services. The issue of staffing becomes relevant. In recent years, there have been certain positive development trends in the dynamics of staffing of the healthcare system. But insufficient staffing of medical organizations remains a problem, which leads to a decrease in the effectiveness and effectiveness of measures aimed at improving the health of the population. The purpose of the work is to study the availability of human resources in healthcare, identify problems and develop measures for improvement. The main tasks - to study the theoretical aspects of the development of personnel policy, the analysis of personnel security, the development of recommendations for improving personnel policy. The object of the study is the healthcare personnel of the Republic of Kazakhstan. The subject of the study is the forecast of the need for medical personnel. Research methods. The following general scientific research methods are used in the work: generalization, statistical methods, comparative and regression analyses. The results. The study analyzed changes in the number of medical personnel, graduates of medical educational programs, the need for specialists was calculated using regression analysis, and the forecast of the need until 2025 was considered. The increase in the number of medical personnel needs is a significant obstacle to the provision of quality services. Conclusion. Based on the conducted research, it is necessary to increase the prestige of the doctor, develop various methods of motivating and stimulating the work of healthcare workers, implement measures to solve social problems, etc

KEYWORDS: Healthcare, Medical Personnel, Staffing, Labor Efficiency, Personnel Policy, Personnel Forecasting, Quality, Mechanism

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources)

Article history:

Received 07 September 2022

Accepted 05 February 2023

Published 30 March 2023

* **Corresponding author:** Akhtayeva S.M. - PhD candidate, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str., Z19A0K6, Astana, Kazakhstan, 87057984122, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru

Денсаулық сақтаудың кадрлық ресурстарының қазіргі жағдайы: даму мәселелері мен перспективалары

Ахтаева С.М.^а, Тлесова Э.Б.^а, Зейнуллина А.Ж.^б

^а Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, көш. Сәтпаев, 2, Z19A0K6, Астана, Қазақстан; ^б Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, көш. Тәңірбергенов 1, F17H8A6 (071410), Семей, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Ахтаева С.М., Тлесова Э.Б., Зейнуллина А.Ж. (2023). Денсаулық сақтаудың кадрлық ресурстарының қазіргі жағдайы: даму мәселелері мен перспективалары. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 241-255, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-241-255>

ТҮЙІН

Мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі медициналық қызмет көрсету сапасын жақсарту болып табылады. Кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып отыр. Соңғы жылдары денсаулық сақтау жүйесін кадрлармен қамтамасыз ету серпінінде дамудың белгілі бір оң тенденциялары бар. Бірақ медициналық ұйымдардың штаттық құрамының жеткіліксіздігі проблема болып қала береді, бұл халықтың денсаулығын нығайтуға бағытталған іс-шаралардың тиімділігі мен нәтижелілігінің төмендеуіне әкеледі. Жұмыстың мақсаты денсаулық сақтаудағы кадрлық ресурстармен қамтамасыз етілуді зерделеу, мәселелерді анықтау және жақсарту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу болып табылады. Зерттеу объектісі Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласындағы кадрлары болып табылады. Зерттеу пәні медициналық кадрларға қажеттілікті болжау. Зерттеу әдістері. Жұмыста келесі жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылады: жалпылау, статистикалық әдістер, салыстырмалы және регрессиялық талдау. Зерттеу нәтижелері. Зерттеу медициналық персоналдың, медициналық білім беру бағдарламаларының бітірушілерінің санына, өзгеру динамикасына, регрессиялық талдауды қолдана отырып мамандарға деген қажеттілікке талдау жүргізілді, сондай-ақ 2025 жылға дейінгі қажеттіліктің болжамы есептелді. Медициналық кадрларға қажеттілік санының артуы сапалы қызмет көрсетуге айтарлықтай кедергі болып табылады. Қорытынды. Жүргізілген зерттеу негізінде дәрігердің беделін арттыру, денсаулық сақтау қызметкерлерінің еңбегін ынталандырудың түрлі әдістерін әзірлеу, әлеуметтік мәселелерді шешу жөніндегі іс-шараларды іске асыру және т.б. іс шаралар қажет.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: денсаулық сақтау, медициналық персонал, кадрлық қамтамасыз ету, еңбек тиімділігі, кадр саясаты, кадрлық болжау, сапа, механизм

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеу демеушілік колдау керсеткен жоқ (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 07 Қыркүйек 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 05 Ақпан 2023

Жарияланды 30 наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Ахтаева С.М. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, көш. Сәтпаев 2, Z19A0K6, Астана, Қазақстан, 87057984122, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru

Современное состояние кадровых ресурсов здравоохранения: проблемы и перспективы развития

Ахтаева С.М.^{а*}, Тлесова Э.Б.^а, Зейнуллина А.Ж.^б

^а Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева-2, Z19AOK6, Астана, Казахстан; ^б Университет имени Шакарима города Семей, ул. Танирбергенова 1, F17H8A6 (071410), Семей, Казахстан

Для цитирования: Ахтаева С.М., Тлесова Э.Б., Зейнуллина А.Ж. (2023). Современное состояние кадровых ресурсов здравоохранения: проблемы и перспективы развития. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 241-255, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-241-255>

АННОТАЦИЯ

Одним из важнейших направлений государственной политики является улучшение качества медицинских услуг. Актуальным становится вопрос обеспеченности кадрами. За последние годы в динамике обеспеченности кадрами системы здравоохранения есть определенные положительные тенденции развития. Но недостаточная укомплектованность штата медицинских организаций остается проблемой, что ведет к снижению эффективности и результативности мероприятий, направленных на укрепление здоровья населения. Целью работы является изучение обеспеченности кадровыми ресурсами в здравоохранении, выявление проблем и разработка мероприятий по улучшению. Основными задачами исследования являются изучение теоретических аспектов развития кадровой политики, анализ кадровой обеспеченности, разработка рекомендаций по улучшению кадровой политики. Объектом исследования являются кадры здравоохранения Республики Казахстан. Предметом исследования является прогноз потребности в медицинских кадрах. Методы исследования. В работе использованы следующие общенаучные методы исследования: обобщение, статистические методы, сравнительный и регрессионный анализы. Результаты исследования. В исследовании проведены анализ изменения численности медицинского персонала, выпускников медицинских образовательных программ, потребность в специалистах с применением регрессионного анализа, а также рассчитан прогноз потребности до 2025 года. Повышение числа потребности в медицинских кадрах является значительным препятствием для оказания качественных услуг. Заключение. На основании проведенного исследования необходимо повысить престиж врача, разработать различные методы мотивации и стимулирования труда работников здравоохранения, реализация мероприятий по решению социальных проблем и др.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: здравоохранение, медицинский персонал, кадровое обеспечение, эффективность труда, кадровая политика, кадровое прогнозирование, качество, механизм

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не спонсировалось (собственные ресурсы)

История статьи:

Получено 07 сентября 2022

Принято 05 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2022

* **Корреспондирующий автор:** Ахтаева С.М. – PhD докторант, Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева-2, Z19AOK6, Астана, Казахстан, 87057984122, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru

Introduction

One of the main parts of the state's socio-economic development is the development of the health system, which considers the well-being of human capital. Research and study of the works of domestic and foreign scientists confirm that the components of human capital and their functioning are health, education and culture, and health is fundamental. Namely, from the state of human resources, it is possible to determine the effectiveness of activities, the quality of services provided and, in general, the work of healthcare.

To solve the problems that have developed in healthcare, it is necessary to re-evaluate, study, and radically change healthcare workers' accepted methods of planning, management, training and remuneration. Everyone knows that the quality of services provided in the healthcare system depends on factors, one of which is the provision of highly qualified personnel and, with the development of digital medicine, the availability of more modern and productive equipment and technology and others.

There are many problematic issues in healthcare personnel policy, including personnel management, old principles of work, lack of security and shortage of specialists in healthcare, healthcare management, etc. Putting human resources issues on the political agenda and developing a clear policy in the field of human healthcare resources is a way to clarify goals and priorities in this area, rally all interested sectors around these goals and promote a more integrated and systematic approach to human resources management. In the long term, this opens up opportunities for developing healthcare systems that better meet the expectations and needs of the population (Sarinov & Kupeshova, 2021). In accordance with this, the purpose of the study is to study human resources, their availability and development prospects.

One of the essential goals of the state is to protect the population's health. Moreover, for its implementation, the following tasks are being formed in healthcare: increasing affordable quality medical services; ensuring the sanitary and epidemiological well-being of the population; implementing state programs aimed at creating conditions and reducing negative factors, reducing their impact on a person.

The solution to urgent problems of personnel policy is possible with the improvement of personnel processes in medical organizations and in general in the healthcare system. Personnel processes and relations as an object of state

personnel policy represent a set of changes in the personnel sphere, including changes in personnel policy and the personnel management system of medical organizations of various profiles (Kaprin, 2012).

Over the 30 years of Kazakhstan's independence, significant changes have taken place in the healthcare system: ownership forms, material and technical base, training and retraining of medical personnel, management forms, etc., have changed. In this direction, there is a constant search for organizational and economic mechanisms for improving the healthcare system. The legislative base of normative legal acts aimed at developing and improving the state system of medical services and health care management has been adopted and created. A compulsory medical insurance system has been introduced, and the private healthcare sector is expanding.

To date, the main directions of healthcare development are medical activities, public health protection, compulsory social health insurance, circulation of medicines and medical devices, educational and scientific activities in the field of healthcare, standardization of medical services, digitalization of healthcare, maternal and child health, investment policy, project and corporate governance. The majority of unresolved issues and problems remain in the healthcare of Kazakhstan: the number of deaths, infant mortality; an increase in the number of socially significant diseases; lack of funding for the industry; staff turnover and a decline in the prestige of medical work, lack of qualified personnel, etc.

Literature review

While conducting research in the field of human resources in healthcare, the works of domestic and foreign scientists were studied. Thus, Kvachakhia (2018), in his article «An economic approach to revealing the essence of human potential in the healthcare system» wrote about the potential of a medical worker and noted that the labor potential of a medical worker is an opportunity, skills, abilities and knowledge that are accumulated and formed by an individual throughout his life is realized in labor behavior that determines the quality medical care (Kvachakhia, 2018). In his work, the author notes that in order to receive high-quality medical care it is necessary to pay attention not only to the training of personnel but also to create conditions for the realization of their skills and abilities. Also, the author noted that the outflow of

medical personnel from peripheral areas plays an important role.

In their study, the authors Reprintseva and Sergeeva (2017) note that the effective use of medical personnel not only increases the availability of medical care but also affects its quality. The fulfilment by a medical worker of labor and time standards is one of the assessments of the effectiveness of the use and management of labor resources, as well as the rational expenditure of financial resources to pay wages for the completed volumes of medical services rendered (Reprintseva & Sergeeva, 2017).

Burdastova (2020) has seen the problem of potential personnel development in the following: "Given the task of providing the healthcare sector with highly qualified personnel, as well as replenishing the staff with young specialists, we can say that public health is directly dependent on their competence. In addition, the issue of reducing staff turnover and retaining young professionals in the workplace is important, which, among other things, can be solved by the mentoring system in a medical organization". Of course, it is essential to renew the mentoring system, but in our opinion, moving from mentoring to mentoring and coaching is necessary. These management methods aim to unlock the potential of a young specialist as much as possible and achieve total efficiency in work. Today's management should be directed from managing human resources to managing human capabilities and personnel (Burdastova, 2020).

It is no secret that in recent years there has been a dynamic outflow of highly specialized personnel in healthcare, as our domestic scientists note, "Possible reasons for the outflow of medical personnel to private structures are the high workload in public health organizations and low wages compared to the private sector. At the same time, the overflow is observed among specialists with a high level of professionalism. Accordingly. Measures are required to revise the remuneration system at the management level of state medical organizations and conduct a fair personnel policy with high motivation" (Sultangaziev et al., 2018).

"The analysis of the provision of human resources is the core of the organization's personnel policy in the healthcare system of Kazakhstan, which ensures high final results of the activities of medical organizations and is already the subject of the improvement of the national program and strategic documents", Legostaeva and Jazykbaeva (2021) note in their work. They also note that the personnel policy carried out in healthcare

organizations should be based on theoretical and practical analysis, during the mandatory development of principles and methods of work, as well as strategic planning.

Koichubekov, Kharin, Sorokina, Korshukov and Omarkulov (2021), in their work «Modeling of system dynamics for predicting the workforce of general practitioners in Kazakhstan» noted COVID-19 pandemic revealed several health problems in many countries of the world, including a general shortage of doctors in primary care this problem is also relevant for Kazakhstan. The situation is aggravated by the fact that until recently, the approaches used in the republic to forecasting and planning the health workforce were ineffective. Only a third of graduates of medical universities in Kazakhstan decide to work in the PHC system. The government must develop measures to stimulate and support young doctors aspiring to become general practitioners (Koichubekov et al., 2021).

The authors also discuss the need for an innovative approach to selecting healthcare personnel that will consider a commitment to public service, a conscientious attitude to work, honesty, fairness, etc. The article by Suciú et al. (2017) conducts research in the field of identifying the causes of the outflow of specialists from Romania. The outflow of personnel is very relevant for Kazakhstan. There are three main arguments used by physicians in favour of migration: low salary, the lack of social status and the continuous deterioration of the public perception, constant lack of government interest for investment, and appropriate public policies in the healthcare sector (Suciú et al., 2017). The authors rightly point out that medical personnel's salary and social working conditions are the factors that retain personnel.

During the pandemic, we became convinced of the importance of cohesion and commitment to health workers' service. Thus, several authors in their work note that "in a situation of the mass spread of infectious diseases (especially in a pandemic form) the ability of outpatient medical institutions to take on part of the burden of solving patients' health problems is extremely important. Where there is well-developed primary health care prepared to deal with a pandemic, enormous pressure on hospitals can be prevented. The leaders in the healthcare system are, of course, medical professionals. The number of health workers who are currently leading the main fight against the COVID-19 pandemic should be institutionally and systematically planned" (Cilovic-Lagarija et al., 2021).

Based on the above, it can be concluded that “capacity development is crucial at all levels of management of the healthcare system to ensure reliable policy development and monitoring, the transformation of the organization of medical care in healthcare organizations and involvement of healthcare workers to influence their working conditions” (Denis et al., 2021).

Rój (2019), in her work «Improvement of Equality in the Distribution of Human Resources in Polish Healthcare», rightly noted that it is healthcare personnel who play a huge role in the sustainable development of the state human resources are the main contribution of healthcare systems, therefore, the equitable distribution of human resources in the healthcare sector is still crucial for achieving progress in achieving the goal of universal health coverage and, consequently, sustainable development.

The importance of healthcare personnel in the development of the state is also written in the work of the authors in the article “Priorities and challenges for health leadership and workforce management globally: a rapid review”. Some researchers noted that contemporary challenges and emerging needs of the global health management workforce orient around efficiency-saving, change and human resource management. The role of health managers is evolving and expanding to meet these new priorities. Ensuring contemporary health leaders and managers have the capabilities to respond to the current landscape is critical (Figueroa et al., 2019).

Having studied the works of foreign and domestic scientists, we concluded that staffing in healthcare affects not only the nation’s health but also the state’s socio-economic development. Also, the literature review determined the degree of study of human resources in healthcare by domestic and foreign scientists. In addition, we were able to determine the target direction of the study, as well as the choice of methods for assessing staffing in the healthcare of the Republic of Kazakhstan.

Materials and methodology

In the research process, the article’s authors used such methods as theoretical, economic and statistical. The graphical method of tools, analysis of statistical indicators, indicators of dynamics series and multiple regression analysis were used when using economic and statistical methods.

In the study to assess the staffing of healthcare, the number of doctors and paramedical personnel for the period from 2016 to 2020, as

well as the same data in the context of rural and urban areas, information on the registration of medical personnel in the National System of Human Resources Accounting, analysis of the dynamics of graduates of medical universities, as well as educational levels for 2021. During the analysis and evaluation, the sources of information were the data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the RSE at the Salidat Kairbekova National Scientific Center for Health Development of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan. The “Analysis Package” add-ons were used to calculate the forecast, according to the methodological recommendations of the authors Turumbetov et al. (2015). In forecasting, regression analysis is aimed at solving the following tasks. First, it is the choice of independent variables that affect the dependent variable based on which the form of the regression equation is chosen. Secondly, statistical data processing methods evaluate and determine the obtained parameters.

When reviewing the scientific literature on the methodology for calculating the need for personnel, we did not see any specific model that would be widely used in healthcare. Constant monitoring and forecasting of personnel in healthcare using progressive methods would lead to the timely identification of a shortage of personnel or an excess of them. They would give an opportunity to respond to the current situation and solve the problem. In accordance with this, the above methodology for forecasting human resources in healthcare is one of the methods that give the most reliable forecast, taking into account the influence of various factors. The methodology is also convenient because it is possible to calculate the forecast in the context of specialities, regions and medical organizations.

Results

Human resources are the primary health resources that ensure the effectiveness and efficiency of healthcare activities. The quality of medical services depends on medical workers’ activities, knowledge, skills, etc. Today, the world community recognizes the personnel crisis. A severe problem of personnel development is mainly related to the shortage of medical personnel who directly provide primary medical care. At the same time, it should be noted that the bulk of medical workers have recently been concentrated in megacities and cities, as well as the

saturation of the labor market with highly specialized medical workers, etc.

The lack of medical personnel has an adverse impact on the activities of the healthcare system, which in turn leads to a decrease in the quality of medical care.

Therefore, we will consider and analyze the number and availability of healthcare institutions with personnel (see Figure 1).

According to Figure 1, there is a decrease in the number of doctors in Kazakhstan in 2020 compared to 2017 data by 1.7 people per 10 thousand population. Reduction of the number of

doctors by 10 thousand. The population is observed in the cities of Almaty and Shymkent. The most significant number of doctors is concentrated in the city of Nur-Sultan – 52.9 people, 40.7 people per 10 thousand population in Almaty city and 32.4 people in the East Kazakhstan region.

Figure 2 shows the number of nursing staff.

In general, there is an increase in the number of average medical personnel, in 2020, a decrease is observed in Zhambyl, and Mangystau regions, in the cities of Astana, Almaty and Shymkent. In 2020, the most significant increase occurred in Almaty, North Kazakhstan, Mangystau and East Kazakhstan regions.

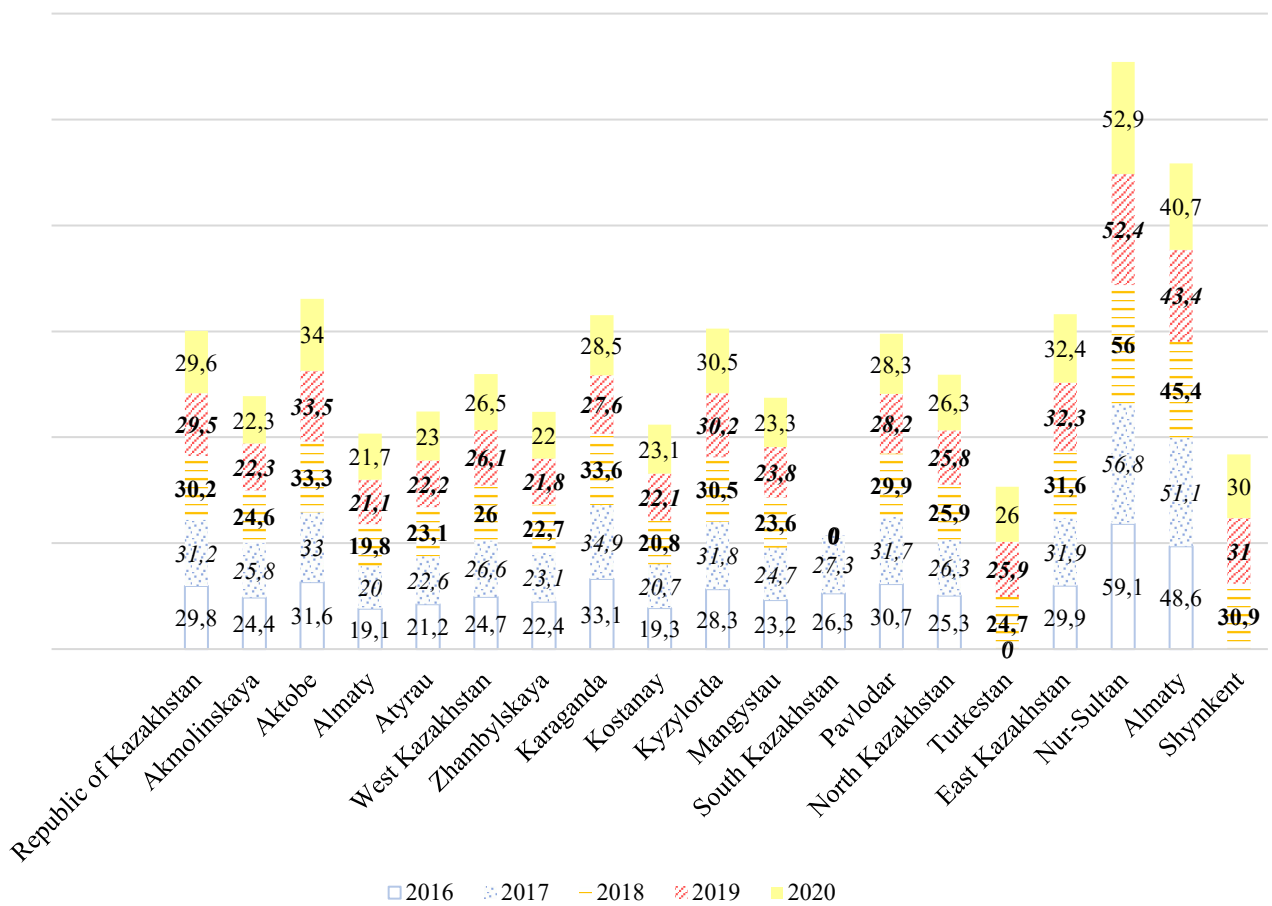

Figure 1 – Dynamics of the number of doctors of all specialties (without dentists) in the Ministry of Education and Science system per 10,000 of the population

Note: compiled from the source Statistical collection (2021)

DEMOGRAPHY, HUMAN RESOURCES AND THE LABOR MARKET

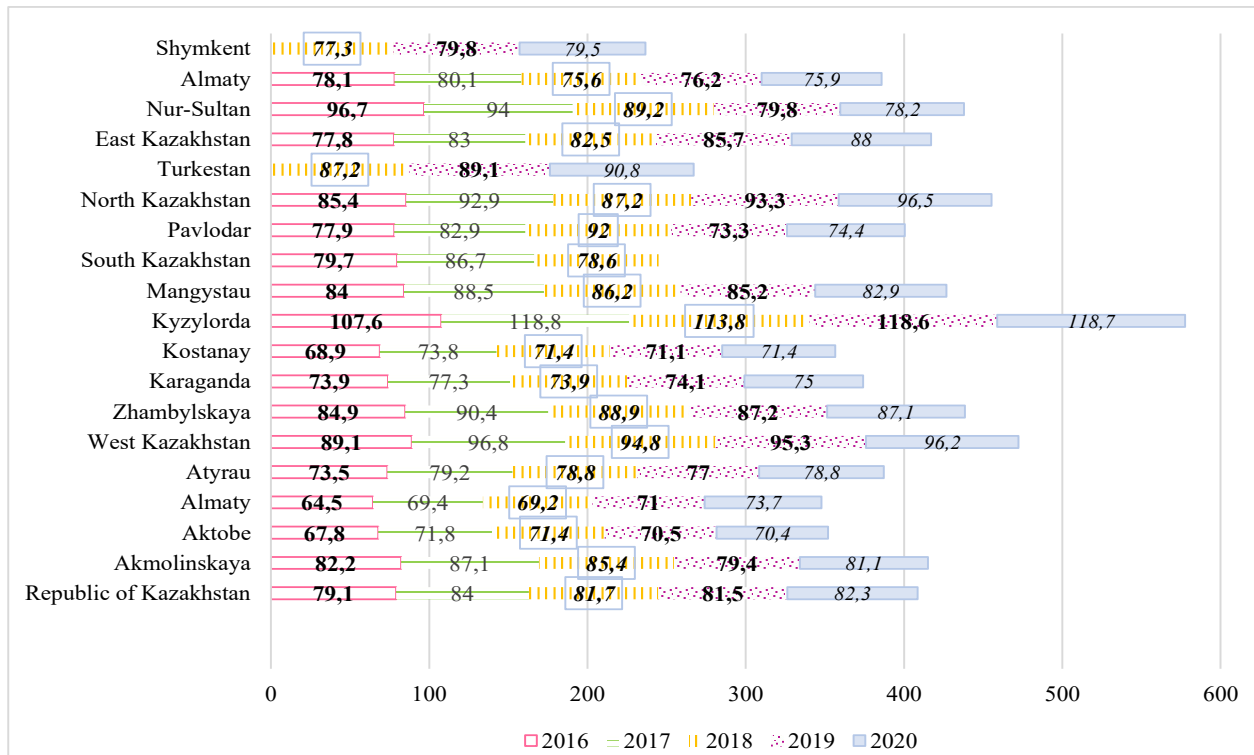

Figure 2 – Dynamics of the number of secondary medical personnel (without dental) in the system of the Ministry of Health per 10,000 people of the corresponding population

Note: compiled from the source Statistical collection (2021)

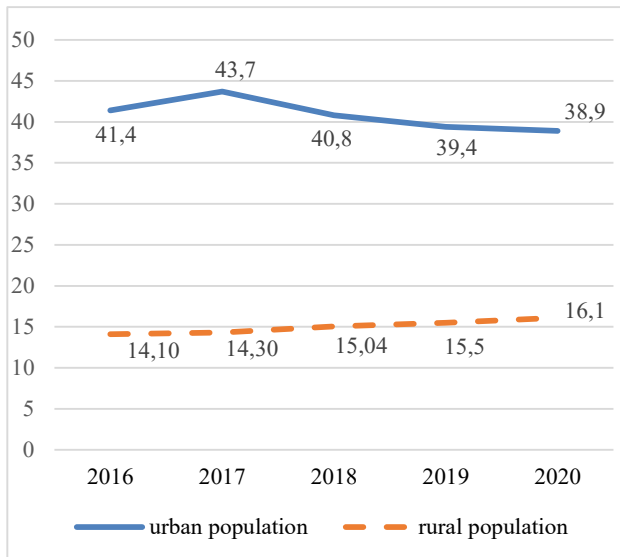

Figure 3 – Dynamics of the number of doctors of all specialties (without dentists) by city and village per 10,000 population

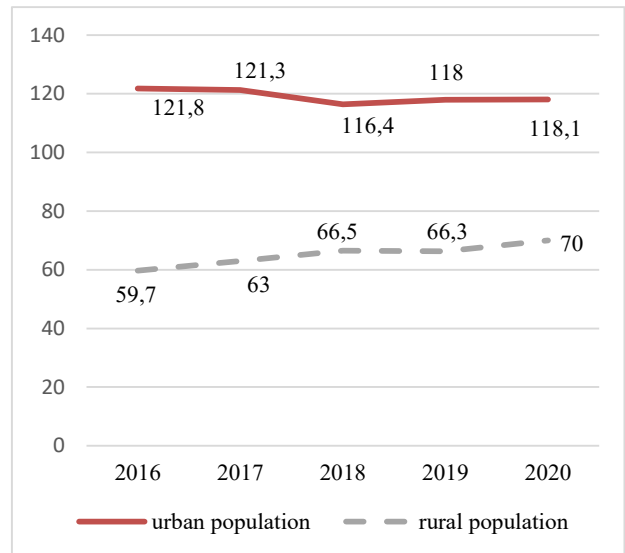

Figure 4 – Dynamics of the number of medical personnel in the context of cities and villages per 10,000 population

Note: compiled from the source Bureau of National Statistics (2021)

Thus, considering the dynamics of the number of doctors and paramedical personnel in the context of urban and rural areas per 10,000 people, we see that the number of doctors in urban areas has been decreasing over the past four years, while in rural areas, on the contrary, there has been an increase. The same pattern is observed for average medical personnel, with the exception of doctors in urban areas, compared with the figures of 2018, they increased by 1.7 people per 10,000 people of the population.

In Kazakhstan, there is a decrease in the provision of average medical personnel compared to world indicators. In order to develop the healthcare system in the country, a number of programs have been adopted, such as the “Strategic Development Plan of Kazakhstan until 2020”, which considers the following areas of development: improving the system of financing and management in healthcare, improving the provision of medical services, increasing the availability and quality of medicines, forming a healthy lifestyle (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from February 1, 2010, No. 922). Further, the “Strategic Plan for the Development of Kazakhstan until 2025” was adopted. However, none of these documents addressed the issues of personnel policy in healthcare, the quality of training and retraining of personnel.

Recently, a number of programs have been adopted for the development of the healthcare system in Kazakhstan: «Strategic Plan for the Development of Kazakhstan until 2020», which outlined the directions of development: improving the system of financing and management of

healthcare, provision of medical services, availability of high-quality medicines, as well as the formation of a healthy lifestyle is presented in the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from On February 1, 2019, No. 922 Further, the «Strategic Development Plan of Kazakhstan until 2025» was approved. At the same time, it should be noted that the above documents did not address the issue of personnel policy of healthcare, and training of human resources.

In 2018, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018 No. 636 approved the National Development Plan of Kazakhstan until 2025, it is in this normative document that measures the development of human resources of the health and education system are considered.

In accordance with paragraph 3 of Article 266 of the Code, determining the compliance of an individual’s qualifications with qualification requirements and standards in the field of healthcare, as well as determining readiness for professional activity in the field of healthcare, including readiness for clinical or pharmaceutical practice, or activities in the field of sanitary and epidemiological welfare of the population of a person who has a certificate of a specialist in the field of healthcare, they are subject to mandatory registration in the National Human Resources Accounting System and only upon registration the certificate is valid.

Consider the data on the registration of medical personnel in the human resources accounting system (Figure 5).

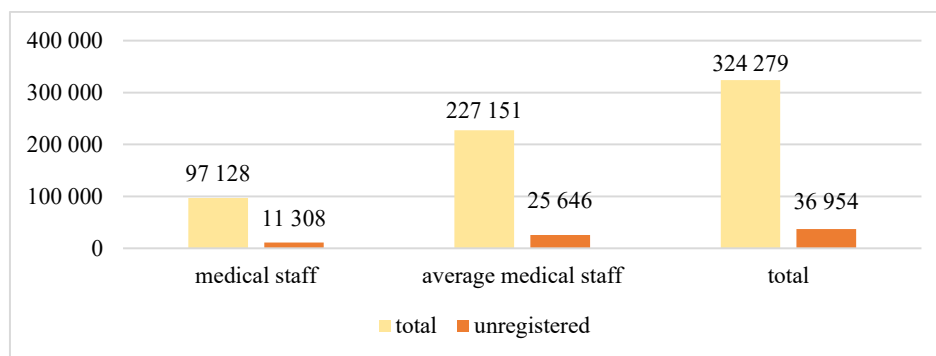

Figure 5 – Information on the registration of medical personnel in the National Human Resources Accounting System

Source: compiled by the authors

According to the data of the Resource Management System, the total number of medical personnel is 324279 people, of which 36954 people are unregistered. Out of the total number of medical personnel, 97,128 people are medical personnel, and 11,308 people are unregistered, which is 12% of the number of doctors. The average medical staff was 227,151 people, of which 11,29% or 25646 people were unregistered. In our opinion, it is necessary to monitor certification since there is a possibility that medical personnel are carrying out their activities without permits. Another problem in healthcare is the shortage of personnel, which is calculated based on the difference between staffing units and occupied positions.

So, as of January 1, 2022, 262200 units of medical personnel are working 75% of them in urban areas and the remaining 25%, respectively, in rural areas. The security per 10000 population was 87,3%, about 70% is a shortage in average medical workers, and the remaining 17% are

doctors. One of the positive aspects is that over the past five years, the ratio of doctors to nursing staff has been increasing annually and in 2020 amounted to 2,78.

The shortage of doctors amounted to 3,931 people. Based on the shortage, many medical personnel work by combining positions, which leads to an additional burden and a decrease in the quality of services provided.

One of the indicators affecting the availability of personnel in healthcare is the training of personnel and their annual graduation, so let's consider the number of graduates of medical specialties over the past three years.

Five medical universities with state participation, three private universities, five faculties as part of multidisciplinary educational organizations and 13 scientific and research centres are engaged in training personnel in the healthcare field.

The number of university graduates over the past three years is shown in Figure 6.

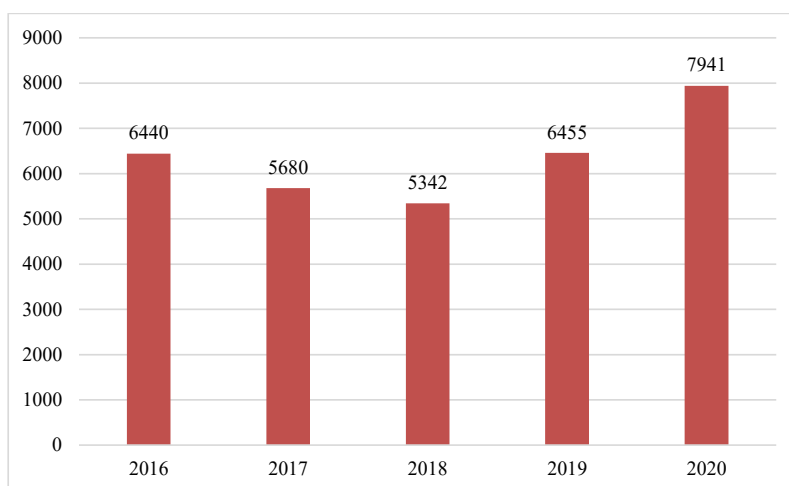

Figure 6 – Dynamics of graduates of medical universities

Source: compiled by the authors by source Bureau of National Statistics (2021)

According to the figure, it can be seen that over the past year, the number of graduates has increased by 1,486 people. At the same time, the number of graduates does not cover the shortage of personnel. The following is information on graduates and educational levels. The total number of graduates was 7941 graduates, including 5580 undergraduate graduates, 1611 residency graduates, 375 masters and 375 doctoral students.

The need for medical personnel is one of the most critical problems. Therefore, we will consider the regression analysis and calculate the forecast for personnel need until 2025. For the analysis, we use the population, the number of graduates of medical universities and the number of doctors per 10 thousand people in the population.

Table 1. The output of regression statistics

Multiple R	0,993815117
R-square	0,987668487
Normalized R – square	0,950673948
Standard error	1181,663942
Observations	5

Table 2. Results of the analysis of variance

	df	SS	MS	F	Significance of F
Regression	3	1,12 E+08	37278767	26,69768332	0,14109874
Remains	1	1396330	1396330		
Total	4	1,13E+08			

Table 3. Regression analysis results

	Coefficients	Standard error	t - statistics	P - Value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95%	Upper 95%
Y - intersection	-257834,5	60840,76	-4,23	0,147523	-1030889,6	515220,6	-1030890	515220,6
Variable X 1	-1210,028	1064,85	1,136	0,4594270	-14740,22	12320,17	-14740,2	12320,17
Variable X 2	-2,512583	1,571634	-1,59	0,3558465	-22,482	17,45692	-22,4821	17,45
Variable X 3	0,0179997	0,003464	5,196	0,1210322	-0,026	0,062013	-0,02601	0,062

According to calculations, the multiple correlation coefficient is 0,993, and the determination coefficient is 0,987, confirming the chosen model's correctness and the high relationship between the factors.

Using the results of the regression analysis, we will calculate the predicted values of the needs of medical personnel, the results are presented in Figure 7.

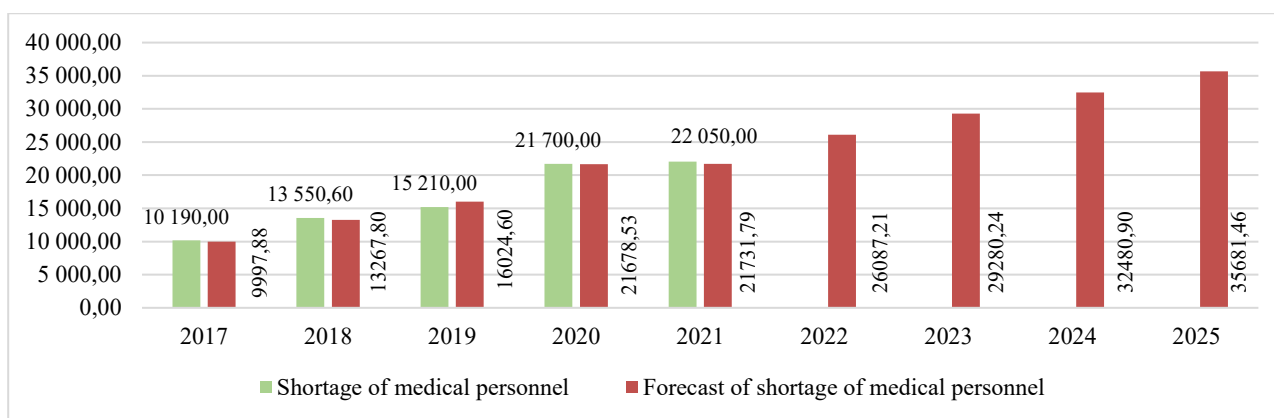

Figure 7 – Forecast value of the need for medical personnel

Note: calculated by the authors

As can be seen from the calculated data, an increase in the need for personnel is predicted. The ability to effectively and competently manage human resources, the state of the material and technical base of medical institutions, and, significantly, the availability of qualified employees with specialized knowledge affects the quality of medical care and its availability (Strategic plan of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan for 2011 – 2015, 2011).

Discussions

The literature review several problems related to the development of personnel in healthcare and their potential. The issues of security and staffing in this area are still open. On the part of the State, various measures are being taken to improve the personnel policy.

The coronavirus pandemic infection has made its own adjustments to the educational process, because of the situation in the country, students were forced to study online and in a combined form. The curricula of educational programs are being updated, and disciplines have been introduced into the programs, including biological safety and protection issues.

In 2021, several measures were carried out for personnel development in healthcare. Thus, the Ministry of Health organized and conducted additional seminars and lectures on epidemiology, pathogenesis, clinic, diagnostics, differential diagnosis and treatment of COVID-19 coronavirus infection. Educational programs have been updated, and new educational programs “Epidemiology”, “Hygiene”, “Kinesotherapy”, “Ergotherapy”, “Nuclear Medicine”, “Geriatrics” have been developed.

During the reporting year, training courses related to the pandemic were conducted for 60 thousand of medical workers. Work has also been carried out on the training and retraining of more than 15 thousand medical workers, according to the results of which 150 epidemiologists, 100 infectious diseases specialists and 165 emergency medical doctors will be replenished in the healthcare sector.

Studying the staffing of the healthcare system, we were convinced that the number of graduates of medical universities is growing dynamically, but the provision of medical workers remains insufficient. For a more complete picture, the predicted values in medical personnel were calculated. To calculate the forecast, the following model was used, namely, to identify the impact of the population, the number of

graduates of medical universities and the number of doctors per 10,000 people in the population on the need for doctors. For this purpose, correlation and regression analysis was applied. This analysis helps to solve a number of problems that cannot be solved using other methods and the main advantage of this method is that it increases the degree of accuracy. And another advantage is to identify the relationship between the factors. The results of the analysis revealed that with the current trend of population growth, the number of doctors and university graduates, the need for medical personnel is also increasing. In this connection, it is necessary to work towards developing personnel policy in healthcare.

Conclusions

Based on the conducted research, the following conclusions can be drawn.

1. In order to solve the problems of the healthcare system, it is necessary first of all to improve regulatory legal acts and personnel policy tools. To do this, it is necessary to study the international experience of the healthcare system, analyze all regulatory documents, including paying special attention to the issues of personnel planning and forecasting, management and incentives. At the same time, it is necessary to revise the organization of the process of providing medical care and actively develop professions related to medicine but not medicine respectively, a revision of the staff structure is necessary. It is also necessary to revise the current regulation in accordance with the level of technology development.

2. Based on professional standards, it is necessary to develop educational programs for colleges and universities aimed at practice orientation. In addition, it is necessary to expand training within the framework of grant funding and targeted training in care professions.

3. The next direction should be implemented in terms of the modernization of human resource management centres and the formation of personnel services with new competencies. In this direction, it is necessary to implement the training of managers in the healthcare system in economics and management, as well as the inclusion of university components «Economics» and «Management» in educational programs.

4. It is necessary to work towards increasing the prestige of the doctor, improving the system of motivation and stimulation of health workers. To this end, there was an instruction of the Head of State to the people of Kazakhstan dated

September 01, 2020, which proposed a gradual increase in the salaries of doctors and secondary medical workers.

5. It is necessary to solve social problems to ensure a high standard of living for medical workers. This requires the implementation of programs for the construction of office housing for medical workers.

6. It is necessary to continue the work of digitalization of the healthcare system as a whole. In accordance with this, constantly monitor educational programs with their constant updating, considering the development of world medicine and technology.

7. And as the Head of State announced in his following Message (dated September 01, 2022) the people of Kazakhstan need to find new approaches to financing healthcare, comprehensive improvement of medical infrastructure, and developing telemedicine to help residents of remote regions. In addition, all these areas of development are directly related to the improvement of the training system and the provision of personnel.

In order to increase the competitiveness of domestic healthcare, it is necessary to consistently improve the system of training doctors through the involvement of foreign scientists in training courses and the exchange of experience and knowledge.

References

1. Bureau of National Statistics (2022). Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
2. Burdastova, Yu. (2020). Problems of human resources development in the field of healthcare. *Problems of social hygiene, health care and the history of medicine*, 28(S2), 1162-1167. <https://doi.org/10.32687/0869-866X-2020-28-s2-1162-1167>
3. Cilović-Lagarija, S., Has a nice, N., Mulić, M., Radojicic, M., Branković, S., Pillow, A., Huseinagic, S., & Musa, S. (2021). An overview of human resources and capacity in health care institutions in the federation of Bosnia and Herzegovina in the context of responding to the COVID 19 pandemic. *Materia Socio-Medica*, 33(1), 56-59. <https://doi.org/10.5455/msm.2021.33.56-59>
4. Denis, J. L., Côté, N., Fleury, C., Currie, G., & Spyridonidis, D. (2021). Global health and innovation: A panoramic view on health human resources in the COVID-19 pandemic context. *The International*

Journal of Health Planning and Management, 36(S1), 58-70. <https://doi.org/10.1002/hpm.3129>

5. Figueroa, C. A., Harrison, R., Chauhan, A., & Meyer, L. (2019). Priorities and challenges for health leadership and workforce management globally: a rapid review. *BMC health services research*, 19(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s12913-019-4080-7>

6. Kaprin, A. (2012). Professional development of doctors as a strategic direction of personnel policy. *Theory and practice of management*, 10(15), 16-20.

7. Koichubekov, B., Kharin, A., Sorokina, M., Korshukov, I. & Omarkulov, B. (2021). Modeling of system dynamics for predicting the workforce of general practitioners in Kazakhstan. *Annali di igiene: medicina preventiva e di comunita*, 33(3), 242-253. <https://doi.org/10.7416/ai.2020.2391>

8. Kvachakhia, L. (2018). An economic approach to revealing the essence of human potential in the healthcare system. *Innov: electronic scientific journal*, 2(35), 17-25.

9. Legostaeva, A. & Jazykbaeva, B. (2021). Personnel policy in the healthcare system of Kazakhstan. *Bulletin of the Russian University of Cooperation*, 3(45), 30-36. <https://doi.org/10.52623/2227-4383-3-45-6>

10. Reprintseva, E., & Sergeeva, N. (2017). About organizational and economic aspects of the use of labor resources in the healthcare system. *Innov: electronic scientific journal*, 4(33), 35.

11. Rój, J. (2019). Improvement of Equality in the Distribution of Human Resources in Polish Healthcare. *Preprints*. <https://doi.org/10.20944/PREPRINTS201902.0052.V1>

12. Sarinov, E., & Kupeshova, S. (2021). Personnel policy of the Republic of Kazakhstan in the field of healthcare. *Scientific research and innovation*, 6, 113-122.

13. Sultangaziev, T., Iskakova, A., Idrisova, S., Demushkin, O., Eliseeva, N., Zhumakarimov, M., Musina, G., Abeldinova, D., & Kabdueva, G. (2018). On the provision of healthcare personnel resources in the conditions of corporate governance and management development of medical organizations of the Republic of Kazakhstan. *Journal of Health Development*, 2(27), 7-13.

14. Suci, Ș. M., Popescu, C. A., Ciunageanu, M. D., & Buzoianu, A. D. (2017). Physician migration at its roots: a study on the emigration preferences and plans among medical students in Romania. *Human resources for health*, 15(1), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s12960-017-0181-8>

15. Statistical collection (2021). Education in the Republic of Kazakhstan 2016-2020. *Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan*. [cited July 9, 2022]. Available: <https://stat.gov.kz/official/industry/62/publication>

16. Strategic plan of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan for 2011 – 2015 (2011).

Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan. [cited July 9, 2022]. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000183>

Список литературы (транслитерация)

1. Bureau of National Statistics (2022). Agencies for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [updated December 15, 2022; cited December 25, 2021]. Available: <http://www.stat.gov.kz>
2. Burdastova, Yu. (2020). Problems of human resources development in the field of healthcare. *Problems of social hygiene, health care and the history of medicine*, 28(S2), 1162-1167. <https://doi.org/10.32687/0869-866X-2020-28-s2-1162-1167>
3. Cilović-Lagarija, S., Has a nice, N., Mulić, M., Radojicic, M., Branković, S., Pillow, A., Huseinagic, S., & Musa, S. (2021). An overview of human resources and capacity in health care institutions in the federation of Bosnia and Herzegovina in the context of responding to the COVID 19 pandemic. *Materia Socio-Medica*, 33(1), 56-59. <https://doi.org/10.5455/msm.2021.33.56-59>
4. Denis, J. L., Côté, N., Fleury, C., Currie, G., & Spyridonidis, D. (2021). Global health and innovation: A panoramic view on health human resources in the COVID-19 pandemic context. *The International Journal of Health Planning and Management*, 36(S1), 58-70. <https://doi.org/10.1002/hpm.3129>
5. Figueroa, C. A., Harrison, R., Chauhan, A., & Meyer, L. (2019). Priorities and challenges for health leadership and workforce management globally: a rapid review. *BMC health services research*, 19(1), 1-11. <https://doi.org/10.1186/s12913-019-4080-7>
6. Kaprin, A. (2012). Professional development of doctors as a strategic direction of personnel policy. *Theory and practice of management [Teoriya i praktika upravleniya]*, 10(15), 16-20. (In Russ.)
7. Koichubekov, B., Kharin, A., Sorokina, M., Korshukov, I. & Omarkulov, B. (2021). Modeling of system dynamics for predicting the workforce of general practitioners in Kazakhstan. *Annali di igiene: medicina preventiva e di comunita*, 33(3), 242-253. <https://doi.org/10.7416/ai.2020.2391> (In Russ.)
8. Kvachakhia, L. (2018). An economic approach to revealing the essence of human potential in the healthcare system. *Innov: electronic scientific journal*, 2(35), 17-25.
9. Legostaeva, A. & Jazykbaeva, B. (2021). Personnel policy in the healthcare system of Kazakhstan. *Bulletin of the Russian University of Cooperation*, 3(45), 30-36. <https://doi.org/10.52623/2227-4383-3-45-6>
10. Reprintseva, E., & Sergeeva, N. (2017). About organizational and economic aspects of the use of labor resources in the healthcare system. *Innov: electronic scientific journal*, 4(33), 35.
11. Rój, J. (2019). Improvement of Equality in the Distribution of Human Resources in Polish Healthcare. *Preprints*. <https://doi.org/10.20944/PREPRINTS201902.0052.V1>
12. Sarinov, E., & Kupeshova, S. (2021). Personnel policy of the Republic of Kazakhstan in the field of healthcare. *Scientific research and innovation [Nauchnye issledovaniya i innovacii]*, 6, 113-122. (In Russ.)
13. Sultangaziev, T., Iskakova, A., Idrisova, S., Demushkin, O., Eliseeva, N., Zhumakarimov, M., Musina, G., Abeldinova, D., & Kabdueva, G. (2018). On the provision of healthcare personnel resources in the conditions of corporate governance and management development of medical organizations of the Republic of Kazakhstan. *Journal of Health Development*, 2(27), 7-13. (In Russ.)
14. Suci, Ș. M., Popescu, C. A., Ciumageanu, M. D., & Buzoianu, A. D. (2017). Physician migration at its roots: a study on the emigration preferences and plans among medical students in Romania. *Human resources for health*, 15(1), 1-9. <https://doi.org/10.1186/s12960-017-0181-8>
15. Statistical collection (2021). [Education in the Republic of Kazakhstan 2016-2020]. *Byuro nacional'noj statistiki Agentstva strategicheskogo planirovaniya i reform Respubliki Kazahstan, Nur-Sultan*. [cited July 9, 2022]. Available: <https://stat.gov.kz/official/industry/62/publication> (In Russ.)
16. Strategic plan of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan for 2011 – 2015 (2011). *Ministerstvo Zdravoohraneniya Respubliki Kazahstan*. [cited July 9, 2022]. Available: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000183> (In Russ.)

Information about the authors

***Akhtayeva S.M.** – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6369-3690>

Tlessova E.B. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: t.ilvira@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>

Zeinullina A.Zh. – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan; e-mail: aigul-zeinullina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4787-4966>

Авторлар туралы мәліметтер

***Ахтаева С.М.** – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6369-3690>

Тлесова Э.Б. – экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: t.ilvira@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>

Зейнуллина А.Ж. – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан, e-mail: aigul-zeinullina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4787-4966>

Сведения об авторах

***Ахтаева С.М.** – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: sauleahtaeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6369-3690>

Тлесова Э.Б. – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, e-mail: t.ilvira@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>

Зейнуллина А.Ж. – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, университет им. Шакарима города Семей, Семей, Казахстан, e-mail: aigul-zeinullina@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4787-4966>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-256-271>
MPHTI: 06.73.15
JEL: M210, M290, M20

Assessment of Small and Medium Enterprises Insolvency to Banks in Qatar

Nasim Shirazi^a, Muhannad Al Muraikhi^b, Laura A. Kuanova^{c*}

^a Professor of Hamad Bin Khalifa University, Education city, 34110, Doha, Qatar; ^b Ph.D. Scholar, College of Islamic Studies, Hamad Bin Khalifa University, Education city, 34110, Doha, Qatar; ^c al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farbi ave., Almaty, Kazakhstan

For citation: Shirazi, N., Muraikhi, A. M. & Kuanova, L. A. (2023). Assessment of Small and Medium Enterprises Insolvency to Banks in Qatar. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 256-271, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-256-271>

ABSTRACT

This research aimed to examine and identify different factors influencing Small and Medium Size Enterprises (SMEs') failure to meet financial obligations to banks in Qatar. Based on the obtained results, the development of recommendations for regulators. As the contributions of SMEs are significant in the maintenance of economic development in the country. Nevertheless, SMEs have been struggling to finance the projects as they often lack the required funds and thus have to source from financial institutions. The authors selected Qatar Development Bank as the case study. A systematic literature review was made and a questionnaire with closed-ended questions was designed to explore the Small and Medium Size Enterprises' causes of non-payments of loans. Authors have approached SMEs with loan default by phone, as this was the only possible way to collect data due to the social distancing during the Covid-19 pandemic. A complete list of 142 Small and Medium Size Enterprises with non-payments of loans was taken from the Qatar Development Bank and approached for data collection, and received 85 responses. Simple descriptive statistics for the analysis were used. The findings showed that SMEs encounter challenges in the repayment of loans. Moreover, the highly competitive market affects negatively the implementation of obligations and insolvency of SMEs. The findings have a number of implications for the policy measures and mechanisms aimed at solving problems of insolvency of SMEs and their further development in the country.

KEYWORDS: Economy, Entrepreneurship, Insolvency, Financing, Bank, Qatar

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources)

Article history:

Received 04 November 2022
Accepted 14 February 2023
Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Kuanova L.A** – PhD, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi ave., Almaty, Kazakhstan, 87014000352, e-mail: kuanova.laura@kaznu.kz

Қатардағы шағын-орта кәсіпорындардың банк алдындағы төлем қабілетсіздігін бағалау

Ширази Н.^a, Мурайхи М.^b, Куанова Л.А.^c

^a Хамад Бин Халифа Университеті, Эдукейшн сити, 34110, Доха, Қатар; ^b Хамад Бин Халифа Университеті, Эдукейшн сити, 34110, Доха, Қатар; ^c әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, даң. әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Ширази Н., Мұхайри М., Куанова Л.А. (2023). Катардағы шағын-орта кәсіпорындардың банк алдындағы төлем қабілетсіздігін бағалау, Экономика: стратегия және практика, 18(1), 256-271, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-256-271>

ТҮЙІН

Мақаланың мақсаты – шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің Катардағы банктер алдындағы қаржылық міндеттемелерін орындамауына әсер ететін факторларды зерттеу және анықтау, сондай-ақ алынған нәтижелер негізінде реттеуші үшін ұсыныстар әзірлеу. Себебі, шағын және орта кәсіпорындардың (ШОК) дамуы елдегі экономикалық өсуді қолдаудағы рөлі маңызды болып табылады. Экономикаға елеулі үлес қосатынына қарамастан, шағын және орта кәсіпкерлік жобаларын қаржыландыру мәселелерінде қиындықтар кездеседі, қаражат қоры жиі жеткіліксіз болып келеді, нәтижесінде ресурстарды тарту үшін қаржы институттарына жүгіну қажеттілігі туындайды.

Авторлар Катардың Даму банкі деректерін зерделеді. Шағын және орта кәсіпорындардың жұмыс істемейтін кредиттерінің төленбеу себептерін анықтау мақсатында жүйелі әдеби шолу жүргізіліп, жабық сұрақтары бар сауалнама әзірленді. Авторлар телефон арқылы несиені қайтармау мәселесі бар шағын және орта бизнеске жүгінді, өйткені бұл Covid-19 пандемиясы кезінде әлеуметтік қашықтыққа байланысты деректерді жинаудың жалғыз мүмкін жолы болды. Қатар Даму банкі деректерінен кредиттері жұмыс істемейтін 142 шағын және орта кәсіпорын анықталып, осы кәсіпорындармен байланысқаннан кейін 85 жауап алынды. Талдау үшін сипаттамалық статистика қолданылды және алынған нәтижелер шағын және орта кәсіпорындардың банктер алдындағы міндеттемелерді орындау кезінде бірқатар қиындықтарға тап болғанын көрсетті. Оған қоса, жоғары бәсекеге қабілетті нарық шағын және орта кәсіпорындардың міндеттемелері мен төлемдерін орындауға кері әсерін тигізуде. Зерттеу нәтижелерінің негізінде шағын және орта кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігі мәселесін шешу және елдегі шағын және орта кәсіпкерлікті одан әрі дамытудың шаралары мен тетіктері бойынша ұсыныстар әзірленді.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, кәсіпкерлік, төлем қабілетсіздігі, қаржыландыру, банк, Қатар

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар)

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 04 Қараша 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 14 Ақпан 2023

Жарияланды 30 Наурыз 2023

* **Хат-хабаршы авторы:** Куанова Л.А. – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, даң. әл-Фараби 71, Алматы, Қазақстан, 87014000352, e-mail: uanova.laura@kaznu.kz

Оценка неплатежеспособности малых и средних предприятий перед банками в Катаре

Ширази Н.^а, Мурайхи М.^б, Куанова Л.А.^с

^а Университет Хамад Бин Халифа, Эдукейшн сити, 34110, Доха, Катар; ^б Университет Хамад Бин Халифа, Эдукейшн сити, 34110, Доха, Катар; ^с Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Для цитирования: Ширази Н., Мухайри М., Куанова Л.А. (2023). Оценка неплатежеспособности малых и средних предприятий перед банками в Катаре. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 256-271, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-256-271>

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является изучение и выявление факторов, влияющих на неисполнение малыми и средними предприятиями финансовых обязательств перед банками в Катаре, и разработка рекомендаций на основе полученных результатов для регуляторов. Поскольку, развитие малых и средних предприятий (МСП) имеет важное значение для поддержки экономического роста в стране. Несмотря на значительный вклад в экономику, малый и средний бизнес испытывает трудности в вопросах финансирования проектов, зачастую недостаточно необходимых средств для фондирования, и как следствие, возникает необходимость обращения в финансовые институты для привлечения ресурсов. Авторами были изучены данные Банка развития Катара. Был проведен системный литературный обзор и разработана анкета с закрытыми вопросами для выявления причин неплатежей по кредитам малых и средних предприятий. Авторы обратились к малым и средним предприятиям с проблемой невозврата кредита по телефону, поскольку это был единственно возможным способ сбора данных из-за социальной дистанции во время пандемии Covid-19. По базе данных Банка развития Катара было выявлено 142 малых и средних предприятий с просроченными кредитами, после обращения в данные предприятия для сбора данных, было получено 85 ответов. Для анализа была использована описательная статистика и полученные результаты показали, что малые и средние предприятия сталкиваются с рядом проблем при выполнении обязательств перед банками. Более того, высоко конкурентный рынок оказывает негативное влияние на исполнение обязательств и неплатежей малых и средних предприятий. На основе полученных результатов исследования, были разработаны меры и механизмы для решения проблемы неплатежеспособности малых и средних предприятий и дальнейшего развития малого и среднего бизнеса в стране.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, предпринимательство, неплатежеспособность, финансирование, банк, Катар

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы)

История статьи:

Получено 04 ноября 2022

Принято 14 февраля 2023

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Куанова Л.А. – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, 87014000352, e-mail: kuanova.laura@kaznu.kz

Introduction

SMEs are the crucial drivers behind regional and national development in various countries. Many studies are available regarding SMEs' importance in the country's economy (Musa & Chinniah, 2016; Zafar & Mustafa, 2017). The significance of SMEs is globally recognized due to their significant contribution to rewarding different socio-economic goals, such as fostering entrepreneurship, export promotion, and high employment growth (Brown et al., 2014; Olusegun, 2012). For instance, in the EU, approximately 25 million SMEs comprise more than 90% of all businesses, employing 95 million people and giving 50% of total jobs in the private sector. Nevertheless, the actual significance of SMEs rises to acclimate to the altering conditions of innovation and competition with globalization (Keskgñ et al., 2010).

According to Madanchian (Madanchian et al., 2015), SMEs are defined differently from country to country based on industry categories, annual turnover, and full-time employees. SMEs in Agro-based industries and manufacturing-related services are enterprises having full-time employees not surpassing 250 people. The significance of SMEs is because of their capability to solve economic aspects linked to public activity. SMEs help increase competition, respond to increasingly changing demand, and provide jobs in challenging financial crises. They also contribute to developing and applying innovation and help attract investment (Laurențiu, 2016). Additionally, SMEs contributed to improving business activities and led to economic diversity in several countries.

Precisely, developing countries have successfully diversified their export structures and economies. The most significant change is the shift toward industries, and this has been observed in rich oil and natural resources countries. However, the question remains about what factor influences them to diversify their economy. Gelb argued that the shift toward manufacturing allowed dynamic learning that increased income and productivity (Gelb, 2010). Additionally, diversification help producers to have more knowledge and information about foreign markets and to discover innovations and changes. Over the past decades, the GCC states have taken significant steps toward economic diversification, from the oil and gas sector to infrastructure development, health, education system, and several manufacturing industries.

The issue of NPLs has gained importance in a few decades, considering the level of bad loans increasing in underdeveloped and developing countries and Western countries. The empirical research on NPLs and their impact have presented diverse findings. Akhter and Roy analyzed the effect of NPL on profitability (Akhter & Roy, 2017). They noted that GDP is negatively linked with NPL, implying that economic improvement leads to low NPL. Furthermore, banks with high-interest rates lend more and probably suffer more NPLs. Similarly, Adebisi and Matthew investigated NPL in South-Eastern and Central Europe from 1998-2011 (Adebisi & Matthew, 2015). They found that NPLs respond to macroeconomic conditions, like inflation, unemployment, and GDP growth.

However, there are limited studies on the issue under investigation in the case of SMEs in Qatar. Therefore, the study investigates the key factors influencing SMEs' failure to meet their financial obligations in the QDB case.

Literature review

Determinants of SMEs Barriers and Non-Performing Loans:

SMEs are essential for economic development and growth as they are important in job creation. Financing is vital in helping SMEs set up and expand their operations, invest in production facilities, and develop new products (Ćinjurević et al., 2021). The financial crisis back in 2009 caused the institutions to be careful, and credit processing since then has become complex, as SMEs find it challenging to assess the decisions and processes primarily related to loan processing (Haron et al., 2013). Access to finance is a vital element influencing SMEs' success and growth; hence, access to financing is crucial to allow SMEs to add to the economic development and diversification of economies (Bongomin et al., 2017). The link between bank losses and NPLs has been discussed by researchers globally and is viewed as a significant chapter in banking studies. Increasing NPLs are usually considered a bank's failure to manage credit policies (Hada et al., 2020). Several studies have analyzed different factors influencing NPLs, and the following section presents the factors significantly influencing SMEs.

Cost of Finance

Cost of finance (COF), also termed financing cost (FC), is the interest, cost, and other charges connected to borrowing to purchase or build

assets. Lending interest rate involves intrinsic hidden costs on the credits that banks issue with implications on loan defaults. High-level NPLs may reduce economic growth because financial institutions refuse to lend (Balgova et al., 2016). It was found that NPLs and interest rates have an asymmetric link in the short run, while it has an asymmetric one in the long run.

Lending interest rates and NPLs have a significant relationship (Pullicino, 2016). The empirical study on the relationship between NPLs and interest rate is ample and has been studied over the years (Louzis et al., 2012; Beck et al., 2013). These studies also offered ample evidence focusing on the significance of the NPL recovery mechanism in restricting NPLs levels to accomplish financial stability and avert financial problems.

Researchers noted that interest rate has a positive and direct link with NPLs (Farhan et al., 2012; Khemraj & Pasha, 2009). The increase in interest rate is observed to increase the level of NPLs. Likewise, the researchers like Asari noted a significantly positive link between NPLs and interest rates (Asari et al., 2011). Similarly, Beck reported a positive association between NPLs and interest rates (Beck et al., 2013). NPLs were influenced by increasing debt price servicing between the variable rate of contracts and a borrower.

Overhead Cost

Overhead cost is yet another factor that has become a significant concern for the non-performance of the firms. Mat-Nor, Said, and Hisham have studied it in detail (Mat-Nor et al., 200). Significant primary reason behind the increase in overhead costs is increased competition in the market. Multiple sellers of the same product have an extensive distribution network. It has resulted in fierce competition, making a firm's life difficult. As a result, firms have to invest more and more to appeal to consumers. A significant investment also is made to make the product or service available. In doing so, the company loses its profitability index in the long run. It affects their financial capability to pay off the loans.

Noor mentions overhead costs, including rent, salaries, wages, etc. (Noor, 2020). These are fixed-cost accounts, and a business has to pay, leaving a business with little liquid cash. Wezel, Canta, and Lu's study also question the profit projection and cost estimation that a company exaggerates to attract investors (Wezel et al., 2014). It may benefit the company, but it can be

disastrous in the long run. The main reason is that if the company cannot make profits or scale its product, then it cannot pay back. These reasons contribute when it comes to NPLs.

The report by OECD (2021) also states the cost of rising interest rates and other costs (expenses related to management), which makes the interest payment bigger. Because of the failure of the government to keep interest rates in check, the company's overhead cost becomes greater. The company has no profit as all its capital covers the overhead cost. This then eventually leads the company to bankruptcy. It has become even more prominent in the post-COVID world; the pandemic has seen a rise in operating costs with a shortfall in demand. It has made companies unable to meet their profit benchmarks, and as a result, many companies are in a state where they have defaulted. It is also the reason why companies all over the world are downsizing and hence reducing the overhead cost. Coupled with the disruption in both supply and demand curves, companies have nowhere to go, causing an increase in NPLs.

Access to Public Procurement

According to Harland, Telgen, and Callender, public procurement refers to the purchase by state-owned enterprises and governments of services and goods (Harland et al., 2013). A public sector firm obtains services and goods from a third party through a contract. Cabras argued that an increasing pool of evidence shows a lack of international and local access to public procurement for SMEs in developing and developed economies (Cabras, 2011). Specific barriers linked with the public procurement process can be high-priced for businesses affecting slow payment. Flynn and Davis highlighted that SMEs find the problem in access to procurement, and thus government takes corrective action by introducing SME-friendly procurement policies (Flynn & Davis, 2016).

Furthermore, Perry asserts that SMEs encounter several barriers, such as awareness opportunities, lack of knowledge, capacity issues, and procurement process, which negatively influences their financial obligations (Perry, 2011). In the context of the developed countries, Kidalov and Snider argued that access to public procurement by SMEs rely on different paperwork and regulation, which is an obstacle to SMEs in public procurement (Kidalov & Snider, 2011). However, SMEs require more information on procurement opportunities and the need

to use e-procurement facilities. Overall, lack of access to procurement may lead to barriers in financial obligations for SMEs like loan repayment.

High Competition

Market competition is crucial for growth and development and business innovation. However, it may also challenge companies and hinder entrepreneurs from repaying their debts successfully. For example, Makri found that high competition is an obstacle for firms to remain competitive and fulfill their commitments toward debt repayment (Makri et al., 2014). Khemraj and Pasha assert that competitiveness in the market, including local and international economics, links to high NPLs (Khemraj & Pasha, 2009). Scoreboard mentioned that increased market competition affects SMEs' profitability and productivity, thus negatively affecting their ability to repay bank loans (Scoreboard, 2013). McIntosh, De Janvry, and Sadoulet found that increasing competition includes a drop in the repayment performance of SMEs (McIntosh et al., 2005). SMEs lack different financial options to capitalize on opportunities to perform efficiently in stiff market competition, negatively impacting their NPL and influencing their loan repaying mechanism.

Economic Issues

Economic issues are directly associated with the financial capability of SMEs to repay their debt. The economic elements of a country can signify how well a company can repay the debt and whether the conditions are favorable (Madrid-Guijarro et al., 2016). A key aspect associated with debt repayment is the interest rate. A high-interest rate represents a company having a more challenging time repaying the debt since it would be a more significant value (Navarro-Martinez et al., 2011). Interest rates are usually decided by the government as part of the monetary policy and then are followed by the financial intermediaries. In prosperous business countries such as those in the EU region and the US, interest rates are kept low to encourage more lending of money for businesses and their enhancement (D'Erasmus, 2008). However, in 2019, the interest rate was ranging between 1.94 to 2.47%, and 0.10 to 2.01% in 2020 (Qatar Central Bank, 2020).

An average high-interest rate can be associated with SMEs' inability to repay their debts. The policy of a high-interest rate can be positive regarding currency balancing and other

similar financial obligations. However, it can lead to increased bankruptcy claims since many SMEs could not cope with the conditions (D'Erasmus, 2008). However, limited GDP growth can impact SMEs and their ability to repay the debts they have undertaken.

It can be noted that even before Covid-19, the GDP growth rate of Qatar was declining. This points out that a declining growth rate makes it hard for SMEs to operate and repay the debt they undertook under different circumstances. Moreover, occasions such as Covid-19 have also limited the growth rate by a considerable margin, yet such aspects are hard to predict. Nonetheless, appropriate planning is necessary in this regard, such as maintaining reserves to cope with difficult situations imposed by the pandemic (Razumovskaia et al., 2020). A fluctuating inflation rate is a deep concern for SMEs since

they find it hard to operate with certainty and stability. Furthermore, the lower inflation rate favors the borrowers; however, since the pandemic, it can be argued that the SMEs would have a hard time coping with the demand and market conditions which could lead to delays in repayments or potential bankruptcy claims (Önder & Sunel, 2021).

Two further economic issues impacting SMEs' debt repayment are the trade balance and the country's current account. Many SMEs depend on trade, including imports and export (González & Sorescu, 2019). Specifically, the import balance of trade is essential as it displays the country's capability to import. A highly negative trade balance may compel the government to put restrictions which can hurt the operations of the SMEs. Thus, these two economic elements are essential as they reflect the capability of SMEs to generate adequate revenue and eventually repay their debts. In terms of Qatar, the country has held a significantly positive balance of trade and current account over the previous decade. However, some fall is noted in the Covid-19 period, which can be an issue for SMEs as many companies can be impacted by the lack of trade.

Government Policies and Regulations

Another major factor impacting non-performing loans is government policy and regulations. A study by Ofria and Mucciardi shows that corruption and unsustainable government debt levels contribute significantly to the bankruptcy of the private sector (Ofria & Mucciardi, 2021). When there is a massive amount of corruption, the government has to

exercise austerity measures which can hurt the private sector. The private sector thrives on government subsidies and tax cuts but will tax the same private sector when it runs a deficit. Because of the increased taxation, the private sector would eventually crumble towards non-performance.

Similarly, the study of Inaba also cites the policies of the government that lead to an economic downturn (Inaba et al., 2005). In a recession, the private and public sectors are impacted, which can cause long-term issues for the companies. The recession or downturn is a policy crisis that translates to private sectors and their inability to pay off their debt. Furthermore, the study of Shih also cites the importance of the free market and transparency, which is often undermined by the public sector (Shih, 2004). The free market is undoubtedly among the favorite policy options for the private sector because it helps them to provide shareholder value and return on investment. This then facilitates the FDI, which can help the economy grow. However, with the government's intervention and rise in state-owned enterprises, the system becomes rigged and causes a disadvantage to the private sector. For instance, when the government intervenes in the economy, it can set up its own companies, provide subsidies, tax cuts, etc. As a result, there is no level playing field, and the private sector can be at a comparative disadvantage. Another factor about the government's unfair intervention in the economy cited in the study is how government prevents liberalization of the banking sector. This is politically motivated, especially in the case of China, where a political party owns the country's largest banks.

The study of Yeung also points in the same direction (Yeung, 2009). As per these authors, due to the consistent government intervention and policy of favouritism, there is no space for institution-building, and the institutions cannot be self-sustaining. It also prevents an environment of corporate governance from prevailing inside these NPL-affected companies, which further plays a part in the failure of the companies. The reasons cited by Lu, Thangavelu, and Hu are also relevant to the study (Lu et al., 2005). As per the study, biased lending or policies tend to promote biases and subjectivity in lending. This is apparent from the examples of third-world countries where politicians provide monetary favors to the financiers of the government. This prejudice in policymaking contributes massively toward unsustainability and lack of financial performance among the firms.

Research Methodology

Based on the relevant literature, the authors have designed a questionnaire to explore the causes of NPLs in Qatar, selecting QDB as a case study. The QDB provided the complete list of SMEs with their addresses and contact numbers after the authors requested the list of SMEs with loan defaults. By using this information authors have approached SMEs with loan default by phone, as this was the only possible way to collect data due to the social distancing during the Covid-19 pandemic. The authors have approached all 142 enterprises to get information. However, only 85 enterprises agreed to participate in this study and share the required information. For the analysis, there has been used descriptive statistics which allows for description and understand the features of a specific data set by giving short summaries about the sample and measures of the collected data.

The authors have put 25 close-ended questions to obtain the information for further research. The questions of the survey were designed according to the following order:

- first five questions were completed to obtain the personal information of the questionnaire respondents, as gender, age, marital status, nationality and education;
- following questions were directed for investigation of the distribution Entrepreneurs by Business Sectors, and business type, the distribution Entrepreneurs by legal structure and experience;
- next questions were aimed at determining the purpose and maturity of loan, interest rate of the loan and the area for using the funds;
- other questions of the questionnaire were directed for the identification of the factors of non-payments of loans by SMEs.

The obtained sample characteristics describe the primary way is categorizing Entrepreneurs members to "mutually exclusive" categories, then counting the case a number of each category. The authors have calculated proportions, percentages and ratios for summarizing the obtained data from categorical variables and have made the comparisons between groups. This methodology allows identifying that SMEs encounter challenges in the repayment of loans. We found several factors, including high-interest rates, overhead costs, lack of access to information, public procurement, economic issues, government policies and regulations, and a highly competitive market influencing the non-payment of loans.

Results and Discussion

The designed a questionnaire to explore the causes of NPLs in Qatar, selecting 85 SMEs, and we obtained the following results.

Gender: most (73%) of the participants are male, while 27% are female entrepreneurs.

Marital Status: Respecting marital status, around 66% of married persons are entrepreneurs in Qatar, and 20% are single. In comparison, only 4% of widows and 11% of separated or divorced people run their businesses.

Education equips entrepreneurs to understand markets, opportunities, and economic cycles, enabling them to make correct decisions. Our sample shows that most entrepreneurs had bachelor’s (61%) and master’s (20%). And few of them (7%) have a PhD or DBA. None of them were illiterate (Table 1).

Table 1 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Education

	Level of Education	Percentage
A	Illiterate	0%
B	High school or below	6%
C	Diploma	6%
D	Bachelor	61%
E	Master	20%
F	Ph.D. or DBA	7%
Total		100%
Source: based on our survey		

A large proportion (94%) of entrepreneurs are Qatari nationals, while a small percentage (6%) are from other nations. Local entrepreneurs usually have access to market information and an understanding of the market. They know the culture and consumer behavior more than non-nationals, as well as QDB is keen to give the opportunity to the young nationals. In Table 2 presents percentage distribution of entrepreneurs.

SMEs operate in a competitive environment that needs experts or experienced managers. Interestingly, the majority (73%) of them had no previous business experience, and only 27% had prior experience in the business (Table 3).

Engagement plays a vital role in a newly established business. Entrepreneurs need to look after their business operations continuously, which makes business efficient. Entrepreneurs usually engage in their business thoroughly to identify improvement areas and business problems. Strict compliance with business activities affects the performance of enterprises. Regular engagement with the business increases productivity and generates economic benefits such as revenues, profits, and growth. It was interesting to know that most (45%) manage the business monthly, which is not a good sign. Another 36% were looking after their business weekly, and only 19% were engaged daily basis (Table 4).

Table 2 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Business Sectors and Reason for Being in Business

6	While you are running your business, you are:	%	Which of the following best describes the reason for being in business?	%
a	Full-time entrepreneur	14%	I want to be my own boss / I’m not particularly eager to work for others	19%
b	Employed in the government sector	25%	I can work when and how I want	5%
c	Employed in the semi-government sector	58%	I can’t find any work	2%
d	Employed in the private sector	4%	I can’t find any work that I really like	2%
g	Full-time student	0%	I don’t have skills for other kinds of work	0%
h	Other	0%	My previous employment ended	1%
			I want to have another source of income	71%
			Other	0%
Total		100%		100%
Source: based on our survey				

Table 3 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Experience

8	Do you have previous experience in the related sector?	Percentage
A	Yes	27%
B	No	73%
Total		100%

Source: based on our survey

Table 4 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by the level of Management/Engagement

9	To what level were you engaged and managing your business?	Percentage
A	Daily basis	19%
B	Weekly basis	36%
C	Monthly basis	45%
Total		100%

Source: based on our survey

The table below depicts the enterprise sector. 24% were in manufacturing, 29% in Food & Beverage, and 13% in agriculture. Another 29 percent were in other businesses. The majority (45%) have a small business category, 42% have a medium, and 13% have a micro business category.

As for the legal structure of the enterprises, 74% of them were limited liability companies, followed by 11% Sole Proprietorship companies (Table 5)

Table 5 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Legal Structure

12	What type of legal structure is your business?	Percentage
a	General partnership company	6%
b	Simple partnership company	7%
c	Sole proprietorship company	11%
d	Shareholding company	0%
e	Private shareholding company	1%
f	Limited liability company	74%
g	Holding company	1%
h	Foreign company	0%
Total		100%

Source: based on our survey

The purpose of a loan can vary from firm to firm, but in the majority, it is opted for investment purposes by SMEs. Table 6 shows that 49% of entrepreneurs took a loan as startup capital. However, 32% needed the loan for working capital, and 19 % wanted it for making expansion in their business

Table 6 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Purpose of Loan

13	What was the purpose of the loan?	Percentage
A	Start up capital	49%
B	Working Capital	32%
C	Expansion	19%
D	Other	0%
Total		100%

Source: based on our survey

SMEs are highly influenced by the cost of finance when they fulfill their financial promises. Many (48%) of the enterprises caused high-interest rates, and (19%) blamed high monthly repayment for failing to return their loans. 33% experienced low sales or profit generated as the main reason for non-payment

Table 7 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Reasons for Default in Loan Repayment

14	What was the main concern in defaulting on loan repayment?	Percentage
A	High-interest rate/profit to the bank	48%
B	the high monthly repayment amount	19%
C	Low sales/profit generated	33%
D	Other	0%
Total		100%

Source: based on our survey

The loan's maturity period determines the firms' economic burdens in the coming financial years. As found above, most entrepreneurs obtained a loan for startup purposes from banks. Table 8 shows that in the majority (44%) of cases, loans were obtained for 3-4 years, and in 24% of cases, for two years or less. It identifies that firms had to pay higher financial obligations just as they had started their operations as the loan maturity was no longer. It means newly established

SMEs managed by Qatari entrepreneurs had to bear higher financial promises in the startup period, which could be the main reason behind the failure of such entities

Table 8 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Loan Maturity Period

15	What was the maturity period of the loan?	Percentage
A	2 years or less	24%
B	3 - 4 years	44%
C	5 - 6 years	24%
D	7 years or more	9%
Total		100%
Source: based on our survey		

The loan offered by QDB is different for the SMEs; for example, most (38%) of the entrepreneurs have paid around 31-40% interest, 29% of entrepreneurs paid more than 40%, while 20 % of them paid 21-30 %. However, 13 % of the entrepreneurs paid 20% or less

Table 9 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Interest Rate

17	What percentage of interest is on loan?	Percentage
A	20% or less	13%
B	21 - 30%	20%
C	31 - 40%	38%
D	More than 40%	29%
Total		100%
Source: based on our survey		

The enterprises' opinion was gathered (Table 10) regarding how they found lending rates. 65% of them found it extremely high compared to others, whereas 25% of businesspersons gave their opinion that the lending rates are high. However, only 11% revealed an acceptable lending rate.

Table 10 - Percentage Distribution of Entrepreneurs by Lending Rates

16	How did you find the lending rates?	Percentage
A	Extremely high	65%
B	High	25%
C	Acceptable	11%
D	Low	0%
Total		100%
Source: based on our survey		

Selling products in the relevant market is essential to business strategy. It is very important to understand where you would sell your products. Many enterprises have failed to capture the market due to a lack of market understanding. Svensson (2009) indicated that enterprises, which lack market information, tend to struggle hard for customers who match their products and offerings. Access to market information is an essential element of understanding customers. Our survey shows that most (79%) SMEs sell their products or services nationally or locally. However, only 21% sell on national and international levels.

Table 11 - Type of Market

18	Where do you sell your product or service?	Percentage
A	National	79%
B	International	0%
C	Both national and international	21%
Total		100%
Source: based on our survey		

Business today needs to make solid policies for operational activities such as procurement of raw materials or consumable inputs. The primary goal of the business should be reducing their input costs which makes them minimize production costs, thus generating higher profit margins. Perry (2011) revealed that SMEs face barriers, including lack of knowledge, procurement process, capacity issues, and awareness opportunities for identifying suppliers. Because of these barriers, their input cost rises, lowering profitability or profit margins. To understand these entrepreneurs' procurement processes, we asked questions to determine where they get. Regarding the procurement of raw materials,

some (46%) entrepreneurs buy from the local market; however, most (54%) purchase from the international marketplace.

Table 12 - Procurement of Raw Material/Consumable Inputs

19	Where do you get your raw materials/consumable inputs for your business?	Percentage
A	Local market	46%
B	International market	54%
Total		100%
Source: based on our survey		

The businesses take time to be settled and earn profit. The survey identified that most (58%) businesses shut down within two years of starting. It suggests the effects of higher financial obligations and dues. The newly established business takes time to grow, yet the burden of repayments could be devastating for such a business. Around 20% of businesses operated for 3 to 4 years, while 22% operated five years or more before the failure.

Table 13 - Operation Period before Failure

20	Before the business failure, how many years has your business been operating?	Percentage
A	2 years or below	58%
B	3 - 4 years	20%
C	5 years or more	22%
Total		100%
Source: based on our survey		

SMEs tend to be very sensitive when established. The chances of failure may be high. The entrepreneurs' data revealed that most (49%) enterprises failed to pay financial obligations at the establishment time—however, 21%. Moreover, 25% of the business failed at the growth stage. In last, only 5% were in the declining phase, as shown in the graph given below:

Table 14 - Life Cycle at the Time of Failure

21	Business life cycle at the time of failure	Percentage
A	Establishment	49%
B	Growth	25%
C	Stagnation	21%
D	Decline	5%
Total		100%
Source: based on our survey		

External Factors that affect the non-performance of loans in SMEs

One factor that affects the non-performance of loans in SMEs is the cost of finance. The study shows that 64% of the people strongly agree that the cost of finance plays a major role in the late/non-payment of loans in SMEs. 22% agreed with the statement, while only 4% and 5% strongly disagreed and disagreed.

Public procurement acts as a driving force for SMEs, and their participation in such projects benefits them greatly as they already lack financing due to the size of their organization. However, limited access to such participations confines the performance area for such enterprises. SMEs lack the leverage of access to public procurement and thus have a greater ratio of NPLs. Ancarani et al. (2019) suggested that for SMEs to be more diligent in loan repayments, they need a fairground. Table 19 shows that (40%) strongly agreed that SMEs have limited or no access to public procurement. Moreover, 16% agreed with the statement, 29% remained neutral, and others disagreed or strongly disagreed.

Economic issues, such as inflation, price regulations, and availability of finances, also influence the enterprises operating in the economy. For example, Barro (1996) stated that inflation increases the cost of raw materials for SMEs, affecting enterprises' profit margins. It also affects consumer buying power. Figure 4 reveals that the majority (66%) strongly agree, and another 18% agree that economic issues are pivotal when measuring contribution to the failure of SMEs in the repayment of debts. In contrast, others remained neutral or did not agree with the statement.

Table 15 - Economic Issues in the Country/Region

	Economic issues in the country/region	Percentage
A	Strongly Disagree	5%
B	Disagree	7%
C	Neutral	5%
D	Agree	18%
E	Strongly Agree	66%
Total		100%
Source: based on our survey		

Government Policies and Regulations

According to Nyarku et al. (2018), Government policies and regulations are to be blamed for businesses’ growth or collapse. It will not be wrong to say that the government’s policies provide a platform for every type of business to perform in their respective segments. Usually, there are custom-made rules for every type of business that guide them to act accordingly. In the present study, 68% strongly agreed, and another 21% agreed that SMEs defaulting on loans is due to strict government policies, whereas 4% strongly disagreed, 4% disagreed, and 4% remained neutral.

Table 16 - Government Policies and Regulations

28	Government Policies & Regulations	Total	Percentage
A	Strongly Disagree	3	4%
B	Disagree	3	4%
C	Neutral	3	4%
D	Agree	18	21%
E	Strongly Agree	58	68%
Total		85	100%
Source: based on our survey			

The researcher explained that little cash is left when such fixed costs are paid, which, in turn, increases the chances of bankruptcy. Overhead costs are all costs of operating a business except the direct ones. In the context of SMEs, innovation is the most significant advantage a firm can take while keeping costs low and budget-friendly. However, in an economy where the overhead costs such as rentals, legal fees, transportation costs, and travel expenses are high, the margins for SMEs are even squeezed.

65% of the people in the study strongly believed that overhead costs are responsible for SMEs’ default, 24% agreed, 4% strongly disagreed, 2% disagreed, and 6% did not form any opinion. Khan et al. (2017) stated that SMEs incur high transaction and borrowing costs due to a lack of business information and resources. Similarly, SMEs must outsource some of their work segments to mitigate the costs of running the department, which is highly challenging for them to handle. On the one hand, outsourcing reduces the cost of running a department but brings its share of risk. As Montaseb et al. (2018) say, outsourcing cannot ensure cost savings, and its hidden risks can cut the underlying benefits. From a broader perspective, the overhead costs are crucial, and minimizing such costs can be helpful for SMEs to repay their debts on a timely basis.

Table 17 - Overhead Cost

29	Overhead cost	Total	Percentage
A	Strongly Disagree	3	4%
B	Disagree	2	2%
C	Neutral	5	6%
D	Agree	20	24%
E	Strongly Agree	55	65%
Total		85	100%
Source: based on our survey			

High market competition hinders SMEs from remaining competitive, which makes them unable to pay debts back (Makri et al., 2014). Increased market competition lowers the performance of enterprises that are weak with financials; if the performance of enterprises decreases in responding to high market competition, the firms struggle to fulfil their financial promises.

Table 18 shows that 67% of enterprises strongly agreed with the fact, while 20% agreed. Only 2% strongly disagreed, 6% disagreed, and 5% had no opinion about it. According to Ayandibu et al. (2017), small and medium-scale organizations are more eager to earn a share in the market than the corporate sector and thus possess a more competitive approach toward business. In its entirety, competition does affect SMEs in various areas of performance.

Table 18 - High Competition

31	High competition	Total	Percentage
A	Strongly Disagree	2	2%
B	Disagree	5	6%
C	Neutral	4	5%
D	Agree	17	20%
E	Strongly Agree	57	67%
Total		85	100%

Source: based on our survey

Conclusion and Recommendations

Based on the above methodology, the findings showed that small or medium-sized businesses in Qatar are primarily owned by 60% of the entrepreneurs, with most of them belonging to educated classes and having bachelor's degrees. At the same time, there are zero illiterate people in the field of entrepreneurship. Qatar is a patriarchal society; its businesses are also dominated by males, compared to females, who have less representation. Additionally, the small business and entrepreneur field are dominated by Qatari, and a tiny percentage of businesses are owned by non-Qataris. For bank loans, it is found that a sizeable portion of Qatari entrepreneurs takes loans for business finance.

Additionally, approximately 48% of Qatari entrepreneurs found it challenging to repay their loans because of high-interest rates. In comparison, around 30% of them are found to default due to low sales and profit. Concerning lending rates, it is found that more than 60% of entrepreneurs found it very high compared to others. Similarly, overhead costs were also held responsible for SMEs' default. On the other hand, in the findings related to the factors affecting loan repayment, it is noted that more than 60% of respondents agreed that the cost of finance contributes to the non-payment of loans or late payments in SMEs.

Regarding access to public procurement, it is found that approximately 40% of the SMEs are no or limited access to public procurement and are more likely to default compared to other firms in the economy. Access to business information was also found to be a factor behind the non-repayment of loans, as 46% of respondents showed that access to relevant information is essential for SMEs in payments of debt defaults. The findings also revealed that most participants believed that political and economic factors contributed to the SMEs' non-performance of their loans. A sizable majority of the participants

agreed that these factors were important when assessing the contribution to the failure of SMEs in loan repayment. Besides, government policies and regulations are also strongly linked with SMEs defaulting on loans. High competition is also found to be one of the critical factors affecting SMEs to repay their loan, as it directly affects their profitability and business and therefore increases challenges for SMEs to repay their bank loan. Lastly, matchmaking with buyers is also identified as the key factor affecting SMEs' loan repayment. Approximately 47% of the participants agreed on SMEs' relevant matchmaking effects with buyers. The advancement of SMEs to e-commerce and approaching potential buyers are crucial with reference failure or success of SMEs.

Policy Recommendation

The following recommendations are directed to the Qatari government, financial institutions, and Qatari Entrepreneurs/SMEs. QDB needs to facilitate SMEs in terms of providing business loans. Their SMEs program Al-Dhameen is a great initiative to support SMEs, allowing banks to extend their financial assistance to new SMEs with limited capital and market knowledge access. Hence, such initiatives by QDB should be promoted countrywide to support the existing SMEs and the upcoming new entrepreneurs who struggle to acquire loans. Additionally, private financial institutions must collaborate with QDB to facilitate SMEs' growth and expansion, thus bringing more economic diversity.

The Qatari government must take corrective measures to facilitate SMEs and other businesses by introducing SME-friendly procurement policies. It is noted that SMEs have limited access to market knowledge and public procurement and struggle to attract potential buyers. Therefore, the government should take the lead in assisting SMEs in locating export markets and facilitating their access to those markets. Additionally, the high-interest rate is viewed as a significant hurdle for SMEs' bank loan repayment. Therefore, the Qatari government must emphasize business-friendly economic policies and incentives by reducing interest rates and tax incentives to support SMEs in their business and loan repayment.

Similarly, Qatari entrepreneurs and SMEs must acquire market knowledge and information, hiring financial experts and strategies to ensure they are well-planned to manage or address finance and loan repayment challenges. Effective

planning, monitoring, and strategizing are essential for SMEs to excel in a competitive business environment.

Limitations of the Study

The study findings were based on only 85 respondents of the Qatari SMEs/entrepreneurs. The results might have been more comprehensive if the sample size was large, around 150. Another limitation is that the study focused on the opinion of entrepreneurs and SMEs; it did not involve the input of bank employees or financial experts. The results cannot be generalized based on such a limited sample group and opinions. Likewise, the participants' responses could be biased, as the questionnaire was close-ended and respondents did not express their opinions. It would have been a different result if the study had adopted an open-ended questionnaire to assess how SMEs/ entrepreneurs consider factors, as discussed above, to be challenging in their loan repayment. For future research, a comparative study would be significant from the perspective of financiers/banks to assess the critical reasons behind SMEs' failure to repay their loans.

References

1. Adebisi, J.F. & Matthew, O.B. (2015). The impact of non-performing loans on firm profitability: A focus on the Nigerian banking industry. *American Research Journal of Business and Management*, 1(4), 1-7. <https://doi.org/10.37227/JIBM-2021-07-1139>
2. Akter, R. & Roy, J.K. (2017). The impacts of non-performing loan on profitability: An empirical study on banking sector of Dhaka stock exchange. *International Journal of Economics and Finance*, 9(3), pp.126-132. <https://doi.org/10.5539/ijef.v9n3p126>
3. Ancarani, A., Di Mauro, C., Hartley, T., & Tátrai, T. (2019). A comparative analysis of SME friendly public procurement: results from Canada, Hungary and Italy. *International Journal of Public Administration*, 42(13), 1106-1121.
4. Asari, F.F.A.H., Muhamad, N.A., Ahmad, W., Latif, N.I.A., Addullah, N. & Jusoff, K., (2011). An analysis of non-performing loan, interest rate and inflation rate using STATA software. *World Applied Sciences Journal*, 12, 41-48. <https://doi.org/10.20473/wjst.v5i2.23616>
5. Ayandibu, A. O., & Houghton, J. (2017). The role of Small and Medium Scale Enterprise in local economic development (LED). *Journal of Business and Retail Management Research*, 11(2), 133-139.
6. Balgova, M., Nies, M. & Plekhanov, A. (2016). The economic impact of reducing non-performing loans. EBRD Working Paper No. 193. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3119677>
7. Barro, R.J. (1996). Inflation and growth. *Review-Federal Reserve Bank of Saint Louis*, NBER Working Papers 5326.
8. Bayon, M.C. & Lamotte, O. (2020). Age, labour market situation and the choice of risky innovative entrepreneurship. *Applied Economics Letters*, 27(8), 624-628. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1728221>
9. Beck, R., Jakubik, P. & Piloju, A. (2013). Non-performing loans: What matters in addition to the economic cycle? <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1515.pdf>
10. Bongomin, G. O. C., Ntayi, J. M., Munene, J. C., & Malinga, C. A. (2017). The relationship between access to finance and growth of SMEs in developing economies: Financial literacy as a moderator. *Review of International Business and Strategy*, 27(4), 520-538. <https://doi.org/10.1108/RIBS-04-2017-0037>
11. Brown, R., Mason, C. & Mawson, S. (2014). Increasing 'the Vital 6 Percent': Designing effective public policy to support high growth firms. Working paper. www.nesta.org.uk/wp14-01
12. Cabras, I. (2011). Mapping the spatial patterns of public procurement: a case study from a peripheral local authority in Northern England. *International Journal of Public Sector Management*, 24 (3), 187-205. <https://doi.org/10.1108/09513551111121338>
13. Činjarević, M., Pijalović, V., Peštek, A., Lazović-Pita, L. & Karić, L. (2021). Heading out SMEs to the e-commerce highway: Drivers of the e-commerce perceived usefulness among SMEs in Bosnia and Herzegovina. *Management: Journal of Contemporary Management Issues*, 26(1), 3-20. <https://doi.org/10.30924/mjcmi.26.1.2>
14. D'Erasmus, P. (2008). Government reputation and debt repayment in emerging economies. *Manuscript, University of Texas at Austin*, 12, 17-28. <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/87423/>
15. Farhan, M., Sattar, A., Chaudhry, A.H. & Khalil, F. (2012). Economic determinants of non-performing loans: perception of Pakistani bankers. *European journal of business and management*, 4(19), 87-99. <https://doi.org/10.33206/mjss.800648>
16. Flynn, A., & Davis, P. (2016). Firms' experience of SME-friendly policy and their participation and success in public procurement. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 23, 616-635. <https://doi.org/10.1108/JSBED-10-2015-0140>
17. Gelb, A. (2010). Economic diversification in resource rich countries. *Center for Global Development*, 1-23. <https://www.imf.org/external/np/seminars/eng/2010/af/fin/pdf/gelb2.pdf>
18. González, J.L. & Sorescu, S. (2019). Helping SMEs internationalise through trade facilitation. OECD Trade Policy Papers, 229. <https://doi.org/10.1787/2050e6b0-en>

19. Hada, T., Bărbuță-Mișu, N., Iuga, I.C. & Wainberg, D. (2020). Macroeconomic Determinants of Non-performing Loans of Romanian Banks. *Sustainability*, 12(18), 7533. <https://doi.org/10.3390/su12187533>
20. Harland, C., Telgen, J., & Callender, G. (2013). International research study of public procurement. (Vols. 1-0). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446269886>
21. Haron, H., Said, S.B., Jayaraman, K. & Ismail, I. (2013). Factors influencing small medium enterprises (SMES) in obtaining loan. *International Journal of Business and Social Science*, 4(15). <https://doi.org/10.4236/jss.2019.73028>
22. Inaba, N., Kozu, T., Sekine, T. & Nagahata, T. (2005). *Non-performing loans and the real economy: Japan's experience*. Press & Communications CH-4002 Basel, Switzerland.
23. Keskgın, H., Gëntürk, C., Sungur, O. & Kgrgğ, H.M. (2010), June. The importance of SMEs in developing economies. In *2nd International Symposium on Sustainable Development* (pp. 183-192).
24. Khan, M., & Abasyn, J. (2017). An exploratory evidence of the types of challenges and opportunities perceived by the Small and Medium Enterprises (SMEs) in the apparel export sector of Pakistan. *University Journal of Social Sciences*, 10(2), 373-395.
25. Khemraj, T. & Pasha, S. (2009). *The determinants of non-performing loans: an econometric case study of Guyana*, 53128, University Library of Munich, Germany.
26. Kidalov, M.V. & Snider, K.F. (2011). US and European public procurement policies for small and medium-sized enterprises (SME): a comparative perspective. *Business and Politics*, 13(4), 1-41. <https://doi.org/10.2202/1469-3569.1367>
27. Laurențiu, R.M. (2016). Importance of SMEs in European countries economy. *Annals - Economy Series*, 3, 174-177.
28. Louzis, D.P., Vouldis, A.T. & Metaxas, V.L. (2012). Macroeconomic and bank-specific determinants of non-performing loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios. *Journal of Banking & Finance*, 36(4), 1012-1027. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2011.10.012>
29. Lu, D., Thangavelu, S.M. & Hu, Q. (2005). Biased lending and non-performing loans in China's banking sector. *Journal of Development Studies*, 41(6), 1071-1091. <https://doi.org/10.1080/00220380500155361>
30. Madanchian, M., Hussein, N., Noordin, F. & Taherdoost, H. (2015). The role of SMEs in economic development: Case study of Malaysia. *International Journal of Academic Research in Management*, 4(3), pp.77-84.
31. Madrid-Guijarro, A., García-Pérez-de-Lema, D., & Auken, H.E. (2016). Financing constraints and SME innovation during economic crises. *Academia-revista Latinoamericana De Administracion*, 29, 84-106. <https://doi.org/10.1108/ARLA-04-2015-0067>
32. Makri, V., Tsagkanos, A. & Bellas, A. (2014). Determinants of non-performing loans: The case of Eurozone. *Panoeconomicus*, 61(2), 193-206. <https://doi.org/10.2298/PAN1402193M>
33. Mat-Nor, F., Said, RM and Hisham, M. (2006). Financial performance and efficiency changes of Malaysian banking institutions in mergers and acquisitions. *Banks and Bank Systems*, 1(1), pp. 102-109.
34. McIntosh, C., De Janvry, A. & Sadoulet, E. (2005). How rising competition among microfinance institutions affects incumbent lenders. *The economic journal*, 115(506), 987-1004. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2005.01028.x>
35. Montaseb, M. M., Ragheb, M. A., Ragab, A. A., & Elsamadicy, A. M. (2018). The Affect factors of SMEs' outsourcing decision making. *The Business & Management Review*, 9(3), 271-278.
36. Musa, H. & Chinniah, M. (2016). Malaysian SMEs development: future and challenges on going green. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 224, 254-262. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.457>
37. Navarro-Martinez, D., Salisbury, L.C., Lemon, K.N., Stewart, N., Matthews, W.J. & Harris, A.J. (2011). Minimum required payment and supplemental information disclosure effects on consumer debt repayment decisions. *Journal of Marketing Research*, 48(SPL), S60-S77. <https://doi.org/10.1509/jmkr.48.SPL.S60>
38. Noor, F.A. (2020). Effect of Covid-19 on Loan Repayment of Small Businesses in Kenya: A Case Study of Eastleigh Business Community. *European Journal of Business and Strategic Management*, 5(2), 1-14. <https://doi.org/10.47604/ejbsm.1122>
39. Nyarku, K. M., & Oduro, S. (2018). Effect of legal and regulatory framework on SMEs growth in the Accra Metropolis of Ghana. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 19(3), 207-217. <https://doi.org/10.1177/1465750317742842>
40. OECD (2013). Financing SMEs and Entrepreneurs 2013: An OECD Scoreboard, OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/fin_sme_ent-2013-en
41. OECD (2021). The COVID-19 crisis and banking system Resilience. Retrieved from <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-markets/COVID-19-crisis-and-banking-system-resilience.pdf>
42. Ofria, F. and Mucciardi, M. (2021). Government failures and non-performing loans in European countries: a spatial approach. *Journal of Economic Studies*, 49 (5), 876-887. <https://doi.org/10.1108/JES-01-2021-0010>
43. Olusegun, AI. (2012). Is small and medium enterprises (SMEs) an entrepreneurship? *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 2(1), 442-452.
44. Önder, Y.K. and Sunel, E. (2021). Inflation-default trade-off without a nominal anchor: The case of Greece. *Review of Economic Dynamics*, 39, pp.55-78

45. Perry, C. (2011). Supporting SME access to public procurement opportunities. *Research and Information Service Research Paper*, 12(1), 12-22. <http://dx.doi.org/10.1108/bpmj-10-2019-0447>
46. Pullicino, K. (2016). Impact of macroeconomic variables on non-performing loans: an empirical study of commercial banks in Malta, Italy, Spain, France and UK (Bachelor's thesis, University of Malta).
47. Razumovskaia, E., Yuzvovich, L., Kniazeva, E., Klimentko, M. & Shelyakin, V. (2020). The effectiveness of Russian government policy to support SMEs in the COVID-19 pandemic. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 6(4), 160. <https://doi.org/10.3390/joitmc6040160>
48. Shih, V. (2004). Dealing with non-performing loans: Political constraints and financial policies in China. *The China Quarterly*, 180, 922-944. <https://doi.org/10.1017/S0305741004000682>
49. Svensson, L. (2009). Success and failure factors for SME's going abroad. In *Modern Management Research Conference (MMRC): Insights into the Sustainable Growth of Business*.
50. Wezel, T., Canta, M. & Luy, M. (2014). A practical example of the non-performing loans projection approach to stress testing. *A Guide to IMF Stress Testing: Methods and Models*, 473-483.
51. Yeung, G. (2009). Hybrid property, path dependence, market segmentation and financial exclusion: the case of the banking industry in China. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 34(2), 177-194.
52. Zafar, A. & Mustafa, S. (2017). SMEs and its role in the economic and socio-economic development of Pakistan. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 6(4), 195-205. <https://doi.org/10.6007/IJARAFMS/v7-i4/3484>

Information about the authors

Nasim Shirazi – Ph.D., professor, Hamad Bin Khalifa University, Qatar, e-mail: nshirazi@hbku.edu.qa, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5174-9335>

Muhannad Al Muraikhi – PhD student, Hamad Bin Khalifa University, Qatar, e-mail: mualmuraikhi@hbku.edu.qa, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8793-3580>

***Laura A. Kuanova** – Ph.D., senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kuanova.laura@kaznu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7354-4506>

Авторлар туралы мәліметтер

Ширази Н. – PhD, профессор, Хамад Бин Халифа Университеті, Қатар, e-mail: nshirazi@hbku.edu.qa, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5174-9335>

Мухайри А. – PhD докторант, Хамад Бин Халифа Университеті, Қатар, e-mail: mualmuraikhi@hbku.edu.qa, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8793-3580>

***Қуанова Л.А.** – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: kuanova.laura@kaznu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7354-4506>

Сведения об авторах

Ширази Н. – PhD, профессор, университет Хамад Бин Халифа, Катар, e-mail: nshirazi@hbku.edu.qa, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5174-9335>

Мухайри А. – PhD докторант, университет Хамад Бин Халифа, Катар, e-mail: mualmuraikhi@hbku.edu.qa, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8793-3580>

***Қуанова Л.А.** – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан, e-mail: kuanova.laura@kaznu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7354-4506>

Research paper / Оригинальная статья
<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-272-286>
MPHTI 06.51.25
JEL: C58, G11; G12; G31

Option Contract Pricing Model for Real Option with Right to Sell/Purchase the Project

Sergei A. Filin^a, Lyubov A. Chaykovskaya^a, Elmira E. Zhussipova^b, Gulmira K. Issayeva^{b*}, Zhannet M. Seisenbayeva^b

^a Plekhanov Russian University of Economics, 36, Stremyanny Lane, Moscow, 117997, Moscow, Russian Federation; ^b M.Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke khan avenue, 160000, Shymkent, Kazakhstan

For citation: Filin, S.A., Chaikovskaya, L.A., Zhussipova, E.E., Issayeva, G.K., & Seisenbayeva, Zh.M. (2023). Option Contract Pricing Model for Real Option with Right to Sell/Purchase the Project. *Economics: the Strategy and Practice*, 18(1), 272-286, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-272-286>

ABSTRACT

The study in the article aims to improve the methodology for calculating the price of an option agreement. The subject is calculating the price of the option agreement for a real option with the right to sell/purchase. The hypothesis is that using a more objective calculation formula will increase the efficiency of making the corporation's strategic investment and management decisions. The method of mathematical modelling is used to refine the methodology for calculating the price of an option agreement within the framework of the ways of real options and discounting cash flows. The article justifies and clarifies the calculation formulas for the price of an option agreement for a real option with the right to sell/purchase. It has been shown that an objective assessment of the value of this option is a powerful tool for making a strategic investment decision. The article's novelty is the combination of the practice of hedging standards for transactions and methods of real options and discounting cash flows when developing a model for calculating the price of an agreement. The application of a more objective pricing formula for an options contract, limited to the specified project profitability index, confirms the hypothesis. A more objective assessment of the effectiveness of projects with the application of real options is a competitive advantage of the corporation due to the ability to benefit further from risk and uncertainty. The direction of future research is the formalization of the option pricing model for calculating net assets.

KEYWORDS: Economics, Real Option, Assessment Model, Investment Project, Strategic Decision, Option Contract

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT: the study was not sponsored (own resources).

Article history:

Received 30 October 2022
Accepted 26 December 2022
Published 30 March 2023

* **Corresponding author: Issayeva G.K.** – Cand.Sc.(Econ.), Professor, M.Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke khan avenue, 160000, Shymkent, Kazakhstan, 87783717664, e-mail: gulmira.issaeva@mail.ru

Жобаны сату/сатып алу құқығы бар нақты опционға опцион шартының бағасын есептеу моделі

Филин С.А.^а, Чайковская Л.А.^а, Жусипова Э.Е.^б, Исаева Г.К.^{б*}, Сейсенбаева Ж.М.^б

^а Г.В.Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті, Стремянный тұйық көшесі, 36, 117997, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы; ^б М.Әуезов атындағы ОҚУ, Тәуке хан даңғылы, 5, 160000, Шымкент қ., Қазақстан

Дәйексөз үшін: Филин С.А., Чайковская Л.А., Жусипова Э.Е., Исаева Г.К., Сейсенбаева Ж.М. (2023). Жобаны сату/сатып алу құқығы бар нақты опционға опцион шартының бағасын есептеу моделі. Экономика: стратегия және практика, 18(1), 272-286, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-272-286>

ТҮЙІН

Мақалада зерттеудің мақсаты опциондық келісімнің бағасын есептеу әдістемесін жетілдіру болып табылады. Зерттеу пәні жобаны сату/сатып алу құқығы бар нақты опционға опцион шартының бағасын есептеу процесі болып табылады. Зерттеу гипотезасы - неғұрлым объективті есептеу формуласын пайдалану стратегиялық инвестициялық және корпорацияның басқару шешімдерін қабылдау тиімділігін арттырады. Нақты опциондар және ақша ағындарын дисконттау әдістері шеңберінде опциондық келісімнің бағасын есептеу әдістемесін нақтылау үшін математикалық модельдеу әдісі қолданылды. Мақалада нақты жобаны сату/сатып алу құқығы бар нақты опционға опцион шартының бағасын есептеу формулалары негізделді және нақтыланады. Бұл опциондық келісімнің құнын объективті бағалау жобаны жүзеге асыру бойынша стратегиялық инвестициялық шешім қабылдаудың маңызды құралы болып табылатыны көрсетілген. Мақаланың жаңалығы транзакцияларды хеджирлеу стандарттарының тәжірибесі мен осы опциондық келісімнің бағасын есептеу үлгісін жасау кезінде нақты опциондар мен ақша ағындарын дисконттау әдістерінің үйлесімі болып табылады. Жоба бойынша берілген рентабельділік индексімен шектелген опциондық келісімшарттың бағасын есептеу үшін неғұрлым объективті формуланы пайдалану алға қойылған гипотезаны растайды. Нақты нұсқаларды пайдалана отырып жобаларды іске асыру тиімділігін неғұрлым объективті бағалау тәуекел мен белгісіздіктен қосымша пайда алу мүмкіндігіне байланысты корпорацияның бәсекелестік артықшылығы болып табылады. Болашақ зерттеулердің бағыты таза активтердің құнын есептеу кезінде опциондық баға моделін формализациялау болып табылады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, нақты опцион, бағалау моделі, инвестициялық жоба, стратегиялық шешім, опциондық келісімшарт

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: зерттеуге демеушілік қолдау көрсетілмеді (меншікті ресурстар).

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 30 Қазан 2022

Жариялау туралы шешім қабылданды 26 желтоқсан 2022

Жарияланды 30 наурыз 2022

* **Хат-хабаршы авторы:** Исаева Г.К. – э.ф.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Тәуке хан даңғылы, 5, 160000, Шымкент қ., Қазақстан, 87783717664, e-mail: gulmira.issaeva@mail.ru

Модель расчета цены опционного договора на реальный опцион с правом продажи/покупки проекта

Филин С.А.^а, Чайковская Л.А.^а, Жусипова Э.Е.^б, Исаева Г.К.^{б*}, Сейсенбаева Ж.М.^б

^а Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова, Стремянный переулок, 36, 117997, г. Москва, Российская Федерация; ^б Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, пр. Тауке хана, 5, 160000, г. Шымкент, Казахстан

Для цитирования: Филин С.А., Чайковская Л.А., Жусипова Э.Е., Исаева Г.К., Сейсенбаева Ж.М. (2023). Модель расчета цены опционного договора на реальный опцион с правом продажи/покупки проекта. Экономика: стратегия и практика, 18(1), 272-286, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-272-286>

АННОТАЦИЯ

Целью исследования в статье является совершенствование методики расчета цены опционного договора, предметом - процесс расчета цены опционного договора на реальный опцион с правом продажи/покупки проекта, гипотезой - применение более объективной формулы расчета позволит повысить эффективность принятия стратегических инвестиционных и управленческих решений корпорации. Использован метод математического моделирования в части уточнения методики расчета цены опционного договора в рамках методов реальных опционов и дисконтирования денежных потоков. В статье обоснованы и уточнены расчётные формулы для цены опционного договора на реальный опцион с правом продажи/покупки реального проекта. Показано, что объективная оценка стоимости данного опционного договора выступает существенным инструментом при принятии стратегического инвестиционного решения по реализации проекта. Новизной статьи является сочетание практики стандартов хеджирования операций и методов реальных опционов и дисконтирования денежных потоков при разработке модели расчёта цены данного опционного договора. Применение более объективной формулы расчета цены опционного договора, ограниченной заданным индексом прибыльности по проекту, подтверждает выдвинутую гипотезу. Более объективная оценка эффективности реализации проектов с применением реальных опционов является конкурентным преимуществом корпорации благодаря возможности извлекать дополнительную выгоду из риска и неопределенности. Направление будущих исследований - формализация модели опционного ценообразования при расчете величины чистых активов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономика, реальный опцион, модель оценки, инвестиционный проект, стратегическое решение, опционный договор

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ: авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов

ФИНАНСИРОВАНИЕ: исследование не имело спонсорской поддержки (собственные ресурсы).

История статьи:

Получено 30 октября 2022

Принято 26 декабря 2022

Опубликовано 30 марта 2023

* **Корреспондирующий автор:** Исаева Г.К. – к.э.н., профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, пр. Тауке хана, 5, 160000, г. Шымкент, Казахстан, 87783717664, e-mail: gulmira.issaeva@mail.ru

Введение

В современных условиях неопределенности возможна реализация разных вариантов денежных потоков при реализации инвестиционных проектов и, соответственно, получение разных оценок их эффективности, что значительно усложняет процесс обоснования стратегических инвестиционных решений. Опционные договоры (контракты) все чаще используются организациями в качестве популярной стратегии хеджирования риска непредвиденного спроса (Chen et al., 2017).

Масштаб применения опционов довольно широк, данные договоры применяют участники биржевой и внебиржевой деятельности. Операции с опционами предполагают большие возможности. Вместе с тем при анализе реальных опционов на право покупки/продажи объектов реального инвестирования (ОРИ), например, реальных проектов, как правило, довольно трудно применять расчётные формулы, выведенные для оценки стоимости финансовых опционов, поскольку опционы, имеющие в качестве базисных реальные активы, значительно отличаются от финансовых опционов.

Решить данную проблему возможно посредством разработки более объективной модели оценки опционного договора на реальный опцион по проекту.

В широком смысле опцион (право выбора) - это:

1) система экономико-правовых отношений, соответствующих признакам (видовым и родовым) финансовых инструментов, отличающихся следующим конкретным содержанием: а) продать договор другому лицу на вторичном рынке до истечения срока его действия; б) заключить договор об исполнении сделки или отказаться от её исполнения;

2) разновидность срочной сделки, не предполагающей обязательного исполнения, а лишь заключение между двумя сторонами опционного договора (контракта): одна из сторон договора (продавец) выписывает и продает опцион, 2-я (покупатель, держатель) - приобретает его в обмен на уплату премии, установленной соглашением, и получает тем самым право при ответных обязательствах другой стороны исходя от условий и правил места торговли в течение оговоренного в условиях опциона срока или на конкретную дату (согласно соглашению сторон).

С юридической точки зрения в своей основе опционная сделка содержит опционные договоры: 1) купли-продажи (как правило её предмет - право на опцион) и 2) об исполнении опциона, в котором прописаны особенности, связанные с правами на отсрочку его исполнения и последующего исполнения и которые зависят прежде всего от особенностей базисного актива: для расчётных величин (индексы акций, процентные ставки) заключается сделка «на разность» и договор купли-продажи - для денежных (наличных) биржевых ценностей.

По 1-му опционному договору продавец должен передать на опцион право собственности покупателю, по отношению к которому у него нет обязательств. Покупатель после данной передачи приобретает исключительное право исполнять опцион; принимает управленческие решения по опциону независимо от воли продавца; не несёт обязательства по ликвидации опциона или по поставке его базисного актива за счёт совершения обратной сделки и в отдельных случаях в целях защиты своих интересов использует другие договорные отношения.

В опционном договоре закреплена обязанность стороны договора при предъявлении другой стороной соответствующего требования: 1) продать/купить на определенных при заключении договора условиях ценные бумаги (ЦБ), товар или валюту, выступающих базисным активом, в том числе посредством заключения договора купли-продажи стороной, в интересах которой был заключен опционный договор; 3) заключить договор, являющийся производным финансовым инструментом и составляющий базисный актив.

Обзор литературы

Опционный договор может быть возмездным/безвозмездным. В рамках опционного договора покупатель опциона в результате покупает право выбора (но не обязательство) на покупку (исполнение опциона) финансовых инструментов (облигаций, акций и т.п. (Shabalin, 2017) или активов (валюты, товаров) и уплачивает вознаграждение (опционную премию) его продавцу. Последний обязан по требованию покупателя совершить сделку (купить/продать по зафиксированной в договоре цене базисный актив).

Опцион на заключение договора - это безотзывная оферта одной стороны, предоставляющая право заключить другой стороне договор на указанных в оферте условиях в течение определенного срока. Заключение договора происходит путем направления акцепта другой стороной. Это может быть уведомление или подписанный экземпляр самого договора.

$$S_0 - X \cdot e^{-rt} < [C = S_0 \cdot e^{-qt} \cdot N(d_1) - X \cdot e^{-rt} \cdot N(d_2)] \leq S_0 \quad . \quad (1)$$

для опциона с правом продажи

$$X \cdot e^{-rt} - S_0 < P = [X \cdot e^{-rt} \cdot N(-d_2) - S_0 \cdot e^{-qt} \cdot N(-d_1)] \leq X \cdot e^{-rt} \quad , \quad (2)$$

где q - годовая ставка дохода; σ^2 и σ - соответственно дисперсия и стандартное отклонение значений доходности базисного актива за год); t - период времени до момента исполнения опциона; r - постоянная в течение срока опциона безрисковая процентная

Ценообразование при расчёте цены финансового опциона. В работе Black & Scholes (1973) была предложена модель ценообразования опционов, в соответствии с которой формула Блэка-Шоулза цены для опциона с правом покупки базисных активов, приносящих доход:

ставка; $N(d_1)$ и $N(d_2)$ - весовые коэффициенты вероятности того, что случайная величина примет значения $< d_1$ и d_2 соответственно (чем выше вероятность исполнения опциона, тем больше их значения), определяемые по таблице нормального распределения как

$$d_1 = \frac{\ln \frac{S}{X} + \left(r - q + \frac{\sigma^2}{2} \right) t}{\sigma \sqrt{t}} \quad ; \quad d_2 = \frac{\ln \frac{S}{X} + \left(r - q - \frac{\sigma^2}{2} \right) t}{\sigma \sqrt{t}} = d_1 - \sigma \sqrt{t} \quad . \quad (3)$$

Формулы (1, 2) Блэк-Шоулза имеют следующие ограничения: 1) показатели: а) доходности по базисным активам в конце любого конечного интервала соответствуют логарифмически нормальному распределению; б) дисперсии - постоянны; 2) базисные активы могут приобретаться в любом делимом количестве и вместе с опционами непрерывно торгуются на глобальных рынках; 3) исключается отказ от исполнения опциона; 4) отсутствуют комиссионные и подобные сборы; 5) цена базисного актива в любой день не зависит от цены предыдущего дня: предположение о «случайном блуждании» цены базисного актива основано на существовании эффективного рынка, на котором базисный актив справедливо оценивается в любой день, и вся доступная по данному активу информация принята во внимание рынком.

Как следствие, формула Блэка-Шоулза практически не нашла применения для оценки реальных опционов вследствие того, что точно оценить стоимость реального опционного договора в целом довольно трудно, например, потому, что: 1) базисный актив для реальных опционов редко торгуется на публичных фондовых биржах и это затруд-

няет создание тиражируемого портфеля, цена которого будет равна справедливой стоимости реального опционного контракта по принципу отсутствия арбитража; 2) реальные опционы находят применение в широком спектре областей, где, часто, трудно охарактеризовать процесс, определяющий поведение базисного актива; 3) цена исполнения реального опциона (в отличие от финансового) точно не известна, его реализация не является мгновенной и стохастические процессы для базисного актива у реального и финансовых опционов отличаются; 4) финансовые опционы в большинстве являются краткосрочными, в то время, как сроки исполнения реальных опционов в большинстве - длительные, что требует учёта фактора времени в денежном потоке посредством ставки дисконтирования.

В связи с тем, что базисный актив для реальных опционов редко торгуется на публичных фондовых биржах для оценки его стоимости целесообразно использовать расчётную стоимость необрабатываемого опционного договора, определяемую исходя из рыночной/расчётной цены; цены опционного договора, определенной оценщиком, или по методике, используемой для целей

налогообложения в учётной политике налогоплательщика. При этом рыночная цена, исходя из которой может быть определена расчётная стоимость опционного договора (контракта), - это:

1) среднее арифметическое значение цен, заключающихся в предложениях заключить такие же опционные договоры (того же вида, с теми же датой окончания срока исполнения и базисным активом и его количеством (если в договоре это предусматривается) и ценой исполнения, объявленной управляющими, дилерами, брокерами, кредитными и зарубежными организациями с соответствующим статусом (общее количество которых должно быть ≥ 3) в дату совершения налогоплательщиком операции с опционным договором такой же направленности, адресованные неограниченному/ограниченному кругу лиц, включая налогоплательщика по его запросу);

2) средневзвешенная цена такого же биржевого опционного договора, операция с которым совершена на условиях спецификации (с теми же сроком и ценой исполнения) в день совершения данной операции налогоплательщиком по итогам торгов на любой из бирж соответствующей страны;

3) цена закрытия по такому же опционному договору (того же вида, с теми же базисным активом и его количеством (если в договоре это предусматривается), ценой и датой окончания срока исполнения по итогам торгов на любой иностранной бирже) в день совершения операции с ним налогоплательщиком;

4) цена такого же необращающегося опционного договора (того же вида, с теми же базисным активом и его количеством (если в договоре это предусматривается), ценой и датой окончания срока исполнения), раскрытая информагентствами Thomson Reuters, Bloomberg, рассчитанная по итогам дня совершения налогоплательщиком данной операции.

В настоящее время в бухгалтерском учёте и в целях налогообложения актуальным является совершенствование объективной оценки стоимости опционных договоров, в связи с чем проанализируем модель ценообразования при расчёте цены финансового опциона и на его основе - опционного договора на реальный опцион.

Расчётная цена опционного договора (P_1), предусматривающего право его покупателю в день, указанный в договоре, потребовать у продавца опциона продажи (передачи) 1-му базисного актива, определяется как

$$P_1 = E(F \cdot N(d_1) - K \cdot N(d_2)) \quad (4)$$

где E - коэффициент дисконтирования по валюте цены исполнения опционного договора; F - расчётная цена форвардного договора, срок исполнения и базисный актив которого аналогичны опционному договору; K - цена исполнения опционного договора; $N(d_1)$ и $N(d_2)$ - функции стандартного нормального распределения, при этом

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{F}{K}\right) + \frac{\delta^2}{2} \cdot p}{\sigma \cdot \sqrt{YFC}}; \quad (5)$$

$$d_2 = \frac{\ln\left(\frac{F}{K}\right) - \frac{\delta^2}{2} \cdot p}{\delta \cdot \sqrt{p}}, \quad (6)$$

где δ - величина волатильности для базисного актива опционного договора, порядок использования источников данных и методика расчёта которой могут быть самостоятельно установлены налогоплательщиком в учётной политике для расчёта стоимости опционного договора для целей налогообложения; p - срок (в годах) опционного договора, определяемый по финансовой базе валюты цены его исполнения.

Расчётная цена опционного договора (P_2) с правом его покупателю в день, указанный в договоре, потребовать у продавца опциона купить (оплатить) 1-му базисный актив, определяется как

$$P_2 = E(-F \cdot N(-d_1) + K \cdot N(-d_2)), \quad (7)$$

Методология/методы

Одним из важнейших в создании более адекватных инструментов инвестиционных исследований является метод реальных опционов¹ (МРО), в основе которого лежит перенесение техники опционного

¹ Количественный метод оценки привлекательности реального актива как стоимости биржевого опциона, основанный на предположении, что любая инвестиционная возможность для корпорации может быть рассмотрена как реальный опцион: право создавать или приобрести (продать, вернуть) актив в течение определенного времени.

ценообразования (используемой широко на фондовом рынке (Kuchin, 2016)) в область управления инвестиционным портфелем посредством хеджирования ОПИ (Filin, et al., 2020), учёта потенциальной гибкости инвестиционных управленческих решений (Filin et al., 2020; Lanchakov et al., 2020; Kuznetsov, 2014), при оценке стоимости опциона на покупку предмета лизинга (Kuznetsov, 2014), при расчёте величины чистых активов (Filin & Chajkovskaya, 2018). Применение МРО в анализе реальных активов наиболее подходит, если внешняя экономическая среда и рыночные условия, относящиеся к конкретному проекту, реализуемому корпорацией, характеризуются высокой неопределённостью и изменчивостью. При этом проводимая корпоративная стратегия позволяет обеспечивать гибкость принимаемых управленческих решений, корпорация имеет достаточные информационные потоки и инвестиционные ресурсы для покрытия потенциальных рисков, связанных с использованием их в корпоративной стратегии. Всё это способствует оценке в денежном выражении её возможностей и нивелированию возникающих в процессе их приобретения, использования и реализации бухгалтерских (Svyatkovskaya, 2016), финансовых и других рисков для максимально действенного использования ограниченных инвестиционных ресурсов. Напротив, стабильные внешняя экономическая среда и жёсткие рыночные условия не принесут большой пользы от использования в корпоративной стратегии МРО и вместо данного метода целесообразно использовать традиционные методы корпоративного инвестирования.

Использование объективного метода расчёта цены опционного договора на реальный опцион является важным при принятии инвестиционного решения о его приобретении, неверная оценка может привести к снижению эффективности инвестиционного проекта (Yakushev & Filin, 2020).

Фактические затраты на приобретение опционов могут включать:

1) плату за управление рисками инвестиционного портфеля посредством опционов (Lanchakov et al., 2020). Данная плата для портфеля международных инвестиций обычно больше, чем для национальных, и может включать: а) подписку на международные и национальные базы данных; б) вознаграждение посредникам за консультационно-информационные услуги; в) исследования международного и национального рынков; г) приведение в соответствие учётных систем по странам (Malofeeva, 2016); д) стоимость коммуникаций (международный телефон, Интернет, командировки за границу и др.); е) за оформление опционной сделки. Централизованные расчётные системы с единой клиринговой палатой как правило недорогие. В целом издержки, связанные с оформлением сделок, например, при международных инвестициях, могут составлять не $> 0,1$ % стоимости активов; ж) за услуги по хранению опционных договоров в депозитариях, банках и т. п.;

2) комиссионные - однократное вознаграждение покупателя опциона дилеру (брокеру) фондовых бирж в случае ликвидации опциона на фьючерсную сделку (фьючерсной позиции) путем поставки/продажи, взимаемое в разной форме: в договорном размере; фиксировано по установленной шкале или в виде разницы цен (спрэда) покупки и продажи;

3) уплату процентов по заемным средствам в случае их использования на приобретение опциона;

4) платежи продавцу опциона по опционному договору.

Результаты и обсуждение

Уплачиваемый при покупке биржевых опционных контрактов размер опционной премии меняется во времени вследствие ряда факторов (таблица 1) и определяется покупателем/продавцом или их брокерами в процессе совершения сделки.

Таблица 1 - Факторы, влияющие на размер опционной премии
Table 1 - Factors affecting the size of the option premium

№ п/п	Фактор	Примечание
1.	Ставка денежного рынка	Не поддающийся управлению внешний параметр
2.	Цена базисного актива, лежащего в основе опциона	<p>Стоимость опционных договоров и выполнение по ним обязательств зависят от цен товаров, на которые заключаются данные договоры, и, как следствие, от ситуации на соответствующем рынке. Например, цена исполнения опциона на доходность определяется ценой базисного актива (облигации/реального инвестиционного проекта), обеспечивающего доходность (d), из выражения (Filin et al., 2020c)</p> $d = \frac{D}{Z} \cdot \frac{\Delta T}{\Delta t} \cdot 100\% \quad , \quad (8)$ <p>где D - доход, полученный его владельцем; Z - расходы на приобретение опциона; ΔT и Δt - интервалы времени, на который пересчитывается доходность и за который получен доход D.</p> <p>То есть, задавая требуемую доходность базисного актива и соответствующую стоимость исполнения опциона на доходность, определяем из выражения (8): при возрастании доходности данного актива стоимость данного опциона возрастает с правом его покупки и уменьшается - с правом его продажи, напри-мер, если курс валюты (базисного актива) растет по отношению к торгуемой валюте, премия опциона с правом покупки будет расти, с правом продажи - снижаться, и наоборот.</p>
3	Цена страйк ²	Данный фактор находится в области управленческих решений инвестора и предполагает соответствующий менеджмент и возможность получения прибыли/убытка, если реальная стоимость исполнения опциона отличается от оговорённой цены исполнения опциона.
4	Срок реализации опциона	Предполагает управление данным фактором и находится в области управленческих решений инвестора. Любого типа опцион с внутренней стоимостью может иметь срочную стоимость, определяемую как разность между текущей рыночной премией за опцион и внутреннюю стоимость опциона (ВСО). В общем случае она снижается по мере приближения срока использования опциона и, если он не продан или не использован до истечения срока его действия, он теряет свою ценность. При удалении от цены исполнения опциона «без выигрыша» спот-цены (по которой на условиях немедленной поставки продается базисный актив в данные время и месте) его срочная стоимость снижается вследствие уменьшения вероятности обратного движения к «выигрышу». Срочная стоимость опциона «с выигрышем» при удалении от цены исполнения также снижается: его покупатель оплачивает высокую ВСО. То есть низкая срочная стоимость «как бы компенсирует» высокую ВСО. Так как нижняя граница премии опциона: а) с правом покупки равна ($S_0 - X \cdot e^{-rt}$), то, чем больше срок его исполнения, тем выше его цена, и б) с правом продажи равна ($X \cdot e^{-rt} - S_0$), то, чем больше срок исполнения опциона, тем меньше нижняя граница его премии.

² Установленная в опционном договоре фиксированная цена исполнения опциона, по которой его покупатель (для случая опциона с физической поставкой) может купить (при опционе с правом покупки) или продать (при опционе с правом продажи) соответствующее количество базисного актива по действующему опционному договору, а продавец опциона соответственно обязан его продать/купить.

№ п/п	Фактор	Примечание
5	Волатильность	Не поддающийся управлению фактор, определяемый опционным рынком. Даже если опцион формально передается безвозмездно, его стоимость как правило учитывается в стоимости основного обязательства (в цене доли/цене базисного актива), так как передача опциона означает состояние неопределенности для того, кто предоставил опцион, и, наоборот, свободу выбора для его получателя. Такое неравенство одной из сторон вследствие состояния неопределенности имеет свою цену. В целом, в сделке с опционом доход продавца ограничен премией за него, а риск - неограничен; риск покупателя находится в пределах выплачиваемой им премии. Данный фактор при принятии управленческих решений можно рассматривать как индикативный показатель, демонстрирующий, насколько опционная премия выше среднего значения теоретической стоимости.
6	Обеспеченность опциона	Цены непокрытого опциона (без обеспечения эквивалентным количеством базисных активов («голая продажа»)), и опциона покрытого с правом продажи/покупки, продаваемого под эквивалентное количество имеющихся в распоряжении продавца и заложенных в основу опционов базисных активов, разные. Например, общая номинальная стоимость одного выпуска опционных свидетельств ³ ($N_{o.c.}$) объемом (V , шт.) одинаковой номинальной стоимости определяется как общая номинальная стоимость базисного актива ($N_{б.а.}$) соответствующего выпуска и рассчитывается из выражения $N_{o.c.} = N_{б.а.} \cdot V, \quad (9)$
7	Время оплаты опционной премии	Существуют следующие режимы выплат покупателем и начисления в расчётной палате биржи премии, определяемой по параметрам дня исполнения при: а) покупке опциона в полном объёме (как правило для опционов на акции и их индексы); б) истечении срока (исполнении) опциона выплачивается её остаток (как правило для опционов на проценты и фьючерсы); в) принятии решения покупателем исполнить условный опцион (при неисполнении он бесплатный). Продавцу расчётная палата при исполнении опциона перечисляет полученные суммы премий за вычетом установленных для него на бирже взносов.
8	Схема «выхода» из опциона	При отказе от опциона, чтобы на него не появились 2 покупателя без продавца или 2 продавца без покупателя, продавец должен найти через расчётную палату биржи другого продавца для того же покупателя (другого покупателя для того же продавца) на сохраняющуюся биржевую позицию ⁴ . При несоблюдении данных требований палата снимает у продавца депозит. (гарантийный взнос), у покупателя - премию
9	Последствия применения опционного договора	Опционная торговля в свою очередь оказывает обратное воздействие на текущие цены базисных активов и их динамику; на уровень показателей доходности.
10	Расчётная валюта	-

³ По своей экономической сути - это именные эмиссионные производные ЦБ, оформляющие право их владельца на покупку/продажу ЦБ (их базисного актива), и выписываемые на определенный срок на условиях, указанных в решении эмитента свидетельств об их выпуске и сертификате.

⁴ Данная позиция может быть переуступлена только лицу, не участвовавшему в данной сделке, которое внесет те же взнос или премию.

Модель ценообразования при расчёте цены опционного договора на реальный опцион. Проанализируем реальный опцион на отказ от инновационного проекта (выход из него), который можно представить как реальный опцион с правом на продажу данного проекта. Из перечисленных в таблице 1 факторов на стоимость данного опционного договора влияют: 1) ставка денежного рынка; 2) цена проекта, лежащего в основе опциона; 3) цена исполнения опционного договора; 4) срок реализации опциона; 5) риск (стандартное отклонение и дисперсия значений) получения доходности от активов по проекту; 6) схема «выхода» из опциона; 7) расчётная валюта. Отсюда, расчётная цена опционного договора (P) с правом на продажу инновационного проекта определяется как

$$P = \sum_{t=0}^T \frac{K_t \cdot N(-d_2) - A_t \cdot N(-d_1)}{(1+E)^t} \quad (10)$$

где T и E - срок опционного договора, рассчитанный по финансовой базе валюты, и ставка дисконтирования по валюте, соответственно, в которой устанавливается цена исполнения опционного договора; A_t - расчётная цена активов проекта в случае их продажи (в период t) при отказе от инновационного проекта (выхода из него), являющихся базисным активом проекта, со сроками амортизации, обеспечивающими срок исполнения данного опционного договора; $N(\cdot)$ - функция рыночного распределения по доходности, обеспечиваемой аналогичными активами при реализации аналогичных проектов; t - периоды времени, в годах; K_t - цена исполнения опционного договора, рассчитываемая как

$$K_t = k_t + et_t + s_t + pbf_t + poc_t + ac_t, \quad (11)$$

где в период t : k_t - комиссионные (однократное вознаграждение, выплачиваемое покупателем опциона брокеру при ликвидации данного опциона вследствие отказа от реализации инновационного проекта (выход из него) либо путем продажи инновационного проекта, либо продажей активов по инновационному проекту и которое может взиматься в разной форме в договорном размере или фиксировано по установленной шкале или в виде разницы цен (спрэда) покупки и продажи); et_t - плата за оформление опционной сделки; s_t - плата за услуги по хранению опционных договоров в депозитариях, банках и т. п.; pbf_t - уплата процентов по заемным

средствам в случае их использования на приобретение опциона; poc_t - платежи продавцу опциона по опционному договору; ac_t - дополнительные затраты, связанные с управлением рисками инвестиционного портфеля посредством приобретаемого опциона; d_1 и d_2 - величины, рассчитываемые как

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{A_t}{K_t}\right) + \frac{\sigma^2}{2}T}{\sigma \cdot \sqrt{T}}; \quad (12)$$

$$d_2 = \frac{\ln\left(\frac{A_t}{K_t}\right) - \frac{\sigma^2}{2}T}{\sigma \cdot \sqrt{T}}, \quad (13)$$

где σ и σ^2 — соответственно отклонение и дисперсия значений доходности активов по реальному проекту за период в расчёте на срок (T , в годах) опционного договора, определяемые, например, из статистических данных за предшествующие периоды по изменчивости денежных потоков (Afrifa, 2016) по периодам реализации проекта или дохода в целом, обеспечиваемой аналогичными активами при реализации аналогичных реальных инвестиционных проектов. Можно использовать также волатильность рыночных цен продукции или сырья, влияющих на денежные потоки проекта.

Согласно Kitzmann (2015) гибкость в принятии управленческих решений - важнейшее условие в условиях неопределенности и необратимости реализации проекта повышения его эффективности, позволяя сводить к минимуму возможные убытки посредством своевременного реагирования на возникающие риски. При этом степень неопределенности зависит от того, как долго руководство может откладывать решение о начале реализации проекта, и от ожидаемого на дату принятия такого решения дохода от проекта. В частности, гибкость в принятии управленческих решений может иметь характер: а) «защитный» (способность переключиться на позволяющие снизить убытки альтернативные «входные», даже более дорогие факторы производства (технологии, ресурсы) как альтернативы зависимости от единственного источника), б) «атакующий» (возможность воспользоваться в условиях необратимости и неопределенности реализации проекта его положительным потенциалом посредством выхода корпорации на новые рынки и расширения её влияния на рынках,

на которых она уже присутствует, при превышении фактического спроса на её продукцию над ожидаемым). Под воздействием этих видов гибкости формируется асимметричная кривая риска, смещающая кривую нормального распределения риска, используемую в формулах (1, 2), вправо, что повышает стоимость проекта при использовании реальных опционов, обеспечивающих гибкость управленческих решений при его реализации.

Повышение стоимости реальных опционов происходит вследствие: 1) увеличения приведённой стоимости ожидаемых доходов за счёт роста цены/количества продаваемой продукции/путем создания новых инвестиционных возможностей; 2) сокращения приведённой стоимости ожидаемых затрат, например, за счёт «экономии на масштабе», использования одних и тех же инвестиций для развития разных сфер деятельности и др.; 3) сокращения затрат ожидания скорой реализации реального опциона, которые будут выше, если конкуренты реализуют аналогичный проект раньше, и, если наоборот, - меньше.

Последовательные показатели эффективности должны демонстрировать свойства, побуждающие к принятию инвестиционных управленческих решений независимо от склонности руководства к уровню рисков (Ortner et al., 2017).

Повышение неопределенности и риска реализации реального проекта не приводит к однозначному увеличению стоимости реального (как в случае с финансовым) опциона, если, наряду с этим процессом, возрастает и неопределенность соотношения «доход/затраты»: при снижении последнего стоимость реального опциона может уменьшиться (Filin et al., 2020d). Также при увеличении срока реализации данного

опциона для инновационного проекта уровень неопределенности может снижаться вследствие повышения определённости в конечной реализации инновации по мере реализации проекта: когда инновация будет востребована рынком и оплачена определённо в её реализации будет равна 100% (соответственно, неопределённость - 0%). Снижение величины ставки денежного рынка при альтернативном вложении инвестиций, предназначенных для приобретения базисных активов в рамках реализации инновационного проекта, снижает нижнюю границу расчётной цены опционного договора (P) с правом на продажу инновационного проекта (выражение (14)). Как следствие, возможна недооценка стоимости реальных проектов традиционными методами анализа.

Ограничение для расчётной цены опционного договора (P) с правом на продажу инновационного проекта определяется как

$$\frac{\sum_{t=0}^F A_{0F} (1 + r_a)^t}{(1 + E)^t} < P \leq NPV_{ин.пр.}, \quad (14)$$

где A_{0F} - инвестиции на приобретение активов по проекту, включая стоимость бизнес-идеи (например, стоимость лицензии с правом использования патента на изобретение и/или стоимость бизнес-плана) инновационного проекта в случае её покупки, в период F (срок приобретения базисных активов опционного договора (в годах), рассчитанный по финансовой базе валюты, в которой фиксируется цена его исполнения); r_a - ставка денежного рынка при альтернативном вложении инвестиций, предназначенных для реализации инновационного проекта; $NPV_{зад.ин.пр.}$ - предполагаемый заранее заданный чистый приведённый доход от реализации инновационного проекта в период времени t , получаемый его владельцем и определяемый как

$$NPV_{зад.ин.пр.} \geq \sum_{t=0}^M D_t (1 + E)^{-t} - \left[\sum_{t=0}^Q A_{0F} (1 + E)^{-t} + \sum_{t=0}^T K_t (1 + E)^{-t} \right], \quad (15)$$

где M - горизонт расчёта, принимаемый для реализации инновационного проекта; D_t - положительный денежный поток, генерируемый проектом; Q - период времени от приобретения активов по проекту до приобретения реального опциона с правом на покупку инновационного проекта.

Ограничение для расчётной цены опционного договора (P) с правом на покупку инновационного проекта определяется как

$$NPV_{зад.ин.пр.} < P \leq \sum_{t=0}^Q A_{0F} - \sum_{t=0}^Q A_{mt}, \quad (16)$$

где A_m - начисленная на активы по проекту амортизация за период Q .

При этом заранее заданный индекс прибыльность ($PI_{\text{зад.}}$) по инновационному проекту для расчётной цены опционного договора (P) с правом на покупку/продажу инновационного проекта определяется как

$$PI_{\text{зад.}} \geq \sum_{t=0}^M D_t(1+E)^{-t} / \left[A_{0F}(1+E)^{-t} + \sum_{t=0}^T K_t(1+E)^{-t} \right] \geq \left(NPV_{\text{зад.ин.пр.}} + \left[\sum_{t=0}^Q A_{0F}(1+E)^{-t} + \sum_{t=0}^T K_t(1+E)^{-t} \right] \right) / \left[\sum_{t=0}^Q A_{0F}(1+E)^{-t} + \sum_{t=0}^T K_t(1+E)^{-t} \right]. \quad (17)$$

Когда в большинстве случаев дополнительные возможности отбрасываются при сравнении количественных параметров реальных проектов или при их качественной, интуитивной оценке служат лишь положительным дополнительным фактором, предложенная в данном исследовании модель расчёта количественной оценки стоимости опционного договора на проект с встроенным в него реальным опционом с правом продажи/покупки, сочетающая практики и стандарты хеджирования операций и методов дисконтирования денежных потоков и реальных опционов, играет существенную роль при принятии практических стратегических инвестиционных и управленческих решений финансовыми брокерами, инвесторами, менеджерами, реализующими проекты, и другими заинтересованными лицами, являясь в том числе важным инструментом повышения эффективности формирования инвестиционного портфеля корпорации. Корпорации, игнорирующие использование реальных опционов, будут постоянно упускать выгодные инвестиционные проекты, например, продавая их как неэффективные другим корпорациям, знающим их истинную ценность. С течением времени они медленно, но неуклонно будут падать в цене.

Рекомендация: стоимость реального опциона с правом покупки/продажи базисного актива является мерой оценки инвестиционного риска участников опционной сделки и должна учитываться ими при принятии инвестиционных решений.

Выводы

1. Использование МРО для анализа инвестиционных возможностей корпорации по вложениям в реальные проекты с применением реальных опционов снижает риск данных вложений вследствие: а) обеспечения возможности повышения прав и уменьшения обязательств инвестора при инвестировании; б) наличия стратегического леввериджа, позволяющего инвестиционным менеджерам влиять на процесс реализации проекта при изменении условий, в которых реализуется проект (избегать банкротства (крупных потерь) или, наоборот, использовать изменение условий для ускорения развития корпорации) с помощью последовательных инвестиций; в) оценки инвестиционными менеджерами большего количества вариантов и, как следствие, возможностей при инвестировании реальных проектов.

2. Возможность более объективной оценки эффективности реализации инвестиционных проектов с применением МРО является конкурентным преимуществом корпорации благодаря возможности извлекать дополнительную выгоду из риска и неопределенности посредством применения реальных опционов.

Список использованных источников

1. Afrifa, G. (2016). Net working capital, cash flow and performance of UK SMEs. *Review of Accounting and Finance*, 15(1), 21–44. <https://doi.org/10.1108/RAF-02-2015-0031>
2. Black, F., & Scholes, M. (1973). The Pricing of Options Corporate Liabilities. *Journal of Political Economy*, 81, 637-659.
3. Chen, X., Wan, N., & Wang, X. (2017). Flexibility and coordination in a supply chain with bidirectional option contracts and service requirement. *International Journal of Production Economics*, 193, 183-192. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2017.07.013>
4. Filin, S.A., & Chaikovskaya, L.A. (2018). Model of Option Pricing When Calculating Size of Net Assets. *Journal of Corporate Finance Research*, 12(1), 91-106. <https://doi.org/10.17323/j.jcfr.2073-0438.12.1.2018.91-106>
5. Filin, S.A., Yakushev, A.Zh., Velikorossov, V.V., Loshkov, B.D., & Khudaibergenov, A.K. (2020a). Assessment of the Expected Effect of Portfolio of Projects When Using Real Options. *2nd International Conference on Pedagogy, Communication and Sociology (ICPCS 2020)*, 206-211. <https://doi.org/10.12783/dtssehs/icpcs2020/33869>
6. Filin, S.A., Yakushev, A.Zh., Myrkhal'nikov, Zh., Velikorossov, V.V., & Chaikovskaya, L.A. (2020b). Innovative projects with real options in textile production: evaluation of their effect. *International Scientific and Practical Conference "From Inertia to Develop: Research and Innovation Support to Agriculture" (IDSISA 2020)*, 176, Article 05010. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202017605010>
7. Filin, S.A., Yakushev, A.Zh., Kolesnik, E.E., & Zhussipova, E.E. (2020c). Insurance of Real Investment Objects Using Real Options on the Example Of Metallurgical Companies. *Proceedings of the 35th international business information management association conference (35th IBIMA)*, Seville, Spain 1-2 April, 10445-10454. Available: <https://ibima.org/accepted-paper/insurance-of-real-investment-objects-using-real-options-on-the-example-of-metallurgical-companies>
8. Filin, S.A., Zhussipova, E.E., Yakushev, A.Zh., Kolesnik, E.E., & Zhadigerova, G.A. (2020d). The use of real options when implementing high risk projects, for example, steel companies. *Economics: the strategy and practice*, 15(3), 83-95.
9. Kitzmann, H. (2015). Model of Managing Flexibility in Volatile Environment and Crisis. *Proceedings of The International Conference Modern challenges controlling and controller requirements*, Vladimir-Moscow, April 23-24, 286-292.
10. Kuchin, I.I. (2016). Currency Risk and Local Intertemporal Asset Pricing Model. Case of Russia. *Journal of Corporate Finance Research*, 2(38), 27-38.
11. Kuznetsov, D.V. (2014). Application of the theory of option pricing in estimation of cost of the option for purchase of a subject of leasing. *Russian Entrepreneurship*, 4(250), 71-77.
12. Lanchakov, A.B., Filin, S.A., & Yakushev, A.Zh. (2020). Evaluating a portfolio of projects through the real options analysis. *Digest Finance*, 25(3), 246-260. <https://doi.org/10.24891/df.25.3.246>
13. Lanchakov, A.B., Filin, S.A., & Yakushev, A.Zh. (2020). Evaluating a Portfolio of Projects Through the Real Options Analysis. *Digest Finance*, 25(3), 246-260. <https://doi.org/10.24891/df.25.3.246>
14. Malofeeva, T.N. (2016). Formation and development of process of convergence of two types of standards: IFRS and US GAAP. *Journal of Corporate Finance Research*, 10(3), 70-83.
15. Ortner, J., Velthuis L., & Wollscheid D. (2017). Incentive systems for risky investment decisions under unknown preferences. *Management Accounting Research*, 36, 43-50.
16. Shabalin, P.G. (2017). The Modelling of the Shareholders Voting Rights Value Using Derivatives. *Journal of Corporate Finance Research*, 11(1), 78-89. <https://ssrn.com/abstract=3127567>
17. Svyatkovskaya, E.Yu. (2016). Risk management of essential misrepresentation in the system of accounting. *Journal of Corporate Finance Research*, 2(38), 5-26.
18. Yakushev, A.Zh., & Filin, S.A. (2020). Economical Assessment of Effectiveness of Innovative Projects with Real Options during Growth of Knowledge Capital and Data Domain in the Textile Industry. *Proceedings of the Higher Educational Institutions. Textile Industry Technology*, 6(390), 11-19. Available: https://tftp.ivgpu.com/wp-content/uploads/2021/03/390_2.pdf

Список литературы (транслитерация)

1. Afrifa, G. (2016). Net working capital, cash flow and performance of UK SMEs. *Review of Accounting and Finance*, 15(1), 21–44. <https://doi.org/10.1108/RAF-02-2015-0031>
2. Black, F., & Scholes, M. (1973). The Pricing of Options Corporate Liabilities. *Journal of Political Economy*, 81, 637-659.
3. Chen, X., Wan, N., & Wang, X. (2017). Flexibility and coordination in a supply chain with bidirectional option contracts and service requirement. *International Journal of Production Economics*, 193, 183-192. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2017.07.013>
4. Filin, S.A., Chaikovskaya, L.A. (2018). Model' opcionnogo cenobrazovaniya pri raschete velichiny chistykh aktivov // Korporativnye finansy, 12(1), 91-106. <https://doi.org/10.17323/j.jcfr.2073-0438.12.1.2018.91-106>. (in Russ)
5. Filin, S.A., Yakushev, A.Zh., Velikorossov, V.V., Loshkov, B.D., & Khudaibergenov, A.K. (2020a). Assessment of the Expected Effect of Portfolio of Projects When Using Real Options. *2nd International Conference on Pedagogy, Communication and Sociology*

(ICPCS 2020), 206-211. <https://doi.org/10.12783/dtssehs/icpcs2020/33869>

6. Filin, S.A., Yakushev, A.Zh., Myrkhalykov, Zh., Velikorossov, V.V., & Chaikovskaya, L.A. (2020b). Innovative projects with real options in textile production: evaluation of their effect. *International Scientific and Practical Conference "From Inertia to Develop: Research and Innovation Support to Agriculture"* (IDSISA 2020), 176, Article 05010. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202017605010>
7. Filin, S.A., Yakushev, A.Zh., Kolesnik, E.E., & Zhussipova, E.E. (2020c). Insurance of Real Investment Objects Using Real Options on the Example Of Metallurgical Companies. *Proceedings of the 35th international business information management association conference* (35th IBIMA), Seville, Spain 1-2 April, 10445-10454. Available: <https://ibima.org/accepted-paper/insurance-of-real-investment-objects-using-real-options-on-the-example-of-metallurgical-companies>
8. Filin, S.A., Zhussipova, E.E., Yakushev, A.Zh., Kolesnik, E.E., & Zhadigerova, G.A. (2020d). Ispol'zovanie real'nyh opcionov pri realizacii vysokoriskovyh proektov na primere metallurgicheskikh kompanij // *'Ekonomika: strategiya i praktika*, 15(3), 83-95. (in Russ)
9. Kitzmann, H. (2015). Model of Managing Flexibility in Volatile Environment and Crisis. *Sbornik nauchnykh trudov Sovremennyye vyzovy kontrollingu i trebovaniya k kontrolleru*, Vladimir-Moskva, April' 23-24, 286-292.
10. Kuchin, I.I. (2016). Valyutnyj risk i lokal'naya model' cenoobrazovaniya aktivov na primere rossijskogo rynka akcij // *Korporativnye finansy*, 2(38), 27-38. (in Russ)
11. Kuznetsov, D.V. (2014). Primenenie teorii opcionnogo cenoobrazovaniya v ocnke stoimosti opciona na pokupku predmeta lizinga // *Rossijskoe predprinimatel'stvo*, 4(250), 71-77. (in Russ)
12. Lanchakov, A.B., Filin, S.A., & Yakushev, A.Zh. (2020). Evaluating a portfolio of projects through the real options analysis. *Digest Finance*, 25(3), 246-260. <https://doi.org/10.24891/df.25.3.246>
13. Lanchakov, A.B., Filin, S.A., & Yakushev, A.Zh. (2020). Evaluating a Portfolio of Projects Through the Real Options Analysis. *Digest Finance*, 25(3), 246-260. <https://doi.org/10.24891/df.25.3.246>
14. Malofeeva, T.N. (2016). Stanovlenie i razvitie processa konvergencii dvuh vidov standartov: MSFO i US GAAP // *Korporativnye finansy*, 10(3), 70-83. (in Russ)
15. Ortner, J., Velthuis L., & Wollscheid D. (2017). Incentive systems for risky investment decisions under unknown preferences. *Management Accounting Research*, 36, 43-50.
16. Shabalin, P.G. (2017) Modelirovanie stoimosti korporativnyh prav golosa s ispol'zovaniem proizvodnyh finansovyh instrumentov // *Korporativnye finansy*, 11(1), 78-89. <https://ssrn.com/abstract=3127567> (in Russ)
17. Svyatkovskaya, E.Yu. (2016). Upravlenie riskami suschestvennogo iskazheniya v sisteme buhgalterskogo ucheta // *Korporativnye finansy*, 2(38), 5-26. (in Russ)
18. Yakushev, A.Zh., & Filin, S.A. (2020). 'Ekonomicheskaya ocnka `effekta realizacii innovacionnyh proektov s real'nymi opcionami pri uvelichenii kapitala znanij i predmetnyh oblastej v tekstil'nom proizvodstve // *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Tehnologiya tekstil'noj promyshlennosti*, 6(390), 11-19. Available: https://tp.ivgpu.com/wp-content/uploads/2021/03/390_2.pdf. (in Russ)

Information about the authors

Sergei A. Filin – Doct.Sc. (Econ.), Professor, Plekhanov Russian University of Economics, Moscow, Russia, e-mail: filin.ss@rea.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6054-6510>

Lyubov A. Chaykovskaya - Doct.Sc. (Econ.), Professor, Plekhanov Russian University of Economics, Moscow, Russia, e-mail: chaik4@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1292-402X>

Elmira E. Zhussipova - PhD, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: elmira_zhusipova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7363-8214>

***Gulmira K. Issayeva** – Cand.Sc.(Econ.), Professor, M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: gulmira_issaeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9459-357X>

Zhannet M. Seisenbayeva – Doctoral student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: zhannet.malik@internet.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

Авторлар туралы мәліметтер

Филин С.А. – э.ғ.д., профессор, Г.Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті, Мәскеу, Ресей, e-mail: filin.ss@rea.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6054-6510>

Чайковская Л.А. - э.ғ.д., профессор, Г.Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті, Мәскеу, Ресей, e-mail: chaik4@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1292-402X>

Жусипова Э.Е. – PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: elmira_zhusipova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7363-8214>

***Исаева Г.К.** – э.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: gulmira_issaeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9459-357X>

Сейсенбаева Ж.М. - докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: zhannet.malik@internet.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

Сведения об авторах

Филин С.А. – д.э.н., профессор, Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова, Москва, Россия, e-mail: filin.ss@rea.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6054-6510>

Чайковская Л.А. - д.э.н., профессор, Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова, Москва, Россия, e-mail: chaik4@yandex.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1292-402X>

Жусипова Э.Е. – PhD, старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: elmira_zhusipova@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7363-8214>

***Исаева Г.К.** – к.э.н., профессор, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: gulmira_issaeva@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9459-357X>

Сейсенбаева Ж.М. - докторант, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: zhannet.malik@internet.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1869-0842>

Rules for authors

All manuscripts are accepted on-line through the personal account of the author on the website of the journal <https://esp.ieconom.kz>.

Manuscript submission rules:

Research paper should contain 3000 - 5000 words, review papers - 5000 - 7000 words, including figures and tables and excluding abstract and references.

Title page is being generated when user/author is registering and submitting a manuscript through the web-site. The title page contains: UDC and JEL codes, heading, abstract, keywords, authors details, source of research funding, acknowledgement.

Main body of a manuscript is uploaded as a separate file through the web-site. The main body should include: Heading, Introduction (with the relevance and purpose of the study), Literature review (in some cases, may be in the Introduction), Methodology (for empirical research), Results and discussion, Conclusions. If necessary, additional special sections as well as subsections are allowed.

References. At least 10 relevant references. DOI of the cited source is preferable. Each source should be referenced in the manuscript. Anonymous sources (decrees, laws, etc.) should not be included in references, but should be indicated in the text or in-line footnotes.

IMPORTANT: Reference is an indicator of the author's scientific horizons. Quality of citations indicates awareness of scientific achievements in the world, as well as deep knowledge of a topic. Sources published over the last 5-10 years are preferable.

Авторларға арналған ақпарат

Барлық мақалалар автордың жеке кабинеті арқылы <https://esp.ieconom.kz> журналдың сайтында қабылданады.

Мақала туралы мәлімет:

Зерттеу мақалалары - 3000 - 5000 сөз, Шолу мақалалары – 5000-7000 сөз, суреттер мен кестелердің мазмұнымен қосқанда (түйін және дереккөздер тізімін қоспағанда)

Титул парағы автор тіркеліп, мақала сайт арқылы жіберілген кезде жасалады. Титул парағы енетін: ЭОЖ және JEL кодтары, тақырып, түйін, түйін сөздер, авторлар туралы ақпарат, зерттеуді қаржыландыру көзі, алғыс сөз қамтылады.

Мақаланың негізгі мәтіні сайт арқылы жеке файл ретінде жүктеледі.

Негізгі мәтінде: Мақаланың атауы, Кіріспе (зерттеудің өзектілігі мен мақсатын сипаттай отырып), әдеби шолу (кейбір жағдайларда Кіріспеде көрсетілуі мүмкін), Әдіснама (эмпирикалық зерттеу жағдайында), Нәтижелер мен талқылау, Қорытындылар болуы тиіс. Қажет болған жағдайда бөлімдердің, сондай-ақ бөлімшелерді қосымша арнайы атауға жол беріледі.

Дереккөздер тізімі. Кем дегенде 10 өзекті дереккөз, келтірілген дереккөздің DOI көрсетуі қажет. Мақала мәтінінде әр дереккөзге сілтеме жасалуы керек. Анонимді дереккөздер (жарлықтар, заңдар) сілтемелер тізіміне енгізілмеуі керек, бірақ олар мәтінде немесе парқшаның астында келтірілетін ескертуде келтірілуі қажет.

МАҢЫЗДЫ: Дереккөздер тізімі - автордың ғылыми ой-өрісінің көрсеткіші. Әдебиеттер тізіміндегі шетелдік дереккөздердің саны ғылымның жетістіктерінен хабардар болуды, сонымен қатар тақырып бойынша біліктілігін көрсетеді. Соңғы 5-10 жыл ішінде жарияланған дереккөздер болуы қажет.

Информация для авторов

Все статьи принимаются on-line на сайте журнала <https://esp.ieconom.kz> через личный кабинет автора.

Требования к статье:

Исследовательская статья – 3000 - 5000 слов, *Обзорная статья* - 5000 - 7000 слов, включая содержание рисунков и таблиц (без учета абстракта и списка источников)

Титульная страница генерируется при регистрации автора и подаче статьи через сайт. Титульный лист содержит: коды УДК и JEL, заголовок, абстракт, ключевые слова, сведения об авторах, источник финансирования исследования, благодарность

Основной текст статьи загружается отдельным файлом через сайт.

Основной текст статьи должен содержать: Название статьи, Введение (с описанием актуальности и цели исследования), Литературный обзор (в некоторых случаях может быть отражен во Введении), Методология (в случае эмпирического исследования), Результаты и обсуждение, Выводы, Список источников (на языке оригинала и латинице). При необходимости допускаются дополнительные специальные названия разделов, а также подразделов.

Список источников. Не менее 10 актуальных источников, требуется приводить DOI цитируемого источника. На каждый источник должна быть ссылка в тексте статьи. Анонимные источники (ссылки на постановления, законы и т.д.) не включать в списки литературы, а ссылаться на них в тексте, либо делать внутритекстовые сноски.

ВАЖНО: Список источников – это индикатор научного кругозора автора. Количество иностранных источников в списке литературы свидетельствует об осведомленности о достижениях науки, а также владении темой. Рекомендуется использовать источники, изданные в течение последних 5-10 лет

Ответственный редактор *Р.М. Рузанов*
Оформление и верстка *О.Д. Шевченко*

Подписано в печать 30.03.2023 г.
Формат 60 x 84^{1/8}
33,7 усл. п.л.
Тираж 500 экз.
Цена договорная

Издано КИЦ Института экономики
Комитета науки
Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан

050010, г. Алматы, ул. Курмангазы, 29
тел. 8(727)261-01-78

